

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

ФАКУЛЬТЕТ КОРЕКЦІЙНОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ І ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ ОСВІТИ

Т. В. Дуткевич

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ТЕОРЕТИЧНИЙ КУРС

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК ДЛЯ СТУДЕНТІВ
ГАЛУЗІ ЗНАНЬ 0301 СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ НАУКИ,
НАПРЯМУ ПІДГОТОВКИ 6.030103 «ПРАКТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ»

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих
навчальних закладів*

Київ
«Центр учбової літератури»
2017

УДК 159.9(075.8)

ББК 88.8я73

Д 84

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист №1/11 – 11537 від 15.07.2013)*

Рецензенти:

Пасічник І. Д. – доктор психологічних наук, професор, Національний університет «Острозька академія», кафедра психолого-педагогічних дисциплін;

Федоров В. Д. – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри педагогіки і психології Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Дуткевич Т. В. Загальна психологія. Теоретичний курс. [текст] навч. посіб. / Т. В. Дуткевич. – К.: Центр учбової літератури, 2016. – 388 с.

ISBN 978-617-673-499-4

У навчальному посібнику розкриваються базові знання з психології, а саме: поняття про психологічну науку, її основні категорії, методи, принципи, етапи історичного розвитку. Окрема увага приділяється висвітленню властивостей психічних процесів, розкриттю психологічної будови особистості, її тлумачення у різних теоріях, основ її творчості.

Рекомендується студентам спеціальності «Практична психологія», що здобувають освітньо-кваліфікаційний рівень «Бакалавр» та кваліфікацію «Практичний психолог в галузі освіти», а також може використовуватись студентами педагогічних та інших спеціальностей.

УДК 159.9(075.8)

ББК 88.8я73

ISBN 978-617-673-499-4

© Дуткевич Т. В., 2017.

© Центр учбової літератури, 2017.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	9
МОДУЛЬ 1. ПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА. КОРОТКИЙ ОГЛЯД ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЇ.	10
ТЕМА 1.1. ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГІЇ.	10
1. Перші уявлення про предмет психології	10
2. Сучасне тлумачення предмета психології.	12
3. Психіка як форма відображення	13
4. Характеристики свідомості. Несвідоме	13
5. Мозок і психіка	15
ТЕМА 1.2. БУДОВА, ПРИНЦИПИ Й МЕТОДИ СУЧАСНОЇ ПСИХОЛОГІЇ	17
1. Місце психології в системі наук	18
2. Класифікація галузей психології.	20
3. Основні напрями психології	22
4. Принципи психології.	23
5. Методи психологічних досліджень	25
ТЕМА 1.3. ПОНЯТТЯ ПРО СТАТИСТИЧНІ МЕТОДИ У ПСИХОЛОГІЇ	27
1. Типи вимірювальних шкал.	27
2. Способи знаходження типових результатів варіаційного ряду.	29
3. Поняття про дисперсію та її обчислення	30
4. Поняття про кореляцію та її обчислення	31
ТЕМА 1.4. РОЗВИТОК ПСИХІКИ У ФІЛОГЕНЕЗІ.	33
1. Поняття про філогенез та онтогенез. Їх взаємозв'язок	33
2. Виникнення психіки, основні стадії її еволюції.	34
3. Ускладнення поведінки: інстинкт – навик – інтелект.	35
4. Свідома діяльність людини як етап філогенезу психіки	38
ТЕМА 1.5. ОСНОВНІ ЕТАПИ ІСТОРІЇ ПСИХОЛОГІЇ. ЗАРОДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАТЬ У СТАРОДАВНЬОМУ СВІТІ	38
1. Історія психології та її періодизація	39
2. Психологічні ідеї Стародавнього світу	40
3. Основна проблематика психології у Давній Греції	41
ТЕМА 1.6. РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЧНИХ ІДЕЙ У ПЕРІОД ВІД ФЕОДАЛІЗМУ ДО XVII СТОЛІТТЯ.	42
1. Головні досягнення феодального періоду у пізнанні психіки	42
2. Розвиток психологічних знань в епоху Відродження.	43
3. Причинне пояснення психіки у XVII ст..	44
ТЕМА 1.7. ДОСЯГНЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ В ЕПОХУ ПРОСВІТНИЦТВА (XVIII СТОЛІТТЯ)	46
1. Асоціанізм та його різновиди	46
2. Психологія здібностей	48
3. Вчення про нервово-психічні функції	48
4. Психологія XVIII ст. у Франції, Німеччині, Росії, США	49
5. Зародження психології суспільних явищ	51
ТЕМА 1.8. ВИНИКНЕННЯ У XIX СТОЛІТТІ ПСИХОЛОГІЇ ЯК САМОСТІЙНОЇ НАУКИ	52
1. Психологія з природничою основою	52

2. Психологія свідомості	54
3. Критика структуралізму	55
4. Психологічні дослідження суспільних явищ	56
ТЕМА 1.9. ОГЛЯД ПСИХОЛОГІЇ ХХ СТОЛІТТЯ	58
1. Основні напрями психології початку ХХ ст.	58
1.1. психологія поведінки (біхевіоризм, психоаналіз, гештальтпсихологія)	58
1.2. психологія дії (Ж.Піаже, А.Валлон).	61
2. Перші психологічні дослідження у СРСР (20-ті рр.)	62
3. Провідні школи радянської психології	64
ТЕСТОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗНАТЬ ДО ПЕРШОГО МОДУЛЯ.	66
МОДУЛЬ 2. ОСОБИСТІСТЬ У ДІЯЛЬНОСТІ ТА СПІЛКУВАННІ. . .	82
ТЕМА 2.1. ПОНЯТТЯ ОСОБИСТОСТІ У ПСИХОЛОГІЇ	82
1. Поняття людини, індивіда, індивідуальності, особистості	82
2. Проблема визначення особистості.	84
3. Біологічне і соціальне в особистості.	84
4. Проблема активності особистості	85
4.1. джерело активності особистості	85
4.2. спрямованість особистості	86
4.3. мотиви і мотивація	86
5. Структура особистості	88
6. Самосвідомість особистості та її розвиток	89
ТЕМА 2.2. ДІЯЛЬНІСТЬ	90
1. Потреба як джерело активності	90
2. Загальні властивості діяльності	92
3. Структура діяльності	93
4. Види діяльності та форми їх виконання	94
5. Психологічні засоби діяльності: знання, вміння, навички	95
ТЕМА 2.3. СПІЛКУВАННЯ.	96
1. Спілкування і діяльність	97
2. Структура спілкування	97
3. Функції спілкування та рівні його аналізу.	99
4. Види і засоби спілкування	100
ТЕМА 2.4. МОВЛЕННЯ	102
1. Розмежування понять мови і мовлення	103
2. Лінгвістика, психолінгвістика, психологія мовлення	104
3. Мовлення як діяльність і як поведінка	104
4. Види мовлення	105
5. Мовлення і пізнавальна діяльність	107
ТЕМА 2.5. ТЕМПЕРАМЕНТ	107
1. Поняття про властивості темпераменту	108
2. Фізіологічні основи темпераменту.	109
3. Тип темпераменту як система його властивостей.	111
4. Характеристика типів темпераменту	112
5. Узгодження властивостей темпераменту й вимог діяльності.	113

ТЕМА 2.6. ХАРАКТЕР	114
1. Поняття про характер особистості.	115
2. Структура характеру	116
3. Динамічні властивості характеру	117
4. Типологія характерів	117
5. Темперамент, характер та виховання	119
ТЕМА 2.7. ЗДІБНОСТІ	120
1. Поняття про здібності та обдарованість	121
2. Види здібностей	122
3. Фізіологічні основи і вимірювання здібностей	124
4. Чинники розвитку здібностей	125
ТЕСТОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗНАТЬ ДО ДРУГОГО МОДУЛЯ	127
МОДУЛЬ 3. ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ ОСОБИСТОСТІ.	145
ТЕМА 3.1. ТЕОРІЇ ОСОБИСТОСТІ У ГЛИБИННІЙ ПСИХОЛОГІЇ	145
1. Поняття про глибинну психологію	145
2. Теорія особистості З.Фрейда	146
3. Теорія особистості в аналітичній психології К.Г.Юнга	147
3.1. Поняття про колективне несвідоме і архетип	147
3.2. Тлумачення джерел активності особистості та її розвитку	149
4. Теорія особистості в індивідуальній психології А.Адлера	150
5. Соціокультурна теорія особистості К.Хорні (неофрейдизм)	151
ТЕМА 3.2. ТЕОРІЇ ОСОБИСТОСТІ У ПСИХОЛОГІЇ США (К.ЛЕВІН, А.МАСЛОУ)	152
1. Основні поняття теорії поля К.Левіна	153
2. Будова психологічного середовища та його динаміка	154
3. Піраміда потреб особистості у теорії самоактуалізації А.Маслоу	155
4. Поняття про самоактуалізацію за А.Маслоу	156
ТЕМА 3.3. КОНЦЕПЦІЇ ОСОБИСТОСТІ У РАДЯНСЬКІЙ ПСИХОЛОГІЇ	157
1. Культурно-історична концепція розвитку вищих психічних функцій особистості (Л.С.Виготський).	157
2. Теорія діяльності О.М.Леонтьєва	159
3. Філософсько-психологічна концепція (С.Л.Рубінштейн).	161
4. Концепція особистості Г.С.Костюка	161
ТЕМА 3.4. ОСОБИСТІСТЬ У КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ ЖИТТЄВИХ ВІДНОШЕНЬ(СТАВЛЕНЬ)	163
1. Розмежування понять «відношення, відносини, стосунки, взаємини, ставлення»	163
2. Структура та особливості ставлень особистості	164
3. Ставлення особистості та її характер	166
4. Теорія ставлень особистості В.М.Мясіщева.	167
ТЕСТОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗНАТЬ ДО ТРЕТЬОГО МОДУЛЯ	169
МОДУЛЬ 4. ПСИХІЧНІ ПРОЦЕСИ ОСОБИСТОСТІ	175
ТЕМА 4.1. УВАГА.	175
1. Поняття про увагу	175
2. Види уваги	176

3. Властивості уваги	178
ТЕМА 4.2. ВІДЧУТТЯ ТА СПРИЙМАННЯ	180
1. Поняття про відчуття, його рефлекторний характер	180
2. Класифікація відчуттів, їх властивості	182
3. Чутливість та її зміни.	183
4. Особливості сприймання.	185
5. Види сприймання.	186
ТЕМА 4.3. ПАМ'ЯТЬ	187
1. Поняття про пам'ять	188
2. Теорії пам'яті	189
3. Види пам'яті	190
4. Процеси пам'яті	191
5. Індивідуальні особливості пам'яті.	194
ТЕМА 4.4. МИСЛЕННЯ	195
1. Загальна характеристика мислення	195
2. Форми мислення та їх вивчення в психології	196
3. Мотивація та детермінація мислення	198
4. Операції мислення, розумові дії	199
5. Мислення як розв'язання задач	200
6. Види та індивідуально-психологічні особливості мислення	201
ТЕМА 4.5. УЯВА	204
1. Значення уяви в житті людини.	204
2. Уява як пізнавальний психічний процес.	205
3. Образи уяви, прийоми їх створення	206
4. Види та індивідуальна своєрідність уяви	207
ТЕМА 4.6. ЕМОЦІЙНА СФЕРА ОСОБИСТОСТІ	209
1. Поняття про емоції, їх властивості.	209
2. Теорії емоцій	211
3. Функції емоцій	211
4. Класифікація емоцій	213
5. Вищі почуття	213
6. Форми переживання почуттів	214
ТЕМА 4.7. ВОЛЬОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛЮДИНИ	216
1. Поняття про волю та її функції	216
2. Особливості вольової регуляції поведінки	217
3. Характеристика вольової дії	217
4. Вибір, як умова вольової дії	218
5. Вольові якості особистості.	219
ТЕСТОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗНАТЬ ДО ЧЕТВЕРТОГО МОДУЛЯ.	221
МОДУЛЬ 5. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МАЛИХ СОЦІАЛЬНИХ ГРУП.	240
ТЕМА 5.1. ПОНЯТТЯ МАЛОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ГРУПИ У ПСИХОЛОГІЇ	240
1. Поняття про соціальні групи, їх класифікація.	240
2. Соціально-психологічні ознаки колективу	242
3. Міжособистісні взаємини та розвиток колективу.	243

4. Поняття соціально-психологічного клімату колективу	244
ТЕМА 5.2. ОСОБИСТІСТЬ У МАЛІЙ СОЦІАЛЬНІЙ ГРУПІ	246
1. Особистість у малій соціальній групі	246
2. Поняття про лідерство, особистість лідера	247
3. Психологічний вплив та його різновиди	249
4. Впливовість особистості та способи протистояння неконструктивним впливам.	252
ТЕМА 5.3. ПОНЯТТЯ ПРО КОНФЛІКТ ТА ЙОГО ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА	255
1. Загальні ознаки конфлікту	255
2. Природа й причини конфліктів	257
3. Функції конфліктів	258
ТЕМА 5.4. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСНОВНИХ ТИПІВ КОНФЛІКТІВ	260
1. Типи конфліктів	261
2. Внутрішній конфлікт та його різновиди.	262
3. Поняття міжособистісного конфлікту	264
4. Міжгруповий конфлікт.	265
ТЕМА 5.5. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЗАЛАГОДЖЕННЯ КОНФЛІКТІВ.	267
1. Підходи до залагодження конфліктів	267
2. Методи аналізу конфлікту	268
3. Управління конфліктами.	271
ТЕСТОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗНАТЬ ДО П'ЯТОГО МОДУЛЯ	274

МОДУЛЬ 6. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ТВОРЧОСТІ ОСОБИСТОСТІ 280

ТЕМА 6.1. ПОНЯТТЯ ПРО ТВОРЧІСТЬ	280
1. Психологічне визначення творчості, труднощі її вивчення.	280
2. Види творчості	282
3. Методи досліджень у психології творчості	283
ТЕМА 6.2. ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД ПСИХОЛОГІЇ ТВОРЧОСТІ.	284
1. Виникнення психології творчості та основні етапи її досліджень	285
2. Традиції психології творчості у дорядянській Росії та у СРСР.	286
3. Вивчення питань психології творчості українськими вченими	287
4. Зарубіжні теорії творчості	289
ТЕМА 6.3. ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОЦЕСУ ТВОРЧОСТІ	292
1. Етапи процесу творчості	292
2. Механізми творчості	294
3. Продукти творчості.	296
4. Бар'єри творчості.	298
ТЕМА 6.4. ТВОРЧІСТЬ ЯК РОЗВ'ЯЗАННЯ ЗАДАЧ	299
1. Постановка задачі	299
2. Задум розв'язання і безпосереднє розв'язання.	300
3. Стратегія і тактика розв'язання задачі	301
4. Класифікація творчих задач	303
ТЕМА 6.5. ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ ТВОРЧОГО МИСЛЕННЯ.	304
1. Комбінування	305

2. Моделювання та розумовий експеримент	306
3. Інтелектуальне бачення	307
4. Аналогія	308
5. Діалогічність мислення	309
6. Інверсивне мислення	311
ТЕМА 6.6. МЕТОДИ АКТИВІЗАЦІ ТВОРЧОСТІ	313
1. Поняття про еврилогію	313
2. Методи алгоритмізації творчого процесу	314
3. Методи активізації пізнавальних процесів	316
4. Групові методи активізації творчості	317
5. Метод контрольних питань	319
ТЕМА 6.7. ТВОРЧА ОСОБИСТІСТЬ	320
1. Творчий потенціал особистості	321
2. Властивості творчої особистості	322
3. Мотиви творчості	324
4. Поняття про життєтворчість особистості	325
5. Творчість як форма самореалізації особистості	328
ТЕМА 6.8. ОНТОГЕНЕТИЧНИЙ РОЗВИТОК ТВОРЧОСТІ ОСОБИСТОСТІ	330
1. Психологічні особливості творчості особистості у різні періоди життя	331
2. Розвиток творчості як удосконалення здатності до постановки питань	333
3. Уява як психологічна умова розвитку творчості дитини	336
4. Психолого-педагогічні умови розвитку творчості дітей	338
ТЕМА 6.9. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НАУКОВОЇ ТВОРЧОСТІ	340
1. Психофізіологічні основи наукової творчості	341
2. Динаміка продуктивності у науковій творчості	342
3. Психологічні чинники наукової творчості	344
1.1. Інтелектуальні почуття	345
1.2. Інтелектуальна ініціатива	346
1.3. Інтуїція	347
4. Особистість науковця	348
ТЕМА 6.10. ПСИХОЛОГІЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ТВОРЧОСТІ	349
1. Поняття про педагогічну творчість, її рівні та зміст	349
2. Педагогічна імпровізація	351
3. Педагогічне передбачення	352
4. Педагогічне проектування	354
5. Управління розвитком педагогічної творчості	356
ТЕСТОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗНАТЬ ДО ШОСТОГО МОДУЛЯ	358
СЛОВНИК ТЕРМІНІВ	369
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	387

ПЕРЕДМОВА

У сучасних умовах стоїть задача забезпечення європейських стандартів вищої школи. Їх необхідно складовою виступають психологічні знання, які набувають особливого й різноманітного значення в сфері освіти.

Навчальна програма з загальної психології для студентів галузі знань «Освіта», що здобувають освітньо-кваліфікаційний рівень «Бакалавр», передбачає засвоєння студентами фундаментальних знань психологічної науки, а також вироблення вмінь та навичок їх використання при вирішенні фахових задач, пов'язаних з психологічним забезпеченням педагогічного процесу в навчальних закладах.

Лекційний курс побудований у відповідності із запропонованою навчальною програмою. Його зміст спрямований на розкриття базових знань з психології, а саме: поняття про психологічну науку, її основні категорії, методи, принципи, етапи історичного розвитку. Окрема увага приділяється висвітленню властивостей психічних процесів, розкриттю психологічної будови особистості, її тлумачення у різних теоріях, основ її творчості. Подаються елементарні соціально-психологічні знання.

Структурою навчального посібника передбачено шість модульних блоків, які охоплюють сорок дві лекційних теми. Кожен модуль завершується завданнями тестового контролю знань. До третього й п'ятого модулів, що включають по чотири-п'ять лекційних тем, пропонується по п'ятдесят тестових завдань. До решти модулів, що охоплюють по сім-десять тем, тестовий контроль знань до кожного з них передбачає сто завдань. Запропонована кількість тестових завдань є зручною при оцінюванні знань студентів за стобальною шкалою.

Крім модульних блоків, посібник включає словник основних термінів та загальний список літератури.

Зміст кожної лекції складається з плану, списку літератури та викладу матеріалу, що висвітлює питання теми.

При укладанні змісту посібника ми прагнули спрямувати студента і на самостійне поповнення й осмислення своїх знань, а також на проведення дослідницької роботи щодо недостатньо висвітлених у науці проблем. Цьому сприяє розкриття у посібнику дискусійності сучасних знань через висвітлення провідних психологічних концепцій і теорій стосовно феноменів спілкування, діяльності, особистості, пізнавальних та емоційно-вольових процесів тощо. Це викликає у студента потребу не просто засвоїти готові знання, а виробити свій погляд на те чи інше питання, знайти додаткову інформацію про нього.

Сподіваємось, що запропонований посібник допоможе студентам глибше оволодіти психологічними знаннями, вміннями самоорганізації навчально-професійної діяльності й стане у нагоді як майбутнім педагогам, так і викладачам.

МОДУЛЬ 1.

ПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА. КОРОТКИЙ ОГЛЯД ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЇ

Тема 1.1. Предмет психології

План

1. Перші уявлення про предмет психології
2. Сучасне тлумачення предмета психології
3. Психіка як форма відображення
4. Характеристики свідомості. Несвідоме
5. Мозок і психіка

Література

1. Лурия А.Р. Основы нейропсихологии. – М.: Изд-во МГУ, 1973. – 376 с.
2. Максименко С.Д. Загальна психологія : навч. посібник / С.Д. Максименко. – [3-є вид., перероб. і доп.] – К.: Центр навчальної літератури, 2008. – 272 с.
3. Психологія : навч. посібник / [О.В. Винославська, О.А. Бреусенко-Кузнецов, В.Л. Злишков та ін.]; за наук. ред. О. В. Винославської. – [2-ге вид., перероб. та доп.] – К. : ІНКОС, 2009. – 390 с.
4. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии.– СПб.: ЗАО «Изд-во «Питер», 1999. – 720 с.
5. Сергеєнкова О. П. та ін. Загальна психологія : навч. посібник / [Сергеєнкова О.П., Столярчук О.А., Коханова О.П., Пасека О.В.]. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 296 с.

1. Перші уявлення про предмет психології

Кожна наука має свій предмет, що відображає ту сферу дійсності, яку ця наука вивчає. З сивої давнини походить думка, що ті явища, які вивчає психологія, особливі – не такі, як інша реальність. Вже в період Античності помітили, що дійсність для людини поділяється на зовнішній та внутрішній світ. Якщо властивості навколишніх предметів ми відчуваємо (колір, смак, запах тощо) і їх можна виміряти (масу, об'єм, розмір, довжину), то внутрішні явища становлять так звану надчуттєву реальність (недосяжні для органів чуттів) і тому є надприродними. Дійсно, сприймання книги – це не сама книга; спогад про подію відрізняється від самої події. Зв'язок зовнішнього і внутрішнього світу здавна став предметом філософських дискусій.

Тривалий час панував погляд, що духовне життя є проявом вищого розуму, не підвладного законам природи, і протистоїть матеріальній дійсності (ідеалістична філософія). Предметом психології спочатку вва-

жали внутрішній світ, що розумівся як душа, тобто надприродне, таємниче, недосяжне для наукового дослідження явище. Не випадково слово «психологія» походить від грецького «псюхе» – душа і «логос» – наука. Цей особливий внутрішній світ (суб'єктивний) не залежить від зовнішніх умов та впливів і зовні неспостережуваний, а розкривається у самоспогляданні (інтроспекції).

Перше наукове пояснення психічних явищ належить Декарту (1596-1650 рр.), який розглядав психіку як утворену з двох частин (дуалізм). Одна з них включала відчуття, сприймання та інші елементарні психічні процеси, пояснювалась тими ж законами (переважно механічними), що й інша реальність. А друга – це мислення, воля, уява – вищі психічні прояви. На думку Декарта, вони лежать за межами дії законів реальності і керовані вищим розумом.

У науковому поясненні елементарної психіки Декарт вперше використав поняття рефлексу (від лат. – відображати), що розглядалось як механічне явище. Приблизна схема тодішнього розуміння рефлексу така: зовнішній поштовх приводить внутрішні провідні шляхи у коливання, що передаються у головний мозок. Показово, що тоді психологія намагалась взагалі представити людину як механізм, автомат. Одна з робіт Ламетрі (1709-1751 рр.) так і називалась «Людина-машина». Звичайно, така механістична схема не в змозі була пояснити найскладніших проявів розуму, волі, уяви людини. Зокрема, дію машини легко передбачити, але кожна людина поводитьсь своєрідно й переважно неочікувано.

Таке ж дуалістичне уявлення про психіку зберігається і у XIX ст. (Еббінгауз, Вундт). Початки моністичного підходу до тлумачення психіки зароджувались у роботах французьких матеріалістів, які намагались розглядати психічні явища як усі інші явища природи. Поворотний момент настав з появою роботи І.М.Сеченова «Рефлекси головного мозку» (1863 р.), в якій було доведено необхідність і можливість наукового вивчення всіх без винятку психічних явищ.

Як зазначалось, ще Декарт показав рефлекторну природу елементарних проявів психіки. Сеченов представив найбільш складні процеси психічного життя також як рефлекси: «Все акты сознательной и бессознательной жизни по способу происхождения – суть рефлексы» (І.М.Сеченов, 1947).

Поняття рефлексу дозволяє розкрити зв'язок внутрішнього світу із зовнішнім, обумовленість психіки людини зовнішніми умовами. Психіка розглядається не як замкнений і недосяжний для спостережень світ, а як регулятор діяльності, що виникає у відповідь на подразник. Психічне явище не обмежується лише тим, що дано людині при інтроспекції своїх почуттів, думок, а воно включає в свій склад вплив зовнішнього

подразника і рухову відповідь на нього. Роботи Сеченова розкрили рефлекторну природу психіки і стали основою сучасного уявлення про предмет психології у вітчизняній науці.

2. Сучасне тлумачення предмета психології

Психологія – це наука про факти, закономірності та механізми психіки, як створюваного у мозку образу дійсності, на основі і за допомогою якого здійснюється регуляція діяльності, що має у людини особистісний характер.

Психічні факти або явища утворюють психіку, внутрішній світ. Наприклад, фактом психіки є те, що стіна сприймається як біла і вдень, і в сутінки. Такою постійністю характеризуються і образи звуку, розміру, форми. Психологія не тільки описує факти, але й вивчає умови їх появи (процес формування).

Крім вивчення фактів, їх закономірностей, у задачі психології входить і розкриття їх механізмів. Так, постійність величини предмета при сприйманні його на різних відстанях забезпечує співвідносна оцінка розміру зображення на сітківці і розташування ока.

Психічні факти поділяють на три групи: процеси, стани і властивості. Явище розглядається як процес, коли воно розгортається у часі, закономірно змінюється у певній послідовності етапів. Стан – ситуативно залежне психічне явище, яке змінюється зі зміною оточуючих умов. Наприклад, настрої людини може змінитись дуже швидко під впливом ситуації. Властивість – тривале психічне явище, яке зберігається відносно незмінним у різних ситуаціях. Так, характер людини не змінюється щодня, а є стійким утворенням, що відзначає людину протягом багатьох років її життя. Класифікація психічних явищ відображена у табл. 1.

Таблиця 1

Класифікація психічних явищ

Психічні явища			
Процеси		С т а н и	Властивості
Пізнавальні	Емоційно-вольові		
Відчуття Сприймання Мислення Пам'ять Уява	Емоції Воля	Настрій Самопочуття Бадьорість Втома Потреба	Темперамент Характер Здібності

3. Психіка як форма відображення

В українській психології найбільш поширеним є природничо-науковий підхід, згідно з яким психіка розглядається як форма відображення. Відображення – філософська категорія, що позначає явище, властиве всій дійсності. Відображення виявляється у здатності кожного об'єкта дійсності закарбовувати зовнішні впливи у відповідності з характером впливу і формою існування матерії. Один і той же вплив залишає різний слід на різних об'єктах, залежно від якостей останніх (ніж розрізає хліб, а на сталевій поверхні залишає лише подряпину).

Відомий філософ XIX ст. Фрідріх Енгельс виділив такі форми відображення, як механічна, фізична, хімічна, біологічна, психічна, соціальна. Кожна наступна форма відображення з поданого переліку є складнішою за попередню і включає в себе ознаки всіх простіших форм. Прикладом механічного відображення є руйнування внаслідок буревію; хімічної – молекулярна взаємодія між різними речовинами (хімічні реакції). Всьому живому притаманна біологічна форма відображення, а на певному етапі еволюції живого світу з'являється психіка. Таким чином, психічна форма відображення містить у собі ознаки і механічної, і фізичної, і хімічної, і біологічної форм відображення. Психічне відображення притаманне лише живим організмам, в яких відбуваються хімічні, фізичні, механічні процеси.

Найважливіша відмітна властивість психічного відображення – це *активність*, що виявляється у:

1. перетворенні фізико-хімічних якостей подразників, що діють на нервові органи, на психічні властивості образів предметів;
2. пошуку та виборі варіантів поведінки;
3. ситуативній незалежності (відображення минулого, теперішнього і майбутнього);
4. здатності до саморозвитку;
5. варіабельності образів залежно від суб'єкта.

Психіка – це властивість високоорганізованої матерії, що є особливою формою відображення суб'єктом об'єктивної реальності (О.М. Леонтьєв).

Психіка людини якісно відрізняється від психіки тварини. Зоопсихологія вивчає психіку тварини, загальна психологія – психіку людини.

4. Характеристики свідомості. Несвідоме

Психіка людини характеризується різними рівнями. Вищий рівень психіки – свідомість, що виникла як результат суспільно-історичних умов формування її в трудовій діяльності й у спілкуванні з іншими людьми.

Характеристики свідомості

– Сукупність знань. Людина сприймає навколишній світ, може мислити про явища, які недосяжні для сприймання, уявляти майбутнє і зберігати попередній досвід.

– Відокремлення «я» від «не я». Тобто людині притаманна самосвідомість, самовиховання і самовдосконалення.

– Забезпечує цілеспрямовану діяльність шляхом постановки цілі, як ідеального образу майбутнього результату діяльності.

– Включає дієве ставлення людини до того, що вона пізнає.

Важливими умовами виникнення і розвитку свідомості є спільна діяльність, спілкування, мова, за допомогою якої людина збагачується досвідом попередніх поколінь.

Несвідоме – нижчий рівень психіки людини. До сфери несвідомого належать ті психічні явища, які людина не здатна планувати і контролювати, стани, коли людина неповно орієнтується в часі й просторі, коли порушується мовлення.

Несвідомі психічні явища є досить різноманітними, серед них вирізняють нормальні і патологічні (табл.2). Нормальні несвідомі явища перебувають у зв'язку зі свідомими. Вирізняють групу несвідомих психічних явищ, які ще не стали свідомими (потяги, установки), або такі, що вже перестали усвідомлюватись (автоматизовані дії, навички), а також такі, що ніколи не переходять у свідоме (сновидіння). У деяких випадках несвідомі явища є ознакою порушень нервової системи людини (марення, галюцинації).

Таблиця 2

Класифікація несвідомих психічних явищ

Нормальні	Патологічні
<ul style="list-style-type: none"> – Сновидіння – Реакції на невідчутні, але реально діючі подразники – Автоматизовані дії – Мотиви (потяги, установки), які були або можуть стати усвідомленими 	<ul style="list-style-type: none"> – Марення – Галюцинації

Фізіологічною основою двох рівнів психіки людини є різна міра активності кори головного мозку. Так, під час сну активність кори головного мозку знижується. Потреба уві сні є природною і забезпечує нормальне психосоматичне здоров'я людини.

Тривалість сну 7-8 годин – у 34%, 8-9 – у 45% людей. Найбільше бажання спати людина відчуває у період від 14 до 17 години, найменше – о 5 та 24 годині. Вночі знижується продуктивність діяльності та ува-

жність людини. Аварії на Чорнобильській АЕС, на хімічному підприємстві у Бхопалі (Індія) сталися після опівночі.

Нічний сон включає чотири фази, що змінюються циклічно через 90 хвилин.

– 1 фаза – перехід від бадьорості до сну. У людини іноді з'являються образи, схожі на фото.

– 2 фаза – глибокий сон, людину важко розбудити.

– 3 фаза – людина слабо відгукується на зовнішні впливи.

– 4 фаза – виникає в першу половину ночі.

У момент переходу від четвертої до першої фази виникає *парадоксальний* чи швидкий сон, під час якого людина завжди бачить сновидіння. Парадоксальний сон триває 20% від загальної тривалості сну дорослої людини. Природу сновидінь намагаються пояснити теорії сну.

3. *Фрейд* вважав, що сон дозволяє виявити, побачити підсвідоме.

Теорія повторення (Крік, Мітчисон, 1983) стверджує, що уві сні людина оглядає і впорядковує інформацію.

Теорія виживання доводить, що сновидіння дозволяють переосмислити отриманий за день досвід, особливо складні ситуації, бажання, ідеї (Павлідес, Вінсон, 1989).

Для *активаційно-синтетичної теорії* Дж. Аллана Хобсона (1977, 1988) сон – побічний продукт біологічної активності мозку. Під час сну зростає кількість речовин, які збуджують деякі центри кори головного мозку.

5. Мозок і психіка

Мозок – провідний орган психіки. Ще в давнину люди спостерігали випадки, коли при травмуванні головного мозку виникали різні розлади психіки. При пошкодженні лобної частини руйнувалось уміння планувати, при враженні скроневих ділянок порушувалось мовлення. Тому виникло питання, як пов'язані окремі ділянки мозку із різними психічними явищами (проблема локалізації психічних функцій). Деякий час вважалося, що існує пряма відповідність між певними ділянками мозку і конкретними психічними функціями. Розроблялись спеціальні карти поверхні мозку (Клейст), однак спостереження показали, що порушення одного й того ж психічного процесу виникає при пошкодженні різних ділянок мозку і, навпаки – пошкодження однієї ділянки мозку викликає розлади різних психічних функцій. Наприклад, розлади письма виникають при травмах лобної, скроневої, потиличної ділянок мозку.

Отже, був зроблений висновок про відсутність жорсткої локалізації психічних функцій – тобто немає прямої відповідності між окремими психічними процесами і певними ділянками головного мозку. Складна

психічна діяльність здійснюється не окремим відділом головного мозку, а системою органів, кожен з яких відіграє певну роль у забезпеченні цієї діяльності. Таку систему П.К.Анохін назвав *функціональною*. Наприклад, щоб написати, людині необхідно почути (скронева ділянка), вимовити (моторна зона), перейти від звуків до букв (потилична і тім'яна), відтворити їх послідовність (лобна).

Олександр Романович Лурія – основоположник нейропсихології – науки про мозкову локалізацію психічних функцій – виділив у головному мозку людини три блоки за їх роллю у забезпеченні психічної діяльності.

Перший блок – енергетичний (верхні відділи стовбуру мозку, ретикулярна формація і утворення давньої кори). Забезпечує постачання поживних речовин (кисню, глюкози тощо) до мозку, підтримує напругу (активацію), необхідну для роботи вищих відділів головного мозку. Порушення цих ділянок призводить до хронічної нестійкої уваги, втомлюваності, сонливості, байдужості, кволості.

Другий блок – прийому, зберігання і переробки інформації (задні відділи великих півкуль, тім'яні, скроневі, потиличні відділи головного мозку). Забезпечує надходження, обдумування та фіксацію інформації із зовнішнього світу. Порушення викликають різноманітні розлади пізнавальних процесів людини. Якщо вражені тім'яні відділи, людина не впізнає на дотик предмет, не відчуває положення тіла і рук; травми скроневої долі викликають розлади слуху; потиличної – зору.

Третій блок – програм, регуляції та контролю діяльності (лобні частини великих півкуль). Свідома діяльність починається з отримання і переробки інформації (II блок), а закінчується виникненням намірів, виробкою програм та їх здійсненням у діяльності. Порушення цього блоку майже непомітні у поведінці людини, немає розладів рухів або мовлення. Але при спостереженні за людиною виявляються різноманітні недоречності в організації її поведінки. Хворий не може довести роботу до кінця, забуває про свій намір у процесі його здійснення, не вправляє елементарних помилок, навіть у написанні власного імені.

Блоки головного мозку, забезпечуючи цілісну психічну діяльність людини, працюють злагоджено. Так, для першого блоку (енергетичного) сигналом до підвищення тону кори головного мозку є надходження інформації із зовнішнього світу, що здійснюється другим блоком – прийому, зберігання, переробки інформації. Без нової інформації людина – навпаки – нудьгує, засинає. Третій блок (програм, регуляції і контролю діяльності) активізує перший блок з тим, щоб підвищити тону кори головного мозку, що є необхідним для досягнення цілі, або знижує його, коли ціль досягнуто.

Людина може свідомо регулювати рівень своєї активності. Робота головного мозку тісно пов'язана зі всім організмом людини, забезпечуючи його зв'язок із зовнішнім світом і орієнтування в ньому. Перший блок безпосередньо отримує імпульси від внутрішніх органів, що утворює основу біологічних потреб (голод, температурний баланс, спрага), які потім обдумуються і задовольняються за допомогою другого і третього блоків.

Цілісна робота головного мозку відбувається за такими основними принципами:

1) *функціональної асиметрії*, який полягає в тому, що півкулі виконують різні психічні функції;

2) *латералізації*, що означає нерівноцінність півкуль, яка існує тільки у людини і пов'язана з виділенням ведучої правої руки. Найбільш важливі у суспільстві функції (мовлення, читання, логічне мислення) забезпечує ліва півкуля, яку називають провідною. Права півкуля – підпорядкована, виконує функції орієнтації в просторі, виникнення сновидінь, розчленування мелодій та звуків тощо.

Тема 1.2. Будова, принципи й методи сучасної психології

План

1. Місце психології в системі наук
2. Класифікація галузей психології
3. Основні напрями психології
4. Принципи психології
5. Методи психологічних досліджень

Література

1. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания / Б.Г.Ананьев.– СПб.: Питер, 2001. – 272 с.
2. Готтсданкер Р. Основы психологического эксперимента. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 562 с.
3. Загальна психологія: Підручник // О.Скрипченко, Л.Долинська, З.Огороднійчук та ін. – К.: Либідь, 2005. – С. 5-76.
4. Максименко С.Д. Загальна психологія: навч. посібник / С.Д. Максименко. – [3-є вид., перероб. і доп.] – К.: Центр навчальної літератури, 2008. – 272 с.
5. Основи практичної психології : підручник / [В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін.]. – К. : Либідь, 2003. – 536 с.

6. Основи психології : підручник / [Киричук О.В., Роменець В.А., Кириленко Т.С., Маноха І.П. та ін.]; за заг. ред. О.В.Киричука, В.А.Роменця. – [6-те вид., стер.]. – К. : Либідь, 2006. – 632 с.

7. Сергєєнкова О.П. та ін. Загальна психологія : навч. посібник / [Сергєєнкова О. П., Столярчук О.А., Коханова О.П., Пасєка О.В.]. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 296 с.

8. Ткаченко О.М. Принципи та категорії психології. – К.: Вища школа, 1979. –200 с.

1. Місце психології в системі наук

Інформатизаційні та глобалізаційні процеси у сучасному світі висувають підвищені вимоги до людини. Це зумовлює зростання ролі людського чинника у виробничій та духовній сферах, а відтак і підвищення суспільного інтересу до дослідження людини.

Поняття *людського чинника* об'єднує «настрої і почуття людей, їх звички, соціальні установки, ціннісні орієнтації, стереотипи індивідуальної і групової поведінки, наслідування, навіювання, здібності, нахили, мотиви, суб'єктивне ставлення особистості до оточуючої дійсності, міжособистісні взаємини, психологічний клімат у колективах, психологічні бар'єри та багато інших явищ, що виникають у процесі дій людей та їх спілкування між собою» (Б.Ф. Ломов, 1991).

Дещо пізніше у науковий обіг запроваджено поняття *особистісного чинника*, що розуміється як індивідуальні характеристики людини, які впливають на її виробничу діяльність. Так, робітник може зробити помилку через поганий настрій, авіадиспетчер здатен попередити аварію завдяки своїм сміливим діям.

Відтак, саме суспільні потреби зумовили зростання уваги до людинознавчих дисциплін, спричиняють їх інтенсивний розвиток.

У системі тих чи інших зв'язків людина вивчається то як продукт біологічної еволюції й природний індивід з притаманною йому програмою розвитку і певним діапазоном можливостей, то як суб'єкт і об'єкт історичного процесу – особистість.

Розвиток сучасної науки, включаючи такі її розділи, як точні та технічні дисципліни, зумовлений значною мірою саме *проблемами людини*, які поступово посіли центральне місце у всій науці. Людинознавчі дисципліни утворюють розгалужену систему, до якої належать історія, логіка, антропологія, соціологія тощо. Разом з тим, у психології є розділи, які досліджують психіку тварин. Тому слід точніше визначити місце психології серед інших наук про людину. Складність виділення полягає в існуванні міждисциплінарних зв'язків з психологією. Багато її проблем знаходяться на межі або з філософією, або з медициною, або з педагогікою.

Тривалий час психологічні знання були частиною *філософії* (до кінця XIX ст.), і сучасна психологія базується на філософських уявленнях. У філософії виокремлюється матеріалістичний погляд на психіку як властивість мозку відображати об'єктивну реальність. Навколишній світ первинний, а психіка вторинна. Ідеалістичний погляд є протилежним: зовнішній світ є породженням внутрішнього. Відокремлення напрямів психології пояснюється різною філософською позицією щодо принципових питань взаємовідношення психіки і дійсності, людини і суспільства, людини і тваринного світу тощо.

Філософія, спираючись на дані наук про людину, в тому числі і психології, у змозі розглянути проблему людини в цілому, розкрити її сутність, закономірності буття.

Існує тісний зв'язок психології з *природознавством*. Поява психологічного експерименту та роботи Сеченова «Рефлекси головного мозку» у другій половині XIX ст. показали, що психічні явища такі ж природні, як і інші функції організму, вони не безпричинні, а є однією з ланок рефлексу. Але психічні явища не тотожні з фізіологічними процесами. Так, на основі однакових фізіологічних змін виникають різні психічні явища. Наприклад, будь-які сильні емоції (гнів, радість, ненависть) викликають підвищення адреналіну, що можна легко визначити за допомогою аналізу крові. Однак, цей аналіз не покаже, яку саме емоцію переживає людина. Для розуміння розвитку психіки велике значення мала еволюційна теорія Дарвіна.

Міцний зв'язок психологія має із *педагогікою*. Задачі психології в розв'язанні педагогічних проблем полягають у тому, щоб психологічні дослідження спрямовувати не стільки на обґрунтування вже існуючих педагогічних підходів, скільки на пошук нового, що випереджає звичну практику. У наукових роботах українських психологів, орієнтованих на психологічне забезпечення педагогічного процесу, проходять експериментальну перевірку розвивальні, корекційні, формувальні програми інноваційного характеру. Зразки таких досліджень виконали І.Д.Бех, Л.В.Долинська, О.Л.Кононко, Т.О.Піроженко, Першочергового розв'язання потребують проблеми формування духовно-моральних і громадянських якостей особистості; властивостей її мислення, що дозволяють самостійно засвоїти інформацію, проблеми розвитку здібностей до самоосвіти й самовиховання.

Своєрідність місця психології в системі наук в тому, що вона існує на межі природничих і гуманітарно-суспільних наук. Деякі розділи психології наближаються до біологічних і фізіологічних наук (порівняльна психологія, зоопсихологія, психофізіологія, нейропсихологія), а деякі – до гуманітарних (соціальна психологія, психолінгвістика, психологія особистості тощо).

2. Класифікація галузей психології

Сучасна психологія охоплює розгалужену систему наукових дисциплін, кількість яких наближається до 100. Зв'язки між різними галузями психології утворюють структуру сучасної психології. Класифікувати галузі психології доцільно за трьома ознаками (А.В.Петровський).

По-перше, за видами діяльності можна виокремити такі галузі, як:

а) психологія праці (досліджується наукова організація праці, психологічні аспекти зв'язків у системі людина-техніка). Її розділи: інженерна, авіаційна, космічна психологія;

б) педагогічна (вивчає педагогічні закономірності навчання і виховання). Розділи: психологія навчання (психологічні основи методик), виховання, психологія вчителя, навчально-виховної роботи із аномальними дітьми;

в) медична (досліджує психологічні аспекти діяльності лікаря і поведінки хворого);

г) нейропсихологія (мозкова локалізація психічних функцій);

д) юридична (психологічні питання реалізації системи права);

е) військова (психологічні основи поведінки в умовах бою, методи «психологічної війни»);

є) спорту (психологічні особливості спортивних змагань, діяльність спортсменів);

ж) торгівлі (психологічні умови впливу реклами, особливості попиту, обслуговування).

По-друге, за психологічними аспектами розвитку вирізняють такі галузі, як:

а) вікова (розвиток психічних процесів і якостей людини, взаємозв'язок навчання і психічного розвитку). Розділи: дитяча, підлітка, юності, дорослого (акмеологія) і геронтопсихологія (людей похилого віку);

б) психологія аномального розвитку. Розділи: патопсихологія (особливості психіки при психічних захворюваннях), олігофренопсихологія (порушення психічного розвитку при вроджених дефектах мозку), сурдопсихологія (розвиток дітей з порушенням слуху), тифлопсихологія (розвиток дітей з порушенням зору);

в) порівняльна (еволюція форм психіки у живому світі);

г) історія психології (розвиток психологічних знань).

По-третє, за системами зв'язків між людиною і суспільством розрізняються:

а) соціальна психологія (психічні явища у спільній діяльності, спілкуванні людей);

б) психологія особистості (індивідуальні психологічні особливості людини як члена суспільства).

Особливе місце посідає загальна психологія. Вона не є самостійною галуззю, а об'єднує найбільш загальні закономірності психіки; характеристики методів, принципів, основних наукових понять. Наукові поняття психології звичайно об'єднують у три умовні категорії: психічні процеси, стани, властивості. Психічні явища можна розглядати і як стан, і як процес, і як властивість. Кожна із таких категорій підкреслює той чи інший аспект явищ, який має найбільше значення у конкретному випадку.

Психічний процес – явище як процес з виділенням початку, проміжних стадій, та завершення. Властивість – підкреслює усталеність, фіксованість і повторюваність психічного факту. Це якості характеру, темпераменту, здібностей. Стан – психічний факт, що існує у деякій незначній проміжок часу і обумовлений ситуацією (прояви волі, уваги, мислення, почуттів).

Розділи загальної психології: психологія як наука, короткий огляд історичного розвитку психологічних знань, особистість у діяльності і спілкуванні, теорії особистості, аналіз пізнавальних і емоційно-вольових процесів, психологія діяльності, індивідуальних відмінностей тощо.

У психології постійно з'являються нові галузі (психологія управління, середовища, економічна, екологічна, політична, будівництва, транспорту). Цей процес називається *диференціацією психологічних знань*. Кожен розділ психології вивчає психіку у своєму аспекті, але в реальних життєвих ситуаціях людина виступає в єдності всіх своїх сторін. Щоб зрозуміти і активізувати поведінку людини, необхідно зміцнювати зв'язки між окремими галузями для створення цілісної характеристики людини. У цьому полягає *інтеграція психологічних знань*. Процеси наукової диференціації та інтеграції становлять суперечливу єдність, що і забезпечує розвиток психологічної науки.

Крім наукової психології, існує *практична (прикладна)*, основним змістом якої виступає застосування психологічних механізмів впливу з метою корекції поведінки та розвитку людей у конкретних та унікальних умовах їхніх життєвих обставин та життєвого шляху (В.Панок). Одним з напрямів практичної психології є психологічна служба системи освіти, завданнями якої є підвищення ефективності навчально-виховного процесу, своєчасне виявлення труднощів та умов індивідуального розвитку особистості, корекція соціально-психологічних якостей учасників педагогічного процесу, профілактика його відхилень. Виконавцем цих завдань у школі є практичний психолог.

3. Основні напрями психології

У ХХ столітті сформувались такі основні напрями психології, як біхевіоризм, гештальтпсихологія, психоаналіз, радянська психологія.

Біхевіоризм розробляли Е. Торндайк (1874-1949), Дж. Уотсон (1878-1958), В. Мак-Дугалл (1871-1938). Перед психологією було поставлено задачу вивчати лише те, що можна сприймати у поведінці людини. Сама назва «біхевіоризм» походить від англійського behaviour – поведінка. Поведінка розглядалась на основі зв'язку між зовнішнім впливом (стимулом) та реакцією на нього, тому вважалось, що вивчати потрібно стимули і відповідні їм реакції, не вдаючись до розгляду внутрішніх процесів обробки стимулів – свідомості, суб'єктивного. Лише в пізнішому варіанті цього напрямку – необіхевіоризмі – поставлено задачу вивчати те, що відбувається між стимулом і реакцією (Е. Толмен). Висновки, зроблені у дослідженнях поведінки тварин, автоматично і безпідставно були перенесені на поведінку людини. Вважали основним у поведінці навички, що виробляються шляхом тренування. Біхевіоризм мав значний вплив на американську психологію, став теоретичною основою поширених сьогодні програм навчання – тренінгів.

Гештальтпсихологія, або структурна психологія, знайшла висвітлення в роботах М. Вертгеймера (1880-1943), В. Келера (1887-1967), К. Левіна (1890-1947). Основне поняття – гештальт (від нім. Gestalt – форма, фігура), яке фіксує єдність організму і середовища. Відношення між ними будуються за принципом взаємовідповідності (ізоморфізму). Психіку необхідно вивчати як цілісну структуру, властивості якої не впливають з властивостей окремих психічних явищ. Подібно до цього такі окремі речовини як калій, вуглець та нітроген не є отруйними, а у їх поєднанні з'являється нова якість – вони утворюють сильну отруту, відому як ціаністий калій. Психіка мовби моделює середовище за своїми особливими законами. Наприклад, добудовує незавершені зовнішні структури, прагнучи до об'єднання розрізаних частин в осмислену цілісність. Так, бачимо за вікном лише верхівки дерев, частини будинків, але у відповідь «Що ти бачиш за вікном?» кажемо: «дерево», «будинок». Представники гештальтпсихології відмовились від вивчення фізіологічних основ та соціальних чинників психіки. Відомі вивченням творчого мислення, сприймання.

Засновником *психоаналізу* був З. Фрейд (1856-1939), який вперше привернув увагу до сфери мотивації особистості, зокрема її несвідомих складових, які назвав інстинктами, вважаючи їх спільними з тваринними попередниками людини. Поведінка людини пояснювалась дією підсвідомих некерованих інстинктів, головними з яких Фрейд назвав прагнення до задоволення, сексуальний потяг (лібідо) – вроджену

біологічну сторону людини. Остання знаходиться у суперечності із суспільними нормами, які обмежують прагнення людини до задоволення. Внаслідок такої суперечності виникає внутрішній конфлікт, який або розв'язується за допомогою сублимації (спрямування інстинктивної енергії людини на творчість, діяльність тощо), або призводить до захворювань – неврозів. Послідовники Фрейда виступили проти надмірної біологізації ним поведінки людини. Альфред Адлер (1870-1937), Карл Юнг (1875-1961), Карен Хорні (1885-1952), Ерік Фромм (1900-1980) – представники *неоарейдизму* – визнавали соціальні якості індивіда (наприклад, потребу в захисті, в ніжності, в спілкуванні) відмінними від тварин, але вважали їх вродженими.

Переважаючий вплив на розвиток *радянської психології* мали марксистсько-ленінська ідеологія, головними положеннями якої є наступні:

1) опора на принцип детермінізму, за яким психіка вторинна і обумовлена зовнішніми впливами;

2) зв'язок психічного з матеріальним субстратом, насамперед, з головним мозком;

3) зв'язок психічного з об'єктивним світом;

4) активний, перетворюючий характер психічного;

5) свідомість – створюваний в активному творчому акті адекватний образ дійсності, але не її копія;

6) психічне – функція складно організованої матерії – мозку;

7) практика, а не тілесна дія, первинна порівняно із суб'єктивним.

Представники радянської психології: Л.С.Виготський (1896-1934), О.М.Леонтьєв (1903-1979), С.Л.Рубінштейн (1889-1960), Б.Г.Ананьєв (1907-1972), Г.С.Костюк (1899-1982).

Для психології XXI століття властиве послаблення ролі біхевіоризму, посилення когнітивної й гуманістичної психології. Водночас, спостерігається змішування (еклектизм) різних підходів у новітніх теоріях, тому їх важко однозначно класифікувати і віднести до певної теоретичної концепції. Психологи різних напрямків і наукових шкіл працюють над виробленням спільних поглядів. Відтак, психологія поступово стає єдиною науковою дисципліною.

4. Принципи психології

Принципи науки – це загальні закони, які стали засобом дослідження. Вони тісно взаємозв'язані і утворюють систему. Немає єдності у визначенні списку основних принципів, у їх трактуванні та розкритті змісту.

С.Л. Рубінштейн, К.В. Шорохова, М.Г.Ярошевський вважають основним принципом *детермінізм*. Він протилежний індетермінізму, за яким психічні явища не залежать ані від зовнішніх впливів, ані від змін

в організмі, а відкриваються людині у переживаннях під впливом вищого розуму, який неможливо пояснити. Таким чином, свідомість відривається від реального життя і практичної діяльності

Слід відрізнити принцип детермінізму від механістичного детермінізму, за яким психіка – це сукупність реакцій на зовнішні впливи. Поведінка людини прямо, безпосередньо і однозначно визначається зовнішніми причинами, а свідомість не має ніякого впливу.

Принцип детермінізму сформульовано у 50-ті роки ХХ ст. С.Л.Рубінштейном: реагування людини на зовнішні впливи залежить не тільки від характеристик цього впливу, а й від особливостей психіки людини (інтересів, досвіду, освіченості, знань тощо). Таким чином, «зовнішні причини діють через внутрішні умови». Людина змінює світ, і в процесі цього змінюється сама; створюючи предмети матеріальної та духовної культури, людина збагачує свій внутрішній світ.

Із принципу детермінізму походить принцип *взаємозв'язку і взаємозумовленості психіки і діяльності*. Діяльність визначається задумом, ціллю, програмою її досягнення, тобто свідомістю. І, навпаки, на створення задумів, програм впливає практика. Таким чином, діяльність, з одного боку, обумовлена свідомістю, а з другого, – обумовлює її. Психіка і діяльність виступають як дві сторони одного явища. Діяльність – зовнішня сторона психіки, а психіка – внутрішній план діяльності. Цей принцип має важливе значення для обґрунтування методів психологічного дослідження. Оскільки ним стверджується взаємозв'язок психіки із діяльністю, то методологічне обґрунтування отримує можливість вивчати психічні явища через діяльність, доступну для об'єктивного спостереження. Детермінізм відкриває шлях для використання об'єктивних методів, в тому числі експерименту, у психології.

Індетермінізм стверджує замкнений характер психіки, її повну незалежність від зовнішніх умов, він заперечує, що можна дізнатись про переживання людини за її поведінкою. Єдино можливим методом при цьому проголошується самоспостереження або інтроспекція. Фактично предметом вивчення за допомогою інтроспекції виступає свідомість. Але людина не усвідомлює всіх психічних проявів. Несвідоме опиняється за рамками вивчення, неможливо досліджувати цим методом і психіку дитини, і тварини. Разом з тим, цей метод може використовуватись як прийом у дослідженнях, побудованих на об'єктивних методах.

Основа об'єктивного методу – принцип детермінізму та принцип єдності і взаємообумовленості свідомості та діяльності. Головні вимоги до психологічного дослідження – це об'єктивність і генетичний підхід.

Принцип розвитку психіки та свідомості в діяльності стверджує, що діяльність виступає як умова не тільки прояву, але й розвитку пси-

хіки. Виховання і навчання за своєю сутністю є організацією діяльності дитини.

Для вивчення і водночас розвитку психічних особливостей дитини потрібно організувати відповідну її діяльність. Наприклад, творчу уяву можна зафіксувати в малюванні або при створенні казки.

Принцип *комплексності, системності й систематичності* передбачає, що окреме дослідження не дає повного розкриття психічного явища. Необхідно використовувати комплекс методів дослідження, аналізувати не розрізнені факти, а зіставляти їх, простежувати всі сторони психічного явища в їх сукупності.

Відповідно до *генетичного принципу*, будь-яке явище потрібно вивчати у його процесі з виявленням всіх моментів, їх послідовності та зв'язків між ними.

5. Методи психологічних досліджень

У психологічних дослідженнях вивчаються психічні факти, їх механізми й закономірності. Головною особливістю психічного факту є те, що він становить внутрішнє ество людської поведінки, а тому доступний вивченню лише опосередковано (С.Л.Рубінштейн, Г.С.Костюк, О.М.Леонтьєв, С.Д.Максименко, А.В.Петровський). Наприклад, дитина переживає радість від того, що намалювала малюнок: посміхається, демонструє малюнок дорослим, коментує свій успіх. Проте саме переживання радості залишається прихованим. Опосередковане вивчення психічних явищ означає, що дослідник спирається на зовнішні їх показники – дії людини та її мовлення, де об'єктивуються (виявляються) психічні процеси і стани. Додатковими показниками слугують виразні рухи (міміка, жести), інтонації мовлення.

Засобами психологічного дослідження виступають методи – певні шляхи збору наукових фактів, які потім слугують предметом теоретичного аналізу. Методи психології відображають специфіку психологічних фактів або явищ. Їх можна розподілити на п'ять груп.

Перша група вирізняється за організаційним критерієм і включає:

– Порівняльний метод, який ще називають методом вікових або поперечних зрізів. Він передбачає одночасне вивчення певного психічного явища у різних вікових груп з метою виявлення його динаміки;

– Лонгітюдний – передбачає дослідження динаміки певного психічного явища у одних і тих же конкретних дітей або їх груп протягом тривалого часу (кількох років);

– Комплексний – у дослідженнях беруть участь різні спеціалісти (фізіологи, гігієністи, педагоги і психологи).

Друга група – це емпіричні методи (дослідницькі), до яких належить:

- Спостереження;
- Самоспостереження;
- Експеримент – природний, лабораторний.

Третя група – психодіагностичні методи – виявляють актуальний рівень розвитку психіки чи особистості (тести). Вони використовуються для з'ясування того, наскільки психічні якості людини відповідають раніше виявленим нормам та стандартам. **Тести** мають традиційну структуру, що складається з системи коротеньких завдань, варіанти виконання яких заздалегідь передбачаються і відповідають різним рівням розвитку властивості, що діагностується.

Четверта група – додаткові методи, які самі по собі не забезпечують достатньої об'єктивності результатів – аналіз продуктів діяльності, аналіз документів, біографічні методи, бесіда, інтерв'ю.

П'ята група – методи обробки результатів, що включають кількісну обробку методами математичної статистики (кореляційний, дисперсійний, чинникний аналізи) та якісну обробку шляхом диференціації результатів за типами, видами, варіантами, їх категоризацію.

Основні дослідницькі методи в психології – спостереження та експеримент. Наукове спостереження відрізняється від побутового. Воно не просто описує, констатує явища, але й намагається їх пояснити. Ознакою науково-психологічного спостереження виступає наявність плану, гіпотези, програми, схеми, протоколів та інших засобів фіксації. Різновидом спостереження є аналіз результатів діяльності.

Експеримент – з'являється в кінці XIX століття. Це був дуже важливий момент, що прискорив відокремлення психології від філософії в самостійну науку. На відміну від спостереження, в експерименті дослідник активно змінює умови діяльності досліджуваного з метою виявлення психологічного факту, який вивчається. Основними видами експерименту є лабораторний і природний. Лабораторний проводиться в умовах лабораторії за допомогою приладів, досліджуваний знає, що є об'єктом вивчення. Природний – у звичайних для досліджуваного умовах (у формі уроку, гри). Зміни, які експериментатор вносить у ситуацію, для нього непомітні. Досліджуваний може не знати, що з ним проводять експеримент.

Одним з різновидів експерименту є формувальний, в результаті якого психолог не тільки вивчає психіку досліджуваного, але й сприяє формуванню в нього певних психічних властивостей.

Спостереження та експеримент належать до *інформаційних методів*, оскільки в їх результаті отримуються нові знання.

Тема 1.3. Поняття про статистичні методи у психології

План

1. Типи вимірювальних шкал
2. Способи знаходження типових результатів варіаційного ряду
3. Поняття про дисперсію та її обчислення
4. Поняття про кореляцію та її обчислення

Література

1. Гласс Дж., Стэнли Дж. Статистические методы в педагогике и психологии / Общ. ред. Ю.П.Адлера. – М.: Прогресс, 1976. – 496 с.
2. Немов Р.С. Психодиагностика // Психология: В 3 кн. – Кн. 3 – М.: Гуманит. Изд.центр ВЛАДОС, 2003. – 632 с.
3. Практикум по общей психологии / под ред. А.И.Щербакова – М.: Просвещение, 1990. – 288 с.
4. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии / под ред. А.А.Крылова, С.А.Маничева. – СПб.: Питер, 2000. – 560 с.
5. Сидоренко Е.В. Методы математической обработки в психологии. – СПб.: Речь, 2007. – 350 с.

1. Типи вимірювальних шкал

Кількісний аналіз результатів дослідження передбачає числову оцінку параметрів досліджуваного психічного явища.

Числові результати, розташовані в порядку зростання або спадання, утворюють *варіаційний ряд*. Окреме число, взяте з варіаційного ряду, називають варіантою і позначають x_i , (читають «ікс з індексом і»). Кількість однакових варіант у ряду становить частоту даної варіанти x_i та позначається k_i .

За психологічним змістом числові результати відображають кількісні характеристики дослідженого явища – так чи інакше вимірюють його, а тому варіаційний ряд належить до одного з типів вимірювальних шкал. Тип вимірювальної шкали необхідно встановити насамперед, бо від цього залежить вибір подальших обчислень.

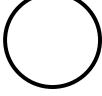

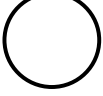

У *шкалі найменувань* числами позначають різні класи предметів, які розрізняються між собою наявністю вимірюваної властивості. Наприклад, за ознакою "характер занять до вступу в університет" першокурсники утворюють класи: 1 – випускники школи; 2 – демобілізовані зі служби в армії; 3 – випускники педагогічних коледжів; 4 – випускники професійно-технічних коледжів тощо. Позначимо кожен клас числом, яке показує, що студенти даного класу займались до вступу в університет однаковою діяльністю, а студенти решти класів – іншою.

Таким чином, у шкалі найменувань числа мають розрізнявальне значення.

Шкала порядку: числа в ній мають порядкове значення, на відміну від попередньої, де вони тільки розрізняли (диференціювали) різні класи. Зростанню чисел відповідає зростання або спадання певної властивості. Наприклад, у шкільному класі встановили рівень пізнавального інтересу кожного учня, виражений числом. Складемо список учнів у порядку зростання числового показника пізнавальної активності – отримаємо послідовність зростаючих чисел, які утворили шкалу порядку.

Для розуміння особливостей **шкали інтервалів** порівняємо її з попередньою. У шкалах інтервалів однакоvim різницям чисел відповідають однакові різниці вимірюваної властивості. Уявімо собі вищезгаданий список учнів, складений по мірі зростання у них пізнавального інтересу. Умовно позначимо кількість вимірюваної властивості (пізнавального інтересу) кружечками різного діаметру (див. табл. 3). Різниця між сусідніми кружечками кожен раз змінюється.

Таблиця 3

№ з / п	Список учнів	Шкала порядку		Шкала інтервалів	
		Кількість вимірюваної властивості	Різниця між сусідніми учнями	Кількість вимірюваної властивості	Різниця між сусідніми учнями
1	2	3	4	5	6
1	П.Т.				
2	А.З.				
3	І.Д.				
4	Р.В.				
5	Я.С.				

Так, очевидно, що між першим (П.Т.) і другим (А.З.) вона менша, ніж між другим (А.З.) і третім (І.Д.). У таблиці це показано у четвертій колонці. Така особливість характерна для шкал порядку. У шкалі інтервалів необхідно, щоб кожен наступний учень відрізнявся від попереднього на постійну кількість вимірюваної властивості (п'ята колонка). Тобто кружечки, що позначають різницю між сусідами – однакові (шоста колонка).

У шкалах інтервалів завжди наявна одиниця вимірювання. Приклади: шкала літочислення, температурна шкала. Так, тривалість періоду часу від 45 р. до н.е. до 40 р. до н.е. така ж, що і від 1990 р. н.е. до 1995 р. н.е. П'ять років позначає фіксований часовий проміжок, у якому місці шкали ми б його не визначили.

Шкала інтервалів найбільш складна, включає в себе ознаки попередніх, до неї можна застосувати будь-які обчислення. Після встановлення типу шкали визначаємо можливі операції з отриманими числовими даними.

2. Способи знаходження типових результатів варіаційного ряду

Розглянемо варіаційний ряд, утворений за результатами анкетування. В анкеті ставилось питання: «Як часто твої думки збігаються з поглядами однокласників?». У відповідь треба обрати одне з тверджень, які умовно позначаються числами (див.табл.4).

Таблиця 4

Відповіді	X_i	K_i
<i>Завжди</i>	5	6
<i>Часто</i>	4	9
<i>Іноді</i>	3	12
<i>Досить рідко</i>	2	7
<i>Ніколи</i>	1	2

Варіаційний ряд: 55555444444444433333333333322222211

Отриманий варіаційний ряд становить матеріал для подальших обчислень, необхідних для порівняння між собою групових результатів або типових результатів варіаційного ряду. В залежності від типу шкал таким результатом виступає мода, медіана, середнє арифметичне.

Мода (Мо) – це результат, що має найбільшу частоту. Якщо всі частоти однакові, то ряд не має моди. Для згаданого ряду очевидно, що мода – це варіанта 3, оскільки її частота найбільша – 12 ($Mo=3$).

Медіана (Me) – результат, який ділить варіаційний ряд навпіл. N – кількість варіант. Місце медіани у варіаційному ряду визначають за допомогою формули:

$$\frac{N+1}{2} \quad (1)$$

Якщо N – парне, то медіана – це середня точка між двома центральними значеннями.

Середнє арифметичне (x_c) шукають лише для шкал інтервалів.

Визначати x_c для шкали найменувань, в якій, наприклад, 1 – хлопчики групи, 2 – дівчата, не має змісту.

Обчислення середнього арифметичного здійснюють за формулою:

$$x_c = \frac{1}{N} \sum_{x=1}^N x_i \quad (2)$$

де N – кількість варіант, Σ (сігма велика) – знак суми. Для рядів, у яких частота варіант більша 1, простіше використовувати формулу (3):

$$x_c = \frac{1}{N} \sum_{x=1}^N k_i x_i \quad (3)$$

де k_i – частота варіанти.

3. Поняття про дисперсію та її обчислення

Навіть, якщо два ряди мають однакове значення x_c , це не означає, що вони тотожні. У цьому випадку особливо важливою є ще одна характеристика варіаційного ряду – міра відхилення його значень від x_c або *дисперсія* (σ^2).

Розглянемо приклад:

7,8,9 – перший варіаційний ряд 0,2,22 – другий варіаційний ряд.

У першому варіаційному ряду кожна з варіант менше відрізняється від x_c , яке для обох рядів дорівнює 8 (позначено стрілочкою), ніж в другому, де числа розташовуються набагато далі від x_c , що яскраво видно за допомогою зображення на числовій осі (рис. 1)

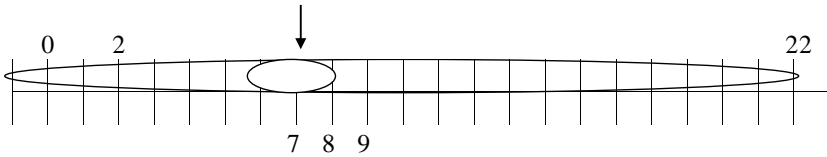

Рис. 1. Графічне відображення дисперсії на числовій осі

Обчислення дисперсії проводиться за допомогою наступної формули:

$$\sigma^2 = \frac{1}{N-1} \sum_{i=1}^N (x_c - x_i)^2 \quad (4)$$

де N – кількість варіант у варіаційному ряду, x_c – середній показник для варіаційного ряду, x_i – окрема варіанта з даного варіаційного ряду.

Там, де дисперсія нижча, x_c більш адекватно характеризує групу, ніж у випадку значчюї дисперсії – тоді ми можемо говорити про контрастність, полярність вияву певного явища в межах даної групи.

Так, нехай два шкільні класи мають рівні x_c за ознакою «успішність» ($x_{c1} = x_{c2}$), але різні дисперсії ($\sigma^2_1 < \sigma^2_2$). Тоді в першому класі, де дисперсія нижча, переважають учні з середньою успішністю, а в другому, де дисперсія вища, характерна протилежність «відмінники – слабо встигаючі».

4. Поняття про кореляцію та її обчислення

У психологічних дослідженнях, як правило, постає питання про зв'язок різних психічних явищ між собою. Наприклад: як залежить успішності учнів (a) від рівня їх пізнавального інтересу (b). Висуваємо гіпотезу, що залежність – прямо пропорційна: чим вищий рівень пізнавального інтересу, тим краща успішність. Для перевірки цього припущення використовуємо обчислення *кореляції*. Кореляція – зв'язок між двома рядами змінних, що виражається у коефіцієнті кореляції, значення якого знаходяться в числовому інтервалі $[-1; +1]$. Наближення значення до 1 свідчить про тенденцію до строгого прямого зв'язку (чим більше a , тим більше b); до (-1) – про тенденцію до строгого оберненого зв'язку (чим більше a , тим менше b). Якщо коефіцієнт наближається до 0, то це говорить про відсутність зв'язку. Більш точні висновки роблять за допомогою відповідних таблиць із статичних довідників.

Вибір формули для обчислення залежать від типів вимірвальних шкал. Зокрема, зв'язок між шкалами порядку обчислюються через коефіцієнт рангової кореляції (r) Спірмена за наступною формулою:

$$r = 1 - \frac{6 \sum d^2}{n(n^2 - 1)} \quad (5)$$

де d – різниця між відповідними числами з різних шкал, що утворюють пару; n – кількість порівнюваних пар.

Для того, щоб перевірити згадану гіпотезу, складаємо таблицю (див. табл. 5), підсумкові дані для неї підставляємо у формулу:

$$r = 1 - \frac{6 \cdot 111}{26(26^2 - 1)} = 0,96.$$

Таблиця 5

№ з/п	Список учнів	Показник успішності (a)	Показник пізнавального інтересу (b)	$d=a-b$	d^2
1.		6	3	3	9
2.		7	5	2	4
3.		8	5	3	9
4.		9	6	3	9
5.		10	6	4	16
6.		5	3	2	4
7.		7	7	0	0
8.		8	6	2	4
9.		9	8	1	1
10.		6	6	0	0
11.		10	13	-3	9
12.		7	7	0	0
13.		7	7	0	0
14.		8	9	-1	1
15.		9	10	-1	1
16.		10	8	2	4
17.		7	6	1	1
18.		8	10	-2	4
19.		6	3	3	9
20.		5	3	2	4
21.		5	3	2	4
22.		6	9	-3	9
23.		7	5	2	4
24.		8	10	-2	4
25.		7	7	0	0
26.		6	7	-1	1

Оскільки коефіцієнт рангової кореляції наближається до 1, то зв'язок між успішністю і рівнем пізнавального інтересу прямо пропорційний, що підтвердило висунуту гіпотезу.

Якщо встановлення зв'язку ведеться між шкалами інтервалів, то використовують обчислення коефіцієнту кореляції Пірсона за формулою:

$$R = \frac{n\sum x_i y_i - (\sum x_i)(\sum y_i)}{\sqrt{[n\sum x_i^2 - (\sum x_i)^2][n\sum y_i^2 - (\sum y_i)^2]}} \quad (6)$$

де R – коефіцієнт кореляції, x – один ряд змінних; y – другий ряд змінних; n – кількість пар змінних.

Отримані числові дані слід узагальнити та ілюструвати таблицями, графіками, діаграмами тощо.

Тема 1.4. Розвиток психіки у філогенезі

План

1. Поняття про філогенез та онтогенез. Їх взаємозв'язок
2. Виникнення психіки, основні стадії її еволюції
3. Ускладнення поведінки: інстинкт – навик – інтелект
4. Свідома діяльність людини як етап філогенезу психіки

Література

1. Загальна психологія: Підручник // О.Скрипченко, Л.Долинська, З.Огороднійчук та ін. – К.: Либідь, 2005. – С. 5-76.
2. Кликс Ф. Пробуждающееся мышление. – М.: Прогресс, 1983. – 300 с.
3. Максименко С.Д. Загальна психологія: навч. посібник / С.Д. Максименко. – [3-є вид., перероб. і доп.] – К.: Центр навчальної літератури, 2008. – 272 с.
4. Фабри К.Э. Основы зоопсихологии. – М.: Издательство МГУ, 1976. – 287 с.
4. Хайнд Р. Поведение животных: Синтез этологии и сравнительной психологии. Пер. с англ. – М.: Мир, 1975. – 855 с.

1. Поняття про філогенез та онтогенез. Їх взаємозв'язок

Поняття «розвиток» у психології існує у двох планах. По-перше, як розвиток індивідуального організму (*онтогенез*), що розглядається у віковій психології. По-друге, як історичний розвиток психіки від най-

простіших форм до найскладніших (*філогенез*), що вивчає порівняльна психологія і зоопсихологія.

У XIX столітті був сформульований біогенетичний закон про зв'язок філогенезу та онтогенезу організму (Мюллер, Геккель). Згідно із ним, в онтогенезі (індивідуальному розвитку дитини) скорочено відтворюються основні стадії філогенезу (еволюції живого світу). Дійсно, в біології ми знаходимо достатньо підтверджень цього закону. Наприклад, в ембріональному розвитку людини у зародка послідовно з'являються і зникають анатомічні ознаки нижчих видів живих істот: з'єднані перетинками пальці (як у земноводних), луска та зябра (як у риб), хвостовий відділ (як у хижаків). Проте спроби перенести згадану закономірність у психологію не мали успіху. Так, американський психолог Стенлі Холл (1846-1924) розробив *теорію рекапітуляції*, за якою онтогенез психіки включає скорочене відтворення стадій історичного розвитку людського суспільства.

Період немовлячого віку відповідає тваринній фазі розвитку людства, дитинство – періоду полювання та рибальства. Передпідлітковий вік (8-12 р.) є скороченим повторенням періоду початку цивілізації. Юність (12-25 р.) співвідноситься з епохою романтизму. Дорослість – з періодом промислового капіталізму. Зрозуміло, що достатніх аргументів на підтвердження теорії рекапітуляції не знайшлося, більшістю сучасних психологів вона заперечується. Водночас, єдність філогенезу і онтогенезу психіки проявляється у їх загальній зорієнтованості на розширення досвіду (як людства в цілому, так і окремої людини).

2. Виникнення психіки, основні стадії її еволюції

Для всіх живих організмів (рослин і тварин), які називають біологічною формою відображення, необхідний обмін речовин із середовищем. Із середовища вони засвоюють лише необхідні для життя впливи. Впливи, що входять у процес обміну речовин, без яких неможливо підтримувати життя, називаються біотичними подразниками. Здатність організму реагувати на біотичні подразники – *подразливість*. Елементарна реакція у формі рухів – тропізми (повертання листків рослин до світла). Про появу психіки свідчить наявність у живого організму більш складного, ніж подразливість, способу реагування на зовнішні впливи – чутливість.

Чутливість – це здатність організму реагувати на нейтральні абіотичні впливи, якщо вони пов'язані із біотичними. Наприклад, собака реагує на запах, який свідчить про місцезнаходження їжі. Чутливість з'являється на стадії тваринного життя.

Вже у найпростіших організмів виникають елементарні форми поведінки. Про це свідчить поява за життя нових (а не вроджених) реакцій (умовних рефлексів). Наприклад, одноклітинні (інфузорії) довгий час були в камері, в певному її місці світло і тепло з'являлись одночасно, де і скупчувались одноклітинні. Для них тепло – біотичний, а світло – абіотичний подразник, на який відсутня вроджена реакція. Коли раптом припинили подачу тепла, а з'являлось лише світло, одноклітинні продовжували скупчуватись біля нього, реагуючи на абіотичний подразник. Такі реакції дуже важко виробити і вони довго зникають при втраті зв'язку абіотичного подразника з біотичним.

У багатоклітинних з'являється найпростіша нервова система – сітководна (у медуз). У ній всі ділянки рівноправні і виконують однакові функції. У ланцюжковій нервовій системі (у черв'яків) виокремлюється провідний кінець з рецепторами (хімічними, термічними) і підпорядковані ділянки. Виникає централізованість нервової системи. Вона забезпечує більш складну поведінку. Наприклад, у досліді черв'як рухався у лабіринті. Зліва його очікував поштовх електричного струму, а праворуч – ні. Лише через 150 спроб черв'як починав рухатись виключно праворуч, уникаючи електричного струму.

У вивченні психіки тварин не підходять звичні методи психології. Всі методи, що пов'язані із мовленням, свідомістю досліджуваних, у цьому випадку не підходять. Головним показником розвитку психіки у тваринному світі є сама поведінка тварин, ускладнення якої зумовлене вдосконаленням нервової системи організму. Тому питання розвитку психіки тварин розкривається через визначення поворотних моментів ускладнення їх нервової системи і поведінки.

Вирізняють три стадії філогенезу психіки: сенсорна, перцептивна, інтелектуальна (О.М.Леонт'єв, 1972). Цим стадіям відповідають такі форми поведінки тварин, як інстинкт, навик, інтелект. З удосконаленням поведінки тварин знижується її прив'язаність до стандартних (незмінних) умов і зростає її ефективність у нестандартних ситуаціях.

3. Ускладнення поведінки: інстинкт – навик – інтелект

У комах особливого розвитку досягають спадково закріплені форми поведінки – **інстинкти**. Їх нервова система вже досить складна – гангліонарна. В передньому ганглії (вузлові) виділяється скупчення нервових клітин, які виконують однакові функції (зорові, нюхові), розвинені рецептори (око, вусики, ніжки). Психіка комах перебуває на сенсорній стадії розвитку, тобто комахи розрізняють не предмети, а лиш окремі їх ознаки (колір, смак, запах).

Характеристика інстинктів

- видова поведінка, тобто однакова для всіх представників виду;
- вроджені;
- спадково передаються;
- виробляються протягом мільйонів років;
- пристосовані до постійних умов життя;
- їх викликають елементарні стимули. Наприклад, хімічний склад кінця листка – це елементарний стимул для земляних черв'яків, що викликає інстинкт затягування листка у нірку;
  - раціональні лише в незмінних умовах (бджола закриває й порожні стільники);
  - особливо розвинені у комах, оскільки вони з надлишком відтворюються, і спадкових форм поведінки достатньо для продовження роду.

Хоча інстинктивна поведінка є досить складною і часто виглядає як розумна (у бджіл), все ж таки вона орієнтована на стандартні умови існування тварин і виявляє свою недоречність, якщо умови раптом змінилися. Так, пінгвіни висиджують яйця, покладені лише на певне місце. Якщо їх пересунути на кількадесят сантиметрів убік, то птах вже не сідає на них, і потомство гине. Таким чином, така форма поведінки, як інстинкт є негнучкою і не змінюється під впливом нових умов існування. Значна частина тваринних видів з інстинктивною поведінкою гине, але сам вид зберігається внаслідок принципу надлишкового відтворення. Зокрема, кожне нове покоління комах налічує тисячі особин. Якщо навіть половина з них загине, то вид все одно виживе.

Для хребетних умовою збереження виду є виживання окремих тварин. Це підвищує вимоги до орієнтації у постійно змінних умовах. Поряд з інстинктом набуває свого значення індивідуально вироблена поведінка – навичка, яка пристосована до умов життя конкретного представника виду.

Ускладнюється головний мозок. Він має ієрархічну будову: нижчі підкоркові вузли (регуляція внутрішніх органів, обміну речовин, дихання, кровообігу), підкоркові вузли, давня кора, утворення нової кори.

Характеристика навика

- індивідуально вироблена поведінка;
- процес орієнтування в нових умовах не розмежований із активними рухами, у ході і в результаті яких виробляється нова схема поведінки;
  - залежить від умов і образу життя тварин (у ведмедів, які водяться у лісі, навички інші, ніж у тих, що живуть у цирку);
  - вироблення навичок відбувається у ході неодноразового повторення певної схеми поведінки, тренування, дресирування;

– розвиток навичок відповідає перцептивній стадії психіки, коли тварина розрізняє предмети у цілому (квітку, дерево, людину);

– водночас, навичка є все ж таки не досить гнучкою поведінкою, тому не одразу стає ефективною в нових умовах. Наприклад, у досліді кішку розміщували в клітці, з одного боку якої були дверцята із засувом. Навпроти дверцят клітки клали приманку. Кішка, хаотично рухаючись кліткою, випадково зачіпляла засув, дверцята відкривались, і вона діставала приманку. Так повторювалось кілька разів. Раптом клітку розвернули в інший бік. Приманку клали на тому ж місці. Кішка одразу бігла у той бік клітки, де минулого разу були дверцята, і довго намагалась їх «відкрити», хоча тепер засув знаходився навпроти.

З удосконаленням нервової системи у тварин виникають *передумови інтелектуальної поведінки*, зокрема екстраполяційний рефлекс, зростають складність сприймання й міцність пам'яті. Екстраполяційний рефлекс полягає у тому, що тварина простежує рухи об'єкту й орієнтує свою поведінку на очікуване переміщення цього об'єкту. Ось як це виявилось у досліді. Перед тваринами різних видів знаходилась непрозора трубка з віконцем, де з'являлись рухомі приманки. Курка не відходила від віконця і чекала, коли знову з'явиться їжа, а хижаки очікували приманку біля кінця трубки у тому напрямку, куди вона зникла.

Зростання складності сприймання і міцності пам'яті ілюструє наступний дослід. У присутності тварин різних видів ховали їжу. Щури намагаються дістати її протягом всього 10-20 секунд, а потім забувають; мавпи роблять те ж саме набагато довше – 20-48 год.

У приматів (людиноподібних мавп) з'являється *інтелектуальна поведінка*, яка є ефективною у неповторюваних, одиничних ситуаціях. Процес орієнтування в нових умовах, у ході якого виробляється схема розв'язання задачі, виокремлюється і передує практичним спробам. Рухи тварини будуються потім за цією схемою. Інтелектуальна поведінка тварин розгортається у такій послідовності: орієнтувально-дослідницька поведінка → формування програми рухів → порівняння виконуваного з вихідною програмою.

Інтелектуальна поведінка тварин відзначається такими особливостями:

– пов'язана лише з біологічними потребами в їжі, теплі тощо;

– визначена безпосередньо сприйнятими стимулами. Наприклад, мавпа намагається зірвати персик, що розташований в полі її зору, але якщо вона не бачить його, то уявну задачу за описом чи малюнком не розв'язує;

– швидко перетворюється на стандартну поведінку. Так, мавпа у приміщенні лабораторії навчилася гасити полум'я водою, відкриваючи кран з водою (прояв інтелекту). Але щоб загасити полум'я човні на

озері, мавпа вистрибнула на берег і побігла до лабораторії по воду з крана (навичка);

- не передається нащадкам і не засвоюється з чужого досвіду.

4. Свідома діяльність людини як етап філогенезу психіки

Психологи по-різному пояснюють сутність людської свідомості. *По-перше*, як вияв надприродного духовного начала, божого розуму. *По-друге*, як прямий результат еволюції тваринного світу. В *українській психології* поширеним є природничо-науковий підхід, згідно з яким свідомість – результат формування в умовах суспільства, головними з яких є спільна праця, застосування знарядь, мова та спілкування. У тваринному світі вдосконалення поведінки і психіки відбувалось тільки за умов ускладнення нервової системи, при появі нових її органів. В історичному розвитку суспільства нервова система людини залишається незмінною, а вдосконалення психіки пов'язане з навчанням та вихованням, що концентрують у собі надбання суспільного досвіду.

Свідома діяльність людини відрізняється від індивідуально-змінної поведінки тварин такими ознаками:

- 1) не обов'язково пов'язана з біологічними потребами. Діяльність спрямовується потребами в спілкуванні, пізнанні тощо;
- 2) не обов'язково визначається наочними враженнями, а програмується наперед: у сонячну погоду беруть парасольку; садять садок, знаючи, що він дасть урожай лише через кілька років.

Специфічною ознакою свідомості є використання, передача та зберігання знарядь діяльності. Тварини використовують допоміжні засоби (наприклад, за допомогою палки мавпа намагається дістати персик), яких вони не виготовляють, а у готовому вигляді беруть із середовища. Тварини не зберігають ці допоміжні засоби, не передають іншим. Тварини лише виражають свої стани (наприклад, рухи бджоли), але не починають предметів, дій, ознак тощо, тому у тварин немає мови.

Тема 1.5. Основні етапи історії психології. Зародження психологічних знань у Стародавньому світі

План

1. Історія психології та її періодизація
2. Психологічні ідеї Стародавнього світу
3. Основна проблематика психології у Давній Греції

Література

1. Ждан А.Н. История психологии: Учебник. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 367 с.
2. Махній М.М., Скок М.А. Історія психологічної думки: Навч. посібник. [Електронний ресурс]. – Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2010. – Режим доступу: <http://makhnii-history.blogspot.com/>
3. Роменець В.А. Історія психології: Стародавній світ. Середні віки. Відродження: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2005. – 916 с.

1. Історія психології та її періодизація

Метою цього модуля є осмислення досягнень та їх наступності на основних етапах історичного розвитку психологічних ідей, у результаті яких був створений фундамент сучасної наукової психології.

Історія психології – сукупність оригінальних, історично послідовних, логічно пов'язаних між собою інтерпретацій психічної реальності. Кожна окрема наукова інтерпретація – це історично обмежений етап історико-наукового шляху (В.А.Роменець).

Задача історії психології – реконструювати закономірний зв'язок минулих подій, сенс яких полягав у виробництві наукових знань про психіку. Перший історичний огляд поглядів на душу написав Аристотель.

Існують різні теорії **періодизації історії психології**.

Наприклад, М.С.Роговін встановлює три етапи:

I. Міфологічний, що створюється до появи вчених-психологів. Знання та діяльність не відокремлені. Народ створює систему уявлень, які зливаються у міфологічну структуру.

II. Філософська психологія – наближається до народної, спеціальні методи дослідження відсутні, результатом є система знань про психіку та її матеріальний субстрат із певними логічними та методичними схемами;

III. Науковий: використання експерименту і проголошення генетичного підходу.

М.Г.Ярошевський керується принципом детермінізму, виділяючи в історії психології такі його форми:

- 1) Передмеханістичний детермінізм (до Нового часу);
- 2) Механістичний детермінізм (Новий час – створення причинної теорії відчуттів, використання понять рефлексу, асоціації);
- 3) Психологічний інтроспекціонізм (до кінця XIX ст.);
- 4) Біопсихічний детермінізм (роль сенсорних функцій у адаптації та самоорганізації, залежність від природних умов);

5) Соціопсихічний детермінізм (природне і соціальне, зовнішнє і внутрішнє у психіці одночасно взаємодіють).

В.А. Роменець пропонує періодизацію на основі структури вчинку з виділенням центральних проблем кожного історичного етапу:

- 1) Предки і нащадки (первісне суспільство);
- 2) Ритуал і вчинок (Давній Китай);
- 3) Нірвана і нестримна чуттєвість (Давня Індія);
- 4) Людське і вселюдське (Новий, Старий Завіт);
- 5) Мікрокосмос і макрокосмос (античність);
- 6) Душа і Вище існування – середньовічна психологія;
- 7) Я та інший – Відродження;
- 8) Страждальність і самодостатність – XVIII ст.;
- 9) Інтелектуальне та моральне – XVIII ст.;
- 10) Біологічне та соціальне – XVIII ст.

2. Психологічні ідеї Стародавнього світу

Перші психологічні ідеї виникають у надрах цивілізацій *Давнього Сходу*. На той час панувала релігійна ідеологія – міфи про безсмертя душі, її перевтілення і самостійне переміщення, про душу як самостійну сутність. Паростки природничо-наукових знань походять від уявлень про залежність живого тіла від зовнішньої природи, діяльності душі – від організму. Приклади таких уявлень знаходимо в античних творах, з яких найбільш важливими є наступні.

– Бог (Птах) створює органи чуттів, а керує ними серце (папірус «Пам'ятник мемфиської теології», Давній Єгипет, кінець IV ст. до н.е.).

– Вирішальне значення для душі має кровообіг (Давні Вавилон, Єгипет, Китай, Індія, Греція).

– Думки знаходяться в серці, а почуття – у печінці. Індивідуальні прояви (темперамент) залежать від різного співвідношення та руху елементів тіла – повітря, жовчі, слизу («Книга про внутрішнє», Китай, VIII ст. до н.е.).

Виникають системи поглядів на етичні проблеми. У *Давній Індії* першим літературним джерелом, що розкривало етичні уявлення, були «Веди» (II тис. до н.е.), де розглядалися етика поведінки, шляхи її вдосконалення та досягнення гармонії душі. Цей твір дав початок двом філософсько-релігійним напрямам:

- 1) джайнізму, в якому тіло вважалось причиною несвободи душі;
- 2) буддизму, де психічне тлумачилось як потік станів тіла.

У *Давньому Китаї* найбільш помітними системами уявлень про внутрішній світ людини були філософсько-релігійні вчення таких мислителів, як Лао-цзи (п. V ст. до н.е.), Конфуція (V ст. до н.е.), Мо-дзи (V

ст. до н.е.). Лао-цзи розглядав проблему шляху земного життя людини («дао»); у вченні Конфуція поставлено проблему вродженого і набутого. Психічне – вроджене, але може деформуватись у несприятливих умовах. Останні можна подолати через самозаглиблення і самовдосконалення. У поглядах Мо-дзи (V ст. до н.е.) поведінка людини тлумачиться як активний вплив на життя.

Для психологічної думки *Давнього Сходу* притаманний розгляд таких проблем, як розумова діяльність та самосвідомість. Були виділені види сприймання, його перехід до мислення, такі його порушення, як ілюзії, галюцинації (Індія). Ван Чун (*Китай, 27-бл. 98 pp.*) вважав, що знання людини не є вродженими, а пізнання відбувається через природу. Розглянуто питання самосвідомості, самопізнання, свідомості й самосвідомості, самопостереження, самозосередження.

3. Основна проблематика психології у Давній Греції

Давньогрецькі мислителі залишили помітний слід в історії психології завдяки тому, що відкрили основні психологічні проблеми, які не лише вирішувались багатьма наступними поколіннями дослідників, але й визначали методологію психологічної науки. Більшість цих проблем виникала при спробі пояснити душу явищами навколишньої дійсності, а не таємничими надприродними силами. Залежно від того, яке коло природних явищ було включено до пояснення психічних фактів, виокремилось кілька основоположних (методологічних) проблем психології. Зокрема, наступні:

– Погляди щодо співвідношення законів матеріального світу і психічних явищ лягли в основу *психофізичної проблеми* (психіка і дійсність);

– Уявлення про співвідношення організму (тіла) людини і психічних явищ, про психічне явище як факт живої природи – склали основу *психобіологічної проблеми* (Аристотель);

– Уявлення про залежність психіки від ідеалізованих культурних форм – *психосоціальна проблема* (Платон).

Також було зроблено спробу дати розв'язання цих проблем.

Аристотель (384-322 pp. до н.е.) розглядав феномени психічного розвитку, описав послідовні образи, сенсорну адаптацію, ілюзії сприймання. Створюється перший досвід емпіричної перевірки гіпотез, суджень (Гіппократ, Аристотель, Теофраст, Гален).

Здійснено відкриття нервів, ролі внутрішнього мовлення в логічному пізнанні (Платон), «фантазії» (Аристотель).

Поняття і проблеми, запропоновані давніми греками, зберігаються і в наступні епохи (темперамент, афекти, здібності, фантазія), але щоразу

переосмислюються й знаходять нове вирішення. Наприклад, уявлення щодо співвідношення тіла і душі. Давні греки вважали, що функціонування живого тіла спрямовується і регулюється впливом душі. В епоху механістичного детермінізму тіло стали розглядати як механізм, незалежний від душі.

Тема 1.6. Розвиток психологічних ідей у період від феодалізму до XVII століття

План

1. Головні досягнення феодального періоду у пізнанні психіки
2. Розвиток психологічних знань в епоху Відродження
3. Причинне пояснення психіки у XVII ст.

Література

1. Ждан А.Н. История психологии: Учебник. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 367 с.
2. Костюк Г.С. З історії поглядів на психіку і психічний розвиток. – В кн.: Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Під ред. Л.М.Проколієнко. – К.: Рад. школа, 1989. – С. 476-584.
3. Махній М.М., Скок М.А. Історія психологічної думки: Навч. посібник. [Електронний ресурс]. – Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2010. – Режим доступу: <http://makhnii-history.blogspot.com/>
4. Роменець В.А. Історія психології: Стародавній світ. Середні віки. Відродження: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2005. – 916 с.

1. Головні досягнення феодального періоду у пізнанні психіки

Розвиток психології у феодальний період обмежувався церквою. Цілісна теорія психічного, подібна до античних, не була створена. Але відбувались зрушення, що підготували перехід від аристотелівського трактування психіки до причинно-механістичного.

Особливий внесок у розвиток психологічних знань зробила *арабомовна наука* того часу. Головні надбання психологічної думки феодального періоду полягали у наступному.

– Життєдіяльність організму стала пояснюватись як незалежна від регуляції з боку душі.

– Живе тіло розглядалось як середовище дії фізико-математичних законів. Зокрема, було здійснено вивчення зору у зв'язку з законами оптики, що мали математичне вираження і емпірично перевірялись

(Ібн-аль-Хайсам, Гроссетест, Р.Бекон). Психічні і фізіологічні факти ставились в залежність від загальних законів фізичного світу. Цей спосіб пояснення психічних явищ був названий «*оптичним*» детермінізмом. Він виступив перехідним від античного передмеханістичного до механістичного принципу пояснення психіки.

– Таджицький філософ і лікар **Ібн-Сина (980-1037 рр.)**, відомий у Європі як *Авіценна*, створив вчення про вплив афективних станів на органічні процеси людини.

– Встановлено зв'язок здатності зорового сприймання розрізняти предмети із розумовою діяльністю.

– Арабський учений **Ібн-аль-Хайсам (965-1039 рр.)**, відомий у Європі як *Альгазен*, розробив вчення про «несвідомі умовиводи».

– Зроблено припущення, що мислення є властивістю матерії (англійський філософ-схоласт **Дунс Скот, 1265-1308 рр.**).

– Тлумачення відчуття як знака, що викликаний зовнішнім предметом і названий словом.

– Сформульовано принцип «бритви» у науковому пізнанні – використання для пояснення явищ мінімуму понять: «немає сенсу робити за допомогою більшого те, що можна зробити за допомогою меншого» (англійський філософ-схоласт **Уїльям Оккам, бл. 1285-1349 рр.**).

2. Розвиток психологічних знань в епоху Відродження

Досягнення феодального періоду стали передумовою наступного розвитку психологічних знань в епоху Відродження.

Леонардо да Вінчі (1452-1519 рр.) – стверджував таке ставлення до дійсності, яке об'єднує чуттєве споглядання, теоретичне узагальнення і практичну дію. Вважав, що таке поєднання характерне для живопису, який здатний відтворити все багатство дійсності. Вів пошуки анатомо-фізіологічних структур станів радості, плачу, агресії, фізичного зусилля.

Провів дослідження зорового сприймання, розробив правила тренування уяви.

Андрей Везалій (1514-1564 рр.) – основоположник сучасної анатомії, у трактаті «Про будову тіла людини» висловив ідею тілесності душевних явищ.

В Іспанії настає період, знаний як «золоте сторіччя» (XVI-перша половина XVII ст.), що сприяло розквіту науки.

Іспанський лікар **Хуан Уарте (1529-1592 рр.)** вважається зачинателем диференційної психології, видає працю «Дослідження здібностей до наук», де вперше ставиться проблема професійного відбору.

Лікар **Гомес Перейра** (бл. 1500-невідомий рр.) у трактаті «Антоніана Маргарита» доводив, що тварини – апсихічні тіла, керовані зовнішніми впливами.

Наука епохи Відродження підготувала, але не запропонувала причинного пояснення психологічних явищ.

3. Причинне пояснення психіки у XVII ст.

У XVII ст. у поясненні психічних явищ переважав механістичний детермінізм. Розглянемо характерні погляди того часу на основні психологічні проблеми, а саме: природи психічного, сенсорно-асоціативних процесів, спонукальних сил поведінки, психофізична проблема (співвідношення психіки і дійсності).

Проблема природи психічного вирішувалась у працях багатьох вчених, найбільш видатними з яких були наступні:

✓ Інтрореспективна концепція свідомості **Рене Декарта (1596-1650 рр.)** – французького філософа, математика, викладена у працях «Пристрасті душі» (1649 р.), «Начала філософії» (1644 р.). В них тіло тлумачиться як автомат, система, що діє за законами механіки, а не під керівництвом душі. Вперше будує схему рефлексу на основі законів механіки. Сам термін «рефлекс» виник пізніше у працях Т.Вілліса – англійського невролога XVII ст. Основні ланки рефлексу, за Декартом: нервовий імпульс, що з'являється як підйом найбільш легких часток крові до мозку («тваринні духи»). Від мозку імпульси відштовхуються до м'язів, виникає рухова реакція. Причина – вплив зовнішніх предметів, які відкривають клапани у нервових трубках. Душа – особлива сутність із явищ свідомості – думок (*cogito ergo sum* – пізнаю, значить існую).

Проти поглядів Декарта виступив Г.Є.Шталь (1660-1734 рр.) – німецький лікар, доводив, що всі органічні функції контролює відчужаюча душа. Гліссен (1597-1677 рр.) – англійський лікар, відкрив незмінність об'єму м'яза при скороченні, тому імпульс неможливо пояснити законами механіки. Показав, що рух неорганічних тіл відрізняється від реакцій організму.

✓ **Джон Локк (1632-1704 рр.)** – англійський філософ, стверджував, що психіка спрямована на ідеї, а не на зовнішні об'єкти.

✓ Спільне і відмінне у поглядах на психіку філософів – англійсько-го Т.Гоббса та голландського Б.Спінози – показано на наступній схемі.

Томас Гоббс (1588-1679 рр.)	Бенедикт Спіноза (1632-1677 рр.)
природа – єдина субстанція	
Психічне – залишкові утворення, епіфеномени, які не впливають на Всесвіт	Психічне (мислення) і фізичне (протяжність) – атрибути природи

✓ **Лейбніц Вільгельм Готфрід (1646-1716 рр.)** – німецький філософ, математик, стверджував, що психіка відрізняється від свідомості. Свідомість обумовлена не фізіологічними, а несвідомими психічними актами. Своїми ідеями заклав початок *психічного детермінізму*.

На вирішення **проблеми сенсорно-асоціативних процесів** запропоновано причинну концепцію відчуттів (Декарт, Гоббс, Локк, Спіноза). Відчуття є ефектом, що його викликає зовнішній предмет в організмі. Характерним для поглядів того часу є виділення первинних (щільність, форма, протяжність, рух) і вторинних властивостей (колір, звук, смак), використання поняття асоціації (пізніше цей термін запровадив Локк) для розкриття механізму більш складних реакцій (збереження досвіду, думки), незалежних від участі душі.

Втім, вищі психічні процеси (воля, творчість, увага, мовлення тощо) не отримали причинного пояснення.

Проблема спонукальних сил поведінки знайшла свою розробку у наступних досягненнях:

Т. Гоббс використовує поняття вибору як основи свободи волі;

Р. Декарт стверджує, що пристрасті походять від тіла, а вольові прагнення – від свідомості;

Б. Спіноза робить спробу систематизувати афекти (бажання, радість, печаль). Воля – не самостійна сила. Джерело активності – не у духовній субстанції, а у тілесній сфері, якій притаманне чуттєве прагнення (потяг, афект), що і є головним двигуном поведінки. Афективний стан організму похідний від взаємодії організму і середовища, але і сам впливає на цю взаємодію.

Розробка **психофізичної проблеми (психіка і дійсність)** виявилась у наступних положеннях.

Р. Декарт уважає, що шишковидна залоза (епіфіз) в організмі людини є посередником між тілом і свідомістю. Вона не створює нових рухів, але впливає на їх перебіг.

Б. Спіноза стверджує, що і душа і тіло залежні від матерії, а не одне від другого. Вони підпорядковані однаковим матеріальним законам («порядок ідей той же, що і порядок речей»).

Нікола Мальбранш, В.Г. Лейбніц стверджують, що душа і тіло є незалежними субстанціями. Зміни в них відбуваються паралельно і за різними законами під впливом божественної сили (початок психофізичного паралелізму).

Тема 1.7. Досягнення психологічної думки в епоху Просвітництва (XVIII століття)

План

1. Асоціанізм та його різновиди
2. Психологія здібностей
3. Вчення про нервово-психічні функції
4. Психологія XVIII ст. у Франції, Росії, США
5. Зародження психології суспільних явищ

Література

1. Ждан А.Н. История психологии: Учебник. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 367 с.
2. Костюк Г.С. З історії поглядів на психику і психічний розвиток. – В кн.: Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Під ред. Л.М.Проколієнко. – К.: Рад. школа, 1989. – С. 476-584.
3. Махній М.М., Скок М.А. Історія психологічної думки: Навч. посібник. [Електронний ресурс]. – Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2010. – Режим доступу: <http://makhnii-history.blogspot.com/>
4. Роменець В.А. Історія психології епохи Просвітництва: Навч. пос. – К.: Вища школа, 1993. – 568 с.
5. Ярошевский М.Г. История психологии от античности до середины XX в. – Учеб. пособие. – М., 1996. – 416 с.

1. Асоціанізм та його різновиди

Прискорення у XVIII ст. економічного розвитку провідних європейських країн (Франції, Англії, Німеччини) призвів до посилення руху за просвіту широким мас населення. На зміну раціоналізму з характерною для нього вірою у всемогутність людського мислення та апіоризму з його вихідним положенням про вроджене походження свідомості приходить **сенсуалізм та емпіризм**, побудовані на постулаті про всемогутність досвіду.

Вихідним принципом *асоціанізму* було положення про те, що накопичення досвіду людиною є процесом утворення зв'язків (асоціацій) між окремими його елементами – новими й відомими. Одним з перших представників асоціанізму був **Давид Гартлі (1705-1757 рр.)** – англійський лікар. Основна його наукова праця — «Спостереження за людиною», у якій обґрунтовується ідея автора про те, що призначення наук про людину полягає у тому, щоб навчитись управляти поведінкою людей з метою вдосконалення суспільства. Вчений доводив, що будь-який

зв'язок уявлень виникає із відчуттів та їх слідів у мозку. Одним з перших намагався науково пояснити активність душі утворюваними у свідомості зв'язками, які вважав проявами змін природи. Механізм асоціації пояснював на основі теорії про вібрації, ідея якої походить від Ньютона. Зовнішні впливи викликають внутрішні коливання, а від мозку коливання передаються до м'язів, викликаючи вібрації (рухові акти) – помітні або ні.

На думку Гартлі, існує два різновиди вібрацій:

– великі, що відбуваються у нервах головного і спинного мозку, в черепно-мозкових, спинномозкових нервах;

– малі – як копії великих, що виникають у білій речовині головного мозку.

Великі вібрації є первинними, виникають під впливом «пульсацій» зовнішнього світу, а малі створюють «внутрішній світ ідей», що становить міні копію взаємодії організму і середовища. Малі вібрації зберігаються і накопичуються, цим створюють основу досвіду і здатності до навчання.

Роботи Д.Гартлі являють собою другу (після праць Рене Декарта) спробу поєднати поняття рефлексу з асоціацією. Третя, найбільш науково обгрунтована спроба на основі фізіологічних знань, належить І.М. Сеченову.

Слід нагадати, що ідея асоціативного походження психічних явищ (зокрема, трактування думки як поєднання, асоціації відчуттів) запропонована ще до Гартлі. Його новаторство проявилось у тому, що протягом вісімнадцяти років він намагався пояснити несвідомі психічні процеси як причини діяльності свідомості (інтелектуальних і вольових актів).

Гартлі вважав слово головним у забезпеченні вольової поведінки. Слово (вібрація) асоціюється із чуттєвими враженнями. Вібрація закріплюється, а потім уже слово викликає ті ж вібрації, що спочатку були викликані чуттєвими враженнями.

Вчений визнавав дві рушійні сили поведінки людини: задоволення і страждання. Людина вміє розрізняти добро і зло завдяки тому, що вплив соціально важливих об'єктів повторюється і пов'язується із відповідним почуттям.

Дж. Прістлі (1733-1804 рр.) доводив, що всі психічні явища є результатом асоціації ідей. Вся людина — єдине ціле, духовні властивості є результатом організації структур мозку.

У другій половині XVIII ст. асоціанізм стає панівним напрямом у поясненні психічних явищ.

Абсолютизований різновид асоціанізму представлений працями **Джорджа Берклі та Давида Юма**. Ці вчені називають реальним лише

те, що є у свідомості. Вони стверджують, що за відчуттями немає іншої реальності й проголошують лозунг «Esse est percipi» («бути — означає бути сприйнятим»).

Давид Юм (1711-1776 рр.) називає досвідом те, що існує у свідомості людини. Досвід є єдиним джерелом пізнання. Асоціація – зв'язок між різними елементами досвіду – ідеями та враженнями. Між останніми не існує причинного зв'язку, а думка людини про цей зв'язок – результат слідування фрагментів досвіду одного за іншим.

2. Психологія здібностей

Учень і послідовник Лейбніца, засновник психології здібностей – **Христіан Вольф (1679-1754 рр.)**, Німеччина. Завдяки його працям терміни «психологія» «емпірична психологія», «раціональна психологія» стали загальноновизнаними. Психічні явища вчений пояснював терміном «здатність», що розумів виявом спонтанної активності душі. Душа — цілісна монада, паралельно якій існує організм. Х.Вольф здійснив першу постановку і спробу вирішити *психофізіологічну проблему*, тобто проблему зв'язку тіла, організму й психіки людини.

Томас Рід (1710-1796 рр.), **Дюгальт Стюарт (1753-1828 рр.)** – представники шотландської школи у психології того часу. На їх думку, людина народжена із запасом істин, релігійних вірувань, які дозволяють розрізняти прекрасне і потворне. Зовнішні об'єкти існують, викликаючи відчуття (простий внутрішній стан) та сприймання (включає поняття про об'єкт, що існує незалежно від нас). Впевненість, що цей об'єкт є, – самоочевидна істина.

3. Вчення про нервово-психічні функції

Альбрехт Галлер (1708-1777 рр.) – швейцарський фізіолог, який одним із перших довів суттєву відмінність живих організмів і автоматів. На відміну від Декарта, він пояснював нервово-психічні явища специфічною властивістю організму, яких немає у неживих об'єктів. У цьому полягав важливий крок уперед у поясненні психіки як властивості високоорганізованої матерії, відхід від спроб її механістичного тлумачення.

Ідеї А.Галлера продовжив чеський фізіолог **Іржи Георг Прохазка (1749-1820 рр.)**. На думку вченого, рефлекс може викликати не будь-який подразник, а лише такий, що перетворюється на відчуття. Поставив задачу всю діяльність нервової системи (а не лише елементарні її прояви, як вважалось досі) пояснити за допомогою явища рефлексу. Висловив важливу думку про те, що здатність людини до оцінки подра-

зників, до вибіркового реагування лише на ті впливи, від яких залежить самозбереження організму, і є суттєвою диференціальною ознакою психічного.

Позитивними результатами діяльності розглянутих учених стали наступні висновки, що суттєво вплинули на подальший розвиток психології:

- біологія (наука про *живе*), а не механіка повинна стати основою для аналізу причин психічних явищ;
- психіка має рефлекторну природу не частково, а в цілому;
- специфічна функція психіки полягає в активності, що виявляється у вибіркової реагування.

4. Психологія XVIII ст. у Франції, Німеччині, Росії, США

Франція. Жюльєн Ламетрі (1709-1751 рр.) – французький лікар, автор відомої роботи «Людина-машина». Вважав, що здатність відчувати є властивістю матерії, яка залежить від особливостей організації останньої (виникає лише в організованих тілах). Воля, свідомість, характер діють за законами реального світу, а не є проявами незрозумілої надприродної сили.

Дені Дідро (1713-1784 рр.) і Жан-Батіст-Рене Робіне (1735-1820 рр.) прагнули представити цілісну картину розвитку природи, в тому числі життя і розуму. Але розглядали людину лише як природний організм в ряду інших живих істот, що розвиваються за єдиними природними законами. Відтак, ігнорували вплив суспільства на людину, не помічали її соціальності.

Іншими французькими вченими того часу роль соціального середовища оцінювалась суперечливо:

– з негативного боку, бо воно псує добру від природи людину (Ж.-Ж.Руссо);

– як позитивна і необмежена суспільно-історичними обставинами сила (Гельвецій).

П'єр Жан Жорж Кабаніс (1757-1808 рр.) – філософ-матеріаліст і лікар – уперше заперечив ідею про те, що свідомість є локалізованою у мозку людини духовною сутністю (субстанцією або феноменом характеру). Натомість доводив, що свідомість виступає *функцією* цього органу. Завдяки його працям поширення набуло уявлення про те, що мозок виробляє думку так само, як печінка виділяє жовч, а слинні залози виробляють слину. Недооцінював значення зовнішніх об'єктів для виникнення психічних явищ.

Німеччина. Іммануїл Кант (1724-1804 рр.) – німецький філософ, у своїх працях «Критика чистого розуму», «Метафізика моралі» виклав

учення про аперцептивну (спонтанну) активність та про апіорні знання людини (існуючі ще до початку процесу пізнання). Пізнання людини обмежене, пізнати за допомогою органів чуттів можна «явища», а «речі в собі» непізнавані. Знання про речі в собі – апіорні, виникають завдяки активності душі. Активність душі не тільки дозволяє зрозуміти речі в собі, але й впорядковує чуттєвий досвід. Психологія має справу переважно з «речами в собі», в ній неможливий експеримент. Призначення психології – опис проявів психіки, але не їх пояснення. Важливою складовою апіорних знань є людини є трансцендентальна аперцепція, завдяки якій людина усвідомлює світ і себе незмінними й цілісними.

Кант сформулював важливі положення стосовно морального розвитку людини. Зокрема, закон морального імператива, згідно з яким людина повинна чинити так, щоб принципи, якими вона керується, могли поширюватись на всіх. Головний етичний принцип полягає у тому, що людину не можна розглядати як засіб для досягнення цілі, вона сама є ціллю.

Росія. О. М. Радищев (1749-1802 рр.) у роботі «Про людину, її смертність і безсмертя» доводив, що душа – безсмертна, а душевні явища є властивостями відчуваючої і думаючої речовини.. Зробив спробу створити загальний погляд на будову світу як «єдиної лествиці» з єдиними законами. Формування людини ставив у залежність як від впливів зовнішнього середовища, так і від тілесної організації (темпераменту). У працях Радищева містяться зародки психології великих груп, розглядається зв'язок родового розвитку народу з розумовим розвитком індивіда. Звернув увагу на явища співчуття і наслідування, які виводив із нервової будови.

Григорій Савич Сковорода (1722-1794 рр.) – український просвітитель-гуманіст, філософ, поет, педагог. Людина – частина Всесвіту, який складається з трьох частин – макрокосму (всесвіт), мікрокосму (людина) і «символічної» реальності, яка сполучає великий і малий світи, ідеально їх у собі відбиває (наприклад, за допомогою літератури, священних текстів). Кожен з цих світів складається з «двох натур» – видимої (тварної) і невидимої (божественної).

Оригінальність підходу Г.Сковороди особливо виразно проявилась у твердженні, що не тільки макрокосм є джерелом для створення внутрішнього світу людини, але й внутрішній світ володіє значною силою і впливає на зовнішній. Через самопізнання можна змінити дійсність, олюднити її.

Притримувався думки про те, що щаслива доля людини й суспільства загалом можлива лише у випадку, коли зовнішні умови, які оточують людину, відповідатимуть її вродженим схильностям.

Сполучені Штати Америки. Розробкою психологічних проблем займались Б.Франклін (1706-1790 рр.), Т.Пейн (1737-1809 рр.), Т.Джефферсон (1743-1826 рр.), Б.Раш (1745-1813 рр.).

Б.Раш – активний учасник побудови американської держави, батько американської психотерапії. Вважав, що мислення і воля підпорядковані загальним властивостям психічного, залежать від зовнішніх причин, але і психічні стани впливають на тілесні. У цьому вбачав сутність психофізичної взаємодії. Свободу особистості розглядав як одну з форм здоров'я людини.

5. Зародження психології суспільних явищ

В епоху Просвітництва вперше з'являється спроба розкрити культурно-історичні закони духовного життя людей. У дослідженні цих законів спостерігається два етапи. Представниками першого були Макіавеллі, Гоббс, Джон Локк. Ці вчені бачили суспільство як сукупність індивідів, що діють за законами механіки. На другому етапі розпочався пошук власне суспільних закономірностей, відмінних від механічних (Віко, Монтеск'є).

Джанбатіста Віко (1668-1774 рр.) – італійський історик. Одним з перших прагнув довести, що розвиток суспільства відбувається за своїми власними законами, відмінними від законів інших наук. Виділив такі основні закони розвитку суспільства:

- суспільство проходить три етапи – богів, героїв, людей;
- психічні властивості людини похідні від історії розвитку суспільства (абстрактне мислення є наслідком розвитку торгівлі, політики);
- діяльність окремої особи залежить від народного духу (специфічних рис суспільства, які не можна розглядати як суму індивідуальних).

Шарль Луї де Монтеск'є (1689-1755 рр.) – французький філософ. В основному своєму творі «Про дух законів» доводив, що навколишнє відбивається у свідомості людей на основі діяльності розуму, що узагальнює досвід. Узагальнююча діяльність розуму породжує різноманітні суспільні явища (приписи, звичаї, думки людей), які можна об'єднати у певні типові групи. Суспільне життя країн і народів зумовлене природними і історичними умовами. Суспільні закони, звичаї, приписи вибудовують «дух народу». Суспільні закони відрізняються від природних та діють менш досконало.

Таким чином, у психології XVIII ст. були зроблені важливі досягнення, а саме:

- Поява поняття про подразливість і чутливість як специфічні властивості органічних тіл;

- Утвердження ідеї розвитку дійсності (теорії походження світу Лапласа і Канта);
- Рефлекторне тлумачення всіх психічних явищ;
- Постановка в центр уваги психофізіологічної проблеми (зв'язок психіки й нервової діяльності мозку) на зміну психофізичній (зв'язок психіки з навколишньою дійсністю);
- Формулювання ідеї про соціально обумовлені психічні явища. Виникнення проблеми «подвійної детермінованості» (соціальна й тілесна обумовленість психічних явищ).

Тема 1.8. Виникнення у XIX столітті психології як самостійної науки

План

1. Психологія з природничою основою
2. Психологія свідомості
3. Критика структуралізму
4. Психологічні дослідження суспільних явищ

Література

1. История становления и развития экспериментально-психологических исследований в России / отв. ред. Б.Ф.Ломов, Е.А. Будилова, В.А.Кольцова – М.: Наука, 1990. – 214 с.
2. Мирский М.Б. Революционер в науке, демократ в жизни: Иван Михайлович Сеченов. – М.: Изд-во «Знание», 1988. – 224 с.
3. Потебня А.А. Мысль и язык / Антология мировой философии: В 4 т. / Сост. В.В.Богатов, Ш.Ф.Мамедов. – Т 4: Философия и социологическая мысль народов СССР XIX в. –М.: Мысль, 1972. – С. 504-511.
4. Роменець В.А. Історія психології XIX-початку XX століття. – К.: Вища школа, 1995. – 614 с.

1. Психологія з природничою основою

Провідними напрямками психології XIX ст. були: психологія з природничою основою; психологія як наука про суб'єктивний досвід; психологія народів.

Основними ознаками *психології як природничої науки* є еволюційний принцип, детерміністичний підхід до психічних явищ, критика їх ідеалістичного тлумачення, утвердження методів об'єктивного спостереження та експерименту.

Прикладами психологічних досліджень на основі еволюційного підходу були:

- Вчення про походження людської психіки (Ч. Дарвін);
- Теорія становлення найважливіших компонентів психічного життя людини (Т.Рібо);
- Рефлекторна теорія психіки (І.М.Сеченов).

У природничо орієнтованій психології почалось використання експерименту. Розроблялись його різновиди, а саме:

- Натуральний експеримент (узагальнення фактів штучного добору Ч.Дарвіним);
- Клінічний експеримент (аналіз психічних патологій Т.Рібо);
- Фізіологічний експеримент (дослідження рухових центрів мозку І.Сеченовим).
- «Уявний» експеримент Г.Спенсера.

Пошуки джерела детермінації психічних явищ призвели до появи двох основних підходів. *Перший* з них полягав у тому, що психіка обслуговує біологічне існування організму (приспособлення до зовнішніх умов), якестало земною даністю, що залежить від вищої сили (Г.Спенсер). *Другий підхід* стверджує, що організм тварини і людини за допомогою психіки самовизначається в межах природного добору шляхом вибору оптимального партнера для вдосконалення виду (Ч.Дарвін).

Чарльз Дарвін (1809-1882 рр.) – англійський натураліст, автор еволюційної теорії походження видів. Розглядав спадковість та мінливість не тільки як суто біологічні форми еволюції, але й у зв'язку із поясненням активності психічного. Сенс психічної активності бачив у забезпеченні статевого добору сутністю якого є вибір партнера. Результати добору закріплюються спадково (конституція, поведінка). Еволюцію психічного розглядав лише як біологічний процес у відриві від практичної діяльності. Заслугою вченого є аналіз поняття вибору як ознаки активності психіки; оцінка ситуації вибору у зв'язку з проблемою поведінки. Обмеженість підходу Ч.Дарвіна до психіки виявилась у її підпорядкованості біологічним потребам збереження виду.

Теодюль Арман Рібо (1839-1916 рр.) – французький психолог, засновник дослідного напрямку. Вважав психічний розвиток і поведінку фатально передвизначеними спадковістю. Робить спробу вийти за межі біологізму і відмежуватись від філософських досліджень. Намагається реалізувати еволюційний підхід до вивчення психіки. Підкреслює, що явище тоді науково зрозуміле, якщо відоме його походження, розкритий процес переходу від простого до складного. Психічні факти повинні бути очищеними від суб'єктивістських припущень та вивчатись на основі об'єктивного спостереження. Еволюцію психіки неможливо досліджувати інтроспективно, у зв'язку з цим виникає потреба в

об'єктивному спостереженні. Вважав вольові феномени головними у визначенні психологічного портрету людини, але не спромігся пояснити їх в межах рефлекторної теорії і звернувся до несвідомого як головного предмета психології.

Іван Михайлович Сеченов (1929-1905 рр.) – російський фізіолог – розкрив рефлекторну природу психіки у цілісній психологічній системі, в якій всі компоненти психічного подаються як модифікації рефлекторного механізму. Оскільки всі психічні явища об'єктивно побудовані як рефлекс, то незрозумілим з теорії Сеченова залишається призначення волі та її складна детермінація.

Ілля Ілліч Мечніков (1845-1916 рр.) – російський, український і французький біолог – звернув увагу на психічні рудименти, як опори для відтворення історії розвитку людської душі. Чинники індивідуального становлення людини – середовище і спадковість – єдині, і виявляються як потреба у досягненні завершеного життєвого циклу (ортобіозі).

2. Психологія свідомості

Пориваючи із філософією, психологія потрапила у залежність від біологічних наук. Свідомість виступила як органічна функція, що підпорядкована біологічним законам. Власне психологічні закономірності залишилися поза увагою. Ліквідувати це упущення була покликана психологія свідомості, яка проголосила свідомість, суб'єктивне, безпосередній досвід предметом психології, а основним методом дослідження обрала інтроспекцію (самоспостереження).

У психології свідомості вихідні елементи суб'єктивного досвіду – відчуття – не знайшли однозначного тлумачення. Частина вчених пояснювали їх через специфічну активність органів чуттів (Й.Мюллер, Ч.Белл), на протипагу психофізіології, де відчуття тлумачилися як відображення властивостей об'єктивних предметів, що їх викликають. Інші представники психології свідомості (Г.Т.Фехнер, Е.Вебер) заперечують теорію специфічної енергії органів чуттів та розкривають залежність інтенсивності відчуттів від сили зовнішнього подразника, чим закладають основи *психофізики*, яка мала значний вплив на експериментальну психологію.

Німецькі вчені **Вільгельм Вундт (1832-1920 рр.)** та **Герман Еббінгауз (1850-1909 рр.)** відстоювали «психофізичний паралелізм», що суперечив ідеї психофізичної залежності.

В.Вундт відстоював перевагу суб'єктивного. Об'єктивний світ – це досвід, опосередкований досвідом безпосереднім, тобто суб'єктивністю. З цього випливає, що безпосередній та опосередкований досвіди не є двома субстанціями, а лише сторонами єдиного досвіду, які діють за

однаковими в принципі законами. Це методологічне положення знаходить реалізацію у двох протилежних концепціях: у теорії структуралізму та у махістських теоріях.

Теорія структуралізму тлумачить психічні явища на основі законів світу фізичного (В.Вундт, Е. Тітченер, Г.Еббінгауз). Стверджується, що елементи психіки та їх зв'язки аналогічні зв'язкам об'єктів фізичного світу (дім – з цеглин, машина – з деталей, значить – психіка, теж складається із певних елементів – або відчуттів, або знань, або рефлексів тощо). Перенесення закономірностей структури оточуючого у внутрішній світ отримало назву інтелектуалізму.

Махістські теорії (Е.Мах), навпаки, переносять закони суб'єктивного досвіду на зовнішні об'єкти (закони природи – це те, що ми сприймаємо і виникають тому, що відчуття поєднується між собою). Виходячи з цього, Мах намагався переосмислити основні категорії науки. Такі властивості фізичного світу як сила, маса, простір, час, причинність тощо, він вважав визначеннями комплексів відчуттів та їх функціональних зв'язків. Мета науки – опис фактів чуттєвого сприйняття, до яких пристосовується думка.

Психологія свідомості відкидала еволюційний підхід, не розкрила зв'язків свідомості з діяльністю, не змогла на науковій основі пояснити активність психічного, а розглядала її як прояв вищої сили.

3. Критика структуралізму

Вільям Джемс (1842-1910 рр.) – американський психолог, розробник теорії *прагматичного функціоналізму*. Основними положеннями останньої є:

- визнання психології наукою про свідомість;
- свідомість – не розчленована, складена з атомів-цеглинок сутності, а *єдиний цілісний потік*;
- суб'єктивний світ – результат тілесних змін, який обслуговує практичну дію;
- проблеми волі не існує, бо дії визначені попередніми діями на основі механізмів рефлексу, інстинкту, емоцій.

Показуючи провідну роль дії в психіці, Джемс не залишає місця для свідомого вибору, а по суті виступає проти ним же проголошеного предмета психології – свідомості.

Неспроможність «цеглинної» психології Вундта пояснити творчість, індивідуальність людини призводить до виникнення окремого психологічного напрямку – описової психології.

В.Дільтей (1833-1911 рр.) розмежував психологію на пояснювальну та описову. Пояснювальна – шукає елементи і причинний зв'язок між

ними. Описова – не шукає елементів психічних явищ, а розглядає цілісне психічне життя шляхом переживання. Її метод – інтуїтивне самоспостереження. Передбачити вчинки людей – неможливо, творчість не має закономірностей.

В. Дільтей вважав, що людина природу пояснює, а душевне життя – осягає.

Анрі Бергсон (1851-1941 рр.) – французький психолог, критикує спробу Вундта пояснити психічне за аналогією до предметного світу (інтелектуалізм). Вважає, що інтелект безсилий у пізнанні психіки, лише інтуїція здатна проникнути в її сутність. Творчість розглядає як результат біологічної еволюції, дар людині від природи.

Критики структуралізму у спробах будувати психологію як науку про свідомість приходять по суті до її заперечення. Їм не вдалось зафіксувати те особливе, специфічне, яке відрізняє свідомість від інших явищ, а саме – її активний, саморегульований характер. Неспроможність пояснити специфічно людську поведінку на основі вивчення замкненої індивідуальної психіки штовхає до дослідження колективних форм духовного життя – виникає «психологія народів». Індивідуальне та колективне протиставляється. Предмет психології народів – мова, міфологічні уявлення, звички, звичаї.

4. Психологічні дослідження суспільних явищ

Психологія народів виходила з положення, що пізнавати причини вчинків людей можна лише розглянувши їх історичну галерею протягом багатьох поколінь. Найбільш помітними результатами розробок у галузі психології народів були дослідження мови, міфів, первісного мислення й примітивного інтелекту. Особливостями цих досліджень був їх синкретизм, у них переплітались етнографічні, літературознавчі, лінгвістичні, філософські аспекти суспільних явищ без виокремлення психологічного.

Підсумок лінгвістичних, міфологічних, філософських досліджень викладений у фундаментальній праці В. Вундта «Психологія народів» (у десяти томах), який і досі не перекладений українською чи російською мовою.

Вільгельм Гумбольдт (1767-1835 рр.) показує, що мова – фокус єднання індивіда і спільноти, що концентрує її досвід. Кожен народ має різну історію та відповідно і різну мову та свідомість. Мова – протилежність об'єктивного і суб'єктивного: її творить народ, а користується кожен окремо.

Олександр Опанасович Потебня (1835-1891 рр.) – український філософ, мовознавець, створив комунікативну теорію психічного.

Стверджував, що мова фіксує відношення індивідуального і народного. Слово – засіб взаєморозуміння, говорити – це пов'язувати свою думку із мисленням свого народу, так здійснюється єднання індивіду і народу, яке є творчим процесом: «Мова є найповніша творчість яка тільки доступна людині».

Запропонував теорію походження міфу (ілюзорного, міфологічного) і метафори (реального, поетичного) як суспільних явищ. Сперечався зі своїм послідовником – Афанасьєвим, який вважав метафору генетично первинним явищем (спочатку людина помічає, що сонце схоже на колесо, а потім момент порівняння забувається і сонце виступає колесом). Потєбня називає цей погляд «історією падіння людської думки» і доводить, що спочатку з'являється міф як не досить чітке розмежування образу і значення. У міфі образ як засіб пояснення значення зливається з останнім, тому дійсна об'єктивність значення сприймається і як об'єктивність образу, по суті ілюзорного. Чітке розмежування образу і значення веде до поезії, а від неї – до науки.

Вчений не показав, що в основі міфотворчості – наділення природи душею, ідея про загальне одухотворення (анімізм) та пошуки людиною єдності з природою шляхом перенесення на неї своїх властивостей (антропоморфізм). Практичний вияв міфотворчості – магія, в основі якої лежать уявлення про взаємодію всього з усім.

Едуард Бернетт Тайлор (1832-1917 рр.), Джеймс Джордж Фрезер (1854-1941 рр.), Люсьєн Леві-Брюль (1857-1939 рр.) показали перехід властивого для первісних народів міфологічного до властивого сучасному суспільству моралі. В історичному розвитку міфологічного виділили етапи: міф – ритуал – звичай – мораль.

Люсьєн Леві-Брюль – французький філософ, антрополог, досліджував первісне мислення, примітивний інтелект. Стверджував, що природа цього мислення розкривається у законах:

- 1) партиципації (від окремого до окремого);
- 2) синкретизму думки і дії (підвищена афективність, образи уяви невіддільні від думок). Розрізнення реального і нереального утруднене внаслідок обмеженого досвіду, подібно до того, як діти у казках не одразу здатні відокремити справжнє від фантастичного.

Еміль Дюркгейм (1858-1917 рр.), його теорія – «психологія колективної свідомості» – посідає особливе місце. У ній стверджується існування соціального факту поза індивідом, як такого явища, що стоїть зовні і приймається індивідом вимушено.

Тема 1.9. Огляд психології ХХ століття

План

1. Основні напрями психології початку ХХ ст.
  - 1.1. психологія поведінки
  - 1.2. психологія дії
2. Перші психологічні дослідження в СРСР (20-ті рр.)
3. Провідні школи радянської психології

Література

1. Ждан А.Н. История психологии: Учебник. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 367 с.
2. Махній М.М., Скок М.А. Історія психологічної думки: Навч. посібник. [Електронний ресурс]. – Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2010. – Режим доступу: <http://makhnii-history.blogspot.com/>
3. Роменець В.А. Історія психології. – К.: Вища школа, 1978. – 440 с.
4. Роменець В.А. Історія психології ХІХ-початку ХХ століття. – К.: Вища школа, 1995. – 614 с.
5. Ярошевський М.Г. История психологии. – М.: Мысль, 1985. – 575 с.

1. Основні напрями психології початку ХХ ст.

До основних напрямів психології початку ХХ ст. слід віднести психологію поведінки та психологію дії.

1.1. психологія поведінки (біхевіоризм, психоаналіз, гештальтпсихологія)

Розвиток психології на початку ХХ століття був спрямований на усунення недоліків, характерних для пануючої у ХІХ столітті психології свідомості. Остання розглядала активність індивіда як спонтанну, незалежну від середовища та вивчала свідомість методом інтроспекції. На противагу цьому, біхевіоризм проголосив предметом психологічного дослідження поведінку, а єдиною прийнятним методом – об'єктивне спостереження. Гештальтпсихологія з'явилась, насамперед, як реакція на структуралізм у психології ХІХ ст. На відміну від останнього, гештальтпсихологія намагалась довести, що ціле (психіка) не виводиться з елементів (відчуттів), а має свої особливі закономірності, відсутні у окремих частинах. Ціле має властивості, відмінні від властивостей складових його частин, отже вивчаючи частину, ми ще не можемо автоматично переносити її ознаки на ціле, яке необхідно вивчати окремо.

Психоаналіз виникає у відповідь на проголошення у XIX столітті свідомості головним предметом психології і переносить центр уваги на підсвідомі складові психіки людини як провідні чинники її поведінки у суспільстві. Представники психології поведінки підкреслюють антагонізм соціального і біологічного у психіці людини.

Основоположниками й чільними представниками *біхевіоризму* були Едвард Торндайк (1874-1949 рр.), Джон Уотсон (1878-1958 рр.), Вільям Мак-Дугалл (1871-1938 рр.), К.Лешлі (1890-1958 рр.). Провідною тезою біхевіоризму було твердження про те, що психологія повинна займатись вивченням лише того, що можна сприймати у поведінці людини. Свідомість, суб'єктивне слід виключити з психологічного лексикону. Висновки, зроблені при дослідженнях поведінки тварин, автоматично і безпідставно переносились на поведінку людини. Представники біхевіоризму ставили перед собою задачу на основі зовнішніх впливів (стимулів, що позначили як S) передбачити поведінкові прояви людини (реакції, що позначили як R), не вдаючись до вивчення того, що не можна спостерігати – проміжних ланок між S та R (сприйняття, розуміння, аналізу, оцінок людиною стимулу). Основне у поведінці – це навички, що виробляються шляхом тренування. Зокрема, американський психолог **Кларк Леонард Халл** (1884-1952 рр.), виходячи з методології біхевіоризму, ставив задачу всі психологічні факти перевести у фізико-математичні терміни, створити своєрідну математичну модель психіки, за якою можна було б передбачити поведінку людини, пояснювати всі часткові прояви її психіки.

У 30-ті рр., коли навіть після численних експериментів біхевіористам не вдалось встановити однозначного зв'язку між S та R, а відтак і передбачити реакцію людини на зовнішній вплив, була поставлена задача вивчення того, що відбувається між S та R за допомогою об'єктивних методів (**Едвард Толмен**). Було запроваджене поняття проміжних змінних, якими виступали потреби, мотиви людини, сприйняття нею ситуації тощо. У працях біхевіористів так і не розкрито сутність поведінки в цілому. Цю прогалину намагається подолати гештальтпсихологія. Біхевіоризм мав великий вплив на американську психологію, став теоретичною основою поширених сьогодні програм навчіння – тренінгів.

Гештальтпсихологія, або структурна психологія, розроблялась у працях М.Вертхеймера (1880-1943 рр.), В.Келера (1887-1967 рр.), К. Левіна (1890-1947 рр.). Провідним положенням гештальтпсихології є твердження про те, що організм і середовище утворюють цілісність – гештальт (від нім. Gestalt – форма, фігура), який фіксує єдність організму і середовища. Відношення між ними будуються за принципом взаємовідповідності (ізоморфізму). Відтак психіку необхідно вивчати як ці-

лісну структуру, властивості якої не впливають з властивостей окремих психічних явищ. Подібно до цього такі окремі речовини як калій, вуглець та нітроген не є отруйними, а у їх поєднанні з'являється нова якість – вони утворюють сильну отруту, відому як ціаністий калій. Психіка мовби моделює середовище за своїми особливими законами. Наприклад, добудовує незавершені зовнішні структури, прагнучи до об'єднання розрізаних частин в осмислену цілісність у процесі творчого мислення (момент інсайту). Так, бачимо за вікном лише верхівки дерев, частини будинків, але у відповідь «Що ти бачиш за вікном?» кажемо: «дерево», «будинок». Представники гештальтпсихології відмовились від вивчення фізіологічних основ та соціальних чинників. Відомі вивченням творчого мислення, сприймання.

Психоаналіз відзначається абсолютизацією антагонізму між біологічним та соціальним в особистості людини. В особистості поєднані суперечливі складові: соціальна персона і світ інтимних переживань. Суперечності особистості є джерелом її невротичних порушень. Як правило психоаналітичні теорії складаються з двох змістових частин: тлумачення причин психічних порушень особистості (неврозів) та обґрунтування відповідного методу їх лікування. Психоаналіз мав значний вплив не лише на психологію й психотерапію, але й загалом на культурну ситуацію ХХ ст.

Зигмунд Фрейд (1856-1939 рр.) у початковому варіанті психоаналізу – фрейдизмі – вперше привернув увагу психологів до сфери мотивації особистості, зокрема її несвідомих складових, які назвав інстинктами, вважаючи їх вродженими і спільними з тваринними предками. Поведінку людини пояснював дією підсвідомих некерованих інстинктів, головними з яких вважав інстинкт життя та інстинкт смерті. Вроджене прагнення людини до задоволення цих інстинктів знаходиться у суперечності із суспільними нормами. Внаслідок такої суперечності виникає внутрішній конфлікт, який або розв'язується за допомогою сублімації (спрямування інстинктивної енергії людини на творчість, діяльність тощо), або призводить до захворювань – неврозів.

У структурі особистості вирізняв три компоненти: *Id* (латинський займенник Воно), що позначає вроджені біологічні потреби людини, *Ego* (латинський займенник Я), що становить зону конфлікту між біологічним (Воно) та соціальним (зверх Я), *Superego* (з латин. – зверх Я), що охоплює засвоєні людиною соціальні норми, традиції, цінності тощо.

Психоаналітична терапія спрямована на вивчення несвідомого з метою його усвідомлення та посилення *Ego*. Основні методи психоаналітичної терапії – метод вільних асоціацій, аналіз сновидінь, аналіз переносу.

Послідовники Фрейда (К.Юнг, А.Адлер, К.Хорні) виступили проти біологізації людини, намагались соціалізувати його вчення. Вирішити

цю задачу їм так і не вдалось, бо соціальні якості індивіда (механізми розвитку особистості, соціальні потреби у спілкуванні, перевазі, престижі) вважали вродженими, хоча і відмінними від тварин.

Карл Юнг (1875-1961 рр.) – швейцарський психіатр і психолог – відомий як засновник *аналітичної психології*. Якщо З.Фрейд говорив про вирішальний вплив на особистість дитячих переживань, то Юнг звернувся до дитинства людського роду. На основі аналізу результатів численних експериментів, давніх міфів, казок, звичаїв, ритуалів тощо Юнг запровадив поняття *колективного несвідомого*, що виникає в результаті еволюції людства й являє собою накопичений ним досвід у формі архетипів. Архетипи слугують формами сприймання й осмислення дійсності. Якщо людина не усвідомлює архетипи, то це призводить до руйнування Его. Розвиток особистості – *індивідуація* – полягає у зближенні свідомості й несвідомого.

Альфред Адлер (1870-1937 рр.) – австрійський психолог і психіатр, у своїх працях робив акцент на творчій активності людини, яка сама (а не біологічні чи соціальні чинники) визначає поведінку (*індивідуальна психологія*). Цим пом'якшується протилежність між біологічним і соціальним, людина вибірково до них ставиться і здатна до компенсації.

Карен Хорні (1885-1952 рр.) – психоаналітик, яскрава представниця неофрейдизму, працювала у США, куди переїхала з Німеччини. Її вважають однією з ключових постатей у галузі жіночої психології. У своїй теорії особистості доводила, що провідною потребою дитини є потреба у безпеці, її незадоволення викликає появу базальної тривоги – почуття самотності й безпомічності, що врешті призводить до неврозів. Вирішальним чинником розвитку особистості є соціальні взаємини між дитиною і батьками, що розгортаються навколо прагнення дитини до задоволення своїх бажань та прагнення до безпеки.

Соціометрія. Цей теоретичний і прикладний напрям виникає у 30-і рр. завдяки працям учня З.Фрейда психіатра і соціолога **Джекоба Морено (1892-1974 рр.)**. У них досліджуються міжособистісні взаємини в малих групах – «соціальний атом» – сукупність взаємин окремого індивіда, взятих у готовому вигляді. Три базових поняття соціометрії: «соціус» – товариш; «метрум» вимірювання; «драма» – дія. Індивід розкривається через те, кого і за що він обрав, а також, хто і за що його обрав.

1.2. психологія дії (Ж.Піаже, А.Валлон)

У теоріях психології поведінки початку ХХ століття людина вивчалась поза своєю діяльністю, як абстрактна істота. Перехідною формою до психології діяльності була психологія дії.

Дія має суб'єктивні й об'єктивні виміри. Об'єктивний – первинний і провідний. Психічне не існує поза дією і тому прямо не визначається ані спадковістю, ані середовищем. Суперечність між внутрішнім і зовнішнім аспектом дій – основа психологічної причинності.

Жан Піаже (1896-1980 рр.) – швейцарський психолог – створив психологічну теорію інтелектуального та морального розвитку дитини. Розглядає як з матеріальної дії (розділення предметів) виникають інтелектуальні операції (класифікація). Тобто інтелекту передують дія, класу – класифікація.

В інтелектуальному розвитку вирізняв чотири стадії:

– Сенсомоторна (до 2-х р.) – у дитини утворюються психічні зв'язки між сприйманням і діями з об'єктом.

– Доопераційна (до 7-8 р.) – дитина усвідомлює схеми рухів, які ще не є засобами її мислення.

– Конкретних операцій (до 11-12 р.) – інтелектуальні операції здійснюються стосовно наочно представлених об'єктів; засвоєння переходу від дії до операції.

– Формальних операцій (до 13-15 р.) – дитина користується розумовими кальками зі схем рухів (навичок) стосовно абстрактних об'єктів; засвоєння переходу як від дії до операції, так і від операції до дії (оборотність).

Щодо морального розвитку Ж.Піаже вважав, що він відбувається у процесі взаємин з оточуючими, які можуть розгортатись у двох формах: примушення і співпраці.

Анрі Валлон (1879-1962 рр.) – французький психолог, досліджував переходи ситуаційного інтелекту дій і предметів до абстрактного інтелекту уявлень і символів. У цьому процесі важливу роль надавав наслідуванню, прямо не орієнтованому на виконання дії з певним предметом. Дія в цьому випадку – розумовий засіб, виконується спеціальними зображувальними рухами. При цьому діяльність не спрямована на зміну зовнішнього світу, а на перетворення самого суб'єкта.

Заперечував протиставлення біологічного та соціального, доводив, що психічне становить органічну єдність цих чинників. Людина формується не просто в середовищі, а в соціальному середовищі.

2. Перші психологічні дослідження у СРСР (20-ті рр.)

Переважаючий вплив на розвиток радянської психології мала марксистсько-ленінська ідеологія (К.Маркс, В.І.Ленін). Основними її положеннями, що прямо стосувались психології, є наступні:

– опора на принцип детермінізму;

– зв'язок психічного з матеріальним субстратом, насамперед, з мозком;

- зв'язок психічного з об'єктивним світом;
- активний, перетворювальний характер психічного;
- свідомість – створюваний в активному творчому акті адекватний образ дійсності, але не її копія;
- психічне – функція складно організованої матерії – мозку;
- практика – основоположне поняття;
- практика, а не тілесна дія первинна порівняно із суб'єктивним.

Завдання розроблення психологічної науки на ідеологічній основі марксизму-ленінізму вирішувалось у працях І.П.Павлова, В.М.Бехтерева, Л.С.Виготського та ін.

Іван Петрович Павлов (1849-1936 рр.) розробив фізіологічне вчення про умовні рефлекси, яке лягло в основу радянського варіанту психології поведінки. Єдиним засобом по-справжньому наукового дослідження психіки проголошено методи фізіології вищої нервової діяльності, яка ототожнювалась з поведінкою. З теорії Павлова залишається незрозумілим життєве призначення суб'єктивного, психічного.

Павлов обґрунтував типологію вищої нервової діяльності за ознаками сили, врівноваженості, рухливості нервових процесів, розробляв поняття аналітико-синтетичної діяльності, динамічної стереотипії, сигнальних систем. Завдяки працям Павлова був створений місток між фізіологією та психологією. У поглядах про співвідношення цих наук учений залишився на позиції психофізіологічного дуалізму: психічний візерунок накладається на фізіологічну канву.

Володимир Михайлович Бехтерев (1857-1927 рр.) свою теорію назвав рефлексологією. В ній предметом дослідження є поведінкові реакції, зумовлені біологічною природою людини і соціальним середовищем, провідним методом – спостереження. Суб'єктивне по суті відкидалося. Прагнув пояснити законами рефлекторної діяльності також і соціальне життя («колективна рефлексологія»). У вивченні особистості розумів безсилість свого методу об'єктивних спостережень, що ігнорує суб'єктивність. Заперечуючи сам собі, допускає можливість вивчати суб'єктивні процеси інтроспективно. Щоб пояснити цю суперечність пропонує суб'єктивні переживання розглядати як невиявлені рефлекси.

На відміну від Павлова, не зміг цілком виключити психічне з предмету досліджень, тому зробив крок уперед на шляху невтомних пошуків смислу психічного, у постановці і відстоюванні значення цієї проблеми.

Лев Семенович Виготський (1896-1934 рр.) здійснив спробу заперечити поведінкову психологію, що зводила психічне лише до біологічного та ігнорувала надбання культури. Поклав в основу психологічного дослідження *діяльність* з єдністю її зовнішніх та внутрішніх

аспектів. Автор культурно-історичної концепції розвитку вищих психічних функцій. Основні положення цієї концепції наступні.

1) Розмежовуються нижчі і вищі форми психічного. Перші мають натуральне походження і розвиток, другі зобов'язані своїм походженням історичному, культурному розвитку людства.

2) Соціальне виникає з біологічного, але має власне самостійне існування.

3) Розвиток вищих психічних функцій людини відбувається без зміни її біологічного типу – у цьому його своєрідність серед всього живого світу. У тварин вдосконалення психіки неможливе без морфологічного вдосконалення нервової системи та організму в цілому, що призводить до появи нових видів живих істот.

4) Вищі психічні функції – знакові за своєю сутністю. Внутрішня діяльність відбувається за допомогою знаків (мова, цифри, поняття...), зовнішня – знарядь.

5) Механізмом формування вищих психічних функцій людини у філогенезі є соціалізація, а в онтогенезі – інтеріоризація.

Л.С.Виготський створив потужну наукову школу (О.М.Леонт'єв, О.Р.Лурія, П.Я. Гальперін, О.В.Запорожець, П.І.Зінченко, Д.Б.Ельконін та ін.), послідовники якої працюють у багатьох країнах світу, насамперед, у Росії, Україні, країнах СНД.

3. Провідні школи радянської психології

Олексій Миколайович Леонт'єв (1903-1979 рр.). Вихідне положення його робіт – діяльність, яка пов'язує суб'єкта з навколишнім світом, впливає на нього і підкоряється йому. У роботі «Проблеми розвитку психіки» подається характеристика діяльності взагалі, її структури, видів та історичного розвитку. Розглядає мотивацію у зв'язку з поняттями значення, смислу. Виділяє види мотивів: усвідомлювані та реально діючі, стосовно окремих дій та діяльності.

Психічне – продукт розвитку матеріального життя, який отримав певну самостійність та діє за власними законами. У суспільному житті людей виникають нові закономірності, які все більше звільняють розвиток психіки від біологічної еволюції. Мозок за тривалий історичний час морфологічно не змінився, а психічний розвиток неупинно продовжується за рахунок утворення у мозку нових функціональних систем, які забезпечують чимдалі складніші види діяльності.

Дмитро Миколайович Узнадзе (1886-1950 рр.) виступив проти ототожнення психіки і свідомості. Свідоме виникає з досвідомого, яким є установка. Навколишнє впливає на поведінку через установку. Установка – це не якась певне переживання, а цілісний стан суб'єкта, що

виникає при єдності двох умов: актуальної потреби та ситуації її задоволення. Певний стан свідомості виникає на основі цієї установки. Створює послідовну теорію установки, встановлює та розглядає її характеристики: міцність, фіксованість, динамічність, пластичність, види, специфіку у тварин.

Сергій Леонідович Рубінштейн (1889-1960 рр.) досліджував природу психіки у системі «людина і світ». Психічне – ідеальне, бо його результат – образ, який пов'язаний, а не протиставлений матеріальному. Критикує спроби пояснювати психіку прямо із зовнішніх впливів, стверджуючи, що останні діють опосередковано, через закономірності відображувальної діяльності мозку. Психічні явища не тільки є зумовленими, а й самі зумовлюють (психологічна детермінація), зокрема поведінку. Зрозуміти явище можна лише на основі його психологічної детермінації. Життя зумовлює психічні явища, а останні – поведінку, діяльність людини (зовнішнє діє через внутрішнє).

Борис Герасимович Ананьєв (1907-1972 рр.) – засновник антропологічної психології. Його заслугою є постановка проблеми людини як загальнонаукової, виділення систем властивостей людини як індивіда, як особистості, як суб'єкта діяльності та відповідної класифікації людинознавчих наук. Психологія – знаряддя зв'язку між усіма галузями людинознавства. У дослідженнях сенсорних процесів намагався розкрити цілісність чуттєвого пізнання, зв'язки між різними за якістю відчуттями.

Виступав як науковий опонент теорії діяльності О.М.Леонтьєва. Критикував уявлення про генетичну послідовність видів діяльності за схемою гра – учіння – праця. Доводив, що гра є особливою формою діяльності, яка зберігає своє значення протягом всього життя. Між видами діяльності немає різких меж. Вже в дитинстві людині притаманна і гра, і учіння, і праця. Психічний розвиток залежить, насамперед, від пізнання та спілкування як форм діяльності.

У віковій психології розробляв питання гетерохронності психічних функцій у період дорослості.

Григорій Силович Костюк (1899-1982 рр.) виступив ініціатором створення у 1945 р. науково-дослідного інституту психології УРСР у м. Києві (нині Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України) і був директором цієї установи.

Прагнув до подолання однобічності, тенденційності у психології. Досяг значної повноти розкриття важливих понять психології. Вивчаючи питання місця психології серед інших наук, закликав проти різкого відмежування психічного від фізіологічного. Разом з тим підкреслював, що психологія має свій аспект, який не розкривається в інших науках.

Розробляє принцип розвитку в психології (рушійні сили, єдність зовнішньої та внутрішньої діяльності, спадковості та середовища, умови навчання та виховання). Проаналізував внутрішні суперечності особистості як рушійні сили її психічного розвитку. До провідних внутрішніх суперечностей відносив невідповідність між новими потребами і наявними засобами їх задоволення; між рівнем розвитку і функціями; між прагненням до стабільності й до змін.

Поставив задачу вивчення критеріїв психічної зрілості. Особистість розуміє як єдність загальних, особливих, індивідуальних рис. Особистість і виражається і формується у діях, вчинках. Її становлення – детермінований суспільними умовами процес «саморуху». Людина здатна сама створювати умови для власного розвитку, вибірково ставиться до зовнішніх впливів.

У діяльності вчений вирізняв мотиваційну, змістову та операційну сторони, з яких мотиваційна є провідною. Обґрунтував і застосував у конкретних дослідженнях задачний підхід до дослідження й побудови діяльності.

ТЕСТОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗНАТЬ ДО ПЕРШОГО МОДУЛЯ

1. У якій з наведених відповідей дається матеріалістичне розуміння природи психіки?
  - а) психіка – прояв безсмертної душі
  - б) психіка і матерія – тотожні
  - в) психіка – властивість матерії відображати світ
  - г) основою буття є матерія, вона первинна, психіка – вторинна, вона є суб'єктивним образом об'єктивної дійсності
2. У якому рядку всі перелічені поняття належать до психічних явищ?
  - а) думки, спогади, мозок, розум, почуття
  - б) відчуття, травлення, мислення, уява, інтерес, здібності
  - в) характер, забування, бажання, мрії, думки, потреби
  - г) воля, радість, уважність, апетит, пригадування, біль
  - д) зацікавленість, наполегливість, гордість, дихання
3. До яких психічних явищ належать такі прояви психічної діяльності людини: збентеження, спокій, зацікавленість, схвилюваність?

а) психічні процеси	в) психічні властивості
б) психічні стани	г) пізнавальні процеси
4. Яке положення з наведених нижче характеризує психічне відображення?
  - а) активно впливає на середовище
  - б) відображає явище тільки в момент його безпосереднього впливу
  - в) дає приблизно правильну копію предметів та явищ дійсності
  - г) є фотографією навколишньої дійсності

5. Яке твердження з наведених нижче, відбиває матеріалістичне розуміння психіки?

- а) психічна діяльність не залежить від зовнішніх причин
- б) психічна діяльність – прояв надприродної сили
- в) психічна діяльність пізнається тільки шляхом самоспостереження
- г) психічна діяльність – відображення суб'єктом об'єктивної дійсності

6. До яких психічних явищ належить описане у прикладі?

Всі знають, яке це неприємне відчуття гикавки як хочеться його позбавитися. Одні для цього ковтають скоринку хліба, інші намагаються не дихати, треті п'ють воду. Проте часом ці засоби не допомагають, людина гикає далі, поки гикавка не припиниться так само раптово, як і почалась.

- а) свідомих
- б) несвідомих

7. До яких психічних явищ належить описане у прикладі?

Здорова дитина уже незабаром після народження міцно стискує палець дорослого чи олівець, якщо ним доторкнутися до долоньки немовляти.

- а) свідомих
- б) несвідомих

8. До яких психічних явищ належить описане у прикладі?

Готуючись до публічного виступу, до екзаменів, змагання чи до відповідальної ділової зустрічі, дуже корисно заздалегідь немовби моделювати свою можливу емоційну реакцію. Таке попереднє "програвання" різних емоційних ситуацій, як правило, допомагає розумніше і спокійніше розв'язати багато життєвих конфліктів, не витрачаючи психофізіологічних резервів організму.

- а) свідомих
- б) несвідомих

9. Виходячи з наведеного нижче опису, визначити, яка ділянка кори головного мозку була видалена під час операції.

Після того, як під час операції було видалено одну з ділянок кори головного мозку, хворий пізнавав оточуючих, лікарів і сестер, але різко змінив ставлення до них: став агресивним, безконтрольним; часом імпульсивно виконував безглузді дії (співав), часом ставав в'ялим, інертним. Пропоновані завдання виконував уповільнено, зі значними паузами. У завданнях на переказ виявив повну неспроможність самостійно розвинути сюжет.

- а) блок програм, регуляції й контролю діяльності
- б) потилична ділянка
- в) енергетичний блок
- г) скронева ділянка

10. До яких психічних явищ належить описане у прикладі?

У хворого на білу гарячку реальна дійсність начебто затулена яскравими галюцинаціями: йому ввижаються чорти, які лають його, шкряють зуби, погрожують. Він бачить, як на нього нападають звірі, лізуть комахи, кусають його, чує голоси, що погрожують убити його. Рятуючись від переслідувачів, він часто зазнає тяжких травм, каліцтва.

а) свідомих

б) несвідомих

11. До яких психічних явищ належить описане у прикладі?

Під час сеансу гіпнозу випробовуваному, що був у гіпнотичному стані, було запропоновано вкрасти гаманець у товариша. Випробований не зміг виконати цього завдання гіпнотизера. А от інші накази – вмитись, узяти книжку тощо – виконував.

а) свідомих

б) несвідомих

12. До яких психічних явищ належить описане у прикладі?

Учень швидко й правильно множить багатозначні числа, проте не пам'ятає правила множення їх.

а) свідомих

б) несвідомих

13. До яких психічних явищ належить описане у прикладі?

Семикласник, якого глузування однокласників вивели з себе, порвав підручники і зошити, вдарив одного з товаришів.

а) свідомих

б) несвідомих

14. До яких психічних явищ належить описане у прикладі?

Випускник школи вступив до педагогічного інституту і пояснював це тим, що він любить дітей і йому подобається зрозуміло викладати математичні доведення.

а) свідомих

б) несвідомих

15. Визначте, хто з психологів обґрунтував наступне положення.

Формуючись у діяльності, психіка, свідомість у діяльності, в поведінці й виявляється. Діяльність і свідомість – не два різноспрямованих аспекти. Вони утворюють органічне ціле – не тотожність, але єдність.

а) З Фрейд

в) Б.Ф.Ломов

б) С.Л.Рубінштейн

г) В.М.Бехтерев

16. У якому з наведених нижче описів правильно характеризується метод психологічного експерименту?

а) експериментатор не втручається у поведінку досліджуваного, абаяні відомості про його психічне життя одержує завдяки апаратурі

б) експериментатор втручається у поведінку досліджуваного, використовує апаратуру, викликає бажані прояви психіки досліджуваного

- в) дослідник активно впливає на поведінку досліджуваного, викликає бажані прояви його психічної діяльності
г) проводиться в звичайних умовах навчання і виховання, експериментатор не втручається в поведінку досліджуваного.
17. За поданим описом визначте метод дослідження.
Людину вміщують в ізольовану кабінку, в спеціальному шоломі закріплюються прилади, з допомогою яких досліджуються біоструми мозку під впливом різних подразників чи різного стану організму. Досліджуваній перед проведенням досліду одержує відповідну інструкцію. Всі одержувані показники фіксуються точною апаратурою.
- а) експеримент
б) лабораторний експеримент
в) спостереження
г) тестування
18. За поданим описом визначте метод дослідження.
На підставі дитячих малюнків психолог встановлює особливості сприйняття дітьми предметів; ретельно аналізує письмові роботи школярів і, зіставляючи дані з результатами інших досліджень, робить висновки про особливості індивідуального стилю діяльності старшокласників.
- а) аналіз продуктів діяльності
б) природний експеримент
в) спостереження
г) тестування
19. У процесі еволюції в пристосувальній діяльності тварин співвідношення між природженням і набутиєм:
- а) залишається в основному постійним
б) зростає питома вага вроджених компонентів поведінки
в) зростає питома вага індивідуально набутих компонентів поведінки
20. Знайдіть найбільш точну відповідь.
Філогенез психіки тварин передбачає:
- а) ускладнення нервової системи
б) вдосконалення форм поведінки та нервової системи
в) накопичення досвіду багатьма поколіннями представників виду
21. Визначте форму поведінки тварин.
У роки Великої Вітчизняної війни і після неї собаки шукали й знешкоджували міни. Так вони допомагали саперам. Дік знайшов майже 12000 мін після зняття блокади Ленінграда.
- а) інстинкт
б) інтелект
в) навик
г) свідомо діяльність
22. Визначте форму поведінки тварин.
Зоолог О.Формозов пише, що у Каракумах піщанки запасують на зиму сіно самі, підгризаючи пустельні трави. Під землею вони риють глибокі й заплутані нори. У підземних камерах, ближче до виходу, влаштовують «сінники». Сушать сіно на сонці, а потім хова-

ють його під землею. Щоб степовий вітер не розкидав запасів, гризуни укріплюють копички сіна підпірками. Для цього вони приносять у зубах гілочки і втикають їх у землю біля копички.

- а) інстинкт
б) інтелект
- в) навик
г) свідомо діяльність

23. Визначте форму поведінки тварин.

Недалеко від клітки на підлозі лежить персик. Шимпанзе намагалась лапою дістати його, але не змогла. Не допомогла ні крива лозина, ні дротина. Тоді мавпа хапає гілку і намагається просунути її між пруттям клітки. Та гілочка завважають справитися з завданням. Шимпанзе обламає гілочку і дістає нарешті персик.

- а) інстинкт
б) інтелект
- в) навик
г) свідомо діяльність

24. Визначте форму поведінки тварин.

У московському театрі звірів макака Жако бере стілець і сідає за стіл, що стоїть на сцені. Одержавши підзорну трубу, вона оглядає зал, потім «читає» книжку, перегортаючи сторінки. Жако п'є сік з чашки, залишає зал.

- а) інстинкт
б) інтелект
- в) навик
г) свідомо діяльність

25. Визначте форму поведінки тварин.

Зозулі не висиджують своїх пташенят, а підкидають яйця в чужі гнізда. Ось маленька зозулька, яка ще сліпа і слабенька, викидає з гнізда своїх зведених братів і сестер. Навіщо ж така агресивна поведінка? Зозулі зажерливі, а зяблики не можуть забезпечувати їжею всю сім'ю.

- а) інстинкт
б) інтелект
- в) навик
г) свідомо діяльність

26. Визначте форму поведінки тварин.

Якось вівчар, розшукуючи овець, спіткнувся. Один необережний крок – снігова лавина обсягом в декілька тисяч кубометрів захопила вівчаря і скинула з високої скелі. Зачувши біду, собака з гавкотом кинувся у село. Він привів за собою людей і показав їм точне місце, де лежав його хазяїн.

Так вірний друг людини врятував життя вівчаря.

- а) інстинкт
б) інтелект
- в) навик
г) свідомо діяльність

27. Яка характерна ознака інстинкту виявилась у прикладі?

Дикі птахи, які виведені в інкубаторі, будували гнізда так, як звичайно будують птахи цього виду.

- а) раціональність у постійних умовах
б) передається від покоління
- в) виробляється мільйони років
г) притаманна всім представникам виду

- до покоління
28. Яка характерна ознака інстинкту виявилась у прикладах?
Комахи будують дуже складні гнізда: земляні бджоли й оси викопують нірки й втягують туди паралізовану здобич як їжу для молодняка; медові бджоли викладають ювелірно точні воскові стільники. Тропічні мурахи будують гнізда з листків, зв'язаних за допомогою шовкових ниток. Цікаво, що самі мурахи не можуть пряхти, це роблять їхні лялечки. Дорослі комахи тримають у щелепах лялечку і використовують її в якості човника.
- а) раціональність у постійних умовах
б) передається від покоління до покоління
- в) виробляється мільйони років
г) притаманна всім представникам виду
29. Яка характерна ознака інстинкту виявилась у прикладі?
Бджоли продовжують заповнювати медом продірявлені стільники, а мурахи, реагуючи на сторонній запах, знищують свій молодняк і один одного.
- а) раціональність у постійних умовах
б) передається від покоління до покоління
- в) виробляється мільйони років
г) притаманна всім представникам виду
30. Яка характерна ознака інстинкту виявилась у прикладі?
Кайри, птахи Арктики, відкладають на виступах скель яйця і висиджують їх прямо на землі. Коли птахів зганяли і на очах у них пересували яйця на відстань 20-30 см, птахи сідали на старе місце і гріли землю, не реагуючи на яйце, яке знаходилось поруч.
- а) раціональність у постійних умовах
б) поведінка негнучка, не пристосована до раптової зміни умов
- в) виробляється мільйони років
г) притаманна всім представникам виду
31. Яка характерна ознака інстинкту виявилась у прикладі?
а) імпринтинг
б) передається від покоління до покоління
- в) виробляється мільйони років
г) притаманна всім представникам виду
- Не всі коти ловлять мишей, хоча ця реакція є інстинктивною. Виявилось, що кошенята, перш ніж почати ловити мишей, повинні побачити, як це роблять дорослі кішки; кошенята, які вирости разом з мишами, рідко стають їх убивцями.*
32. Визначте форму поведінки тварин.
Риби пінагори відкладають ікру на межі відпливу. Якщо вода оголює купку ікри, то можна побачити зворушливе видовище: самець,

який охороняє ікру, час від часу поливає її з рота водою, щоб вона не пересохла.

- а) інстинкт
б) інтелект
- в) навик
г) свідомо діяльність

33. Визначте форму поведінки тварин.

Дятли, мешканці нашої країни, видобувають корм шляхом добання кори дерев. Коли ці дятли були перевезені в Каліфорнію, вони перестали довбати кору дерев, почали діставати їжу іншим шляхом. Через кілька років деякі нащадки були перевезені на свою прабатьківщину, і птахи знову стали добувати їжу за допомогою добання.

- а) інстинкт
б) інтелект
- в) навик
г) свідомо діяльність

34. Яка характерна ознака інстинкту виявилась у прикладі?

Зигзагоподібний танок самця трьохголкової колюшки викликається конкретними подразниками, що подає самка.

Коли самка підпливає до самця, він повертається і «веде» її до гнізда. Самка пливе за самцем, і це примушує його спрямовувати голову в бік входу в гніздо. Поведінка самця спонукає самку проникнути в гніздо, стимули від самки викликають «вібраційні» рухи самця, які примушують її відкладати ікру. Відповідна стимуляція спонукає самця запліднити ікринки, а стимули від ікринок зменшують його тенденцію до шлюбної поведінки.

- а) імпринтинг
б) передається від покоління до покоління
- в) виробляється мільйони років
г) розпочинається під впливом елементарного стимулу

35. Визначте форму поведінки тварин та характерні її особливості.

В експерименті дощових черв'яків тренували просуватись лабіринтом лише у праву алею – так, щоб потрапити в темну вологу камеру і уникати лівої алеї з електричним струмом і подразнюючим сольовим розчином. Для вироблення таких рухів черв'якам потрібно було біля 200 поштовхів електрострумом. Цікаво, що черв'яки зберігали вироблену реакцію після того, як у них видаляли перших п'ять сегментів тіла з мозковим ганглієм.

- а) інстинкт, передається за спадковістю
б) інтелект, якому тварина навчається
- в) навик, виробляється тим довше, чим простішим є вид тварини
г) навик, що вироблений шляхом дресування

36. Визначте форму поведінки тварини та характерні її особливості.

Голодну кішку закривали в клітці із засувом. Ззовні клали м'ясо. Кішка декілька годин робила хаотичні рухи біля дверцят клітки. Після багатьох спроб тварина випадково відкривала засув, вистрибувала з клітки і оволодівала м'ясом. Поступово, після кількох сотень спроб,

кішка навчилася відкривати дверцята клітки. Але коли клітку повертали на 180°, кішка довгий час робила рухи на тому місці, де раніше знаходились дверцята і засув, хоча ці рухи стали зовсім непомітними.

- а) навик набуває стереотипності
 б) інтелект, якому тварина навчається
- в) навик, виробляється тим довше, чим простішим є вид тварини
 г) навик, що вироблений шляхом дресування
37. Визначте форму поведінки тварин та характерні її особливості.
Відомо, що у лабораторних умовах жаби їдять личинок борошняного хруща і мух-дзюрчалок. Останні за своїм забарвленням імітують бджіл, але не мають жала. Після спроб з першими двома приманками жабам запропонували бджіл. Коли вони відчули дію бджололиної отрути, то почали уникати бджіл і дзюрчалок, хоча продовжували їсти личинок борошняних хрущів.
- а) навик пристосовує поведінку до зміни умов існування
 б) інтелект, якому тварина навчається
- в) навик, виробляється тим довше, чим простішою є вид тварини
 г) навик, що вироблений шляхом дресування
38. Визначте форму поведінки тварин та характерні її особливості.
Щури і собаки, які зростали без обмежень у збагаченому середовищі, краще навчались у лабіринтах та інших місцях, ніж тварини, які зростали в умовах з обмеженнями різного роду.
- а) інстинкт, передається за спадковістю
 б) чим активніше тварина, тим швидше виробляється навик
- в) навик, виробляється тим довше, чим простішою є вид тварини
 г) навик, що вироблений шляхом дресування
39. Визначте форму поведінки тварин та характерні її особливості.
У Сінгапурі є спеціальний мавп'ячий розплідник, де підготовлюють мавп до роботи «ботаніків». Мавпи досить легко запам'ятовують близько 25 слів, якими користуються люди для розпоряджень чотириногому помічникові під час його «роботи» у верховіттях на висоті п'ятиповерхового будинку. Мавпи відламують і приносять людині потрібні листки і квіти, які дістати іншим способом буває неможливо. Таких мавп учені використовують у тропіках для збору гербаріїв.
- а) інстинкт, передається за спадковістю
 б) інтелект, якому тварина навчається
- в) навик, виробляється тим довше, чим простішою є вид тварини
 г) навик, що вироблений шляхом дресування
40. Яка ознака інтелекту тварин найбільш чітко виявилась у прикладі?

Харчову приманку розкладали на столі серед ряду свічок, які горіли. Мавпа спробувала вхопити приманку, але декілька разів отримала опіки. Після низки спроб і помилок вона намагалась загасити вогонь різними предметами: молотком, палкою, цвяхом.

а) пристосовує поведінку до зміни умов існування	в) зумовлений біологічними потребами
б) виникає у нестандартних ситуаціях	г) орієнтування передую виконанням
41. Яка ознака інтелекту тварин найбільш чітко виявилась у прикладі?
Перед мавпою ставили спеціальний прилад – скриньку з кришками, які міняються. Кришки мали отвори різної форми (квадратні, круглі, трикутні та ін.). Мавпа повинна була вибрати палку відповідної форми, просунути її в отвір кришки, натиснути на пружину, яка відкриває скриньку з кормом. При заміні кришки мавпа після нових спроб і помилок навчилася підбирати палки, які відповідають отворах, й відкривати кришки.
а) характерний для вищих тварин	в) зумовлений безпосередньо сприйнятими стимулами
б) виникає у нестандартних ситуаціях	г) орієнтування передую виконанням
42. Яка ознака інтелекту тварин найбільш чітко виявилась у прикладі?
В одному з дельфінаріїв разом тримали дельфіна-білобочку і малу косатку. Коли експериментатор опускався у басейн й ловив дельфіна, косатка приходила йому на допомогу. Вона підпливала і виштовхувала дельфіна з рук експериментатора. Якщо ж експериментатор міцно тримав дельфіна, і косатка не могла виштовхнути його, вона схоплювала ротом ногу ловця і м'яко стискувала її, поки той не відпускав дельфіна.
а) характерні для вищих тварин	в) зумовлений біологічними потребами
б) виникає у нестандартних ситуаціях	г) орієнтування передую виконанням
43. Яка ознака інтелекту тварин найбільш чітко виявилась у прикладі?
Шимпанзе Сарі навчали спеціальній штучній мові. Їй пропонували класти дві чашки разом, окремо ложку, потім те ж саме відбувалося з двома пробками і ключем, двома олівцями і ручкою тощо. Потім її навчили розміщувати відповідні пластикові знаки «однаковий» чи «інший» між об'єктами. У контрольному досліді Сара правильно використовувала знак між однаковими й різними об'єктами.
а) пристосовує поведінку до зміни умов існування	в) зумовлений біологічними потребами
б) виникає у нестандартних ситуаціях	г) спирається на елементарну аналітико-синтетичну здатність

44. Яка ознака інтелекту тварин найбільш чітко виявилась у прикладі?
У ході дослідів тварину навчили розрізняти «купівельну цінність» жетонів. Одні жетони шимпанзе могла виміняти на корм, інші не мали цієї «цінності»: їх опускання в автомат не мало жодних наслідків. Усі тварини справлялись з цією задачею, але на її рішення потрібний був різний час. Коли ж після цього у клітку з кількома шимпанзе вкинули жетони, то мавпи почали збирати тільки ті, які обмінювались на ласощі. Завдання ускладнили. З'явився третій вид жетонів, за які давали не один, а два плоди. В межах наступних ста дослідів усі мавпи навчилися вибирати третій вид жетонів, як найбільш цінний.
- а) пристосовує поведінку до зміни умов існування
 б) виникає у нестандартних ситуаціях
 в) процес орієнтування визначається наочними враженнями
 г) спирається на елементарну аналітико-синтетичну здатність
45. Яка ознака інтелекту тварин найбільш чітко виявилась у прикладі?
Шимпанзе охоче їдять комах. Мавпи з антропоїдної станції на острові Тенериф виявили одного разу біля своєї клітки мурашину стежку, до якої не могли дістати рукою. Щоб зловити мурашу, мавпа брала соломинку, протягувала її через рот – так, що та ставала мокрою, тоді просувала її через решітку й встромлювала у скупчення мурах. Прилиплих до соломинки комах мавпа злизувала. Викривлений кінець травинки мавпа відгризала й продовжувала «ловити» тим, що залишилося.
- а) передбачає використання допоміжних природних засобів
 б) виникає у нестандартних ситуаціях
 в) зумовлений біологічними потребами
 г) спирається на елементарну аналітико-синтетичну здатність
46. Яка ознака інтелекту тварин найбільш чітко виявилась у прикладі?
Вчені описують у шимпанзе два цікавих приклади обробок предметів, що потім використовуються як допоміжний засіб. В одному випадку мавпи чистять від листя та бічних пагонів гілки чи стеблини рослин і встромлюють у гнізда термітів; комах, які прилипли до пачки, мавпа з'їдає. В іншому випадку шимпанзе пережовують листя, формують їх у грудки і використовують у якості губки, добуваючи із дерев'яного дула питну воду.
- а) обробляє, але не може конструювати допоміжні засоби
 б) виникає у нестандартних ситуаціях
 в) зумовлений біологічними потребами
 г) спирається на елементарну аналітико-синтетичну здатність
47. Предмет історії психології:
 а) філогенез психіки

- б) розвиток наукових поглядів на природупсихічного
в) характеристика вивчення психічних явищ у різні епохи
г) онтогенез психіки
48. Періоди історії психології – це:
а) міфологічний, філософський, науковий
б) античний, філософський, науковий
в) донауковий, філософський, науковий
г) релігійний, міфологічний, науковий
49. Дуалізм у психології виявляється як:
а) протилежність тіла і душі
б) незалежність існування організму і фізичних об'єктів
в) поділ психіки на дві частини, кожна з яких має свою природу
г) єдність природи й людини
50. Психофізичний паралелізм бере початок у працях:
а) Спінози
б) Декарта
в) Мальбранша, Лейбніца
г) Віко
51. Термін «асоціація» ввів:
а) Аристотель
б) Гартлі
в) Локк
г) Гоббс
52. Першу спроба пояснити психіку власне психологічними закономірностями (несвідомими психічними актами), а не фізіологічними і нефізичними здійснив:
а) Спіноза
б) Лейбніц
в) Локк
г) Гартлі
53. Термін «рефлекс» з'явився вперше у працях:
а) Спінози
б) Декарта
в) Лейбніца
г) Вілліса
54. Зображення душі в тілесній формі характерне для психологічної думки:
а) стародавнього світу
б) середньовіччя
в) Давнього Єгипту
г) епохи Відродження
55. Психофізична проблема – це співвідношення:
а) тіла і душі
б) тіла і середовища
в) мозку і психіки
г) свідомості й несвідомого
56. Уявлення про субстанційний характер зв'язку між психічним і фізичним характерні для:
а) Давньої Греції
б) епохи Середньовіччя
в) XVII ст. (Декарт, Спіноза, Лейбніц)
г) епохи Відродження
57. Асоціанізм – це:
а) пояснення психічних явищ як складених з окремих елементів

- б) пояснення психіки на основі рефлексу
в) пояснення свідомих психічних процесів несвідомими
г) тлумачення психічних явищ як надприродних
58. Першу постановку психофізіологічної проблеми здійснив:
а) Гартлі; в) Христіан Вольф
б) Д.Стюарт г) Лейбніц
59. Постановка задачі всю діяльність нервової системи пояснити рефлексом належить:
а) Галлеру в) Гартлі
б) Прохазці г) Лейбніц
60. Психіку як функція мозку розглядав:
а) Дідро в) Радищев
б) Кабаніс г) Лейбніц
61. У XVII ст. у науці панував:
а) раціоналізм в) сенсуалізм та емпіризм
б) сенсуалізм г) романтизм
62. Перша спроба поєднати рефлекс з асоціацією належить:
а) Декарту в) Лейбніц
б) Гартлі г) Канту
63. Новаторство Гартлі полягає у:
а) розкритті асоціативного механізму психічних явищ
б) ідеї впливу несвідомого на свідоме
в) ідеї про вібрації
64. Для Д.Юма характерне твердження:
а) про заперечення асоціацій
б) асоціація – це породження свідомості
в) асоціація відображає реальні причинні зв'язки між предметами
г) асоціація – це зв'язок свідомості з дійсністю
65. Переважаючий напрям психологічної думки XVII ст.:
а) асоціанізм в) сенсуалізм
б) психологія здібностей г) інтуїтивізм
66. Головний метод описової психології В.Дільтея:
а) експеримент в) спостереження
б) інтуїтивне занурення г) самоспостереження
67. Інтелектуалізм в теорії структуралізму – це:
а) перенесення законів фізичного світу на психіку
б) вимога будувати психологічну теорію на основі експерименту
в) дослідження інтелекту людини
г) прагнення пояснити психіку законами логіки
68. Автор комунікативної теорії психічного:
а) В.Гумбольдт в) О.О.Потебня
б) Декарта г) В. Дюркгейм

69. О.О.Потебня вважав, що міфологічне і поетичне в мові з'являються:
- а) спочатку міфічне
  - б) спочатку поетичне
  - в) одночасно
  - г) послідовність змінюється
70. Для «психології свідомості» у ХІХ ст. характерне твердження:
- а) психіка тождна свідомості
  - б) психіка – вужча за свідомість
  - в) психіка – ширше за свідомість
  - г) свідомість – ширше за психіку
71. Поняття вибору як ознаки активності психіки з'являється в працях:
- а) Спінози
  - б) Дарвіна Ч.
  - в) Лейбніца
  - г) Сеченова І.М.
72. Який напрям розглядав свідомість як біологічну функцію:
- а) асоціанізм ХVІІ ст.
  - б) психологія з природничою основою, ХІХ ст.
  - в) структуралізм ХІХ ст.
  - г) біхевіоризм
73. Засновники психофізики:
- а) Мюллер Й, Белл Л.
  - б) Фехнер Г., Вебер Є.
  - в) Еббінгауз Г.
  - г) Сеченов І.М., Мечніков І.І.
74. Предмет психофізики:
- а) рефлекторна природа психіки
  - б) психофізична проблема
  - в) зв'язок між силою подразників і інтенсивністю відчуттів
75. Вихідний принцип структуралізму:
- а) психофізичний паралелізм
  - б) механістичний детермінізм
  - в) субстанційні зв'язки між психікою і матерією
76. Для біхевіоризму характерним є підхід до вивчення психічних явищ:
- а) вивчати тільки через самоспостереження
  - б) використовувати інтуїцію
  - в) вивчати тільки те в поведінці, що доступно для спостереження
77. Спробу створити математичну модель психіки здійснив:
- а) Е.Толмен
  - б) Дж. Уотсон
  - в) К.Л.Халл
  - г) Торндайк
78. Твердження про те, що психіка обслуговує біологічне існування організму (пристосування до зовнішніх умов), яке стало земною даністю, тобто залежить від вищої сили, характерне для такого вченого, як:
- а) Г.Спенсер
  - б) Т.Рібо
  - в) Ч.Дарвін
  - г) І.Сеченов
79. Твердження про те, що організм тварини і людини за допомогою психіки самовизначається в межах природного добору шляхом вибору

оптимального партнера для вдосконалення виду, характерне для такого вченого, як:

- а) Г.Спенсер
б) Т.Рібо
- в) Ч.Дарвін
г) І.Сеченов

80. Вставте пропущене слово.

... – *англійський натураліст, автор еволюційної теорії походження видів.*

- а) Г.Спенсер
б) Т.Рібо
- в) Ч.Дарвін
г) Ч.Белл

81. Вставте пропущене слово.

Теорія .... тлумачить психічні явища на основі законів світу фізичного (В.Вундт, Е. Тітченер, Г.Еббінгауз).

- а) еволюції
б) структуралізму
- в) махізму
г) прагматичного функціоналізму

82. Вставте пропущене слово.

Теорії ... навпаки, переносять закони суб'єктивного досвіду на зовнішні об'єкти (закони природи – це те, що ми сприймаємо і виникають тому, що відчуття поєднується між собою). Такі властивості фізичного світу як сила, маса, простір, час, причинність є похідними від комплексів відчуттів та їх функціональних зв'язків. Мета науки – опис фактів чуттєвого сприйняття, до яких пристосовується думка.

- а) еволюції
б) структуралізму
- в) махізму
г) прагматичного функціоналізму

83. Твердження, що свідомість – не розчленована, складена з атомів-цеглинок сутність, а єдиний цілісний потік властиве для теорії:

- а) еволюції
б) структуралізму
- в) махізму
г) прагматичного функціоналізму

84. Вставте пропущене слово.

... *вважав, що людина природу пояснює, а душевне життя – досягає.*

- а) Г.Спенсер
б) В. Дільтей
- в) Ч.Дарвін
г) І.Сеченов

85. Вставте пропущене слово.

... *вважає, що інтелект безсилий у пізнанні психіки, лише інтуїція здатна проникнути в її сутність*

- а) А.Бергсон
б) В.Джемс
- в) Ч.Дарвін
г) І.Сеченов

86. Фундаментальна праця «Психологія народів» належить такому психологові, як:

- а) Г.Спенсер
б) В.Гумбольдт
- в) О.Потебня
г) І.Сеченов

87. Провідною тезою якого напрямку психології було твердження про те, що психологія повинна займатись вивченням лише того, що можна сприймати у поведінці людини?

- а) гештальтизму
б) когнітивної психології

- в) психоаналізу
г) біхевіоризму

88. Кому з учених належить твердження?

Розвиток вищих психічних функцій відбувається без зміни біологічного типу людини. Істотних відмінностей у біологічному типі культури та примітивної людини немає. Сприймання, реакції, рухи у примітивної людини можуть бути розвинуті більше, ніж у культурної.

- а) Л.С.Виготському
б) І.П.Павлову

- в) Ж.Піаже
г) А.Валлону

89. Кому з учених належить твердження.

Так само, як органи тіла адаптуються до оточуючого середовища, так і структури мозку розвиваються для того, щоб краще пристосуватись до оточуючого світу.

- а) Л.С.Виготському
б) І.П.Павлову

- в) Ж.Піаже
г) А.Валлону

90. Стадія когнітивного розвитку, коли дитина може будувати власні гіпотетико-дедуктивні висновки, які ґрунтуються на самостійному висуванні гіпотез і перевірці їхніх наслідків названа Ж.Піаже:

- а) сенсомоторною
б) доопераційною

- в) конкретних операцій
г) формальних операцій

91. Вагомим внеском у психологію були експерименти Ж.Піаже з дослідження:

- а) провідної діяльності
б) захисних механізмів

- в) егоцентризму
г) акцентуацій

92. Стадія когнітивного розвитку, коли дитина взаємодіє з об'єктами, їхніми перцептивними та моторними сигналами, однак не зі знаками чи символами, що репрезентують об'єкт, отримала у концепції Ж.Піаже назву:

- а) сенсомоторної
б) доопераційної

- в) конкретних операцій
г) формальних операцій

93. Згідно Ж.Піаже, кожна людина проходить такі стадії когнітивного розвитку, окрім:

- а) сенсомоторна стадія
б) стадія формальних операцій

- в) латентна стадія
г) стадія конкретних операцій

94. Стадія когнітивного розвитку, коли у дитини формується понятійне відображення середовища і вона опановує простими операціями класифікації, формуються поняття числа, часу, руху названа Ж.Піаже:

- а) сенсомоторною
б) доопераційною

- в) конкретних операцій
г) формальних операцій

95. Радянський учений, що розробив учення про умовні рефлекси:
- а) І.П.Павлов
  - б) В.М.Бехтерев
  - в) Л.С.Виготський
  - г) С.Л.Рубінштейн
96. Рефлексологію, в якій предметом дослідження є поведінкові реакції, зумовлені біологічною природою людини і соціальним середовищем, розробив:
- а) І.П.Павлов
  - б) В.М.Бехтерев
  - в) Л.С.Виготський
  - г) С.Л.Рубінштейн
97. Радянський учений, що вперше поклав в основу психологічного дослідження діяльність з єдністю її зовнішніх та внутрішніх аспектів:
- а) Б.Г.Ананьєв
  - б) О.М.Леонтьєв
  - в) Л.С.Виготський
  - г) С.Л.Рубінштейн
98. Автор роботи «Проблеми розвитку психіки»:
- а) Б.Г.Ананьєв
  - б) О.М.Леонтьєв
  - в) Л.С.Виготський
  - г) С.Л.Рубінштейн
99. Радянський учений, що досліджував природу психіки у системі «людина і світ»:
- а) Б.Г.Ананьєв
  - б) О.М.Леонтьєв
  - в) Л.С.Виготський
  - г) С.Л.Рубінштейн
100. Радянський учений, що є засновником антропологічної психології:
- а) Б.Г.Ананьєв
  - б) О.М.Леонтьєв
  - в) Л.С.Виготський
  - г) С.Л.Рубінштейн

МОДУЛЬ 2.

ОСОБИСТІТЬ У ДІЯЛЬНОСТІ ТА СПІЛКУВАННІ

Тема 2.1. Поняття особистості у психології

План

1. Поняття людини, індивіда, індивідуальності, особистості
2. Проблема визначення особистості
3. Біологічне і соціальне в особистості
4. Проблема активності особистості
  - 4.1. джерело активності особистості
  - 4.2. спрямованість особистості
  - 4.3. мотиви і мотивація
5. Структура особистості
6. Самосвідомість особистості та її розвиток

Література

1. Загальна психологія: Підручник // О.Скрипченко, Л.Долинська, З.Огороднійчук та ін. – К.: Либідь, 2005. – С. 290-315.
2. Занок С.С. Психологія мотивації та емоцій: Навч. посібник. – Луцьк: редакційно-видавничий відділ Волинського державного університету, 1997. – 180 с.
3. Ліфарева Н.В. Психологія особистості. — К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 240 с.
4. Максименко С.Д. Психологія особистості : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / [Максименко С.Д., Максименко К.С., Папуча М.В.]; за ред. С.Д. Максименка. – К. : КММ, 2007. – 296 с.
5. Москаленко В.В. Соціальна психологія. Підручник. Видання 2-ге, виправлене та доповнене. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 688 с.
6. Психологія личности. Словарь-справочник / Под ред. П.П.Горностая, Т.М.Титаренко. – К: РУТА, 2001 . – 320 с.
7. Психологія: навчальний посібник / за заг. ред. Л.М. Кудояра. — Суми: Сумський державний університет, 2011. — 331 с.

1. Поняття людини, індивіда, індивідуальності, особистості

Вивчення особистості допомагає окреслити підходи до з'ясування глибинних причин поведінки, що мають своїм джерелом взаємозв'язки суспільства і людини. Знання цих питань необхідне, щоб сприяти максимальному виявленню можливостей людини, її сил на користь суспільства. В психології можна зустріти близькі за значенням терміни «людина, індивід, індивідуальність, особистість, суб'єкт діяльності», які не завжди є синонімами. Кожен з них фіксує лише певний аспект у загальній сукупності психічних властивостей людини. Найширше по-

няття серед названих – **людина**, що позначає живу істоту, яка володіє мовленням, свідомістю, здатна створити знаряддя і користуватись ними у спільній праці. Це назва виду «*homo sapiens*» з системою ознак, що відрізняє людину від інших видів живих істот.

Індивід – окремий представник виду, якому властиві і загальні, і часткові, і неповторні якості. Загальні якості характеризують усіх людей без винятку, часткові – притаманні окремим групам людей (професійним, віковим, релігійним, національним тощо), неповторні якості унікальні і одиничні, які наявні тільки у певної людини.

Індивідуальність – сукупність особливостей, що відрізняють одну людину від інших. Цей термін відображає неповторні риси людини, серед яких є і біологічно визначені особливості організму, і соціально обумовлені риси характеру. Стосовно інших понять індивідуальність становить: 1) сторону особистості, що фіксує її унікальність, цінність для суспільства, її своєрідність; 2) вищий рівень розвитку індивіда як особистості (Б.Г.Ананьєв).

До **особистісних** властивостей з усього розмаїття рис людини відносять ті, які зумовлюють суспільну поведінку або діяльність. Це, в першу чергу, мотиви і задачі, які людина ставить, риси характеру, що зумовлюють вчинки; здібності, які забезпечують придатність людини до суспільно корисної праці. Слово **особистість** застосовується до людини лише з певного етапу її розвитку. Ознаки появи особистості: підпорядкування мотивів, вживання висловлення «я сам», довільна поведінка. З одного боку, індивідуальність – ширше поняття, ніж особистість, бо включає не тільки соціально, але й **біологічно** обумовлені властивості. А з іншого, – вужче, бо охоплює лише неповторні риси, в той час як особистість включає також часткові і загальні суспільно обумовлені властивості людини.

Іноді ми можемо назвати людину індивідом, але не особистістю. Це випадки, коли йдеться про новонародженого, про людину з глибокими розумовими розладами, про так званих «вовчих дітей» або «дітей-Мауглі». Відомі факти, коли діти виростили у вовчій зграї. Так, в індійських джунглях знайшли двох дівчат – Амалу і Камалу, приблизно двох і восьми років. Їх поведінка більше нагадувала тваринну, ніж людську. Пересувались вони на чотирьох кінцівках, не вмів розмовляти, відтворювали звуки, схожі на вовчі. Спроби навчити їх суспільним формам поведінки були невдалими. Вони оволоділи приблизно десятьма словами. Коли за ними стежили, пересувались на двох кінцівках, а коли ні – повертались до звичного способу на чотирьох. Було зафіксовано кілька подібних випадків, сукупність яких і назвали «діти Мауглі» або «вовчі діти». Зрозуміло, що особистість у цих випадках є зовсім нерозвиненою.

2. Проблема визначення особистості

Поняття особистості досліджується як у різних галузях психології, так і багатьма науками – такими, як філософія, педагогіка, історія тощо. У психології найбільше значення в дослідженнях особистості мають наступні галузі:

- диференційна психологія (вивчає індивідуальні психологічні особливості й відмінності між людьми, темперамент, характер, здібності);
- соціальна (досліджує суспільний статус і ролі особистості, міжособистісні взаємини);
- вікова психологія (вивчає розвиток особистості дитини);
- педагогічна психологія (вивчає формування особистості в процесі навчання та виховання).

Широта досліджень особистості призвела до того, що існує більше п'ятидесяти означень цього поняття. Незважаючи на певні відмінності у формулюваннях, всі вони підкреслюють суспільну зумовленість природи особистості, що і є її провідною ознакою.

Зокрема, у різних означеннях стверджується, що **особистість** – це:

- суспільний індивід, об'єкт і суб'єкт історичного процесу (Б.Г.Ананьев);
- спосіб буття людини у суспільстві, індивідуальна форма існування і розвитку соціальних зв'язків (Л.І.Анциферова, М.Й.Варій);
- система властивостей, яку набуває індивід у предметній діяльності й спілкуванні, що характеризує його з боку включення у суспільні відносини (А.В.Петровський);
- соціальна властивість індивіда (Б.Ф.Ломов);
- особлива якість, яку набуває індивід у суспільстві (О.М.Леонтьев);
- індивідак суспільна істота, носій свідомості й самосвідомості, що здатен брати участь у житті суспільства, виконувати соціальні функції (Г.С.Костюк);
- соціальна істота, суб'єкт пізнання, активний діяч суспільного розвитку (Л.М.Кудояр, С.Д.Максименко).
- соціальність людини (Москаленко В.В.).

Таким чином, поняття особистості фіксує соціально зумовлені якості людини, що виникають у суспільстві і потрібні для життя в ньому.

3. Біологічне і соціальне в особистості

Вказівка на те, що особистість формується в суспільстві, не означає, що вона прямий результат його впливів, а її поведінка цілком визначена соціальними умовами. Перебільшення ролі суспільства у формуванні особистості отримало назву **соціологізаторського** підходу. Наприклад,

англійський філософ Дж. Локк (1632-1704) порівняв новонародженого із чистою дошкою (лат. *tabula rasa*), на якій суспільство записує все, що завгодно. Однак, зріла особистість вибірково ставиться до зовнішніх впливів, самостійно будує свій образ життя, визначає діяльність, якою займається. Соціально-психологічний образ життя – джерело розвитку особистості. Отже, суспільно-історичні умови епохи лише створюють можливості розвитку, а реалізує їх сама людина. Особистість є не тільки об'єктом впливів суспільства, але й суб'єктом власного розвитку. Вона здатна як отримувати від суспільства, так і робити свій внесок у його розвиток.

З іншого боку, невиправдано перебільшувати роль біологічних чинників розвитку особистості, що характерно для **біологізаторського** підходу. Неможливо уявити особистість як результат простого дозрівання біологічних задатків, або повну залежність поведінки людини від її біологічних властивостей. Прикладом дозрівання при відсутності виховання є «вовчі діти». Біологічні властивості створюють лише передумови, необхідні для розвитку особистості. Вплив генотипу на психічний розвиток обумовлений і опосередкований соціально (біологічні потреби особистості мають соціальний спосіб задоволення, вроджена зовнішність змінюється під впливом моди). Таким чином, особистість формується в процесі активної взаємодії з навколишнім, в діяльності та спілкуванні.

4. Проблема активності особистості

4.1. джерело активності особистості

Активність особистості відрізняється від активності як загальної характеристики живих істот. Це здатність людини робити суспільно значущі перетворення в світі на основі попереднього досвіду. Вона виявляється в творчості, активній життєвій позиції, відстоюванні своїх поглядів, відповідальності за свої вчинки, в самовдосконаленні.

Активність особистості є не менш важливим чинником її розвитку, ніж соціальні умови та біологічні передумови. **Джерелом активності** особистості в різних напрямках психології вважають:

- вроджені інстинкти, спільні із тваринними предками людини (фрейдизм)
- соціальні потреби, які є вродженими, але наявні лише у людини – такі, як почуття неспокою (К.Хорні), соціальне почуття (А.Адлер), потреба у ніжності (Г.Саллівен) (неофрейдизм)
- вроджену потребу в самоактуалізації (А.Маслоу, гуманістична психологія).

Ці погляди об'єднуються твердженням про те, що особистість має природну основу (вроджені потреби), яка виявляється в соціальному середовищі, і цей процес є розвитком особистості. Іншого погляду дотримується ще один напрямок – *екзистенціальна психологія*, для якого особистість – це самостійна духовна сутність, не зумовлена ні біологічними, ні соціальними причинами, її не вдається пізнати шляхом наукового вивчення, а можна лише досягнути у співпереживанні.

Вітчизняна психологія стверджує суспільно-історичну природу особистості. Виникнення особистості зумовлене тим, що індивід у спільній діяльності з іншими змінює світ і таким чином змінює себе, стаючи особистістю.

Недостатньо лише констатувати провідну роль соціального довкілля у породженні активності особистості. Необхідно показати, як під час взаємодії особистості і середовища, виникають вихідні причини активності, її джерело – потреби. Різниця з іншими напрямками психології полягає у розумінні сутності особистісних потреб, того, що вони не є вродженими, а виникають і розвиваються в процесі взаємодії людини із соціальним оточенням, у діяльності та спілкуванні.

4.2. спрямованість особистості

Потреби особистості дуже різноманітні. Серед них є пріоритетні, які особистість задовольняє в першу чергу, відповідно організовуючи свою активність. Система потреб, певна їх ієрархія з виділенням провідних і підпорядкованих, утворює спрямованість особистості, яка є її центральною характеристикою і розкриває значення внеску особистості в розвиток суспільства. Часто особистісний внесок не вдається оцінити однозначно. Наприклад, роль історичних постатей Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Наполеона та ін. у науці отримують, як позитивну, так і негативну оцінку.

Види спрямованості вирізняють за:

- 1) змістом, залежно від того, на яку сферу дійсності орієнтована активність (спортивна, наукова, художня спрямованість тощо);
- 2) суспільним значенням (позитивна – негативна, соціальна – асоціальна спрямованість).

4.3. мотиви і мотивація

Людина усвідомлює свої потреби як мотиви, що безпосередньо викликають її активність. Мотиви відображають потреби, але не прямо: однаковий мотив, як правило, відображає різні потреби і – навпаки. Потреба в освіті може усвідомлюватись як інтерес до знань, або необхідність отримати професію, або обов'язок. Водночас, останній може характеризувати не тільки потребу в освіті, але й потребу в престижі, в підвищенні соціального статусу.

Види мотивів вирізняють за такими ознаками: 1) формою (бажання, обов'язок, інтерес, прагнення, потяг, установка); 2) широтою; 3) конкретним змістом діяльності (мотиви праці, учіння, гри тощо); 4) усвідомленням (усвідомлені, коли людина чітко уявляє зміст своєї потреби, об'єкт, який може її задовольнити; неусвідомлені).

Усвідомлені мотиви – інтерес, переконання, прагнення, мрія. **Інтерес** – це емоційний прояв пізнавальних потреб. Виявляється у бажанні більше дізнатися про об'єкт інтересу, глибше зрозуміти його. Задоволення інтересу не веде до зникнення потреби, а навпаки – до її посилення, тому його називають ненасичуваним мотивом.

Переконання – система усвідомлених потреб людини, що спонукає її діяти у відповідності зі своїми поглядами, світоглядом, знаннями. Сукупність переконань утворює світогляд людини, формування якого становить важливу задачу навчання і виховання. У загальних рисах світогляд утворюється до кінця шкільного віку.

Оснoву переконань становлять знання, що набувають спонукальної сили. Часто людина знає про певну норму, але не дотримується її. Знання саме по собі не є мотивом, але стає таким, якщо отримує емоційне схвалення особистості, осмислюється нею.

Прагнення – це мотиви поведінки, у яких виявляється потреба людини в таких умовах існування і розвитку, що безпосередньо відсутні, але можуть бути створені у результаті діяльності.

Форми прагнень:

Мрія – створений фантазією образ бажаного майбутнього.

Пристрасті – потреби непереборної сили.

Ідеали – потреба діяти у відповідності зі зразком, обраним для наслідування.

Неусвідомлені мотиви – установка, потяги. **Установка** – це готовність особистості діяти певним чином. У дослідженнях грузинського психолога І.Т.Бжалави був зроблений наступний експеримент. Досліджуваним 10-15 разів пропонували порівняти різні за вагою кульки, а потім замінювали їх однаковими. Але вони цього не помічали внаслідок сформованої установки на те, що кульки і наступного разу будуть неоднаковими за вагою. Установки утворюються в результаті повторюваних ситуацій і визначають позицію людини в нових обставинах.

Потяги – спонука діяльності, в основі якої не досить чітко усвідомлена потреба. Людині самій незрозуміло, що її приваблює в об'єкті, якою є ціль її активності, що викликана потягом. У вітчизняній психології потяги розглядають як початковий етап формування мотивів, що згодом усвідомлюються і перетворюються на прагнення.

Система усіх видів спонукань(потреби, мотиви, інтереси, цілі, установки, ідеали), які регулюють поведінку і діяльність людини, утворюють сферу **мотивації**.

Спонукання в широкому розумінні обумовлюють момент виникнення і припинення діяльності, міру зусиль, напруженість її виконання. У структурі мотивації за функціями у регуляції поведінки виділяють три класи спонукань (В.Г.Асєєв, 1978):

1) потреби – джерело активності; їх вивчають, щоб зрозуміти, чому людина розпочинає діяльність;

2) мотиви – вказують, на що спрямована активність, чому обрані саме ці форми поведінки;

3) емоції (прагнення, бажання, установки) – регулюють напруженість діяльності й міру зусиль людини.

Мотивація тісно пов'язана зі спрямованістю особистості, зумовлює останню. Водночас їх слід розмежовувати. У характеристиці спрямованості головне – оцінка активності особистості, її життєвої позиції з погляду цінності для суспільства, а у визначенні мотивації – зміст і динаміка (напруженість, швидкість перебігу, інтенсивність) системи спонукань до діяльності.

5. Структура особистості

Щоб характеризувати особистість, ми вивчаємо її властивості. Для складання психологічного портрету важливий не простий перелік якостей особистості, а їх структура, що й визначає поведінку конкретної людини. Так, будь-яку людину можна охарактеризувати з погляду її сумлінності чи чесності. Різниця між людьми полягає не у наявності певних рис, а у ступені їх вираження, у їх місці серед інших властивостей. Б.Г.Ананьєв визначив поняття структури особистості наступним чином. Особистість – набір властивостей, які певною мірою пов'язані. Розкрити міру їх пов'язаності, значить з'ясувати структуру. Отже, для з'ясування структури особистості необхідно вивчення як її компонентів, так і взаємозв'язку між ними.

Наразі відсутнє єдине наукове уявлення про структуру особистості. Пропоновані варіанти розрізняються переліком компонентів, а також способами, якими описують зв'язки між ними. За способом опису бувають структури субординаційні – з урахуванням ієрархії (підпорядкованості) рис особистості – і координаційні – без урахування ієрархії рис. Досить поширеною у психології є субординаційна структура особистості, запропонована К.К.Платоновим. Вона складається з ієрархії чотирьох блоків властивостей особистості:

1) біологічно зумовлені властивості (темперамент, стать, вік);

- 2) особливості психічних процесів;
- 3) рівень підготовленості (досвід, знання, вміння);
- 4) соціально зумовлені властивості (характер, спрямованість).

6. Самосвідомість особистості та її розвиток

Самосвідомість – один із проявів свідомості, що забезпечує відокремлення себе («Я») від об'єктивного світу («не Я»); усвідомлення, оцінка особистістю себе, свого місця у світі, своїх інтересів, знань, переживань, поведінки тощо. Самосвідомість має ієрархічно побудовану структуру від елементарного самопочуття до самопізнання і найвищого рівня – самоставлення, що виявляються у самоконтролі та саморегуляції своєї поведінки (К.К. Платонов).

На думку С.Л.Рубінштейна, особистість не зводиться до свідомості та самосвідомості, але й неможлива без них. Самосвідомість особистості включає почуття самототожності, особливу психологічну конструкцію – «Я», самооцінку та рівень домагань. Почуття самототожності забезпечує цілісність особистості, протистоїть її роздвоєнню. Суб'єктивно для індивіда особистість виступає як його «Я». Сукупність психічних явищ, що віддзеркалюють для особистості її «Я», отримали у психології назву «Я-концепції», що містить наступні компоненти:

- ✓ когнітивні – образ «Я», уявлення про власні якості, здібності, можливості;
- ✓ емоційні – самоставлення, самоповага, самолюбство;
- ✓ оцінно-вольові – самооцінка, саморегуляція, самовплив.

Образ «Я» виявляється у *рівні домагань* (К.Левін), він визначається тим, які цілі серед сукупності можливих схильна обирати особистість – легкі чи важкі. При цьому особистість прагне зберегти самоповагу. Остання знижується, якщо обрану мету не досягнуто. Низький рівень домагань, коли людина обирає легкодосяжні цілі, і – навпаки. Високий рівень домагань пов'язаний з більшим ризиком втратити самоповагу.

Рівень домагань залежить від самооцінки, яка може бути завищеною, заниженою, адекватною. Рівень домагань і самооцінка – важливі чинники психічного розвитку і самовдосконалення особистості.

Принциповими положеннями щодо розвитку самосвідомості (С.Л.Рубінштейн, 1999) виступають наступні.

По-перше, самосвідомість виникає у ході розвитку свідомості особистості, по мірі того, як вона стає самостійним суб'єктом.

По-друге, самосвідомість розвивається завдяки ускладненню діяльності та взаємин індивіда з оточуючими.

Основні етапи онтогенезу самосвідомості включають такі послідовні зміни:

- Оволодіння власним тілом, виникнення довільних рухів у процесі виконання предметних дій – немовля;
- Здатність до самостійного пересування, ходьба, мовлення, які зумовлюють *зародження* самосвідомості, нову систему взаємин з оточуючими – дошкільник;
- Здатність самостійно ставити цілі, задачі, визначати напрям своєї діяльності, усвідомлення себе як особистості – підліток.

Тема 2.2. Діяльність

План

1. Потреба як джерело активності
2. Загальні властивості діяльності
3. Структура діяльності
4. Види діяльності та форми їх виконання
5. Психологічні засоби діяльності: знання, вміння, навички

Література

1. Загальна психологія (курс лекцій) // О.Скрипченко, Л.Долинська, З.Огороднійчук та ін. – К.: А.П.Н., 2002.– 464 с.
2. Занюк С.С. Мотивація діяльності: спонукання, активність, успіх. – Луцьк: Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки, 1998. – 122с.
3. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.
4. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1984. – 446 с.
5. Максименко С.Д. Загальна психологія : навч. посібник / С.Д. Максименко. – [3-є вид., перероб. і доп.] – К.: Центр навчальної літератури, 2008. – 272 с.
6. Сергеєнкова О.П. та ін. Загальна психологія : навч. посібник / [Сергеєнкова О. П., Столярчук О.А., Коханова О.П., Пасєка О.В.]. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 296 с.

1. Потреба як джерело активності

Найважливішою характеристикою психіки є її активність, необхідна для підтримки життєво важливих зв'язків організму з оточуючим. У взаємодії організму і середовища виникають вихідні причини активності – потреби.

Потреба – це стан нужди, що виражає залежність організму від конкретних умов існування, і виступає джерелом його активності .

Потреба фіксує зв'язок психіки з навколишнім світом, це – не тільки внутрішній стан, але й необхідність у чомусь поза організмом. Людські потреби істотно відрізняються від тваринних.

У тварин їх природна організація наперед визначає певне незмінне коло предметів, які є об'єктом потреб. Наприклад, вроджена потреба бобра – будувати загати – визначає і певні предмети, які можуть її задовольняти (порода дерева, форма стовбуру, його близькість до води). Якщо фіксований у потребі матеріал відсутній, то бобер не здатний його чимось замінити. В експерименті на березі річки, де жили бобри, були складені готові стовбури дерев, але тварини поводитись так, ніби не помічали їх, будуючи загати як завжди. Змінити свою природну програму і скористатись готовим матеріалом тварини нездатні.

По-іншому відбувається у людини. Потреби формуються у вихованні, способи їх задоволення визначаються суспільством й вдосконалюються, а коло їх постійно розширюється. Так, потребав їжі – біологічна, але щоб харчуватись, людина купує продукти, готує їх певним чином, споживає з дотриманням культурних норм.

У тварин всі потреби біологічно зумовлені й передаються спадково. Людина відзначається різними за походженням і характером предмету потребами.

За походженням вирізняють потреби:

а) природні, що відображають залежність від умов, необхідних для життя (їжа, сон, тепло);

б) культурні, що фіксують залежність людини від продуктів культури, як матеріальних, так і духовних (спілкування, освіта, одяг).

За характером предмету потреби бувають:

а) матеріальними – в матеріальних предметах (їжа, одяг, житло);

б) духовними – у продуктах духовної культури (читати книгу, слухати музику).

Задоволення потреб можливе лише за допомогою оточуючих предметів, які людина оцінює з погляду їх важливості для задоволення потреби – їх значущості. Наприклад, спрагу може задовольнити і огірок, але найкраще – вода, яка і має найбільшу значущість у цьому випадку.

Значущість предмету – це втілення в ньому потреб людини. Інколи людина може помилятися і надавати значущість предметам, які насправді їй не мають. Так, дитина на уроці добре запам'ятовує яскраві малюнки, але не пояснення і висновки до них, які більш важливі для навчання. Таким чином, реальне значення предмету для задоволення потреб не завжди збігається з його значущістю.

Отже, людські потреби якісно своєрідні та істотно відрізняються від тваринних, породжуючи особливу форму активності людини – діяльність.

2. Загальні властивості діяльності

Діяльність – це форма реального зв'язку людини з світом, природою, суспільством, а також найважливіша умова формування свідомості й особистості.

Діяльність – це внутрішня (психічна) і зовнішня (фізична) активність людини, що регулюється усвідомленою метою.

Поняття діяльності є вужчим за поняття активності, воно властиве лише людині. Натомість, активність притаманна і тваринам. Не будь яка активність людини є водночас і діяльністю. Щоб чітко розрізнити ці поняття, необхідно орієнтуватись на загальні властивості діяльності. До них належать такі особливості.

1) *Цілеспрямованість* (наявність мети), що відрізняє діяльність від інших форм активності людини, наприклад, імпульсивної поведінки, керованої безпосередньо емоціями і потребами.

2) *Зміст діяльності визначається метою*, а непотребою, яка її породжує. Наприклад, робітник працює біля верстата тому, що прагне задовольнити потребу в їжі. Але саме по собі керування верстатом не вгамовує голод, воно спрямоване на виготовлення деталі, яка є метою діяльності. Таким чином, мета (те, на що спрямована діяльність) і мотив (задля чого ця діяльність) розмежовуються. У випадках, коли діяльність самоцінна, являє для людини значущість самим своїм виконанням, мета і мотив збігаються. Наприклад, у грі та творчості.

2) *Предметність* – полягає у тому, що діяльність спрямовується на предмет, що у її процесі перетворюється на результат діяльності. Способи досягнення цілей визначаються об'єктивними властивостями речей. Папір ріжуть ножицями, а хліб ножем. Однакова ціль – розчленування предметів – досягається різними способами, залежно від особливостей предметів.

3) *Усвідомлюваність*, що виявляється як розуміння людиною зв'язку між метою і задоволенням своїх потреб. Людина виготовляє деталі, які сама не може споживати, але отримуючи за свою роботу зарплату, задовольняє всі свої потреби.

4) *Опосередкованість* означає, що діяльність виконується за допомогою певних засобів і способів. Засоби діяльності поділяють на зовнішні (інструменти, техніка) і внутрішні (знання, вміння, навички).

5) *Соціальність* – виконання діяльності спирається на результати праці інших людей, виконується задля їх блага, її результати споживають інші люди. Так, щоб бути здатною до діяльності, людина повинна засвоїти засоби і способи, що існують у суспільстві і вироблені попередніми поколіннями.

3. Структура діяльності

Діяльність являє собою складне утворення, що містить у собі окремі компоненти. До структури діяльності входять потреба, мотив, мета, задача, дії, операції, зовнішня і внутрішня сторони. Деякі з цих компонентів уже отримали своє пояснення. Зупинимось на наступних.

Мета – це ідеальний образ майбутнього результату діяльності. Метою є більш чи менш точне уявлення людини про те, що на даний момент відсутнє і повинно бути отримане в результаті діяльності.

Як же людина може передбачати майбутній результат? Між явища-ми дійсності існує повторюваний закономірний зв'язок. Ми знаємо: вогонь завжди пече. Пізнаючи ці зв'язки, людина може прогнозувати зміни в довкіллі під впливом тих чи інших предметів.

На шляху до мети діяльності людина послідовно розв'язує низку задач. Наприклад, щоб пошити сукню, треба виготовити викрійку, вирізати, зшити. Кожен такий відносно закінчений елемент діяльності, спрямований на розв'язання однієї поточної задачі, називають **дією**. Спосіб виконання дії в конкретній ситуації – **операція**. Так, дія з'єднання окремих частин у конкретних умовах може бути операцією склеювання паперу, зшивання тканини, зварювання металу.

Дія, спрямована на зміну стану або властивостей предметів зовнішнього світу – предметна. Виконання предметної дії полягає в здійсненні певної системи рухів (взяти, перемістити, відпустити). Внутрішні або розумові дії – планування, контролю і корекції рухів. Контроль і корекція можливі в результаті порівняння поточних результатів з метою.

У діяльності нерозривно пов'язані її внутрішні і зовнішні сторони. Коли ми плануємо, прогнозуємо перед тим, як виконувати роботу, внутрішня (психічна) діяльність випереджує зовнішню (фізичну, предметну). Фізичне оперування речами замінюється уявним, що значно його полегшує. Процес такого переходу від зовнішньої дії до внутрішньої – **інтеріоризація**. Подумки людина може оперувати образами предметів, які відсутні на даний момент. Людина уявляє, згадує, і цим вивільняється від ситуативної залежності, властивої для поведінки тварин.

Перехід внутрішніх дій у зовнішні – **екстеріоризація** – відбувається під час здійсненні планів. Зовнішня сторона – рухи, за допомогою яких людина впливає на світ, визначається внутрішньою (мотивами, знаннями, волею), але й внутрішня виявляється у зовнішній, яка дозволяє з'ясувати міру відповідності отриманих результатів очікуваням.

4. Види діяльності та форми їх виконання

У процесі довгої історії становлення людства сформувались різні види діяльності, які розрізняються за своїм предметом. Традиційно вирізняють такі види діяльності, як гра, учіння, праця. Діяльність розвивається з розвитком свідомості і разом з тим є основою формування свідомості. Розвиток діяльності в онтогенезі – складний і тривалий процес. Спочатку активність немовляти має характер імпульсивної поведінки (вроджені реакції на сильний подразник, їжу). В перший рік з'являється дослідницька поведінка, в ході якої дитина накопичує інформацію про довкілля. З року формується практична поведінка, в якій дитина засвоює способи використання побутових речей. Одночасно розвивається комунікативна поведінка і засвоюється мова.

Перший вид діяльності, що з'являється в онтогенезі, – **гра**. Її спонукає потреба в активності, її джерело – наслідування і досвід. Мета гри – сам процес її виконання, а не предметний результат. У грі дитина оволодіває способами застосування речей і взаєминами між людьми. Засвоєння суспільного досвіду в грі є результатом навчіння, при якому відсутня мета навчитись будь-чому. Засвоєння досвіду в процесі гри – це ніби побічний результат досягнення ігрових цілей.

Слід розрізнити близькі за звучанням поняття навчіння, учіння та навчання. Навчіння – це будь-яке (цілеспрямоване і нецілеспрямоване) розширення досвіду індивіда. Стихійне нецілеспрямоване навчіння не становить самостійної та специфічної діяльності. Воно притаманне і людині і тварині.

Учіння (навчальна діяльність) виявляється там, де дії людини скеровуються свідомою метою засвоїти певні знання, навички, вміння, форми поведінки; коли суб'єкт діє заради засвоєння нового досвіду. Зміст учіння – гностична (пізнавальна) діяльність на основі пізнавальних психічних процесів за допомогою перцептивних, мнемічних, інтелектуальних, імажинативних дій. Учіння відбувається шляхом навчальних дій.

Вироблення нових форм і способів діяльності та поведінки людини становить одну з провідних задач освіти. Це настільки важлива задача, що суспільство спеціально організовує процес навчіння підростаючого покоління в освітніх закладах. Цілеспрямовану організацію навчіння називають навчанням.

Навчання – процес взаємодії між тим, хто навчає (вчитель), і тим, хто навчається (учень), у результаті якого в останнього формуються певні знання, вміння, навички. Навчання спрямовується на те, щоб підготувати молодь до кваліфікованої праці.

Праця – діяльність, спрямована на виробництво суспільно-корисних продуктів (матеріальних або ідеальних). Мета праці визначається не особистими потребами, а задається суспільством. Так, сьогодні у нас немає заводів з виробництва карет, бо суспільство замінило їх на автотранспортні засоби. Праця – діяльність соціальна за природою (цілями) і за характером (неможлива без розподілу праці). Праця – перший вид діяльності, який з'явився в історії людства, вона є необхідною умовою появи і розвитку свідомості особистості.

Застосування і виготовлення знарядь відрізняє працю від простого привласнення продуктів природи. У праці людина керується об'єктивними якостями предметів, а не їх біологічним значенням. Завдяки цьому виникають потреби пізнати якості предметів, з якими людина діє, розвиваються вищі процеси переробки інформації: мислення і уява.

Проблематичним залишається питання про віднесення до видів діяльності спілкування та мовлення.

Діяльність може виконуватись у двох основних **формах**: індивідуальній та спільній (груповій чи колективній). Суб'єктом індивідуального виконання виступає особистість, яка забезпечує реалізацію всіх структурних компонентів діяльності – від постановки мети до отримання результату. Спільну діяльність виконує група людей. При цьому спільна форма виконання діяльності має такі ознаки:

1) єдина, але не однакова мета. Коли учні в класі виконують певну справу – це приклад діяльності індивідуальної, бо їх мета однакова. Єдина мета передбачає, що для її досягнення необхідна участь кожного з учнів;

2) мотивація спільного виконання. Учасники діяльності розуміють необхідність і доцільність саме спільного, а не індивідуального виконання;

3) розподіл та узгодження дій між учасниками;

4) взаємооцінка та взаємоконтроль у групі;

5) спільний простір і час виконання.

Прикладами спільної діяльності учнів є постановка театральної вистави, брейн ринг, спортивні ігри в команді.

5. Психологічні засоби діяльності: знання, вміння, навички

Психологічними засобами діяльності виступають знання, вміння, навички. Виконання діяльності можливе за умови наявності умінь у її суб'єкта. **Уміння** ґрунтуються на знаннях, які утворюють загальну схему процесу діяльності й становлять внутрішню умову вмінь. Вміння безпосередньо характеризують процес виконання діяльності й виявляються у ньому. Вчитель перевіряє знання учня шляхом опитування, а вміння за допомогою низки завдань. Окрім знань, для успішного вико-

нання діяльності необхідний певний досвід опанування діяльністю (навички). Таким чином, уміння – це готовність людини успішно виконувати діяльність, що ґрунтується на знаннях і навичках.

Навички виробляються у ході безпосереднього виконання діяльності. Чим частіше виконується діяльність, тим міцнішими є навички. В основі навички – дія, неодноразове виконання якої призвело до автоматизації. Ознаки автоматизації: максимально швидке виконання, відсутні зайві рухи, мінімальна психофізична напруга, зниження контролю.

Засвоєння діяльності відбувається в навчанні і проходить три фази. Перша – усвідомлення завдання та способів його виконання, знання основної схеми виконання діяльності (орієнтування). Друга – виконання пробних дій (тренування). Діяльність виконуються повільно, з помилками, з надлишком рухів, характерною є підвищена напруга. Третя – вироблення навичок (автоматизація).

Тема 2.3. Спілкування

План

1. Спілкування і діяльність
2. Структура спілкування
3. Функції спілкування та рівні його аналізу
4. Види і засоби спілкування

Література

1. Андреева, Г. М. Социальная психология : учебн. для высш. учебн. завед. / Г. М. Андреева. – [5-е изд., испр. и доп.]. – М. : Аспект Пресс, 2010. – 363 с.
2. Аронсон Э., Уилсон Т., Эйкерт Р. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме. – С.-Пб: «ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК», М.: «ОЛМА-ПРЕСС», 2004. – 560 с.
3. Загальна психологія (курс лекцій) // О.Скрипченко, Л.Долинська, З.Огороднійчук та ін. – К.: А.П.Н., 2002.– 464 с.
4. Леонтьев А.А. Психология общения : учеб. пособие для вузов / А.А. Леонтьев. – [3-е изд.]. – М. : Смысл, 2005. –368 с.
5. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1984. – 446 с.
7. Максименко С.Д. Загальна психологія : навч. посібник / С.Д. Максименко. – [3-є вид., перероб. і доп.] – К.: Центр навчальної літератури, 2008. – 272 с.
8. Москаленко В.В. Соціальна психологія. Підручник. Видання 2-ге, виправлене та доповнене. – К.:Центр учбової літератури, 2008. – 688 с.

1. Спілкування і діяльність

Спілкування є необхідною умовою організації та здійснення діяльності. Люди будують план своєї спільної діяльності, узгоджують його між собою, координують свої дії. Виникає питання про зв'язок діяльності і спілкування. Існує декілька думок, що розглядають спілкування як:

- 1) особливий вид активності людини поряд з діяльністю (Б.Ф.Ломов);
- 2) сторону будь-якої діяльності (О.М.Леонтьєв) ;
- 3) один з видів діяльності, поряд з грою, учінням, працею (Д.Б.Ельконін).

Водночас, психологи однак визначають єдність спілкування і діяльності. Необхідність виконання певної діяльності визначає зміст спілкування між людьми. У деяких видах діяльності використовують засоби і способи, властиві для спілкування (діяльність педагога, лектора). Іноді дії виступають засобами і способами спілкування (в театральній виставі, балеті, пантомімі). У діяльності значний час йде на підготовку, яка полягає у спілкуванні для встановлення контактів, обговорення плану роботи, узгодження дій, взаємного оцінювання й контролю. **Отже, спілкування і діяльність єдині, але не тотожні.**

Спілкування у порівнянні з діяльністю має наступні особливості:

- його результатом є не перетворений предмет (як у діяльності), а взаємини з іншими людьми;
- якщо одиниця діяльності – дія, то у спілкуванні – взаємодія не менше, ніж двох людей, кожен з яких суб'єкт. При взаємодії, яка має місце у спілкуванні, дія одного суб'єкта – це відповідь на дію іншого;
- діяльність відбувається як вплив суб'єкта на об'єкт, а спілкування як взаємовплив суб'єктів;
- кожен з учасників спілкування має свій мотив. Якщо в діяльності ми розглядаємо, що спонукає людину до її виконання, то у спілкуванні необхідно враховувати взаємовідношення мотивів його учасників.

Спілкування – складний, багатоплановий процес встановлення і розвитку контактів між людьми, породжуваний потребами у спільній діяльності, який передбачає обмін інформацією, взаємодію, сприймання та розуміння між його учасниками.

Отже, спілкування – одна із сторін образу життя людини, не менш важлива, ніж діяльність. У спілкуванні, тісно пов'язаному з діяльністю, людина оволодіває досвідом попередніх поколінь і збагачує його своїми відкриттями.

2. Структура спілкування

Структура спілкування включає три сторони: комунікативну (обмін інформацією); інтерактивну (обмін діями); перцептивну (сприймання людини людиною) (Г.М.Андрєєва, 1980).

Комунікативна складова полягає у передачі, формуванні, розвитку, уточненні інформації. Здійснюється за допомогою комунікативних актів. Їх розрізняють за такими ознаками, як:

- зміст (виробничі, побутові, сімейні, науково-теоретичні);
- ступень взаємовідповідності комунікантів (висока, задовільна, незначна, незадовільна, комунікативна несумісність);
- форма (прямі, опосередковані);
- результати (від повного розуміння до повного нерозуміння).

Обмін інформацією змінює взаємини між учасниками спілкування. Тому кожен з них враховує як свої мотиви, так і мотиви партнера. Обмін інформацією можливий, якщо комуніканти користуються єдиною мовою спілкування. Інформація передається за допомогою засобів, вербальних (мовлення) і невербальних.

Інтерактивна складова – це взаємодія учасників спілкування. Людям не тільки важливо обмінятися інформацією, але й потрібно планувати спільну діяльність, узгодити та виконати свої дії. Взаємодія розгортається як кооперація або конкуренція. Перша активізує спільну діяльність, а друга гальмує її. У високорозвинених групах людей поєднуються ознаки кооперації й конкуренції, коли прагнення кожного проявити себе поєднане з допомогою партнеру.

Форми взаємодії (за М.М.Обозовим, 1990) відповідають основним способам організації спільної діяльності, а саме:

- в умовах спільно-індивідуальної діяльності взаємодію називають «поряд, але не разом»;
- в умовах спільно-послідовної діяльності ланцюжкова взаємодія характеризується тим, що результат дії одного учасника стає об'єктом дії наступного;
- в умовах спільно-розподіленої діяльності взаємодія побудована на безпосередньому обміні дій між учасниками і відбувається найбільш активно.

Перцептивна сторона – це сприймання і розуміння людьми один одного. Розуміння іншої людини включає сприймання зовнішності, співвіднесення її із особистісними якостями людини і пояснення на цій основі її вчинків. Уявлення про іншого тим багатіше, чим повніше уявлення людини про саму себе (її самосвідомість), але й самосвідомість збагачується завдяки порівнянню з іншою людиною.

Взаєморозуміння людей відбувається на основі механізмів ідентифікації, емпатії, рефлексії. *Ідентифікація* – це уподібнення себе іншій людині, здатність розкрити її точку зору. *Емпатія* – це емоційний відгук на переживання іншої людини (співчуття, співпереживання, співдія). *Рефлексія* – це усвідомлення людиною того, як вона сприймається партнером у спілкуванні. На взаєморозуміння між людьми впливають ефекти

перцепції – такі, як каузальна атрибуція, ореол, перше враження, новизна, стереотипізація.

Каузальна атрибуція – пояснення людиною причин (мотивів) учинків інших. Ефект ореолу – вплив загального враження про людину на сприймання і оцінку її конкретних учинків. Позитивне враження про людину сприяє перебільшенню її гарних якостей і – навпаки. Ефект першого враження полягає в тому, що для оцінки незнайомої людини найбільш значущою є первинна інформація про неї. Ефект новизни означає, що стосовно знайомої людини найбільшу вагу при її оцінці має нова інформація про неї. Стереотипізація виражається у перенесенні якостей групи людей на особистість, що належить до цієї групи, за схемою: «всі відмінники – дисципліновані».

3. Функції спілкування та рівні його аналізу

Традиційно виділяють три функції спілкування.

1) *Інформаційно-комунікативна функція*, що полягає у здійсненні прийому та передачі інформації у процесі спілкування. Інформація є важливою умовою організації діяльності. Її учасники повинні володіти спільною інформаційною основою для координації й узгодження своїх дій. Так, двоє можуть зіграти в шахи тільки, якщо обидва гравці знають правила гри. Якщо ні, то спочатку треба створити спільну інформаційну основу: правила гри, якими володіє один, повинен засвоїти і інший.

2) *Регуляційно-комунікативна функція* спрямована на зміну поведінки учасників спілкування. За допомогою спілкування люди регулюють власну поведінку, впливають на поведінку інших, спонукаючи їх розпочати або припинити дії, посилити чи послабити їх, виправити. З іншого боку, поведінка людини регулюється з боку партнерів по спілкуванню.

3) *Афективно-комунікативна функція* полягає у створенні під час спілкування загального емоційного стану, який впливає на психологічний клімат, сприятливий або несприятливий для діяльності. Весь спектр людських емоцій виникає і розвивається у спілкуванні.

Сукупність усіх взаємодій між людьми неоднорідна. Вона включає як широкі контакти із суспільством, так і спілкування з товаришами, батьками, вчителями тощо. За широтою охоплення виділяють такі рівні спілкування, як макрорівень, мезарівень та мікрорівень (див. рис. 1).

Макрорівень охоплює всю сукупність взаємозв'язків людини з виокремленням певних ліній спілкування (у шкільному житті, вдома, у спортивній секції, на відпочинку). Вивчення цього рівня розкриває все коло спілкування людини.

Мезарівень передбачає вивчення контактів людей під час спільного розв'язання задачі. Спілкування розглядається як процес встановлення контактів, формування спільного плану роботи, узгодження дій. Це спілкування обмежується початком і завершенням розв'язання спільної задачі.

Мікрорівень включає вивчення елементарних одиниць спілкування – окремих взаємодій, кожна з яких охоплює дію одного учасника і відповідну дію іншого. Наприклад, такі види взаємодій, як питання – відповідь, спонукання – виконання, прохання – відмова (згода).

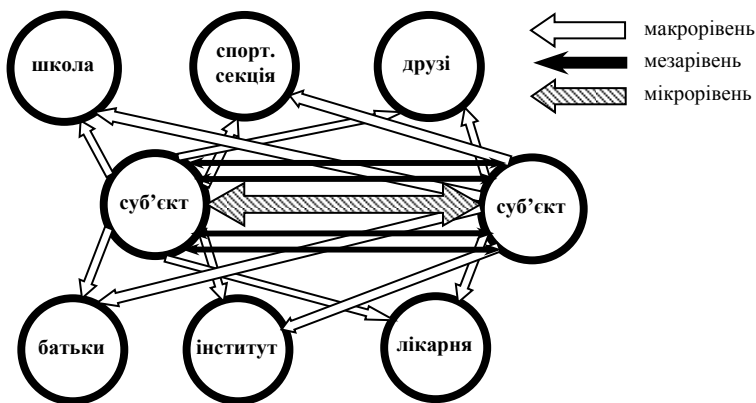

Рис. 1. Рівні спілкування

Дослідник В.М.Сагатовський на підставі цілей учасників та способів їх досягнення вирізняє чотири рівні спілкування: маніпуляцію (поводження з партнером як з об'єктом), «рефлексивну гру» (прагнення обіграти партнера), правове спілкування (на основі справедливих норм і правил), моральне спілкування (на основі єдності поглядів і духовної близькості).

Американський психолог Е. Берн за ознакою активності взаємодії та її змісту виділяє шість рівнів спілкування: нуль-спілкування (мовчазна черга перед кабінетом); ритуали (привітання, співчуття, прощання); розваги; робота; ігри, коли людина зображує одне, а має на увазі інше; близькість.

4. Види і засоби спілкування

Види спілкування О.О.Леонтьєв розрізняє за чотирма ознаками.

1) *За орієнтацією*: соціальне і особистісне.

2) *За сферою перебігу*: в сфері знань, навичок, умінь (навчання і виховання), у реально виконуваній діяльності (навіювання, переконання), у сфері мотивів і потреб (переконання).

3) *За використовуваними засобами*: матеріальне (предмети виступають засобами в спілкуванні), знакове – вербальне і невербальне, особистісно-сміслові з використанням засобів, зрозумілих лише в окремій групі людей (погляди, репліки).

4) *За ступенем опосередкування*: безпосереднє – наявність прямого контакту (спільне місце і час зустрічі); опосередковане – між людьми, розділеними в просторі й часі за допомогою листа, телефону.

Особливості спілкування залежать і від професійної діяльності, в якій воно використовується. Важливого значення спілкування набуває у педагогічній діяльності.

Педагогічне спілкування – це професійне спілкування вчителя з учнями на уроці або поза ним, що виконує певні педагогічні функції та спрямоване на оптимізацію навчання й виховання (О.О. Леонт'єв).

Специфіка педагогічного спілкування розрізняє його із іншими видами спілкування. Вона полягає у наступному.

1. **Обов'язковість**: без педагогічного спілкування неможливе розв'язання задач навчання та виховання.

2. **Педагогічна цілеспрямованість**: педагогічне спілкування завжди переслідує цілі різноманітних та ефективних впливів на учнів.

3. **Організованість**: передбачає складання плану, відбір засобів і способів його реалізації.

4. **Суперечливість ролей учасників педагогічного спілкування**: з одного боку, спілкуються партнери з різним запасом досвіду, що породжує нерівність, а з іншого – повноцінне спілкування вимагає рівності партнерів.

5. **Володіння вчителем технологією педагогічного спілкування**, яка є змістом професійної підготовки й удосконалення педагога.

В.О.Кан-Калик (1987) вирізняє такі *етапи (структуру)* педагогічного спілкування:

- моделювання майбутнього спілкування;
- організація безпосереднього спілкування в момент початкової взаємодії;
- управління спілкуванням в ході педагогічного процесу;
- аналіз реалізованої системи спілкування у зв'язку з моделюванням наступної.

Розрізняють *стилі педагогічного спілкування*:

- спілкування в процесі спільної творчої діяльності;
- спілкування на основі дружніх відносин;
- спілкування-дистанція;

- спілкування-залякування;
- спілкування-загравання.

Будь-яке спілкування здійснюється за допомогою вербальних (мовлення) і невербальних засобів.

Мовлення – це універсальний засіб комунікації. Кожен учасник спілкування почергово то слухає, то говорить, то виражає думку в мовленні (кодує інформацію), то розкриває зміст висловів партнера (декодує).

Мовлення доповнюється *невербальними* засобами спілкування. Розрізняють наступні їх види:

- а) екстралінгвістичні (жест, міміка, пантоміміка);
- б) паралінгвістичні (пауза, тон, тембр мовлення, темп; сміх, плач);
- в) простір і час спілкування (обличчя до обличчя).

Наприклад, важливою є відстань між учасниками спілкування, що сприймається ними як належна. Відомо, що у народів Європи така відстань близько 50 см, у народів Латинської Америки менше 50 см. Порушення дистанції між співрозмовниками слугує додатковим знаком (близькості, поваги чи навпаки). Невербальні засоби доповнюють, поглиблюють, уточнюють вербальні, але їх не завжди легко розшифрувати і зрозуміти. Існує словник, у якому зібрано і розшифровано 120 тисяч виразів обличчя.

Тема 2.4. Мовлення

План

1. Розмежування понять мови і мовлення
2. Лінгвістика, психолінгвістика, психологія мовлення
3. Мовлення як діяльності як поведінка
4. Види мовлення
5. Мовлення і пізнавальна діяльність

Література

1. Баєв Б.В. Психологія внутрішнього мовлення. – К.: Рад. школа, 1966. – 192 с.
2. Выготский Л.С. Мышление и речь // Собрание сочинений. – Т. 2. – М.: Педагогика, 1982. – С. 5-361.
3. Загальна психологія: Підручник // О.Скрипченко, Л.Долинська, З.Огороднійчук та ін. – К.: Либідь, 2005. – С. 392-421.
4. Леонтьев А.А. Язык и речевая деятельность в общей и педагогической психологии / А.А. Леонтьев // Избранные психологические труды. – М. : Воронеж : НПО «МОДЭК», 2003. – 538 с.
5. Лурия А.Р. Язык и сознание. – М.: Изд-во МГУ, 1998. – 336 с.

6. Максименко С.Д. Загальна психологія : навч. посібник / С.Д. Максименко. – [3-є вид., перероб. і доп.] – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 272 с.

7. Потебня А.А. Мысль и язык. – К.: СИНТО, 1993. – 192 с.

8. Сергєєнкова О.П. та ін. Загальна психологія : навч. посібник / [Сергєєнкова О. П., Столярчук О.А., Коханова О.П., Пасєка О.В.]. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 296 с.

1. Розмежування понять мови і мовлення

Мова – це система знаків, що слугує засобом людського спілкування і діяльності мислення, способом вираження самосвідомості, передачі від покоління до покоління і зберігання інформації. Мова існує і реалізується через мовлення.

Мовлення – це форма спілкування за допомогою мови. Воно склалось історично в процесі матеріальної перетворювальної діяльності людей.

Щодо співвідношення мови й мовлення існують різні погляди. Відомий лінгвіст початку ХХ ст. Л.В. Щерба не використовував поняття мовлення. На його думку, мова існує у трьох виявах: як предмет, як процес і як здатність. Російський психолінгвіст І.О. Зімняя вважає, що мовлення – це своєрідний спосіб формування і формулювання думки за допомогою мови як системи знаків.

Розмежування мови і мовлення проводиться на підставі наступних ознак (див. табл. 3).

Таблиця 3

Порівняльна характеристика мови і мовлення (за О.О.Леонтєвим)

<i>Мова</i>	<i>Мовлення</i>
✓ соціальне	✓ індивідуальне
✓ потенційне	✓ реальне
✓ система знаків	✓ процес користування цією системою знаків
✓ механізм	✓ процес

Мова й мовлення розрізняються і своїми функціями. Функції мови – це характеристики мовленнєвої діяльності, які виявляються у будь-якій ситуації мовлення, а функції мовлення пов'язані з його своєрідністю в різних культурах і соціальних групах, тому виявляються не завжди (О.О.Леонтєв).

Функції мови

- 1) комунікативна: регуляція поведінки – або власної, або іншої людини, або групи людей;
- 2) знаряддя інтелектуальної діяльності;
- 3) оволодіння суспільно-історичним досвідом;
- 4) форма існування суспільно-історичного досвіду;

5) національно-культурна: мова є ознакою кожного народу, слугує його консолідації;

6) знаряддя пізнання (використовуються в міркуваннях, у теоретичних відкриттях).

Функції мовлення

- 1) емотивна (вираження емоцій);
- 2) волевиявлення;
- 3) поетична, естетична;
- 3) магічна (заклинання, заговори);
- 4) фатична (встановлення контакту);
- 5) номінативна (найменування предметів);
- 6) корекція й доповнення немовленнєвої діяльності.

Водночас, слід відзначити, що мова і мовлення єдині як різні сторони мовленнєвої діяльності.

2. Лінгвістика, психолінгвістика, психологія мовлення

Мову і мовлення вивчають у різних наукових дисциплінах, що тісно пов'язані між собою.

Лінгвістика вивчає закони функціонування і розвитку мовної системи як явища людської культури. Займається проблемами класифікації мов народів світу та їх порівняльної характеристики, стилістики, частин мови, структури речень тощо. Лінгвістика – самостійна наука.

Психолінгвістика – розділ психології, який основну увагу зосереджує на дослідженні мовлення як діяльності з визначенням його цілей, мотивів, дій, результатів; мовлення в процесі його породження та розуміння, тобто переходу від внутрішнього плану до зовнішнього та навпаки. Однією з проблем психолінгвістики виступають індивідуально-типологічні відмінності мовленні, особливості мовлення й свідомості залежно від структурних ознак певної мови.

Психологія мовлення – це розділ загальної психології, який вивчає співвідношення мовлення із мисленням, сприйманням, пам'яттю, іншими психічними явищами; зв'язок властивостей особистості із особливостями мовленнєвої дії.

3. Мовлення як діяльність і як поведінка

Чи є мовлення діяльністю? Чи можна виділити у ньому компоненти, наявні в інших видах діяльності?

У відповіді немає єдності. Так, І.О.Зімня вирізняє в мовленні говоріння і слухання. Говоріння розглядається як самостійна діяльність з характерними компонентами. Його потреба, мотив, мета «щось сказати

один одному». Мовленнєвий вираз програмується і реалізується тим, хто говорить. Предмет говоріння – висловлення думки, продукт – відповідна дія інших людей.

О.О.Леонтьєв вважає, що мовленнєва діяльність має місце рідко, лише у ситуаціях, коли мета діяльності – породження висловлення, коли мовлення самоцінне (опанування іноземною мовою). В інших випадках використання мови передбачає немовленнєву мету, і тоді мовлення – не самостійна діяльність, а сукупність мовленнєвих дій, підпорядкованих меті власне діяльності. Так, учитель звертається до учня. Його мета – пояснення матеріалу, а мовлення – засіб досягнення цієї мети.

Мовлення в конкретній ситуації – **мовленнєва поведінка**. Вона передбачає усвідомлення людиною особливостей цієї ситуації й своєї ролі в ній. Відповідно своє мовлення людина модифікує відповідно до ролі. Але навіть у цьому випадку для мовця існує вибір сказати так чи інакше. Адже словник високорозвинутої мови налічує кількасот тисяч слів у той час, як у мовленні використовується лише дві-три тисячі. Це забезпечує людині значні можливості вибору: залежно від ситуативної ролі мовець формує свою мовленнєву поведінку, добираючи найбільш влучні слова. Крім того, впливає культурний і освітній рівень людини, яка повинна будувати своє мовлення за стилем, складністю, типом інтонації, способом побудови речень, супроводити його мімікою та жестами.

У ситуації спілкування з другом доцільний розмовний стиль, неповні речення, багатство міміки й жестів. Інша справа, коли роблять наукове повідомлення. Тоді мовлення насичене професійними термінами, емоційно-нейтральне, речення повні, ускладнені, використовується ділова інтонація, обмаль жестів і міміки. Таким чином, немає єдиних норм відносно різних ситуацій мовлення. Використання мовлення відповідно до ситуації свідчить про високий рівень розвитку особистості, достатнє оволодіння нормами поведінки у суспільстві. Високі зразки мовленнєвої поведінки становлять ораторське мистецтво. Наука про красномовство – риторика.

4. Види мовлення

Види мовлення розкриває табл.4.

Таблиця 4

Зовнішнє мовлення		Внутрішнє мовлення	
монологічне (комунікативне активне)			діалогічне (комунікативне реактивне)
усне	писемне		

Зовнішнє мовлення – те, з яким ми звертаємось до інших. Воно поділяється на монологічне (усне і писемне) й діалогічне.

Монологічне усне мовлення відбувається в присутності аудиторії – слухачів. Його метою є певний вплив на аудиторію.

Ознаки монологічного усного мовлення:

1) мало використовується інформація із ситуації мовлення (замість того, щоб вказати на предмет, його описують);

2) більша міра довільності (мовець попередньо визначає зміст і на його основі будує висловлення);

3) організованість (планування доповіді і окремих висловів заздалегідь);

4) вимагає спеціального виховання з набуття мовцем уміння подавати свої думки зрозуміло для інших;

5) вільно використовуються немовні засоби.

Писемне мовлення відбувається без співбесідника, або слухача. Цілоком визначається суб'єктом – самим мовцем. Виклад інформації повністю спирається на засоби мови (не можна використати жести, міміку, ситуацію тощо). За походженням усне мовлення виникає у спілкуванні з дорослим, а писемне – в результаті навчання. На відміну від усного, писемне з самого початку вимагає свідомого, довільного аналізу засобів його вираження. Це мовлення максимально довільне і розгорнене.

Діалогічне мовлення характерне для співбесіди, розмови, передбачає чергування ролей мовця і слухача.

Ознаки діалогічного мовлення:

1) ситуативність (спирається на ситуацію розмови). Значний обсяг інформації розуміється сам собою завдяки обізнаності співрозмовників із ситуацією;

2) контекстуальність (кожне чергове висловлення обумовлене попереднім і може бути зрозумілим лише у зв'язку зі сказаним);

3) зростання значення немовних засобів.

Тривиперераховані ознаки свідчать про те, що діалогічне мовлення – *згорнене*, на противагу більш розгорненому – монологічному;

4) мимовільність, реактивність (репліка – це безпосередня реакція на ситуацію або висловлення співбесідника);

5) незначна організованість (наперед увесь діалог не планується, а утворюється у ході розмови).

Особливий вид мовленнєвої діяльності – **внутрішнє мовлення**. Воно виникає із зовнішнього, характеризується беззвучністю, максимальною згорненістю, ситуативністю, узагальненістю, словесною фрагментарністю, недосягне сторонньому спостерігачеві. Воно не є засобом спілкування між людьми, а виконує функцію мислення або підготовки до спілкування. Внутрішнє мовлення не просто мовлення про себе. Во-

но будується за іншими, ніж зовнішне, законами. Головне в ньому не те, про що йдеться (тема), а те, що нового повідомляється про цю тему (рема). Переважання реми називається *предикативністю*.

Характерною ознакою структури внутрішнього мовлення є його *фрагментарність*, що виявляється у:

- спрощенні речень (пропуск частин речень, мінімальна кількість слів);
- випадінні фонем, насамперед голосних, за типом скорочень;
- чергуванні слів з образами, подібно, як у дитячій «Абетці» подаються речення, де деякі слова замінені малюнками.

При внутрішньому мовленні відбуваються зовні непомітні, але фіксовані приладами скорочення органів мовлення, що дозволяє вивчати його. Запис скорочень органів мовлення – міограма.

5. Мовлення і пізнавальна діяльність

Мовлення нерозривно пов'язане із пізнавальними процесами людини. Особливо важливу роль мовлення відіграє у процесі *мислення*. Мова – знаряддя, хоча і не єдине, мислення. Людина виражає думку в мовленні, формулює її для себе, закріплює письмово, тому може повернутися до неї, ще раз продумати, уточнити, на основі логічної обробки знань зробити відкриття.

Щоб запам'ятати будь-що, людина подумки фіксує його зміст, проговорює його. При сприйманні ми називаємо предмети, що надає сприйманню осмисленого характеру. Слово може посилити слабкий подразник, який не звертає на себе увагу. Завдяки мовленню людина будує фантастичні картини, планує, передбачає наперед розгортання подій.

Отже, мова є одним із знарядь, поряд з іншими знаками (картами, кресленнями, цифрами), пізнавальної діяльності людини. Саме завдяки використанню мови пізнавальна діяльність людини піднімається на якісно вищій рівень у всьому живому світі.

Тема 2.5. Темперамент

План

1. Поняття про властивості темпераменту
2. Фізіологічні основи темпераменту
3. Тип темпераменту як система його властивостей
4. Характеристика типів темпераменту
5. Узгодження властивостей темпераменту й вимог діяльності

Література

1. Загальна психологія: Підручник // О.Скрипченко, Л.Долинська, З.Огороднійчук та ін. – К.: Либідь, 2005. – С. 316-328.
2. Лучинин А.С. Психогенетика. – М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2005. – 158 с.
3. Максименко С.Д. Загальна психологія : навч. посібник / С.Д. Максименко. – [3-є вид., перероб. і доп.] – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 272 с.
4. Палій А.. Диференціальна психологія : навч. посіб. – К. : Академ-видав, 2010. – 432 с.

1. Поняття про властивості темпераменту

Індивідуально-типологічні властивості – це такі, якими одна людина відрізняється від інших, або певна група людей відрізняється від інших. Їх вивчає диференційна психологія. Основоположник диференційної психології – англійський психолог Френсіс Гальтон (1822-1911). Темперамент, характер, здібності – три групи, на які поділяються ці властивості.

Спочатку слід з'ясувати, чим властивості темпераменту відрізняються від інших. Їх відмітні ознаки полягають у наступному.

– Вони характеризують динаміку психічної діяльності. Динаміка – це характер перебігу явища в часі (його темп, ритм, швидкість, сила, бурхливість, глибина).

– Ці властивості утворюють специфічні поєднання – *типи* темпераменту. Так, емоційність властива всім людям, але виявляється по-різному, оскільки посідає різне місце в системі властивостей темпераменту різних типів. У сангвініка емоційність виявляється як швидка, бурхлива, зовні виразна реакція на подразник. У меланхоліка – емоційна реакція глибока, тривала, зовні слабо виражена.

– Прояви темпераменту стійкі й зберігаються у різних за змістом і мотивами ситуаціях. Ця ознака дозволяє відрізнити властивості темпераменту від впливу мотивів на динаміку психічної діяльності. Людина може працювати швидше, прискорити роботу, збільшити зусилля, якщо їй цікаво або важливо досягти результату. Тут виявляється вплив мотивації на динаміку діяльності, яка змінюється під впливом особистісних чинників. Темперамент накладає на динаміку діяльності такі обмеження, які більшою мірою залежні від фізіологічних чинників, ніж від волі особистості. Вплив темпераменту на динаміку діяльності максимально виявляється в екстремальних ситуаціях, коли дія мотивів мінімальна. Так, під час контрольної роботи всі учні прагнуть встигнути правильно розв'язати завдання. Одним вдається прискорити темп своєї роботи по-

рівняно зі звичайними уроками, а іншим – ні, як би вони цього не прагнули. У перших динаміка роботи на більшості уроків знижена від недостатньої мотивації й може помітно змінюватись у різних ситуаціях, у других – динаміка є проявом властивостей темпераменту й відносно незмінна.

Мотиви дозволяють особистості пристосуватись до ситуації, а властивості темпераменту вимагають змінити саму ситуацію, бо сам тип темпераменту за життя не змінюється.

Підсумуємо всі розглянуті властивості темпераменту означенні цього поняття.

Під властивостями темпераменту розуміють такі стійкі індивідуальні властивості психіки, що визначають динаміку психічної діяльності людини, залишаються відносно незмінними при різному змісті, мотивах діяльності та утворюють структуру, що становить тип темпераменту.

2. Фізіологічні основи темпераменту

Властивості темпераменту є найбільш залежними від фізіологічних процесів, ніж усі інші психічні явища. Вирішення питання про фізіологічну основу темпераменту протягом історії науки було неоднозначним. Погляди розподілились на дві основні групи: гуморальних та морфологічних теорій темпераменту.

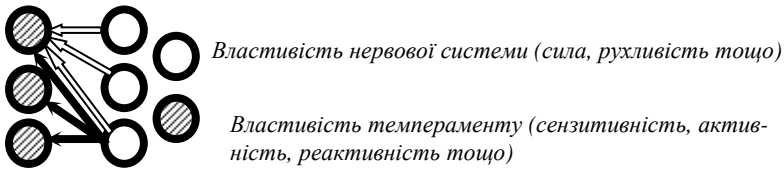
Гіппократ (460-377 рр. до н.е.) доводив, що темперамент – це варіанти перебігу однакових захворювань у різних людей. Він уважав, що в організмі людини є чотири рідини, одна з яких переважає. Кров – у сангвініка, слиз – у флегматика, жовч – у холерика, чорна жовч – у меланхоліка. Цей тип теорій темпераменту названо гуморальним (від лат. humor – рідина).

Наступні вчені розробляли морфологічні теорії темпераменту, що беруть до уваги, насамперед, анатомічні особливості індивідуальності. Французький учений **А.Фульє** (1838-1912) переконував, що фізіологічною основою темпераменту є колір шкіри, волосся, очей. Вітчизняний лікар та педагог **П.Ф.Лесгафт** (1837-1909) пояснював темперамент особливостями кровообігу, які залежать від діаметра отвору, товщини й гнучкості стінок судин. Вузькому діаметру судин відповідає сангвінічний тип, широкому з товстими стінками – меланхолійний, широкому з тонкими – флегматичний. Німецький лікар **Е.Кречмер** (1888-1964) вважав, що фізіологічною основою індивідуальних відмінностей є тип конституції (будови) тіла: пікнічний (товстий), астеничний (худий), атлетичний (спортивний), диспластичний(безформений). Американський учений **Б.Шелдон** в основу типів темпераменту поклав співвідношення внутрішніх органів, м'язової системи й центральної нервової системи й

вирізняв такі типи: церебротонік (переважає ЦНС), вісцеротонік (переважають внутрішні органи), соматотонік (перевага м'язової системи).

Конституція дійсно впливає на тип нервової системи та на темперамент, але при однаковому типі конституції можливі різні типи нервової системи та темпераменту. На сучасному етапі у вітчизняній психології найбільш поширеною є теорія **І.П.Павлова** про те, що головну роль у походженні темпераменту відіграє не конституція, а тип нервової системи.

Тип нервової системи відрізняється від темпераменту. Адже від однакової властивості нервової системи залежить одночасно багато властивостей темпераменту. Так, сила збудження зумовлює енергійність, бадьорість, швидкість рухів тощо. Водночас, кожна риса темпераменту залежить не від однієї, а від багатьох характеристик нервової системи. Такий взаємозв'язок називається багатозначним (див. рис. 2).

Рис.2. Зв'язки між властивостями нервової системи й темпераменту.

І.П.Павлов розрізняв чотири типи нервової системи, які утворюють фізіологічну основу відповідних типів темпераменту:

1. сильний, врівноважений, рухливий (сангвінік);
2. сильний, нерівноважений, рухливий (холерик);
3. сильний, врівноважений, інертний (флегматик);
4. слабкий тип (меланхолік).

Співвідношення виділених різними вченими типів темпераменту показане у табл.5.

Таблиця 5

Типи темпераменту за різними авторами

<i>Е.Кречмер</i>	<i>У.Г. Шелдон</i>	<i>І.П.Павлов</i>
пікнік	вісцеротонік	сангвінік
атлет	соматотонік	холерик
астенік	церебротонік	меланхолік
диспластик	–	флегматик

3. Тип темпераменту як система його властивостей

Темперамент – це не проста сукупність властивостей, а їх комплекс, що утворює стійку структуру. Цей взаємозв'язок виявляється у наступних фактах:

– математичне співвідношення різних властивостей є постійним для певного типу темпераменту. Чим більшим числом виражається одна характеристика, тим меншим інша;

– властивість темпераменту виявляється по-різному залежно від того, з якими іншими властивостями вона пов'язана.

Таке розуміння типу темпераменту – як закономірних зв'язків між властивостями – близьке до поняття, запропонованого Гіппократом, яке у грецькій мові позначалось терміном «красис» – «співвідношення», «пропорція». Термін «темперамент» у перекладі з латинської мови має таке ж значення, а відоме воно з праць давньоримського лікаря Галена – послідовника Гіппократа.

До властивостей темпераменту слід віднести сензитивність, реактивність, активність, співвідношення активності й реактивності, темп реакцій та парні ознаки пластичність-ригідність, екстравертованість-інтравертованість (В.С.Мерлін).

Сензитивність – чутливість, що визначається найменшою силою впливу, який викликає у людини реакцію; сензитивна людина реагує на слабкі подразники, які інші навіть не помічають.

Реактивність – це сила, з якою людина реагує на зовнішній вплив; чим більша реактивність, тим людина легше відволікається, тим більше її поведінка залежить від випадкових ситуативних впливів і менше від поставленої мети.

Активність визначається силою, з якою людина впливає на ситуацію і долає перешкоди на шляху до поставленої мети.

Співвідношення активності та реактивності виявляється у тому, наскільки людина залежить від ситуації – підкоряється їй, чи прагне її змінити.

Темп реакцій – це швидкість реакцій (рухів, мовлення, мислення);

Пластичність-ригідність: чим легше людині пристосуватись до нових обставин, тим більш вона пластична і – навпаки.

Екстравертованість-інтравертованість. Поведінка екстравертованої людини легше перебудовується під впливом раптових змін ситуації, вона спрямована назовні. Інтравертована людина більш залежна від внутрішніх станів: образів минулого або майбутнього, установак, планів.

4. Характеристика типів темпераменту

Поєднання розглянутих властивостей у стійких пропорціях утворюють **типи темпераменту**. Таким чином, властивості темпераменту однакові для всіх людей. Різниця між людьми полягає у типах темпераменту. Розглянемо характеристики чотирьох типів темпераменту, які називають гіппократовськими.

Сангвінік. Має підвищену реактивність, тобто відзначається сильними реакціями (з незначного приводу плаче або сміється). Знижена сензитивність (не помічає слабкі звуки та інші подразники), підвищена активність (енергійний, працездатний, наполегливий), активність й реактивність урівноважені (стримує почуття, небажані реакції, зосереджений), висока пластичність (мінливість настроїв, інтересів, гнучкість розуму), екстравертований (у першу чергу реагує на актуальні зовнішні враження).

Холерик. Знижена сензитивність, підвищені реактивність й активність, але реактивність переважає (нестриманість, імпульсивність, виразна експресивність), менш пластичний і більш ригідний, ніж сангвінік (більша стійкість інтересів, гірше пристосовується до нових обставин); швидкий темп роботи, екстравертований.

Флегматик. Знижена сензитивність (низька емоційність, збіднена міміка), активність переважає над реактивністю (терплячий, наполегливий, працездатний), низький темп, ригідний (важко пристосовується в нових обставинах), інтравертований.

Меланхолік. Підвищена сензитивність (надмірно вразливий, легко ображається, емоційно нестабільний), низька реактивність та активність (невиразна експресивність, швидко втомлюється, піддається впливам ситуації), знижений темп, ригідний, інтравертований.

Окремі властивості темпераменту можуть за життя змінюватись, але тип темпераменту залишається постійним. Від змін окремих властивостей темпераменту слід відрізнити дозрівання типу темпераменту. Хоча дитина і народжується з основою для певного типу темпераменту, але він не виникає весь одразу, а залежить від дозрівання нервової системи. Так, у дошкільника нервові процеси слабкі й неуврівноважені. Тому властивості темпераменту, які залежать від сили нервової системи, не виявляються. Більшість здорових дітей імпульсивні, непосидючі, швидко втомлюються, але ці особливості зумовлені віком, а не темпераментом. У молодшого школяра вже спостерігаються властивості, які залежать від типу темпераменту: схильність до страху або гніву, роздратованість, уповільненість. Отже, основні властивості темпераменту виявляються поступово з віком і залежать від дозрівання нервової системи.

5. Узгодження властивостей темпераменту й вимог діяльності

Кожна діяльність висуває певні вимоги до динаміки психічних процесів її виконавця. Так, під час уроку вчитель повинен правильно розрахувати час і працювати у такому темпі, щоб виконати всі поставлені завдання. Виникає проблема узгодження особливостей темпераменту людини із оптимальною динамікою діяльності. У особистості є декілька шляхів вирішення цієї проблеми: вибрати відповідну професію або посаду, подолати недоліки темпераменту за допомогою мотивів, виробити індивідуальний стиль діяльності.

При виборі професії важливо враховувати особливості свого темпераменту. Так, меланхоліку важко працювати диспетчером, де потрібна швидка реакція на непередбачувані, а часто й аварійні обставини. Дослідженнями з'ясовано, що вимогам до динаміки професійної діяльності педагога найбільше відповідають властивості сангвініка. Однак при вступі у педагогічний вуз цей чинник не є вирішальним. Серед вступників просто може не виявитись потрібної кількості сангвініків. Тому цей шлях не підходить для відбору у масові професії.

Можна скористатись шляхом індивідуалізації вимог у межах обраної професії або діяльності. Кожен спеціаліст може працювати на різних посадах. Люди з освітою інженера мають право працювати і конструктором, і організатором виробництва, і диспетчером. Учитель підбирає педагогічні впливи: строга оцінка більш ефективна для сангвініка, а заохочення, схвалення – для меланхоліка.

Подолання негативних проявів темпераменту відбувається також під впливом мотивів. При наявності бажання людина працює швидше і вправніше, що може певною мірою компенсувати відставання у темпі роботи, пов'язане з темпераментом. Наприклад, на цікавому уроці холеріку легше дотримуватись дисципліни.

Формування індивідуального стилю діяльності є основним і універсальним механізмом пристосування темпераменту до діяльності. Однакові вимоги діяльності можна реалізувати різними прийомами. Індивідуальний стиль діяльності – це система прийомів і способів дій, характерна для даної людини й доцільна для досягнення успішного результату. Так, успіх письмової роботи в учня-меланхоліка забезпечуються інакше, ніж у сангвініка. Меланхолік багато часу витрачає на чернетки, на перевірку, менше контролює сам процес написання. Сангвінік чернетки пише рідко, менше часу витрачає на перевірку, але контролює безпосередній процес написання.

У слабо встигаючих учнів виявляється залежність їх успіху від типу темпераменту, а у відмінників такої залежності немає. Чим пояснити це протиріччя? Хорошим учням вдалося виробити індивідуальний стиль

навчальної діяльності, в якому послаблені несприятливі особливості темпераменту. Наприклад, невисока зосередженість компенсується посиленням контролем і перевіркою, повільний темп розумової роботи – тривалим підготовчим етапом. Швидка втомлюваність – частими паузами для відпочинку. У слабо встигаючих учнів індивідуальний стиль діяльності вироблений недостатньо, і недоліки темпераменту (особливо у меланхоліка й холерика) не компенсуються.

Педагогічні прийоми не можуть бути орієнтовані переважно на учнів із сильним типом темпераменту, яких більше. Педагог повинен спрямовувати зусилля на вдосконалення індивідуального стилю діяльності кожного учня. Тоді успішність не буде залежати від типу темпераменту. Ось чому немає «хороших» і «поганих» властивостей темпераменту. Не існує темпераменту здібного до навчання, але у кожного учня є свій шлях оволодіння знаннями, формувати який учитель і покликаний.

Тема 2.6. Характер

План

1. Поняття про характер особистості
2. Структура характеру
3. Динамічні властивості характеру
4. Типологія характерів
5. Темперамент, характер та виховання

Література

1. Загальна психологія: Підручник // О.Скрипченко, Л.Долинська, З.Огороднійчук та ін. – К.: Либідь, 2005. – С. 329-352.
2. Левитов Н.Д. Вопросы психологии характера / Н.Д. Левитов. – М.: Изд-во СГУ, 2009. – 293 с.
3. Леонгард К. Акцентуированные личности / под ред. В.М.Блейхера. – 2-е изд. – К.: Вища школа, 1989. – 376 с.
4. Максименко С.Д. Загальна психологія : навч. посібник / С.Д. Максименко. – [3-є вид., перероб. і доп.] – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 272 с.
5. Палій А.. Диференціальна психологія : навч. посіб. – К. : Академ-видав, 2010. – 432 с.
6. Психологическая типология. Хрестоматия / сост. К.В.Сельчонок. – Мн.: Харвест, 2000. – 592 с.

1. Поняття про характер особистості

Під характером у психології розуміють сукупність індивідуально-своєрідних психічних властивостей, які виявляються у типових для даної особистості способах діяльності при типових обставинах й визначаються ставленням особистості до цих обставин.

Загальновідомо, що характер людини не так просто розпізнати. Він розкривається, насамперед, у **діях та вчинках особистості**. Це зовнішня сторона характеру. Але чому в однакових обставинах, керуючись схожими цілями, різні люди діють по-різному? На уроці вчитель спостерігає учнів, які сумлінно виконують завдання, дисципліновані, а поряд з ними таких, що не мають бажання працювати, постійно відволікаються, не реагують на зауваження. Таку різну поведінку зумовлює внутрішня сторона характеру – **ставлення**, у наведеному прикладі – до навчання.

Характер можна назвати цілісним, якщо зовнішня (поведінка) та внутрішня (ставлення) його сторони узгоджуються. Якщо поведінка і ставлення є антагоністами, то характер називають двоїстим, суперечливим, а поведінку людини вважають маскою для справжніх його рис. Так, зовні привабливі, бездоганні навички поведінки однозначно не свідчать про вихованість людини, про її доброзичливість та культуру. Виховання передбачає формування глибинних внутрішніх чинників поведінки – ставлень особистості.

Ставлення особистості визначають: 1) своєрідність емоційних переживань ситуації; 2) спосіб дії в ситуації. Таким чином, характер має спонукальну силу.

Характер забезпечує відносну стабільність особистості, її певну незалежність від різних ситуацій, наступність та логіку в її поведінці. Іноді риса характеру викликає поведінку, яку сама особистість засуджує (впертість, лінь, гордість), але перебудувати яку людині не вдається, бо вона звикла так робити. У таких випадках кажуть, що людина повинна перебороти свій характер, подолати звичний стереотип дій. Риси характеру можуть заважати людині, якщо вони спонукають її діяти проти вимог ситуації. Наприклад, у нових і незвичних ситуаціях людина замість того, щоб перебудуватись, діє як звикла. Якщо ж властивості характеру відповідають вимогам ситуації, то вони виконують активізуючу роль, допомагають у діяльності.

Найкраще характер розкривається у подоланні перешкод (сказати правду, якщо навіть будеш покараним; допомогти товаришу, навіть якщо це шкодить тобі). Активність характеру виявляється у силі подолання труднощів. Такі риси характеру називають *вольовими*.

2. Структура характеру

Структура характеру – не просто сукупність його властивостей, а їх цілісна організація. Так, за однією рисою характеру передбачаємо пов'язані з нею інші. Скромна людина, як правило, чесна, ввічлива, доброзичлива. Найбільш тісно пов'язані між собою властивості характеру утворюють **симптомокомплекси**, або чинники. Кожен симптомокомплекс зумовлений певним ставленням особистості до окремої сторони дійсності. Виділяють чотири групи ставлень до дійсності:

- 1) до суспільства та до окремих людей (доброзичливість, вимогливість, увічливість, чесність);
- 2) до праці (відповідальність, працелюбність, старанність);
- 3) до речей (бережливість, акуратність);
- 4) до самого себе (самолюбство, зухвалість, честолюбство, гордість).

Ставлення людини до різних сторін дійсності взаємопов'язані. Ставлення до праці залежить і від ставлення до суспільства; ставлення до інших зумовлене і ставленням до себе. Більшість рис характеру залежить не від одного ставлення, а від їх системи. Можна говорити лише про переважну обумовленість певної риси одним окремим ставленням. У свою чергу, симптомокомплекси також не ізольовані. Це приводить до висновку, що характер є цілісним утворенням (див. рис. 3).

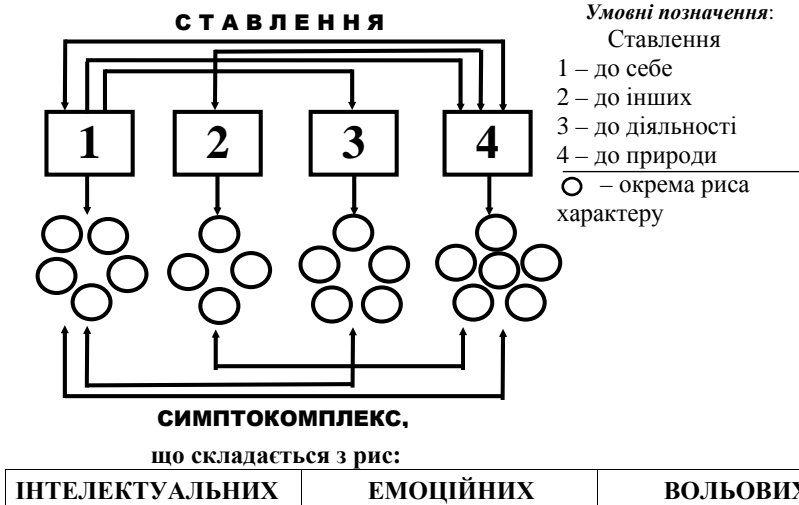

Рис. 3. Структура характеру

3. Динамічні властивості характеру

Динамічні властивості розкривають глибину, силу, стійкість, активність характеру та його окремих рис. Системі характеру властиві ознаки:

1) глибина – більш глибокі риси пов'язані зі стрижневими ставленнями особистості й широкою системою інших рис характеру. Через відмінність у глибині рис при аналізі характеру недостатньо перерахувати їх, а необхідно розкрити ієрархію – виділити глибокі й поверхневі риси;

2) активність або сила характеру – визначається тим, наскільки людина здатна перетворювати дійсність, переборюючи труднощі;

3) стійкість – поєднана з мінливістю. З одного боку, поведінка людини незмінна в різних обставинах (людина контролює ситуацію, добивається в ній своєї мети). На противагу людині, у тварин поведінка ситуативна, вони не можуть діяти супроти обставин. Наприклад, тварина припиняє пошук їжі, коли вона сита. З іншого боку, на шляху до мети людина повинна врахувати зовнішні умови, пристосовуючись до них, у чому виявляється властивість пластичності характеру, яка є необхідною умовою його виховання та розвитку.

Динамічні властивості характеру теж взаємопов'язані. Більш глибокі риси разом з тим більш активні та стійкі (стрижневі). Динамічні особливості залежать від змісту ставлень особистості (якщо для людини провідним є ставлення до природи, то відповідні риси характеру найбільш глибокі, стійкі та сильні), а також від темпераменту (флегматик має найбільш стійку характеристику). Так, у педагога стрижневим є ставлення до людей, як до вищої цінності, гуманістична орієнтація у взаєминах між людьми.

Динамічні ознаки розкривають структурні особливості характеру, але не враховують його позитивної або негативної спрямованості, тобто оцінки з погляду суспільства.

4. Типологія характерів

Прикладів типології характеру відомо багато, але жодна з них не є достатньо обґрунтованою та завершеною. Причина полягає у високій індивідуалізованості характеристик різних людей, класифікувати які в обмеженій незначною кількістю типів класифікації не вдається. Ми знаємо, як важко знайти навіть двох, достатньо подібних за характером, людей. На сьогодні ця проблема має більш історичне, ніж наукове значення.

Початок пошукам типології характерів покладено у працях давньогрецького філософа **Теофраста** (III ст. до н.е.), який дав опис тридцяти одного різновиду характерів.

Платон розробив типологію за перевагою типів душі: 1) нормальний (переважає розум); 2) темокритичний (мужність); 3) олігархічний (ску-

пість); 4) демократичний (прагнення до насолоди); 5) тиранічний (прагнення до влади).

Й.К.Лафатер(1741-1801) у створеній ним *фізіогноміці* спробував виділити типи за будовою та виразом обличчя.

Ф.Й.Галль (1758-1828)відомий як автор *френології* – вчення, що намагалось визначити властивості індивідуальності за поверхнею черепа.

Т.Рібо (XIX ст.) розрізняв типи характеру за співвідношенням почуттів та волі.

У Росії засновником типології характеру був О.І.Галич (1783-1848), який виділив погані, добрі, визначні його типи.

У ХХст. пропонувалось визначати типи характеру за конституцією та будовою тіла (Е.Кречмер, У.Шелдон); за вродженою спрямованістю особистості на певну сферу культури (Е.Шпрангер). Останній вирізняв типи практика, теоретика, естета, релігійного, владного, соціального характеру.

У сучасній психології також відомі численні спроби класифікації типів характеру. Останнім часом популярні типології характеру, що враховують, насамперед, особливості соціальних якостей людини: особливості її спілкування, сумісності, ставлення до інших. Американський психолог Е.Шостром поділяє людей на **маніпуляторів** та **актуалізаторів**. Перші ставляться до інших як до засобів у досягненні своїх цілей. Другі орієнтовані на підтримку, допомогу іншим в досягненні їх цілей. Серед маніпуляторів бувають підтипи: диктатор, калькулятор, липучка, хуліган, славний хлопець, суддя, захисник.

Французький психолог Ле Сенн пропонує типологію на основі індивідуального поєднання таких властивостей, як емоційність, активність, міра імпульсивності. Ним виділено чотири пари типів, різниця між парами полягає у співвідношенні емоційності та активності. У межах пари типидиференційовані за ознакою імпульсивності (див. табл. 6).

Таблиця 6

Типологія характеру за Ле Сенном

Імпульсивність	Стриманість
А. Висока емоційність, пасивність	
1) нервовий	2) сентиментальний
В. Високі емоційність та активність	
3) активний	4) пристрасний
С. Низька емоційність, висока активність	
5) сангвінічний	6) флегматичний
Д. Низькі емоційність та активність	
7) аморфний	8) апатичний

Німецький психолог Карл Леонгард розробив типологію **акцентуацій** характеру. Акцентуація – це надмірне виявлення, загостреність окремих рис характеру. Виникають на ґрунті природжених особливостей нервової системи при наявності несприятливих соціальних умов, при поглибленні акцентуацій вони переходять у патологічні розлади.

Типи акцентуацій

Застравання – стан збудження поєднується з впертістю, недовірливістю, нетерпимості до критики і заперечень.

Педантизм – надмірний, невинуватий формалізм у справах, хворобливий страх перед нестандартними діями та рішеннями, прагнення до схематизації, спрощення, стандартизації складних ситуацій.

Демонстративні – амбіційність, хизування, хвалькуватість, зухвалість, прагнення будь що підкреслити свою значущість, здатні до непередбачуваних дій з метою привертання до себе уваги оточуючих.

Екзальтовані – легко збуджуються та піддаються навіюванню, схильні до афектів, до надмірно яскравого виявлення емоцій, захопленості, здивування, натхнення, суму, розпачу.

Тривожні – постійно очікують небезпеку, боязкі, сором'язливі, нерішучі, поступливі, властива реакція втечі, а не подолання скрутних обставин.

Інтравертовані – замкнуті, некомунікабельні, у полоні власних переживань і думок, погано орієнтуються в ситуаціях, не цікавляться зовнішніми подіями.

Екстравертовані – комунікабельні, контактні, хвалькуваті, самовпевнені, безтурботні й легковажні.

5. Темперамент, характер та виховання

Зв'язок між темпераментом і характером визначається їх спільною фізіологічною основою – типом нервової системи. Від властивостей темпераменту залежать динамічні (швидкість, сила, інтенсивність) особливості рис характеру. Так, флегматик важко вступає в знайомство, а сангвінік – легко. Властивості темпераменту можуть сприяти або протидіяти розвитку певних рис характеру (холерика легше стати хоробрим, ніж меланхоліку). Тип темпераменту певним чином обумовлює недоліки характеру при послабленні виховання. У такому випадку сангвінік недостатньо зосереджений, похапливий, поверховий, легковажний. Холерик – нестриманий, конфліктний, агресивний, невитриманий. Флегматик – млявий, байдужий, консервативний. Меланхолік – хворобливо вразливий, замкнутий, відчужений, безвольний. Тип темпераменту – одна із найважливіших умов походження індивідуально-своєрідних рис характеру.

Від чого залежить характер: від вроджених рис чи від виховання? Характер більшою мірою залежить від виховання, а темперамент – від спадковості. У близнюків з однаковим генотипом темперамент однаковий, а характер різний. Тобто при однаковій спадковості у людей формуються різні риси характеру.

Формування характеру – це процес становлення стійких психологічних утворень особистості під впливом об'єктивних і спеціально створених для цього умов. Дії та вчинки в результаті їх багаторазових повторень стають звичними й визначають типову модель поведінки особистості. Основними чинниками формування характеру є виховання шляхом включення людини в активну діяльність. Вже у молодших дошкільників помічаємо відмінності у характері. Особливо актуальним формування характеру стає у підлітковому віці.

Витоки формування характеру – в мотивах діяльності. Поява нових мотивів у людини проходить двома шляхами: від мотиву до діяльності або від діяльності до мотиву. По-перше, знаний, привабливий мотив стає дієвим, спонукає до зміни способів поведінки, діяльності. По-друге, зміна способів поведінки чи діяльності під впливом зовнішніх педагогічно організованих стимулів породжує нові мотиви. Перший шлях більш характерний для самовиховання, другий – для виховання через організацію відповідних ситуацій педагогічно доцільної поведінки. Наприклад, учитель організовує клас на допомогу пенсіонерам. У ході самої роботи під впливом вдячності людей діти розуміють важливість своїх дій, починають пишатися ними й прагнуть робити так завжди.

Важливим є етап фіксації нового мотиву, який спочатку є нестійким і змінюється залежно від ситуації. Якщо несмілива людина зробила хоробрий вчинок, то це не означає, що одразу змінився її характер. Необхідно, щоб виробився певний спосіб поведінки, який повторюється в типових ситуаціях, перетворюється на автоматизм (звичку) і стає рисою характеру. Тоді є підстави вважати, що несмілива людина стає сміливою.

Отже, кожна риса характеру – це стійкий мотив поведінки, що спонукає до певного способу дій у типових обставинах.

Тема 2.7. Здібності

План

1. Поняття про здібності та обдарованість
2. Види здібностей
3. Фізіологічні основи й вимірювання здібностей
4. Чинники розвитку здібностей

Література

1. Дружинин В.Н. Психология общих способностей. – СПб.: Питер, 2006. – 368 с.
2. Жизнь знаменитых детей. – К.: Богдана, ЛГД, 1993. – 256 с.
3. Загальна психологія: Підручник // О.Скрипченко, Л.Долинська, З.Огороднійчук та ін. – К.: Либідь, 2005. – С. 353-361.
4. Либин А.В. Феномен креативности // В кн.: Дифференциальная психология: на пересечении российских, европейских и американских традиций. – М.: Eksmo Education, 2006. – С. 317-336.
5. Максименко С.Д. Загальна психологія : навч. посібник / С.Д. Максименко. – [3-є вид., перероб. і доп.] – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 272 с.
6. Одаренные дети: Пер с англ. / Общ. ред. Г.В.Бурменской, В.М.Слущкого. – М.: Прогресс, 1991. – 376 с.
7. Психология одаренности детей и подростков / Под ред. Н.С.Лейтеса. – М.: Изд. Центр «Академия», 2000. – 336 с.

1. Поняття про здібності та обдарованість

Здібності людини розкривають її можливості в тій чи іншій діяльності. За всіх інших однакових умов (підготовленість, знання, навички, вміння) здібна людина отримує кращі результати порівняно з менш здібною. Кожна діяльність висуває складні вимоги до виконавця, який повинен володіти певною системою відповідних властивостей. Наявність такої системи, її повнота, міра розвитку її якостей обумовлює успішність діяльності. Успіх залежить також і від досвіду: знань, умінь, навичок. Про одного з відмінників учитель може сказати, що він здібний учень, а про іншого, що здібності його незначні. Педагоги знають немало здібних учнів і серед погано встигаючих. Таким чином, здібності полягають не в самих знаннях, умінях та навичках, а в тому, наскільки швидко й легко людина оволодіває ними при наявності позитивної мотивації.

Здібності – це система властивостей особистості, що відповідає вимогам діяльності та забезпечує високі досягнення в ній. Одні з цих властивостей є провідними, а інші – другорядними. Це залежить від конкретної діяльності. Так, провідною властивістю педагога є здатність проектувати майбутнє кожного школяра у поєднанні з педагогічною винахідливістю, гуманністю, тактом; допоміжні – артистичні, ораторські дані.

Високу міру виявлення здібностей називають обдарованістю, що є кількісною характеристикою здібностей. Сукупність здібностей, які зумовлюють особливо успішну діяльність людині в одній чи кількох сферах, які вирізняють її серед інших людей, що виконують ту ж діяльність у тих же умовах, називають **обдарованістю**. Н.С.Лейтес та

В.О.Крутецький виявили систему психологічних ознак обдарованості дитини, які об'єднуються у три блоки:

- 1) уважність, зібраність, готовність до напруженої роботи;
- 2) потреба в праці та працьовитість;
- 3) швидкість мислительних процесів, висока продуктивність розумової діяльності на основі високого рівня володіння операціями мислення.

Високий рівень здібностей людини до певної діяльності, який виявляється в оригінальності та новизні підходу, супроводжується досягненнями найбільш високих результатів у цій сфері, називають **талантом**. Талант відрізняється від обдарованості наявністю вагомих, яскраво індивідуальних результатів діяльності. Обдарованість розуміється більше як можливість майбутніх досягнень. Талант – це створення нового в межах вже існуючих шляхів і напрямів людського досвіду: науки, техніки, мистецтва.

Геніальність – найвищий рівень здібностей, відкриття нових напрямків, шляхів в галузі наукових досліджень, техніки, мистецтва. Наприклад, до кінця XIX ст. всі геометричні відкриття робились у межах евклідової геометрії талановитими вченими. Геній російського математика М.І.Лобачевського (1792-1856) виявився у парадоксальних запереченнях постулатів Евкліда і у відкритті нового напрямку – неевклідової геометрії.

Т.Рібо запропонував вирізняти типи геніїв:

- 1) з однаково сильними розумом і волею (Македонський, Кромвель, Наполеон);
- 2) генії розуму, підкорювачі матерії (Пастер, Гельмгольц, Рентген);
- 3) генії думки (філософи, мислителі);
- 4) поети, артисти (не впливають на явища дійсності). Т.Манн назвав чотири генії поезії: Гомера, Шекспіра, Гете, Пушкіна.

2. Види здібностей

Виділяють види здібностей за їх спрямованістю або спеціалізацією.

Загальні здібності охоплюють властивості особистості, які відповідають вимогам багатьох видів діяльності. Поділяються на типи художника, мислителя, середнього (за І.П.Павловим). Художні здібності передбачають яскравість образів, вразливість, емоційність, естетичний смак, почуття гармонії. Розумові здібності полягають у вміннях оперувати абстрактним матеріалом, у володінні мислительними операціями, мовленням, мистецтвом міркувати. Середній тип означає однаковий розвиток і художніх, і розумових здібностей.

Спеціальні здібності відповідають вимогам окремої діяльності (літературні, наукові, педагогічні). Структура спеціальних здібностей

складається з тих властивостей особистості, які безпосередньо впливають на успіх певної діяльності. Наприклад, В.О.Крутецький виявив таку структуру математичних здібностей:

- ✓ швидке й широке узагальнення математичного матеріалу;
- ✓ швидке згортання, скорочення, економність процесу міркування при розв'язуванні математичних задач;
- ✓ швидке переключення з прямого на зворотній хід думки при розв'язанні завдань;
- ✓ математична пам'ять на математичні співвідношення, схеми доведень, способи розв'язання;
- ✓ математична спрямованість – прагнення всі явища пояснити через поняття математики.

Ці види здібностей пов'язані між собою: людина з розвиненими загальними здібностями має сприятливі умови для розвитку спеціальних. Загальні здібності становлять основу розвитку гармонійної особистості. Спеціальні – професіонала.

Для шкільної освіти важливо визначити мету: кого вона виховує насамперед – особистість чи професіонала? Недооцінка спеціальних здібностей може призвести до поверховості у розвитку особистості, коли вона про все знає, але неглибоко, все вміє, але недосконало. Натомість, при недооцінці значення розвитку загальних здібностей формується людина, подібна до машини, пристрою з вузькими визначеними функціями. В неї відсутні широкі інтереси, виникають труднощі у порозумінні з людьми інших спеціальностей, знижується професійна мобільність – готовність до оволодіння новими спеціальностями тощо. Як говорив Козьма Прутков, спеціаліст нагадує флюс – розвиток його односторонній. Не можна розвивати лише спеціальні здібності в підготовці людини до певної професії. Їх слід поєднувати з формуванням загальних.

За рівнем розвитку виокремлюють репродуктивні та творчі здібності. *Репродуктивні* виявляються в успішності оволодіння знаннями, навичками, вміннями; *творчі* – у здатності до винайдення нового, оригінального, до наукових відкриттів. Між ними існує тісний зв'язок. Нові відкриття людина робить спираючись на свої знання, минулий досвід. Людина, яка володіє репродуктивними здібностями, не обов'язково має і творчі та навпаки. Відомі феномени вундеркіндів – дітей, що дуже швидко засвоюють шкільну програму, раніше на 3-5 років від своїх ровесників закінчують школу, навчаються в університеті. Здавалось би, всі вони в майбутньому повинні стати блискучими вченими, зробити унікальні відкриття. Однак, це буває далеко не завжди. Порівняймо ці випадки з долею М.В.Ломоносова, який почав навчатися пізніше від своїх заможних ровесників. І.Крилов написав першу байку у 40 років.

3. Фізіологічні основи і вимірювання здібностей

Здібності не вроджені, але мають природні передумови, насамперед, особливості нейронних структур мозку людини та його функцій (зорова пам'ять, музичний слух, чутливість до запахів, смаків). **Задатки** – це природна основа здібностей, ще нерозвинених, яка виявляється при перших спробах людини зайнятися діяльністю. Музичний слух перевіряється у спробі відтворити почутий звук. В утворенні здібностей відіграє роль загальний тип нервової системи, чутливість аналізаторів, особливості анатомо-фізіологічної організації людини. Так, для спортивних здобутків важливою є гнучкість тіла. Для дегустаторів – феноменальна чутливість нюхового та смакового аналізаторів. Задатки багатозначні: на основі однакових формуються різні здібності залежно від характеру діяльності. Не всі задатки перетворюються у здібності. Це залежить від конкретно-історичних умов життя. Так, музичний слух не виявиться, якщо людина живе в оточенні, де немає музичних інструментів.

Дехто з учених вважає, що існування династії музикантів, художників, свідчить на користь вродженості здібностей. Так, у сім'ї Баха було більше 60 музикантів (Йоганн Себастьян з'явився в п'ятому поколінні), у Моцарта – 5, у Гайдна та Штрауса – по 2. Ці факти не можна вважати абсолютним свідченням на користь біологічної спадковості. Вони також можуть бути результатом сприятливої для розвитку даних здібностей сімейної атмосфери. Не менше відомо фактів, коли діти видатних батьків нічим не відзначились. Так, нащадки Нобелівських лауреатів (їх близько 400) за винятком двох (Кюрі та Н.Бора) не удостоєні такими преміями. Хоча здібності залежать від природних задатків, але самі вони є продуктом людської історії.

Отже, здібності є поєднанням вродженого та набутого. Ось як образно пояснив Л.А.Венгер взаємозв'язок між задатками, умовами виховання та розвитком здібностей: «Задатки можуть більшою чи меншою мірою сприяти розвитку здібностей так само, як суглинок чи чорнозем різною мірою сприятливий для розвитку рослин. Але що саме виросте із насінини – яблуна чи слива – залежить не від ґрунту, а від того, яке насіння було вкинуте». За дослідженнями американських психофізіологів, розвиток здібностей приблизно на 42-48% визначається задатками і на 52-58% умовами виховання.

Актуальною є проблема вимірювання здібностей. Вперше її обґрунтував ще Ф.Гальтон (1822-1911). У своїй теорії, яка отримала назву «**свгеніка**», він доводив, що з часів Давньої Греції відбувається виродження людської раси, тому природний відбір слід замінити розумним на основі вимірювання здібностей. Для вимірювання здібностей важливим є питання про показники або критерії, за допомогою яких можна

розпізнати здібності. У минулому існувала думка, що органи мозку і тіла людини можуть вказувати на її задатки. Ф.Галль розвивав ідею про залежність здібностей від поверхні черепа. І сьогодні нам відоме марновірство, за яким людина з високим чолом ніби то має значні розумові здібності. Сучасна нейрофізіологія заперечує ці погляди. Друга гіпотеза про залежність здібностей від розмірів мозку також не знайшла підтвердження. Середня вага мозку людини 1400 грамів, але вона значно коливається у різних людей. Наприклад, у І.Тургенева мозок важив 2012 грамів, у А.Франса – 1017 грамів. Найбільш продуктивними є гіпотези зв'язку здібностей із побудовою та розташуванням нервових клітин.

Отже, зовнішніх анатомо-фізіологічних показників, помітних з першого погляду, які могли б засвідчити здібності нормальної людини наука так і не знайшла. Проте психологія все ж таки здатна визначити рівень здібностей людини з урахуванням структури її інтелектуальних, емоційно-вольових, мотиваційних властивостей. Головними методами при цьому є психологічне спостереження й експеримент, що дозволяють досліджувати діяльність та поведінку людини.

4. Чинники розвитку здібностей

Здібності реалізуються в діяльності людини залежно як від зовнішніх умов, так і від внутрішніх чинників. Відомо безліч випадків, коли здібна людина має всі умови для розвитку, але її лінь, безвілля, байдужість стають нездоланим бар'єром у діяльності. Водночас, буває, що за відсутності сприятливих зовнішніх умов розвиваються талановиті особистості. Розвиток здібностей не є самоціллю і не вичерпує всього багатства особистості. Іноді обдарована дитина випереджує одноліток, але в неї не складаються стосунки ні з молодшими, ні зі старшими. Тому на першому плані не питання про розвиток обдарованості, а задача формування особистості в цілому, в якій здібності є одним з компонентів. Назвемо головні особистісні чинники розвитку здібностей. Найбільш яскраво вони виражені на прикладі біографій видатних людей, які досягли значних результатів у науці, мистецтві, техніці.

Важливим чинником розвитку здібностей є стійкі **інтереси** до певної діяльності людини, які переростають у схильність до професійного оволодіння певною діяльністю. Між здібностями та інтересами існує складна залежність. Інтерес виникає до того, у чому виявились здібності людини, що їй добре вдається, де вона мала успіх. Одним з педагогічних прийомів є створення ситуації успіху – таких умов, за яких навіть найслабший учень міг би виявити себе. Водночас, випадковий інтерес, спочатку не пов'язаний з досягненням успіху і здібностями, згодом може бути вирішальним чинником їх розвитку. Так, Е.Галуа – відомий

математик – навчався риторичі. Йому потрапив до рук підручник геометрії. Він читав його, не відриваючись і засвоїв зміст за два дні замість двох років, на які був розрахований цей курс.

Наполегливість і цілеспрямованість. Вони мали вирішальне значення для долі багатьох талановитих і геніальних людей, коли їм доводилось долати складні перешкоди до улюбленої справи (М.В.Ломоносов, Т.Г.Шевченко). Героїчних зусиль коштувало право займатись живописом народній художниці України Катерині Білокур. Вона народилась у селі на Полтавщині. Односельці не підтримали бажання маленької дівчинки малювати. Родичі сварили за витрати паперу і часу, так потрібного на роботу у господарстві. Зрозуміло, що вона не мала можливості купити пензлі, фарби. Все це художниця виготовляла з природного матеріалу. Тільки наприкінці життя вона отримала певне визнання. Згодом її картини з квітами, фруктами, овочами прославили на весь світ красу української природи.

Працелюбність і працездатність. Видатні люди, які довели унікальність своїх здібностей, багато і наполегливо працювали. П.Чайковський писав: «Весь секрет у тому, що я працюю щоденно і акуратно», що натхнення не любить лінькуватих. Едісон працював по шістнадцять і більше годин на добу. Бувало, спав всього по дві години. Вважав, що геніальність є результатом дев'яноста дев'яти відсотків поту та одного відсотку таланту.

Позитивне ставлення до сфери виявлення здібностей. Коли в цій сфері людина вбачає сенс свого життя, то діяльність носить посправжньому творчий характер, здійснюється із захопленням та приносить задоволення. Так, видатний театральний діяч К.Станіславський назвав свою автобіографічну книгу «Мое життя – в мистецтві». І.П.Павлов радив: «Будьте пристрасні у вашій роботі, у ваших шуканнях».

Вимогливість до себе, прагнення до самовдосконалення. Відомо, що твори більшості видатних письменників, поетів (О.С.Пушкіна, М.Ю.Лермонтова, І.С.Тургенева, Л.М.Толстого) мають по кілька варіантів. Л.М.Толстой зізнався, що деякі речення він переписував по п'ять разів, прагнучи якомога влучніше передати думку. М.В.Гоголь знищив другу частину свого найвизначнішого твору – «Мертвих душ». Неодноразово перемальовували свої картини і видатні художники.

ТЕСТОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗНАТЬ ДО ДРУГОГО МОДУЛЯ

1. Оберіть найбільш точне тлумачення. Особистість – це:
  - а) свідомий індивід, який займає певне положення у суспільстві і виконує певну суспільну роль
  - б) людина, яка має тверді переконання
  - в) біологічна істота, яка належить до класу ссавців
  - г) людина, яка має високий соціальний статус
2. Оберіть найбільш точне тлумачення. Індивід – це:
  - а) окремо взятий представник людського роду
  - б) біологічна істота
  - в) представник певної спільноти
  - г) сукупність особливостей, які відрізняють одну людину від інших
3. Оберіть найбільш точне тлумачення. Світогляд – це:
  - а) норма поведінки, що склалася історично
  - б) сукупність знань, уявлень, переконань про світ, дійсність
  - в) особливі способи відображення дійсності
  - г) властивість високоорганізованої матерії
4. Особистістю людина:
  - а) народжується
  - б) стає у процесі дозрівання
  - в) стає у процесі виховання
  - г) стає під впливом батьків і вчителів
5. Чинниками становлення особистості є:
  - а) лише спадковість
  - б) лише середовище
  - в) спадковість та соціум
  - г) кліматичні умови
6. Оберіть найбільш точне тлумачення. Спрямованість особистості – це:
  - а) процес безперервного прийняття рішень на основі зважування альтернатив поведінки
  - б) стійке й вибіркове прагнення особистості до життєво значущих об'єктів
  - в) прагнення людини досягти певного результату, який би підтвердив особисту першість
  - г) усталена система найважливіших цільових програм особистості, яка стосується діяльності, поведінки та спілкування
7. Психологічні властивості особистості – це:
  - а) вроджені властивості, які мають ситуативний характер
  - б) відносно постійні, стійкі властивості, які формуються в процесі індивідуального життя

- в) риси особистості, які виявляють стійке вибіркове ставлення особистості до навколишнього
- г) людські задатки, риси темпераменту
8. Система всіх видів спонукань (потреби, мотиви, цілі, установки), які регулюють поведінку і діяльність людини, утворюють сферу:
- а) структури особистості
- б) самосвідомості
- в) мотивації
- г) домагань
9. Вітчизняна психологія стверджує, що джерелом активності особистості є:
- а) вроджені інстинкти, спільні з тваринними предками
- б) потреби, які не є вродженими, а виникають і розвиваються у процесі взаємодії людини з соціальним середовищем
- в) вроджена потреба у самоствердженні
- г) соціальні потреби, що є вродженими
10. Яку з поданих точок зору на співвідношення біологічного й соціального в структурі особистості слід вважати правильною?
- а) особистість формується суспільством; біологічні особливості людини не мають на цей процес суттєвого впливу
- б) особистість визначається біологічними, спадковими чинниками
- в) жодне суспільство не може змінити те, що закладене в людині природою
- г) біологічні чинники виступають як природні передумови, а соціальні – як рушійна сила психічного розвитку людини у формуванні її особистості.
11. Низька адаптація до темряви, хороша координація обох рук, повільна швидкість впізнавання, висока емоційна збудливість, низька моторна ригідність, висока сенсорна чутливість – це особливості поведінки людини, що характеризують її як:
- а) індивіда
- б) особистість
- в) індивідуальність
- г) суб'єкта діяльності
12. Старанність, товариськість, трудолюбство, акуратність – це особливості поведінки людини, що характеризують її як:
- а) індивіда
- б) особистість
- в) індивідуальність
- г) суб'єкта діяльності
13. Що у структурі особистості характеризує наступний приклад?
Десятикласник Віктор, на думку викладачів, глибоко знає програмовий матеріал. Його мовлення повільне, мало емоційне, але дуже змістовне. Енергійний, хоча не відрізняється особливою рухливістю: не збуджується, не загоряється в роботі. У навчанні невтомний, але інтереси його однобічні.

20. Система усвідомлених потреб людини, що спонукає її діяти у відповідності зі своїми поглядами, світоглядом, знаннями лежить в основі такого мотиву, як:
- а) прагнення
  - б) переконання
  - в) бажання
  - г) інтерес
21. Мотиви поведінки, у яких виявляється потреба людини в таких умовах існування і розвитку, що безпосередньо відсутні, але можуть бути створені у результаті діяльності – це:
- а) прагнення
  - б) установка
  - в) переконання
  - г) інтерес
22. Створений фантазією образ бажаного майбутнього – це:
- а) прагнення
  - б) мрія
  - в) бажання
  - г) ідеал
23. Потреба діяти у відповідності зі зразком, обраним для наслідування – це:
- а) прагнення
  - б) мрія
  - в) бажання
  - г) ідеал
24. Неусвідомлена готовність особистості діяти певним чином – це:
- а) прагнення
  - б) установка
  - в) бажання
  - г) інтерес
25. Образ «Я», уявлення про власні якості, здібності, можливості – це складові такого компоненту самосвідомості особистості, як:
- а) когнітивний
  - б) оцінний
  - в) вольовий
  - г) емоційний
26. Самоствавлення, самоповага, самолюбство – це складові такого компоненту самосвідомості особистості, як:
- а) когнітивний
  - б) оцінний
  - в) вольовий
  - г) емоційний
27. Самооцінка, саморегуляція, самовплив – це складові такого компоненту самосвідомості особистості, як:
- а) когнітивний
  - б) оцінний
  - в) вольовий
  - г) емоційний
28. Знайдіть серед відповідей найбільш точні та поясніть їх.
Діяльність це:
- а) свідома внутрішня активність людини, спрямована на задоволення потреб
  - б) зовнішня активність людини, регульована свідомою метою
  - в) активність людини, регульована свідомою метою і спрямована на задоволення її потреб
  - г) сукупність дій людини
29. Яке з наведених нижче визначень мети діяльності є правильним?
- а) це усвідомлене спонукання до тих чи інших дій

- б) це те, що зумовлює прагнення людини до даної, а не до якої-небудь іншої мети
в) це образ того, на що спрямована діяльність, і що повинно скласти її прямий результат
г) це неусвідомлене спонукання людини до тих чи інших дій
30. Психіка дитини розвивається:
а) у процесі гри і праці
б) у діяльності
в) незалежно від діяльності
г) у діяльності й спілкуванні
31. Виберіть серед поданих ознак ті, що характеризують діяльність взагалі:
а) умова розвитку психіки, і прояву всіх психічних реакцій
б) діяльність, спрямована на засвоєння способів виконання дій
г) діяльність, спрямована на одержання результату, що задовольняє матеріальні й духовні потреби людей
д) діяльність, спрямована на засвоєння і застосування системи понять
е) діяльність, що задовольняється самим процесом виконання.
32. Виберіть серед поданих ознак ті, що характеризують діяльність гри:
а) умова розвитку психіки, і прояву всіх психічних реакцій
б) діяльність, спрямована на засвоєння способів виконання дій
в) діяльність, спрямована на одержання результату, що задовольняє матеріальні й духовні потреби людей
г) діяльність, спрямована на засвоєння і застосування системи понять
д) діяльність, що задовольняється самим процесом виконання.
33. Виберіть серед поданих ознак ті, що характеризують діяльність учіння:
а) умова розвитку психіки, і прояву всіх психічних реакцій
б) діяльність, спрямована на засвоєння способів виконання дій
в) діяльність, спрямована на одержання результату, що задовольняє матеріальні й духовні потреби людей
г) діяльність, що задовольняється самим процесом виконання.
34. Виберіть серед поданих ознак ті, що характеризують трудову діяльність:
а) умова розвитку психіки, і прояву всіх психічних реакцій
б) діяльність, спрямована на засвоєння способів виконання дій
в) діяльність, спрямована на одержання результату, що задовольняє матеріальні й духовні потреби людей
г) діяльність, спрямована на засвоєння і застосування системи понять
д) діяльність, що задовольняється самим процесом виконання
35. У якому випадку подано повне і правильне означення гри?
а) найулюбленіша, доступна діяльність дитини
б) відтворення людського життя дитиною

- в) це процес обміну інформацією, діями і сприймання іншої людини та встановлення з нею взаєморозуміння
 г) це процес комунікації
47. У якому рядку перелічені лише механізми взаєморозуміння:
 а) аналіз, рефлекс, емпатія, аглютинація
 б) емпатія, ідентифікація, рефлексія, стереотипізація
 в) інтеріоризація, рефлексія, стереотипізація, ідентифікація
48. Які особливості більшою мірою характеризують мову?
 а) найдосконаліша, притаманна людині діяльність спілкування для передавання думок, вираження волі, почуттів
 б) засоби засвоєння, збереження і передавання культурного досвіду людства
 в) використання звуків, букв, морфем, елів, речень для задоволення потреб спілкування
 г) індивідуальні особливості вимови, стилю, словника.
49. Які особливості більшою мірою характеризують мовлення.
 а) найдосконаліша, притаманна людині діяльність спілкування для передавання думок, вираження волі, почуттів
 б) історично складені норми засобів спілкування
 в) засоби засвоєння, збереження і передавання культурного досвіду людства.
 г) національні особливості вербальних засобів спілкування
50. Ознаки якого з видів мовлення наведені нижче?
 Відсутні немовні комунікативні засоби – жести, міміка, зображення; граматичні зв'язки виражені найповніше, найдужче піддається волювому контролю; заздалегідь плановане і програмоване
 а) діалогічного
 б) монологічного
 в) писемного
 г) внутрішнього
51. Ознаки якого з видів мовлення наведені нижче?
 Зміст мовлення зрозумілий завдяки конкретній ситуації спілкування, значною мірою мимовільне. Широко використовуються немовні комунікативні засоби – жести, міміка. Подальші висловлювання значною мірою зумовлені попередніми висловлюваннями співбесідників.
 а) діалогічного
 б) монологічного
 в) писемного
 г) внутрішнього
52. Ознаки якого з видів мовлення наведені нижче?
 Не має граматичних форм зв'язку; фрагментарне, уривчасте, без граматичних зв'язків. Випадають чи послаблюються окремі рухи вимовляння
 а) діалогічного
 б) монологічного
 в) писемного
 г) внутрішнього

тишій й самотності, важко сходиться з новими людьми, надто велика увага до себе з боку інших його бентежить.

а) сензитивність	г) темп реакцій
б) ригідність-пластичність	д) екстравертованість-
в) активність-реактивність	інтравертованість

58. Зазначте чим зумовлена така особливість поведінки у дітей старшого дошкільного віку холеричного темпераменту під час виконання різних трудових завдань.

Вони неуважні під час пояснення завдання, навіть тоді, коли цікаво.

а) темпераментом	б) мотивацією

59. Зазначте чим зумовлена така особливість поведінки у дітей старшого дошкільного віку холеричного темпераменту під час виконання різних трудових завдань.

Вони часто не вислуховують пояснення до кінця і беруться за роботу.

а) темпераментом	б) мотивацією

60. Зазначте чим зумовлена така особливість поведінки у дітей старшого дошкільного віку холеричного темпераменту під час виконання різних трудових завдань.

Під час невдач бувають зриви; діти рвуть зошити, кидають роботу, коли щось не виходить

а) темпераментом	б) мотивацією

61. Зазначте чим зумовлена така особливість поведінки у дітей старшого дошкільного віку холеричного темпераменту під час виконання різних трудових завдань.

У нових завданнях з яскравим матеріалом під час пояснення уважно стежать за кожним рухом вихователя.

а) темпераментом	б) мотивацією

62. Зазначте, чим зумовлена така особливість поведінки у дітей старшого дошкільного віку холеричного темпераменту під час виконання різних трудових завдань.

У роботах на змагання виявляють терпіння і наполегливість під час невдач.

а) темпераментом	б) мотивацією

63. Зазначте чим зумовлена така особливість поведінки у дітей старшого дошкільного віку холеричного темпераменту під час виконання різних трудових завдань.

В одноманітній роботі проявляють поспішність, неохайність, недбалість.

а) темпераментом	б) мотивацією

64. Заповніть пропущене слово.

Властивості ... і є тими природними властивостями, які зумовлюють динаміку перебігу психічної діяльності людини.

- а) особистості
б) характеру
- в) темпераменту
г) психіки
65. Заповніть пропущене слово.
Від ... залежать особливості характеру, які визначають динаміку його виявлення.
- а) особистості
б) спрямованості
- в) темпераменту
г) мотивації
66. Заповніть пропущене слово.
Характер не передається за спадковістю і не є природженою якістю особистості, він ... під впливом умов життя, в процесі виховання і активної взаємодії з оточуючим світом.
- а) формується
б) виникає
- в) виявляється
г) розвивається
67. Заповніть пропущене слово.
Вирішальний вплив на формування характеру робить...
- а) спілкування
б) виховання
- в) темперамент
г) освіта
68. Із наведених суджень вибрати те, яке найбільш повно розкривають наукове розуміння характеру.
- а) характер – це така сукупність психічних властивостей людини, яка і передається за спадковістю, і формується в процесі її життєдіяльності.
б) «Риси характеру соціально типові та індивідуально своєрідні» (Я.Л.Коломінський).
в) «У характері проявляються і ставлення особистості, і способи дій, за допомогою яких ці ставлення здійснюються» (Я.Л.Коломінський).
г) «Характер – це типовий для особистості стиль соціальної поведінки, який утворився і закріпився в результаті життєвих впливів і виховання».
д) «Єдність мотивів і волі є те, що утворює характер людини» (Б.С.Алякрінський).
69. З числа наведених нижче тверджень виберіть те, яке найповніше розкриває поняття «характер».
- а) риси характеру проявляються за будь-яких обставин і умов
б) риси характеру проявляються лише за відповідних типових обставин
в) риси характеру – це не що інше, як ставлення особистості до певних сторін дійсності
г) риси характеру – це не що інше, як певні способи дій
д) у характері проявляються і ставлення особистості, і способи дії, за допомогою яких ці ставлення реалізуються.
70. За описом поведінки дитини визначте тип її темпераменту.
Іринка Н., вісім років. Дівчинка жвава, життєрадісна, кокетлива, любить поговорити; добра, але заздрісна, намагається бути помітною в колективі, заслужити похвалу. Товариська, але дуже враз-

лива. Іра цікавиться всім, проте її інтереси нестали, вона швидко охолоняє. Багато уваги приділяє своїй зовнішності: годинами може сидіти перед дзеркалом, змінювати зачіску, перев'язувати стрічки, вкладати у волосся квіти. Дівчинка в колективі активна, але якщо їй у спільній роботі доводиться комусь підкорятися, вона втрачає до заняття будь-який інтерес. (За П.М.Якобсоном).

а) сангвінічний	в) флегматичний
б) холеричний	г) меланхолічний

71. Визначте, яка властивість структури характеру найяскравіше проявляється у наведеній характеристиці.

Сергій Г., 17 років. Легко піддається різним впливам. Інтереси його слабкі й нестали. Колись цікавився технікою, потім захопився шахами, останнім часом грає в шкільному оркестрі на домрі. Вчиться посередньо. За громадську роботу береться охоче, але виконує недбало. Перед найменшими труднощами пасує (За М.Д. Левітовим).

а) сила-слабкість	в) цілісність-суперечливість
б) сталість-пластичність	г) глибина-поверховість

72. Визначте, яка властивість структури характеру найяскравіше проявляється у наведеній характеристиці.

Мишко С., 8 років. Дуже хитрий хлопчик, намагається обдурити товаришів у грі, і це йому часто вдається. У колективі Мишка не люблять за хитрість, забіякуватість та ябедництво. Він намагається всю вину перекласти на інших. Хлопчик брехливий, лицемірний, радіє з невдач товаришів, часто пустує, проте вчасно ухилиється від викриття, і тоді вся провина падає на інших учнів. Він залишається цим задоволений. Водночас Мишко добрий, швидко забуває образу (За П.М.Якобсоном).

а) сила-слабкість	в) цілісність-суперечливість
б) сталість-пластичність	г) глибина-поверховість

73. Визначте, яка властивість структури характеру найяскравіше проявляється у наведеній характеристиці.

Рита Б., 17 років. Здорового вигляду дівчина, типовий сангвінік. Учиться з усіх предметів добре, працює старанно, тимчасові невдачі її не розхолоджують, а мобілізують. Вона найбільше цікавиться спортом, бо він, за її виразом, «робить вольових людей». У спорті їй у туристських походах дівчина проявляє велику сміливість і наполегливість. У Рити хворобливе самолюбство, її дуже дратує, коли, як їй здається, «б'ють по її самолюбству». У колективі дівчину люблять за чуйність, життєрадісність, але, якщо її зачіпають, вона реагує надто грубо. Мати Рити відзначає працьовитість дочки і скаржиться на прояви грубоців. (За М.Д.Левітовим).

а) сила-слабкість	в) цілісність-суперечливість
б) сталість-надмірна пластичність	г) глибина-поверховість

74. Який зв'язок існує між здібностями та досвідом особистості:
- а) вони тотожні
  - б) досвід становить зміст здібностей
  - в) досвід становить одну з умов здібностей
  - г) досвід зумовлює здібності.
75. Сукупність здібностей, які зумовлюють особливо успішну діяльність людини в певній сфері, які вирізняють її серед інших людей, що виконують ту ж діяльність у тих же умовах, називають...»
- а) загальними
  - б) інтелектуальними
  - в) художніми
  - г) спеціальними
76. Вставте пропущене слово. «... – найвищий рівень здібностей, відкриття нових напрямків, шляхів в галузі наукових досліджень, техніки, мистецтва».
- а) талант
  - б) обдарованість
  - в) геніальність
  - г) творчість
77. Вроджену основу здібностей становить:
- а) тип вищої нервової діяльності
  - б) тип темпераменту
  - в) тип конституції тіла
  - г) задатки
78. Перехід задатків у здібності зумовлений:
- а) вихованням
  - б) проходить спонтанно
  - в) суспільними умовами
  - г) суспільними умовами та діяльністю особистості.
79. Чи можна за зовнішніми ознаками визначити задатки нормальної людини?
- а) так
  - б) іноді
  - в) ні
  - г) частково
80. Які особистісні чинники визначили розвиток здібностей у такому випадку? *Видатний театральний діяч К.Станіславський назвав свою автобіографічну книгу «Моє життя – в мистецтві». І.П.Павлов радив: «Будьте пристрасні у вашій роботі, у ваших шуканнях».*
- а) цілеспрямованість, наполегливість
  - б) працелюбність і працездатність
  - в) зв'язок діяльності з сенсом життя
  - г) прагнення до самовдосконалення, вимогливість
81. Які особистісні чинники визначили розвиток здібностей у такому випадку? *Відомо, що твори більшості видатних письменників, поетів мають по кілька варіантів. Л.М.Толстой зізнавався, що деякі речення він переписував по п'ять разів, прагнучи якомога влучніше передати думку. М.В.Гоголь знищив другу частину свого найвизначнішого твору – «Мертвих душ». Неодноразово перемальовували свої картини і художники.*

а) цілеспрямованість, наполегливість	в) зв'язок діяльності з сенсом життя
б) працелюбність і працездатність	г) прагнення до самовдосконалення, вимогливість

82. Які особистісні чинники визначили розвиток здібностей у такому випадку? *Народна художниця України Катерина Білокур народилась у селі на Полтавщині. Односельці не підтримали бажання маленької дівчинки малювати. Родичі сварили за витрати паперу і часу, так потрібного на роботу у господарстві. Зрозуміло, що вона не мала можливості купити пензлі, фарби. Все це художниця виготовляла з природного матеріалу. Тільки наприкінці життя вона отримала певне визнання. Згодом її картини з квітами, фруктами, овочами прославили на весь світ красу української природи.*

а) цілеспрямованість, наполегливість	г) прагнення до самовдосконалення, вимогливість
б) працелюбність і працездатність	
в) зв'язок діяльності з сенсом життя	

83. Які особистісні чинники визначили розвиток здібностей у такому випадку? *П. Чайковський писав: «Весь секрет у тому, що я працюю щоденно і акуратно», що натхнення не любить лінькуватих. Едісон працював по шістнадцять і більше годин на добу. Бувало, спав всього по дві години. Вважав, що геніальність є результатом дев'яноста дев'яти відсотків поту та одного відсотку таланту.*

а) цілеспрямованість, наполегливість	г) прагнення до самовдосконалення, вимогливість
б) працелюбність і працездатність	
в) зв'язок діяльності з сенсом життя	

84. Наступні слова визначають:

а) темперамент	в) характер
б) здібність	г) задатки

Працелюбність, наполегливість, спостережливість, красномовство, глибина почуттів, життєрадісність, винахідливість, принциповість, ініціативність, вимогливість, зарозумілість, лінивість, воля, рішучість, оптимізм.

85. Наступні слова визначають:

а) темперамент	в) характер
б) здібність	г) задатки

Вразливість, швидкість мислення, сила емоційної реакції, повільність, екстравертованість, багатство міміки, ригідність, швидкість переключення уваги, сенситивність.

86. Наступні слова визначають:

а) темперамент	в) характер
б) здібність	г) задатки

Геніальність, музикальність, творча уява, бездарність, талановитість.

87. Заповнити пропущене слово.
Здібності – це ті якості особистості, які потрібні для діяльності, забезпечують ... її виконання.
 а) якість
 б) швидкість
 в) ретельність
 г) успішність
88. Заповнити пропущене слово.
Здібності формуються і проявляються тільки в ... .
 а) спілкуванні
 б) роботі
 в) діяльності
 г) навчанні
89. Заповнити пропущене слово.
«Задатки можуть більшою чи меншою мірою сприяти розвитку ... так же, як суглинок чи чорнозем різною мірою сприятливі для розвитку рослин. Але що саме виросте із насінини – яблуна чи слива – залежить не від ґрунту, а від того, яке насіння було кинуте.» (Венгер Л. А.)
 а) особистості
 б) психіки
 в) здібностей
 г) характеру
90. Вставте слово, яке знаходиться до даного слова у тому ж відношенні, що і у наведеному зразку.
темперамент – ...
 Зразок: психіка – мозок
 а) емоції
 б) характер
 в) типнервової системи
 г) знання
91. Вставте слово, яке знаходиться до даного слова у тому ж відношенні, що і у наведеному зразку.
характер – ...
 Зразок: особистість – спрямованість
 а) розум
 б) психічне
 в) вчинок
 г) знання
92. Вставте слово, яке знаходиться до даного слова у тому ж відношенні, що і у наведеному зразку.
здібність – ...
 Зразок: психічне – фізіологічне
 а) талант
 б) задатки
 в) майстерність
 г) суб'єктивне
93. Дати психологічний коментар газетному повідомленню. У чому повчальність цього прикладу?
Стверджують, що прообразом Митрофанушки для творця безсмертної комедії «Недоросль» Д.І.Фонвізіна став дворянський син Олексій Оленін. У 1782 році йшла прем'єра п'єси. Олексій Оленін був присутнім на спектаклі й впізнав себена сцени. Він був настільки зворушений, що ґрунтовно зайнявся навчанням. Прошли роки. Олек-

ксії Миколайович Оленін став одним із найосвіченіших людей свого часу. Він був археологом, істориком, палеографом, художником і державним діячем (членом державної ради). У 1811 році став директором Петербурзької публічної бібліотеки, а з 1817 року – президентом Академії мистецтв.

- а) здібності вроджені й незмінні
  - б) здібності розвиваються під впливом волі людини
  - в) здібності цілком залежать від зовнішніх умов розвитку
  - г) здібності цілком визначаються волею людини
94. Яке з наведених означень здібностей є правильним? Здібності – це:
- а) індивідуально-психологічні властивості, що є необхідною умовою виконання творчої діяльності
  - б) психічні властивості, що зумовлюють успішне навчання
  - в) психічні властивості, що є природженими і служать основою успішного виконання будь-якої діяльності
  - г) індивідуально-психологічні властивості, що відповідають вимогам даної діяльності і є умовою її успішного виконання
  - д) Індивідуально-психологічні властивості, що виявляються і розвиваються у творчій діяльності
95. Яке з тверджень є правильним?
- а) здібності існують незалежно від діяльності і поза нею
  - б) поза діяльністю здібності існувати не можуть
  - в) здібності в діяльності виявляються, у ній і розвиваються
  - г) здібності розвиваються незалежно від діяльності, але в діяльності виявляються
96. Під задатками треба розуміти:
- а) природжені здібності до якоїсь діяльності
  - б) здобуті у процесі навчання і виховання властивості особистості, що характеризують її здатність до певної діяльності
  - в) психологічні властивості, що є умовою успішного виконання певної діяльності
  - г) природжені анатомо-фізіологічні особливості, що є однією з передумов розвитку здібностей
97. Які ознаки здібностей відображені у наступному прикладі?
Софія Ковалевська, ще не знаючи перших чотирьох правил арифметики, розв'язувала задачі різними оригінальними способами. У віці десяти років вона засвоїла курс арифметики, що викладався у Празькому університеті. Потім швидко опанувала курс алгебри і взялася за вивчення вищої математики. Інтерес до алгебри був настільки сильним, що вона навіть уночі вставала й вивчала матеріал. Зустрівши у курсі фізики тригонометричні поняття, Софія Ковалевська у віці чотирнадцяти років самостійно розіб-

ралася в них, повторивши шлях відкриття тригонометрії. (За О.Г.Ковальовим, В.М.Мясіцевим.)

а) легкість і швидкість засвоєння знань, умінь і навичок	в) наявність глибокого інтересу до певної діяльності
б) подолання несприятливих життєвих обставин	г) високий ступінь творчості в діяльності
	д) ранній прояв здібностей до певного виду діяльності

98. Які ознаки здібностей відображені у наступному прикладі?

У 1969 р. у Київському університеті найпопулярнішим серед кількох тисяч студентів був дванадцятирічний Сашко Дворак. Він успішно витримав конкурсні екзамени й вчився на курсі механіко-математичного факультету. Вже у чотири роки він множив, ділив, вилучав корені; все усно, писати ще не вмів. У школу він пішов з семи років, відразу у II клас, де вчився, як усі. За VI клас одразу склав екзамени. Середню школу закінчив за п'ять років зі срібною медаллю.

а) легкість і швидкість засвоєння знань, умінь і навичок	в) наявність глибокого інтересу до певної діяльності
б) подолання несприятливих життєвих обставин	г) ранній прояв здібностей до певного виду діяльності

99. Які ознаки здібностей відображені у наступному прикладі?

Еварист Галуа, навчаючись у класі риторики, вирішив уперше зайнятися математикою. Він почав знайомитися з «Основами геометрії» Лежандра.

Він читав сторінка за сторінкою, і перед ним поставала струнка будова геометрії. Читаючи швидко, він бачив не тільки окремі теореми, а й взаємозв'язок між ними, будову цілого. Галуа спіймав себе на тому, що вгадує, знає наперед, що буде сказано далі.

Читаючи теореми, він майже миттєво розумів, як їх можна довести, Незабаром він міг передбачити хід доведення і формулювання теорем. У нього було таке почуття, наче знає геометрію дуже давно. На інших уроках, у будь-який вільний момент він читав, поглинаючи теореми, по-своєму доводячи їх, по-своєму розмірковуючи. Ввечері, лежачи в ліжку з розплющеними очима, він чітко бачив усі теореми, з якими ознайомився за день. Другого дня знову читав «Основи геометрії» і засвоїв цей курс, розрахований на два роки занять, за два дні. (Леопольд Інфельд. Еварист Галуа. – М., 1965.)

а) легкість і швидкість засвоєння знань, умінь і навичок	в) наявність глибокого інтересу до певної діяльності
б) подолання несприятливих життєвих обставин	г) високий ступінь творчості в діяльності

100. Які ознаки здібностей відображені у наступному прикладі?

Наталка грала сонету Бетховена. Несподівано почувся голос чотирирічної Тані: «Не так! не так! Неправильно граєш!». Таня залізла на стілець, й її маленькі пальчики побігли по клавішах. Наталка подивилася в ноти – Таня грала правильно.

За два уроки вона опанувала всю нотну грамоту, вивчила напам'ять п'єси з «Дитячого альбому» Чайковського і п'єси С.С.Прокоф'єва, написані для дітей; прелюдії Баха, Д.Б.Кабалевського і твори інших композиторів. (За О.О.Мальцевою.)

а) легкість і швидкість засвоєння знань, умінь і навичок
б) подолання несприятливих життєвих обставин

в) наявність глибокого інтересу до певної діяльності
г) ранній прояв здібностей до певного виду діяльності

МОДУЛЬ 3.

ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ ОСОБИСТОСТІ

Тема 3.1. Теорії особистості у глибинній психології

План

1. Поняття про глибинну психологію
2. Теорія особистості З.Фрейда
3. Теорія особистості в аналітичній психології К.Г.Юнга
  - 3.1. Поняття про колективне несвідоме і архетип
  - 3.2. Тлумачення джерел активності особистості та її розвитку
4. Теорія особистості в індивідуальній психології А. Адлера
5. Соціокультурна теорія особистості К.Хорні

Література

1. Адлер А. Лекции по аналитической психологии. – К.: Ваклер, 1996. – 282 с.
2. Максименко С.Д. Психологія особистості : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / [Максименко С.Д., Максименко К.С., Папуча М.В.]; за ред. С.Д. Максименка. – К. : КММ, 2007. – 296 с.
3. Психология личности в трудах зарубежных психологов / сост. и общая ред. Реана А.А. – СПб: Питер, 2000. – 320 с.
4. Столяренко О.Б. Психологія особистості. Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 280 с.
5. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции. – М.: Наука, 1991. – 456 с.
6. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Самоанализ. – М.: Прогресс, 1993. – 480с.
7. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. – СПб: Питер, 2007. – 607 с.
8. Юнг К.Г. Архетип и символ. – М.: Ренессанс, 1991. – 304 с.

1. Поняття про глибинну психологію

Глибинна психологія — напрямок у психології, що надає пріоритетного значення дослідженню глибинних, прихованих механізмів людської діяльності, основним об'єктом її вивчення виступає сфера несвідомого з його деструктивними, ірраціональними імпульсами, темними потягами. У глибинній психології значну роль у поведінці особистості відводять її минулому досвіду. Вважається, що те, що людина пережила у минулому, актуально присутнє в її теперішньому.

Традиційно глибинною психологією вважають **психоаналіз**. Іноді до неї відносять концепції особистості індивідуальної психології А.Адлера,

аналітичної психології К.Юнга, неофрейдизму К.Хорні, гуманістичного психоаналізу Е.Фромма, екзистенційної психології Ганни Фрейд. Глибинну психологію протиставляють вершинній (психології свідомості).

2. Теорія особистості З.Фрейда

Класичний психоаналіз розроблений **Зигмундом Фрейдом** (1856-1939). Важливу його складову становить теорія особистості, в якій запропоновано структурну модель особистості відповідно до трирівневого трактування психіки. Ці рівні – свідомий, досвідомий та несвідомий. Думки, відчуття, переживання, що їх актуально усвідомлює людина, становлять *свідомий* рівень її психіки. *Досвідоме* охоплює весь досвід особистості, що легко переходить у сферу свідомого. *Несвідоме* – найглибша й найбільш важлива для розуміння особистості сфера психіки. До неї належать інстинкти, потяги, бажання, інші утворення, перехід яких у сферу свідомого викликає почуття загрози, тривоги, неспокою. Ці несвідомі психічні утворення виявляються у прихованій або символічній формі (сновидіння, помилкові дії, жарти, оговори). Саме цей рівень переважно і визначає поведінку особистості.

Відповідно до фрейдистського тлумачення психіки, структура особистості утворена з трьох компонентів: *Id* (латинський займенник Воно), що позначає вроджені біологічні потреби людини, *Ego* (латинський займенник Я), що становить зону конфлікту і примирення між біологічним (Воно) та соціальним (зверх Я), *Superego* (з латин. – зверх Я), що охоплює засвоєні людиною соціальні норми, традиції, цінності тощо. «Воно» цілком входить у сферу несвідомого, «Я» та «Зверх Я» функціонують на всіх трьох рівнях психіки.

«Воно» виступає енергетичною базою особистості і належить до первинних процесів. Вроджені несвідомі й незадоволені утворення «Воно» викликають хворобливу психічну напругу і підштовхують особистість до їх задоволення, що призводить до розрядки напруги та приносить полегшення. «Воно» діє за принципом задоволення. У процесі розвитку особистості, її прилучення до суспільства частина «Воно» переходить в «Я».

Сфера «Я» належить до вторинних процесів і підпорядкована принципу реальності, що спрямований на попередження передчасної інстинктивної розрядки напруги. За допомогою реалістичного мислення та інших розумових процесів у сфері «Я» формуються механізми адаптації особистості до середовища, його вимог (так звані захисні механізми). З одного боку, «Я» забезпечує самозбереження, а з іншого – дозволяє особистості узгоджувати впливи зі сфери «Воно» із вимогами середовища.

Сфера «Зверх Я» – це засвоєні особистістю соціальні норми (табу, заборони, правила, цінності, ідеали тощо) як результат процесу іденти-

фікації з близькою дорослою людиною своєї статі. Важливі компоненти «Зверх Я» — совість та «Я-ідеал».

Водночас, при засвоєнні соціальних норм у дітей формується так званий *Едитів комплекс*, який складається із суперечливих почуттів, що їх дитина переживає стосовно близького дорослого, з яким ідентифікується.

Згідно З. Фрейду, людина конфліктна за своєю природою. Між всіма складовими особистості існує нестійка рівновага, що виникає внаслідок узгодження суперечностей у змісті та спрямуванні їх розвитку. У ній від народження борються два протилежних інстинкти, що визначають її поведінку. Такими інстинктами є ерос (сексуальний інстинкт, інстинкт життя і самозбереження) і танатос (інстинкт смерті, агресії, деструкції й руйнування). Ця боротьба виявляється в амбівалентності людських почуттів, у їх суперечливості. Амбівалентність почуттів посилюється суперечністю соціального буття і доходить до стану конфлікту, який виявляється в неврозі. Основні внутрішні суперечності особистості виникають між рівнями «Воно» і «Зверх Я», які регулює і розв'язує рівень «Я». Якщо «Я» не вдається подолати суперечність між «Воно» і «Зверх Я», то у людини виникають глибокі переживання, що характеризують внутрішній конфлікт.

Фрейд розкриває такі механізми захисту від них, як проекція, раціоналізація, витіснення, регресія і ін.. Основним механізмом він вважає сублімацію, тобто перетворення сексуальної енергії людини в інші види її діяльності, у тому числі у творчість.

Поведінка у теорії мотивації Фрейда зумовлюється вродженими інстинктами, спрямована на їх задоволення. Вплив інстинктів на поведінку може бути як відкритим, так і прихованим. Інстинкт – вроджений стан енергетичної активації організму, що штовхає його до своєї розрядки. Основою розвитку особистості і людського суспільства виступає енергія інстинкту життя – лібідо. Фрейд запропонував періодизацію психосексуального розвитку особистості з п'ятьма стадіями: оральною, анальною, фалічною, латентною і генітальною.

Теорія особистості З.Фрейда мала численних послідовників, найбільш відомими з яких є А.Адлер, К.Г.Юнг, А.Фрейд, К.Хорні.

3. Теорія особистості в аналітичній психології К.Г.Юнга

3.1. *Поняття про колективне несвідоме і архетип*

Карл Густав Юнг (1875-1961) – швейцарський психіатр і психолог, розробник аналітичної психології. В аналітичній психології є низка моментів, спільних з психоаналізом З.Фрейда, а саме: увагу сфокусовано на сфері несвідомого; використовується поняття лібідо, хоча і з іншим значенням; стверджується вирішальний вплив на особистість минулого досвіду.

Таблиця 7

**Характеристика основних архетипових фігур
в аналітичній психології**

Архетипові фігури	ситуації людського досвіду, що фіксують архетипи	Місце архетипових фігур в структурі психіки	Функція архетипової фігури в житті особистості
Тінь	ставлення до себе, заперечення або прийняття себе	природна, інстинктивна людина, яка майже не змінилася з первісних часів. Охоплює підсвідомі бажання, несумісні з соціальними вимогами, нижчий рівень свідомості у контексті сучасного суспільства. Джерело життєвої сили, творчого начала. Символ – Сатана.	допомагає усвідомити власну недосконалість
Персона	ставлення до інших, їх вплив на людину	протилежна до Тіні. Це ідеальний образ моральної і суспільної людини, істоти цивілізованої, колективне «я» людства. Маска, яку особистість одягає, спілкуючись з іншими людьми, презентує нас такими, якими ми хочемо, щоб нас сприймали. Може маскувати до невпізнанності справжню особистість індивіда. Символ – маска.	призначена, щоб справити враження, приховати свою особистість
Его	вибір, прийняття рішень	центр свідомості, внутрішній світ, як він розкривається самій людині. Виникає з несвідомого, як результат набуття власного досвіду, дає відчуття того, що саме Его (те, як ми себе усвідомлюємо) є основним елементом психіки, відвертає увагу від несвідомого.	забезпечує почуття стабільності й спрямованості, підтримує цілісність свідомості й дає переконання, що ми повинні свідомо планувати й аналізувати свій досвід
Аніма/ Анімус	статеві ідентичність як поділ на чоловіче й жіноче начало	втіснений жіночий елемент у підсвідомості чоловіка (Аніма), чоловічий елемент у підсвідомості жінки – (Анімус). В особистості існує колективний образ людини протилежної статі, з допомогою якого вона розуміє її природу. Ця пара бере початок в найбільш глибинних, примітивних шарах людського досвіду. Аніма виявляється як іраціональні почуття і нелогічні дії, надмірна вразливість. Анімус уособлює стриманість, організованість. Символи: аніма – Діва Марія, Мона Ліза; анімус – Ісус Христос.	дозволяє людині розуміти представників протилежної статі
Самість	ставлення до надприродного, того, що за межами людського розуміння, призначена для інтеграції різних підсистем особистості, створює єдність і стабільність особистості	Єдність свідомого і несвідомого, уособлює гармонію й баланс полярних елементів психіки. Це свідоме і несвідоме, що доповнюють одне інше. Центр особистості виступає, що містить у собі унікальний потенціал людини. Визначає прагнення до самоактуалізації, до гармонійності й цілісності, найбільш повного розкриття можливостей особистості. Символ – нимб святого, коло.	

На відміну від Фрейда, дію несвідомого Юнг поширив на все суспільство, запровадивши поняття *колективного несвідомого* – загальнолюдської основи («грибниці») душевного життя індивідів, наслідуюваної, а не сформованої на базі індивідуального досвіду. На основі дослідження давніх міфів, казок, звичаїв, ритуалів, релігійних вчень, давніх наук Юнг показав накопичення в процесі еволюції біологічного виду «людина» значного масиву колективного досвіду у формі архетипів. *Архетип* (від грец. слів початок і тип, образ) – вихідний образ, ідея, первісна форма для наступних утворень. Він не має свого змісту, а уподібнений осям кристала. Юнг звертає увагу на те, що особистість не тільки накопичує свої індивідуальні дитячі переживання, але й виступає носієм і перебуває під впливом досвіду минулих поколінь.

Архетипи виступають готовими формами сприймання й осмислення навколишнього, які концентрують у собі подібний досвід переживань багатьох попередніх поколінь людей. У людини, яка не приймає властиві для її індивідуальної історії архетипи, не усвідомлює їх, виникає хвороблива напруга, яка негативно впливає на систему «Я».

3.2. Тлумачення джерел активності особистості та її розвитку

Енергетичною базою особистості виступає суперечність між свідомим і несвідомим, що виникає за принципом полярності. Кожне свідоме прагнення викликає протилежну несвідому тенденцію. Цим Юнг пояснював випадки несвідомої відмови від свідомих намірів. Дія принципу полярності має генералізований характер. Він спостерігається і у відношеннях архетипових фігур («Тінь» – протилежна до «Его» і «Персо-ни»), і у психічних функціях (екстравертованість-інтравертованість) і у властивостях (якщо людина свідомо розвиває у собі стриманість, то емоційність, імпульсивність переходить у сферу несвідомого). Порушення принципу полярності призводить до розвитку неврозів.

Незважаючи на полярний принцип будови і функціонування психіки, особистість є цілісною завдяки трансцендентній функції. Остання продукує символи, в яких поєднані протилежні тенденції, гармонізований внутрішній конфлікт, врівноважені полюси. Трансцендентна функція є вродженою і несвідомою, спрямована на подолання порушень у розвитку, на розкриття нових перспектив і цілей особистості.

Енергія індивідуального і колективного несвідомого має руйнівну силу, яка може втручатись у свідоме і перешкоджати намірам особистості. Так, чим більше людина прагне бути ввічливою, толерантною, розуміючи важливість цих рис у спілкуванні з іншими, тим сильнішою може бути її раптова некерована агресивна реакція, що виглядає неадекватною. Наявність полярних утворень у психіці дозволяє компенсувати одним з них інше і викликає напругу, що спонукає до розвитку.

Розвиток особистості – *індивідуація*, за Юнгом, полягає у гармонізації свідомого й несвідомого, у формуванні балансу й цілісності особистості шляхом засвоєння індивідуального й колективного досвіду. Він проходить як усвідомлення своїх несвідомих потягів, потреб, почуттів, бажань, які тим не менш ніколи не стануть цілком свідомими. Завдяки індивідуації людина долає психічні суперечності, більш чутливо сприймає навколишнє і виражає свою природну сутність.

У процесі індивідуації особистість зіштовхується з архетиповими фігурами, які зосереджують у собі найбільш важливі і типові ситуації людського життя. Індивідуація спрямована на виявлення потенціалу Самості.

Функціонування особистості може набувати неправильного характеру, тоді її розвиток блокується. За умови ідентифікації Его з Самістю відбувається відхід до колективного несвідомого – інфляція, за Юнгом. Якщо переважає Самість, людина перебуває у полоні архетипів, відчуває над собою владу надприродної некерованої сили, переживає втрату себе. При переважанні Его людина – навпаки – почувається всесильною, обраною, наділеною особливими здібностями і владою. Засвоєння особистістю ідей і образів колективного несвідомого дають їй можливість сильно впливати на інших людей.

Аналітична психологія Юнга має численних послідовників, спричинила вплив на формування гуманістичної, трансперсональної, екзистенційної психології, знайшла відгук у літературі й мистецтві.

4. Теорія особистості в індивідуальній психології А.Адлера

Альфред Адлер(1870-1937) – австрійський психолог, розробник індивідуальної психології, основні положення якої наступні:

- ✓ психічне життя особистості відзначається цілісністю;
- ✓ головним джерелом активності особистості виступає прагнення до домінування;
- ✓ положення домінування дозволяє особистості позбутись вродженого почуття неповноцінності;
- ✓ особливістю людини є її соціальна приналежність.

Від народження людина наділена двома суперечливими властивостями, що дають поштовх до розвитку її особистості. Це – почуття неповноцінності та соціальний інтерес. З одного боку, особистість бажає виділитись й досягти домінування серед оточуючих людей, а – з іншого – прагне співпрацювати з ними. Прагнення до домінування реалізується за допомогою індивідуального і неповторного стилю життя, спрямованого на те, щоб досягти переваги над іншими або досконалості. Якщо за несприятливих обставин (фізична неповноцінність, надмірна опіка або відторгнення з боку батьків) людині не вдається виробити такого

стилю, то почуття неповноцінності переростає у комплекс неповноцінності – перебільшення своєї безпомічності й неспроможності.

Індивідуальний стиль життя полягає у прагненні людини до досягнення особистісних цілей, що пов'язані із домінуванням чи досконалістю. Стиль життя складається у дитини до 4-5 річного віку та найбільш виразно виявляється в її установках й поведінці, що спрямовується на вирішення провідних життєвих задач, а саме: досягнення успішності в професії, знаходження співпраці й любові. Неприятливі умови виховання можуть порушувати процес вироблення у дитини індивідуального стилю. Тоді вроджене почуття неповноцінності переростає у комплекс неповноцінності – глибокі й стійкі, виснажливі переживання особистістю власної слабкості, неспроможності, недієздатності.

Соціальний інтерес тлумачиться Адлером як прагнення до співпраці з іншими людьми для досягнення спільних цілей. Соціальний інтерес має вроджену основу, але остаточно формується в процесі виховання. Сила соціального інтересу є показником психічного здоров'я, за його ослаблення виникають неврози, наркоманії, злочинність та інші девіації.

Стиль життя особистості розрізняється за типами, в основі яких лежать чотири установки: на керівництво, на отримання, на уникнення, на соціальну корисність.

Психотерапія повинна коригувати помилковий стиль життя, усувати неправильні цілі й формувати нові, які допоможуть реалізувати особистісний потенціал. Умови успішної психотерапії – розуміння пацієнта, посилення його саморозуміння та розвиток соціального інтересу. Методи психотерапії Адлера – інтерв'ю й аналіз дитячих спогадів.

5. Соціокультурна теорія особистості К.Хорні (неофрейдизм)

Для послідовників Фрейда (представників неофрейдизму) властиве положення про провідну роль для особистості суспільно-культурних чинників, з якими вона перебуває у конфлікті. Основними представниками неофрейдизму є Г. Маркуле, В. Райх, Г. Салліван, К. Хорні та Е. Фромм.

Карен Хорні (1885-1952) після еміграції до США в 1932 р. переосмислила основні положення психоаналізу. Поштовхом для цього стало порівняння причин невротичних розладів особистості в США із пацієнтами в Європі. Вони виявились істотно різними. У результаті Хорні відмовилась від положення про біологічну зумовленість активності та розвитку особистості, характерного для фрейдизму. Натомість вона визнала провідними соціальні причини невротичних порушень особистості, які є специфічними для різних культур.

Хорні доводить, що вирішальним чинником розвитку особистості є взаємини між дитиною й батьками, які виникають з приводу головних

прагнень дитини – до задоволення своїх бажань й забезпечення безпеки. Найважливішим для психічного здоров'я дитини є задоволення її потреби у безпеці. Якщо батьки у будь-який спосіб блокують цю потребу, то в дитини виникає базальна тривога, що викликають почуття самотності, безпомічності й незахищеності, страху перед навколишнім. Особливо шкодять психічному здоров'ю дитини такі дії батьків, як глузування, невиконання обіцянок, надмірна опіка, помітна преференція щодо її братів і сестер.

У результаті неправильних взаємин з батьками в дитини виникають невротичні потреби, що покликані затамувати її базальну тривогу і слугують захисними механізмами. Невротичні потреби полягають у гіпертрофії (надмірному посиленні) потреб в любові й схваленні; у зовнішньому керівництві; у чітких обмеженнях, у владі, в експлуатації інших, у суспільному визнанні, у захопленні собою, у честолюбстві, у самодостатності й незалежності, у досконалості.

Переживання особистістю базальної тривоги у дитинстві веде до формування неврозів у дорослому віці.

Тема 3.2. Теорії особистості у психології США (К.Левін, А.Маслоу)

План

1. Основні поняття теорії поля К.Левіна
2. Будова психологічного середовища та його динаміка
3. Піраміда потреб особистості у теорії самоактуалізації А.Маслоу
4. Поняття про самоактуалізацію (за А.Маслоу)

Література

1. Левин К. Теория поля в социальных науках: Пер.с англ. – СПб.: Ювента, 2000. – 406 с.
2. Максименко С.Д. Психология личности : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / [Максименко С.Д., Максименко К.С., Папуча М.В.]; за ред. С.Д. Максименка. – К. : КММ, 2007. – 296 с.
3. Маслоу А. Мотивация и личность // Райгородский Д.Я. Психология личности: в 2 т. – Самара, 1999. – Т.1. – С.391-416.
4. Психология личности. Словарь-справочник / Под ред. П.П.Горностаева, Т.М.Титаренко. – К: РУТА, 2001. – 320 с.
5. Столяренко О.Б. Психология личности. Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 280 с.
6. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. – СПб: Питер, 2007. – 607 с.

1. Основні поняття теорії поля К.Левіна

Курт Левін (1890-1947 рр.) – німецький і американський психолог, розробник теорії поля, що відзначається використанням понять топології. Остання є розділом математики, який вивчає властивості геометричних фігур та їх взаємного розташування. Відтак, К.Левін представляє структуру особистості та модель її поведінки за аналогією до властивостей геометричних фігур.

У теорії поля використовуються такі поняття, як «поле», «напруга», «життєвий простір», «психологічне оточення» або «психологічне середовище».

«Психологічне поле» – це наявність у навколишніх предметів певної *валентності* (своєрідного «енергетичного заряду») для людини відповідно до її потреб. Об'єкти, що пов'язані з потребами, володіють спонукальною силою і викликають у людини при їх сприйманні внутрішню напругу, яка вимагає розрядки. «Напруга поля» свідчить про порушення рівноваги між психологічним середовищем і людиною. Розрядка «напруги» відбувається як втілення наміру.

«*Життєвий простір*» – це психологічна реальність, що охоплює сукупність усіх можливих подій, які здатні вплинути на поведінку. Життєвий простір оточений зовнішньою оболонкою, що є частиною непсихологічного (об'єктивного) середовища. Поведінка особистості – похідне явище від життєвого простору, тому головна задача «теорії поля» – показати зумовленість поведінки сукупністю психологічних подій життєвого простору в його актуальному стані. Межа між життєвим простором і зовнішнім світом нагадує проникну мембрану чи сітку, через яку легко проходить енергетичний обмін. Життєвий простір і зовнішній світ тісно пов'язані, зміни у них відзначаються взаємовпливом.

У теорії поля стверджується, що особистістьнабуває своєї **структури** внаслідокдиференціації систем психологічних напруг. **Диференціація** – важливе поняття теорії К.Левіна, яке стосується всіх складових життєвого простору. Воно полягає у зростанні кількості й чіткості меж між регіонами. У психічному просторі дитини межі між внутрішніми регіонами слабкі, легко руйнуються. У дорослих зростає диференційованість регіонів, зміцнюються межі, ускладнюється система ієрархічних і вибіркового зв'язків між регіонами.

Структура особистості розглядається із застосуванням просторових уявлень і математичних понять. Людина у світі позначається як замкнена фігура різних форм. Неперервна лінія замкненої фігури символізує відокремленість людини від зовнішнього світу. Замкнена фігура і оточуючий її фон уособлює включення людини у великий (безмежний) простір.

2. Будова психологічного середовища та його динаміка

У психологічного середовища є такі важливі властивості: близькість – віддаленість, твердість – слабкість, гнучкість – ригідність. «Гнучке середовище» швидко реагує на будь-який вплив, воно рухливе й еластичне. «Ригідне середовище» опирається змінам, жорстке й негнучке. Динаміка психологічного середовища розкривається за допомогою понять «регіону» й «локомодації». Між регіонами відбуваються локомодації – «рухи» у сенсі змін, перебудов (фізичні рухи, вирішення проблем, прийняття рішень тощо). Локомодації свідчать про тісний взаємозв'язок регіонів, їх взаємну сприйнятливість й взаємовплив. У психологічному середовищі відбуваються постійні **зміни** внаслідок перебудови у розподілі напруги, у результаті локомодацій чи когнітивних процесів. Зміни відбуваються за наступними параметрами.

– Кількісне зростання (спадання) значущості регіону або якісний перехід від позитивної до негативної значущості.

– Вектори змінюються у силі і напрямку.

– Межі регіону можуть зміцнюватись або послаблюватись, виникати або зникати.

– Зміни гнучкості або ригідності регіонів.

Таким чином, психологічне середовище є «годологічним простором» (годологія — наука про переходи, про локомодації). Його властивості можна позначити лінійними графами, де кожен регіон зображений точкою, а межа між регіонами — лінією, що їх з'єднує. Ці просторові уявлення Левін назвав «*векторною психологією*».

Особистість включає перцептуально-моторний й внутрішньо особистісний регіони. Внутрішньо особистісний регіон поділяється на периферійні й центральні осередки. Особистість — складна енергетична система, що володіє **психічною енергією**. Стан невірноваженості зникає, якщо психічна енергія вивільняється, а напруга зменшується. Стан невірноваженості зумовлений нерівномірним розподілом напруги у психологічному просторі, при виникненні у ньому осередків підвищеної напруги. Напруга — це стан людини або окремого внутрішньо особистісного регіону. Вона прагне до вирівнювання шляхом тиску на сусідні регіони і перетікання до них.

Зростання напруги з подальшим вивільненням енергії виникає під впливом потреби. Валентність – тобто уявлення людини про об'єкт, який може задовольнити її потребу, є важливою властивістю психологічного середовища.

Активність особистості спрямована на те, щоб повернути людину у стан рівноваги, вона визначається когнітивною реконструкцією, диференціацією, організацією, інтеграцією та мотивацією.

У розвитку особистості вирізняється ретрогресія та регресія. Перше поняття означає повернення особистості до минулих у її досвіді ранніх форм поведінки. Регресія – перехід на більш примітивну форму поведінки, навіть якщо її не було в особистому досвіді.

3. Піраміда потреб особистості у теорії самоактуалізації А.Маслоу

Абрахам Маслоу(1908-1970) – американський психолог, засновник гуманістичної психології. Ідеал особистості – відповідальна людина, спроможна вільно робити свій життєвий вибір. Не маючи свободи й відповідальності, особистість не може досягти розкриття свого потенціалу, не може бути самою собою (аутентичною). Аналіз окремих дій, вчинків, сновидінь людини, деяких ситуацій її життя нічого не дає, головне – вивчати цілісну людину в тих умовах, у яких вона живе.

Маслоу критикує психоаналіз за його захоплення вивченням невротичних особистостей й закликає зосередитись на здоровій людині. Лікувати неврози слід, відштовхуючись від психічної норми, головною ознакою якої є прагнення людини до самовдосконалення. Психічні відхилення порушують процес самовдосконалення.

У кожній людині від народження закладено потенційні можливості для зростання й вдосконалення, для творчості. Людська творчість – це шлях виявлення своїх потенційних можливостей, їх повної реалізації. Здатність до творчості залежить від задоволення **базисних потреб** людини. Маслоу пропонує ієрархію (піраміду) потреб, що розташовані у такій послідовності:

1. фізіологічні потреби у підтриманні органічних функцій;
2. потреби у безпеці, надійності й захисті;
3. потреби у приналежності (до сім'ї, громади, кола друзів, коханих);
4. потреби у повазі, схваленні, гідності, самоповазі;
5. пізнавальні потреби;
6. естетичні потреби;
7. потреби в самоактуалізації для найповнішого розвитку особистості, для реалізації її самості.

Останні три рівні становлять потребу в особистісному зростанні. Щодо піраміди потреб діє закономірність: людина тільки тоді може переходити до задоволення потреб певного рівня, коли потреби нижчого рівня вже задоволені. Потреби тим сильніші й вимогливіші до людини, чим їх рівень нижчий.

Усі потреби людини – вроджені, виходять з інстинктів. У людини інстинкти послаблені, тому її потреби (особливо вищих щаблів піраміди) легко зникають під впливом освіти, культурних обмежень, інших соціальних умов. Чути ці слабкі поклики людської природи спроможна лише самість.

Лише окремі творчі особистості можуть задовольняти потреби найвищих щаблів (у пізнанні, творчості тощо) навіть за несприятливих соціальних умов, коли потреби нижчих рівнів не задоволені. Такі особистості створюють власну піраміду потреб.

У своїй активності особистість звичайно мотивується потребами одразу кількох рівнів піраміди. Маслоу поділяє всі мотиви на дві категорії:

- дефіцитарні (Д-мотиви);
- буттєві мотиви зростання (Б-мотиви).

Д-мотиви є найбільш стійкими, спрямовані на задоволення дефіцитарних станів організму людини (голод, спрага, втома тощо). Їх задоволення попереджає захворювання, знижує напругу. Д-мотиви спонукають до зміни зовнішніх несприятливих, загрозливих для життя умов. Поведінку більшості людей спонукають Д-мотиви.

Мотиви зростання спонукають особистість до актуалізації свого потенціалу. Вони властиві небагатьом творчим людям. У процесі їх задоволення особистість збагачує свій життєвий досвід, розширює кругозір, і при цьому напруга зростає, а не спадає. Буттєві мотиви, на відміну від дефіцитарних, поєднані за принципом координації і не мають пріоритетів.

Б-мотиви спрямовані на задоволення так званих метапотреб – у цілості, досконалості, активності, красі, добрі, істині, унікальності.

4. Поняття про самоактуалізацію за А.Маслоу

Психічне здоров'я людини спирається на її прагнення до самоактуалізації, як способу реалізації своєї місії, розкриття свого покликання, здійснення своєї долі. Якщо людина розкрила свій потенціал, вона психічно здорова. Самоактуалізація дозволяє глибинній природі людини вийти на поверхню, знайти гармонію з самістю – центром особистості, максимально реалізувати свій унікальний потенціал.

Самоактуалізація властива лише приблизно одному відсотку людей. Більшість навіть не здогадується про власний потенціал, сумнівається у собі, боїться виразити себе не так, як інші, відійти від шаблонів. Вони страждають **комплексом Іони** – міфологічного персонажа, що боявся успіху. Інколи для самоактуалізації особистості відсутні сприятливі зовнішні умови. Або потреба у безпеці є настільки сильною, що людина відмовляється від усього, що може хоча б мінімально їй загрожувати. Адже зростання вимагає переходу до нового, невідомого, а тому ризикованого, що може порушити звички буденного життя. Самоактуалізація вимагає від людини вольових зусиль, мужності, новаторства.

Особистісне зростання людина помічає через так звані **пікові переживання**. Завдяки цим емоціям людина переживає свій вихід за межі

Его, єдність з оточуючим, з природою, наближення до власної сутності, осягнення свого покликання. Сприймання оточуючого стає безкорисливим й неегоцентричним. Такі стани для особистостей, що успішно самореалізуються є типовими, а у інших трапляються час від часу. Пікові переживання є приємними й бажаними, дають людині оптимістичний, радісний погляд на життя в усій його цілісності й гармонії.

Тема 3.3. Концепції особистості у радянській психології

План

1. Культурно-історична концепція розвитку вищих психічних функцій особистості (Л.С.Виготський)
2. Теорія діяльності О.М. Леонтьєва
3. Філософсько-психологічна концепція (С. Л. Рубінштейн).
4. Концепція особистості Г.С.Костюка

Література

1. Виготский Л.С. Проблемы развития психики: Собр. соч.: В 6 т. – М.: Педагогика, 1983. – Т.3. – 366 с.
2. Костюк Г.С. Избр.психол.труды. – М.: Педагогика, 1988. – 304 с.
3. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. – 3-е изд. – М. : Изд. МГУ, 1972. – 576 с.
4. Максименко С.Д. Психологія особистості : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / [Максименко С.Д., Максименко К.С., Папуча М.В.]; за ред. С.Д. Максименка. – К. : КММ, 2007. – 296 с.
5. Психология личности. Словарь-справочник / под ред. П.П.Горностая, Т.М.Титаренко. – К: РУТА, 2001 . – 320 с.
6. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. О месте психического во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира. – М.: АН СССР, 1957. – 328 с.
7. Столяренко О.Б. Психологія особистості. Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 280 с.

1. Культурно-історична концепція розвитку вищих психічних функцій особистості (Л.С.Виготський)

Для радянських концепцій особистості характерний розгляд взаємозв'язків особистості з такими психологічними категоріями, як психіка, свідомість, діяльність (Л.С.Виготський, О.М.Леонтьєв, С.Л.Рубінштейн, Г.С.Костюк та ін.).

Вибудовуючи марксистські основи психології, один з провідних радянських психологів першої чверті ХХ ст. **Лев Семенович Виготський** (1896-1934) розробив культурно-історичну концепцію розвитку вищих психічних функцій особистості. У ній поняття соціального середовища набуває нового значення. Якщо іншими воно тлумачиться як чинник розвитку особистості, то Виготський надає йому ролі джерела розвитку. Згідно його концепції, особистість є носієм вищих психічних функцій і виникає у результаті культурного розвитку. Розвиток особистості здійснюється через інтеріоризацію способів дій, існуючих у її найближчому оточенні. Вважаючи помилковою думку про те, що зріла особистість представлена вже в матеріальній структурі людського організму в зародковому стані, а в колективі вона знаходить свою реалізацію, Виготський стверджує, що вищі психічні функції (мовлення, теоретичне мислення, довільна увага, словесно-логічна пам'ять, уява, воля) ніяк не закріплені в матеріальній структурі організму, а є результатом розвитку органічно представлених нижчих психічних структур людини в умовах суспільства: "процес культурного розвитку треба розуміти як зміну основної початкової структури і виникнення на її основі нових структур, що характеризуються новим співвідношенням частин" (Л.С.Виготський, 1983).

Вищі психічні функції особистості виникають у процесі навчання і виховання в людському суспільстві й відсутні в тваринному світі. Всі ці психічні функції забезпечують здійснення особистістю свідомої діяльності.

Розвиток особистості відбувається в процесі засвоєння засобів діяльності (зовнішніх знарядь і внутрішніх знаків) шляхом навчання, що має колективний характер. Тому навчання займає центральне місце в житті людини, визначаючи її психічний розвиток.

Важливими поняттями культурно-історичної концепції розвитку за Л.С.Виготським – є рівень актуального розвитку та зона найближчого розвитку особистості.

Рівень актуального розвитку – це ті способи діяльності, якими дитина володіє самостійно, без допомоги дорослого (самостійно читає, пише, розв'язує задачі, відповідає на тестові запитання).

Зона найближчого розвитку – це ті способи діяльності, якими дитина не володіє самостійно, але може їх виконати при допомозі дорослого. Розвивальне навчання повинно орієнтуватися на зону найближчого розвитку. Таким чином, «кожна вища психічна функція з'являється на сцені двічі»: спочатку як інтерпсихічна (існує між тим, хто володіє нею і тим, хто не володіє), а потім як інтрапсихічна (внутрішній спосіб мислення людини). Процес засвоєння вищих психічних функцій – інтеріоризація. Використання вищих психічних функцій – зворотній процес екстеріоризації.

Розвиток особистості відзначається послідовною етапністю, тобто проходить ряд періодів, послідовна зміна яких необоротна і закономірна. Періоди розвитку особистості становлять стабільні (літичні) часові відтинки, а переходи між ними носять критичний характер. Стабільні періоди довші за тривалістю, а перехідні, або критичні, носять бурхливий стрибкоподібний характер.

З періодами людського життя пов'язане поняття віку. Вік – це якісно своєрідна сходинка психічного розвитку людини, що залежить від конкретних історичних умов: «Новий тип будови особистості й її діяльності, ті психічні й соціальні зміни, які вперше виникають на даному віковому етапі і які у найголовнішому і основному визначають свідомість дитини, її ставлення до середовища, її зовнішнє і внутрішнє життя, весь хід її розвитку в даний період». Характеризувати віковий період (вік) слід на основі трьох параметрів: соціальної ситуації розвитку; особистісних новоутворень; ведучої діяльності.

Соціальна ситуація розвитку – це особливі поєднання внутрішніх процесів розвитку і зовнішніх умов. Вона включає вимоги дорослих, їх очікування щодо дитини; забезпечення матеріальних умов; особливості взаємин між та з оточуючими – зокрема, в сім'ї, у школі.

Провідна діяльність – діяльність, що зумовлює головні зміни у психічних особливостях дитини на відповідний період її розвитку, в її межах виникають нові види діяльності, та новоутворення психіки й особистості. Провідною діяльністю може бути спілкування, гра, учіння, праця. У кожному періоді розвитку провідна діяльність дитини доповнюється іншими видами її діяльності.

Новоутворення – центральні психічні зміни дитини, які виникають у ході провідної діяльності та завдяки ній і характеризують перебудову особистості на новій основі.

З урахуванням поглядів Л.С.Виготського щодо психологічного віку його послідовниками (Д.Б.Ельконін, Л.І.Божович, О.М.Леонтьєв) були запропоновані періодизації психічного розвитку особистості.

Ідеї Л. С. Виготського знайшли продовження в працях його численних послідовників (Л.І. Божович, П.Я. Гальперіна, В.В. Давидова, Г.С. Костюка, О.М. Леонтьєва, С.Д. Максименка, Д. Б. Ельконіна та ін.).

2. Теорія діяльності О.М.Леонтьєва

Теорія діяльності розроблена у другій половині ХХ ст. у працях **Олексія Миколайовича Леонтьєва** (1903-1979).

Особистість – це внутрішня складова діяльності, неповторна єдність, що інтегрує психічні процеси й керує ними, це неподільне психологічне новоутворення, що формується у життєвих зв'язках людини у

результаті розвитку її діяльності. Особистість виникає у суспільстві і потрібна для життя у ньому. Особистість – суб'єкт суспільних зв'язків.

Вирізняється зовнішня й внутрішня діяльність, які обидві мають суспільно-історичну природу й спільну будову. Зовнішня діяльність є генетично первинною, від неї походить внутрішня психічна діяльність свідомості людини. Визначальною ознакою діяльності є предметність. Тобто діяльність спрямована на предмет і відбувається з урахуванням його властивостей. Предмет є зовнішнім об'єктом матеріальної дійсності, який відбивається у свідомості людини у формі образу.

Взаємопов'язаними елементами діяльності виступають потреба, мотив, мета, умови. Потреба визначає діяльність, мотив – дії, умови – операції. Дія не дозволяє реалізувати мотив, тому людина повинна уявляти, як окрема дія впливає на задоволення мотиву.

О.М.Леонт'єв (1972) досліджує появу особистості як в історії людства, так і у розвитку дитини. Суспільні зв'язки реалізуються через сукупність багатоманітних діяльностей. Ієрархічне співвідношення діяльностей, що за своєю сутністю є співвідношенням мотивів, найповніше характеризує особистість. О.М.Леонт'єв визначає критерії появи особистості у розвитку дитини. Вчений зауважує, що в онтогенезі особистість з'являється двічі. Вперше – коли у дитини з'являється полімотивація й підпорядкування мотивів (у дошкільника). Вдруге – коли виникає її свідома особистість (підліток).

Становлення особистості ототожнюється зі становленням особистісних смислів. Центральна проблема психології особистості – самосвідомість, усвідомлення себе у системі суспільних зв'язків

Походження, розвиток й функціонування свідомості зумовлені певним рівнем розвитку діяльності людини. Зміна будови діяльності людини веде до зміни будови її свідомості. З появою дій як головної «одиниці» діяльності, виникає й основна, суспільна за своєю природою, «одиниця» психіки – смисл для людини того, на що спрямована її активність. Кожна окрема дія у структурі діяльності відповідає рівням усвідомлення.

Поступово, з розвитком діяльності в історії людства виникає розділення праці й спеціалізація. Це означає, що окремі дії виділяються і стають самостійною діяльністю, зберігаючи разом з тим зв'язок із діяльністю, яка її породила. Наприклад, раніше сокиру від початку до кінця виготовляла одна людина, а згодом виникають професії й відповідні до них різновиди діяльності з виготовлення кожного окремої деталі сокири. Тепер для людини, яка виготовляє певну деталь, саме вона стає кінцевою метою, а раніше це був тільки один з етапів на шляху до виготовлення сокири, яка й була кінцевою метою. Те, що раніше було мотивом, стало метою – відбувся «здви́г мотиву на ціль», за висловом О.М.Леонт'єва.

3. Філософсько-психологічна концепція (С.Л.Рубінштейн)

У життєдіяльності людини **Сергій Леонідович Рубінштейн**(1889-1960) вирізняє три різних психологічних утворення – пізнання, діяльність, ставлення, що забезпечують різні напрямки зв'язків людини з дійсністю.

Психіка і свідомість є знаряддями для особистості. Зв'язок свідомості і діяльності опосередковується особистістю. Завдяки свідомості особистість долає власні межі. Свідомість є способом особистісної регуляції утворюваних у діяльності зв'язків, що включає регуляцію психічних процесів, регуляцію взаємин, та регуляцію діяльності та всього життя суб'єкта. Свідомою особистість якісно по-новому організовує свої зв'язки з дійсністю. Вона сама будує умови свого життя і свої зв'язки зі світом.

Особистість варто розглядати не лише як суб'єкта діяльності, але і як суб'єкта життєвого шляху й певний психологічний фундамент людини, під який вона змінює навколишні умови, самостійно організовує своє життя, несе за нього відповідальність. У цьому процесі формується її індивідуальність.

У структуру особистості, що запропонував Рубінштейн, входять три складові діяльності – потреби, здібності, спрямованість.

Особистість – це те, чого людина прагне (спрямованість), що вона може (здібності) та чим вона є (характер). Ці блоки утворюють динамічну цілісність, яка виявляється у життєдіяльності.

Кожна особистість з різним успіхом реалізує себе. Хтось досягає зрілості майже у дитинстві, а хтось залишається дитиною і у старості. Хтось більшою мірою залежить від зовнішніх обставин, а хтось створює свій внутрішній світ й мало залежить від оточення. А хтось свідомо впливає на події свого життя, реалізуючись таким чином.

Особистість, яка не здатна впливати на умови свого життя, є неспроможною реалізувати себе.

4. Концепція особистості Г.С.Костюка

Григорій Силович Костюк(1899-1982) розробляв концепцію особистості, провідним положенням якої є нерозривна єдність особистості із свідомістю й самосвідомістю, що за своїм змістом є системою психічних властивостей. Свідомою людина разом з тим і суспільна істота, здатна брати участь у житті громади, виконувати соціальні функції. Вчений наголошував на важливій ролі суб'єктивного у становленні особистості. Об'єктивне в особистості тісно переплетене із суб'єктивним. Соціальне (об'єктивне) зумовлює психічне (суб'єктивне), яке формується у системі взаємин з навколишніми людьми. Водночас, об'єктивне реалізується через

виявлення людиною її особистісних властивостей (здібностей, здатностей, знань, вмінь, навичок), тобто через суб'єктивне.

Важливим положенням концепції Г.С.Костюка є акцент на природній основі особистості. Хоча соціальне є визначальним у переході від індивіда до особистості, але не можна забувати, що немає суспільного, соціального без природного, біологічного, як немає суспільства поза індивідами, які в ньому взаємодіють. Поняття індивіда й особистості розрізняються, охоплюючи різні системи властивостей людини. Від природи людина є індивідом, який зберігається протягом усього біологічного життя, а особистістю людина стає і може перестати бути нею.

Індивідуальність найбільшою мірою залежить від біологічно зумовленої нейродинаміки, проте особистість може свідомо долати природні недоліки, певною мірою компенсувати їх. Наприклад, стримувати афективність, імпульсивність, вибуховість свого темпераменту, або примушувати себе працювати навіть при втомі тощо.

Конкретизуючи положення про важливу роль природного в особистості, вчений наголошує, що між психічним і фізіологічним існують складні стосунки. Психічне не тільки реалізується завдяки фізіологічним процесам, а й зазнає змін залежно від їх перебігу. Так, нейрофізіологічні механізми лежать в основі психічної діяльності особистості, що відбувається в результаті інтеграції її психічних процесів й властивостей. Нейрофізіологічні механізми у своєму функціонуванні також інтегрують роботу різних систем організму (біохімічної, біомеханічної, біоелектричної тощо).

У тлумаченні особистості Г.С.Костюка підкреслює важливість проблеми суперечностей особистості, їхньої ролі у формуванні особистості та шляхів подолання. Особистість являє собою діалектичну єдність різноманітних та взаємопов'язаних психічних процесів і властивостей. Як систему, що сама себе регулює та вдосконалює, її характеризує єдність протилежних тенденцій і процесів – інтеріоризації та екстеріоризації, диференціації та інтеграції, прагнення до спілкування та до усамітнення, відокремлення тощо.

Структура особистості – ієрархічне утворення, куди входять підструктури різного онтогенетичного віку. Ці підструктури входять у загальну організацію особистості як суб'єкта спілкування, пізнання і праці.

Провідним компонентом **структури особистості** є свідомість і самосвідомість. Найважливішою формою існування свідомості є знання. Вони входять у систему психічних властивостей як певна підсистема, що характеризує освіченість особистості.

Крім того, важливою складовою структури особистості є спрямованість її діяльності, яка визначається потребами й інтересами, ціннісними орієнтаціями, цілями та установками, моральними та іншими почуття-

ми. Особистість характеризується й тим, як вона здійснює свої прагнення, реалізує свої потреби, цілі, якими вміннями, здібностями та вольовими якостями володіє. Звичайно, у структуру особистості включають і психофізіологічні властивості індивіда.

Динамічність і стійкість особистості дають їй змогу бути незалежною від безпосередніх впливів ззовні, змінювати середовище відповідно до своїх намірів і планів, створювати умови для власного розвитку. Особистість сама стає чинником свого розвитку.

Тема 3.4. Особистість у контексті теорії життєвих відношень (ставлень)

План

1. Розмежування понять «відношення, відносини, стосунки, взаємини, ставлення»
2. Структура та особливості ставлень особистості
3. Ставлення особистості та її характер
4. Теорія ставлень особистості В.М.Мясищєва

Література

1. Асмолов А.Г. Психология личности. – М.: МГУ, 1990. – 367 с.
2. Выготский Л.С. Мышление и речь: Собр. соч. в 6 т./ под ред. В.В.Давыдова. – Т. 2 – М.: Педагогика, 1982. – С. 5-361.
3. Максименко С.Д. Психология особистості : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / [Максименко С.Д., Максименко К.С., Папуча М.В.]; за ред. С.Д. Максименка. – К. : КММ, 2007. – 296 с.
4. Мясищев В.Н. Психология отношений. – Избр. психол. тр.– М.: Ин.практ.психол., 1995.– 312с.
5. Психология личности. Словарь-справочник / Под ред. П.П.Горностая, Т.М.Титаренко. – К: РУТА, 2001. – 320 с.
6. Столяренко О.Б.Психология особистості. Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 280 с.

1. Розмежування понять «відношення, відносини, стосунки, взаємини, ставлення»

У російськомовній літературі поняття «отношение» має кілька значень, які перекладаються українською мовою різними словами: зв'язок, ставлення, відношення, відносини, стосунки, взаємини. У найширшому розумінні «отношение» – це будь-які зв'язки людини із світом, іншими

людьми, суспільством, самою собою. У цьому значенні найбільш влучним перекладом російського «отношение» є слово «зв'язок».

Психологічні зв'язки людини розгортаються в двох основних системах: суб'єкт – об'єкт, суб'єкт – суб'єкт. Їх спільні ознаки (Мясіщев В.М.): активність; стійкість (ситуативні або стійкі); модальність (позитивна або негативна); широта.

Зв'язки людини з навколишнім значно розрізняються залежно від їх спрямованості на фізичний (у системі суб'єкт – об'єкт) чи на соціальний (у системі суб'єкт – суб'єкт) світ. Проаналізуємо головні їх відмінності.

Зв'язок суб'єкт–об'єкт характеризується односпрямованістю впливів від активної сторони зв'язків (суб'єкта) до пасивної (об'єкта), значною залежністю цього зв'язку від волі суб'єкта.

Суб'єкт–суб'єктні зв'язки передбачають взаємозалежність і взаємну активність їх сторін, будуються обома сторонами – носіями активності.

Відношення – термін, який вживають на позначення зв'язків людини з предметним світом, предметів між собою, тобто у системах суб'єкт–об'єкт, об'єкт–об'єкт. На позначення соціальних зв'язків у системі суб'єкт–суб'єкт використовують терміни **відносини, стосунки, взаємини**.

У психологічних взаєминах реалізуються суспільні відносини: виробничі, економічні, міжнародні, ринкові тощо. Так, на виробництві суспільний зв'язок у системі керівник – робітник по-різному впливає на процес праці, професійної діяльності в залежності не лише від їх професійної майстерності, але й від їх симпатій, ставлення до праці, інших людей, до себе тощо.

Суб'єктивно-особистісний сенс будь-яких зв'язків людини із світом, іншими людьми, суспільством, із самим собою передається поняттям **ставлення**. Розкриваючи його зміст, В.М. Мясіщев виходив з того, що «психологічні ставлення людини в розвиненому вигляді є цілісною системою індивідуальних, вибіркових, свідомих зв'язків особистості з різними сторонами об'єктивної дійсності» (В.М. Мясіщев, 1960). Вони є продуктом індивідуального розвитку особистості. В процесі онтогенезу змінюється їх зміст, структура, а також міра усвідомлення й узагальнення. Отже, ставлення – це зв'язки особистості, що розкривають характерний для неї суб'єктивно-особистісний сенс різних сторін дійсності.

2. Структура та особливості ставлень особистості

Об'єктивуючись у діяльності і формуючись у ній під впливом зовнішнього середовища, ставлення виступає як мотиваційний компонент особистості, обумовлений рівнем її морально-психологічного розвитку. Визнання єдності внутрішнього і зовнішнього, суб'єктивного і

об'єктивного – необхідна умова правильного змістовного дослідження особистості, її ставлень (В.М. Мясіщев).

У радянській психології уявлення про мотиваційно-сміслові ставлення особистості починають формуватися в дослідженнях школи Л.С.Виготського, О.М. Леонтьєва, О.Р. Лурії. Ще в роботі Л.С. Виготського «Мислення і мовлення» зроблено спробу знайти одиницю, що виражає єдність емоційних (афективних) й інтелектуальних процесів. «Аналіз, що розчленовує складне ціле на одиниці...– пише він, – покаже, що існує динамічна смислова система, що є єдністю афективних й інтелектуальних процесів». Виготський показує, що у будь-якій ідеї міститься в переробленому вигляді афективне ставлення людини до дійсності, представленої в цій ідеї (Л.С. Виготський, 1982, с. 22).

Згодом О.М.Леонтьєв і П.Я.Гальперін обґрунтовують поняття **особистісного значення (значущості)** – віддзеркалення в свідомості особистості її ставлення. Будучи породженням життєдіяльності суб'єкта, система ставлень є характеристикою особистості. У них дійсність відкривається з боку суб'єктивної значущості тих чи інших її сегментів, а не лише з боку об'єктивного їх значення для суспільства.

Особистісне значення (значущість) є індивідуалізованим віддзеркаленням дійсності, що виражає ставлення особистості до тих об'єктів, заради яких розгортається її активність. Різні прояви культури і, ширше, суспільних відносин, що засвоює суб'єкт у процесі інтеріоризації соціальних норм, ролей, понять, цінностей та ідеалів можуть набути для нього особистого значення – значущості.

Особистісне значення є важливим, але не єдиним компонентом функціонального розвитку ставлень особистості. При аналізі цих ставлень необхідно враховувати як рух від діяльності до індивідуальної свідомості, так і – від індивідуальної свідомості до поведінки особистості.

У цьому функціональному розвитку О.Г. Асмолов (1990, с. 315) виділяє наступні складові мотиваційно-сміслових ставлень суб'єкта до дійсності, інших людей і до самого себе:

- соціальна позиція суб'єкта як члена тієї або іншої соціальної спільності;
  - спонукальні мотиви діяльності суб'єкта, що визначає ця позиція;
  - об'єктивні ставлення суб'єкта до об'єктів і явищ, що реалізуються в діяльності;
  - сформоване під впливом тих або інших мотивів особистісне значення як віддзеркалення в індивідуальній свідомості ставлень суб'єкта;
  - смислові установки, що виражають особистісне значення в поведінці;
  - регульовані смисловими установками вчинки і діяння особистості.
- Ставлення особистості характеризуються низкою **особливостей**.

Центральна з цих особливостей – залежність ставлень особистості від місця людини, її соціальної позиції і системи мотивів діяльності, що задаються цією соціальною позицією. Зумовленість особистісних ставлень соціальною позицією визначає процес розвитку, формування ставлень у ході перебудови діяльності особистості (принцип діяльнісного опосередковування). Таким чином, для зміни ставлення недостатнім є лише усвідомлення особистісного значення тих чи інших сторін дійсності. З принципу діяльнісного опосередкування ставлень особистості випливає, що переосмислення її ставлень до дійсності є результатом зміни соціальної позиції людини. У ряді випадків різка зміна соціальної позиції людини може призвести до глибокої, деколи драматичної, перебудови всієї сукупності її ставлень, що виявляється в таких явищах, як феномени «втрати себе», втрати сенсу існування, екзистенційного вакууму, за висловленням В.Франкла (1990).

3. Ставлення особистості та її характер

Система ставлень кожної особистості індивідуально-своєрідна і утворює внутрішню сторону її характеру. Хоча будь-яка риса характеру відображає один з проявів ставлення людини до дійсності, це не означає, що кожне ставлення буде рисою характеру. Лише деякі ставлення залежно від умов стають рисами характеру. Зі всієї сукупності ставлень особистості до навколишньої реальності слід виділити характеротвірні форми ставлень, що відображають вирішальне, першочергове і узагальнене життєве значення тих об'єктів, до яких ставиться людина. Ці ставлення водночас виступають підставою класифікації найважливіших рис характеру. Характер людини виявляється в системі ставлень, яку поділяють на такі чотири групи:

1. Стосовно інших людей (визначають такі риси характеру, як товарицькість – замкнутість, правдивість – брехливість; тактовність – грубість тощо);

2. Стосовно діяльності, певної справи, професії, роботи (відповідальність – безвідповідальність; сумлінність – нехлюйство, працьовитість – лінощі тощо);

3. Щодо самого себе (скромність – самозакоханість, самокритичність, самовпевненість тощо);

4. Щодо світу матеріальних об'єктів (бережливість, жадібність – щедрість, ощадливість – марнотратство, акуратність – неохайність тощо).

Слід відзначити певну умовність даної класифікації і тісний взаємозв'язок, взаємопроникнення вказаних груп ставлень.

Незважаючи на те, що ці ставлення виступають найважливішими з погляду формування характеру, вони не одночасно і не відразу стають

рисами характеру. Визначальну роль у формуванні характеру відіграє ставлення людини до суспільства, до людей. Характер людини не можна розкрити без урахування її місця у колективі, міжособистісних взаємин у формі товаришування, дружби, любові тощо.

Взаємини людини з іншими людьми виступають визначальним чинником ставлення до діяльності, породжуючи підвищену активність, напруженість або, навпаки, заспокоєність, безініціативність. Ставлення до інших людей і до діяльності у свою чергу обумовлює ставлення людини до себе.

4. Теорія ставлень особистості В.М.Мясіщева

Володимир Миколайович Мясіщев (1893-1973) – радянський психолог, психіатр, психотерапевт. Працював у вищих навчальних та наукових закладах С.-Петербурга (тодішнього Ленінграда).

Теорія життєвих відношень (ставлень) В.М.Мясіщева базується на праці його вчителя О.Ф.Лазурського «Класифікація особистостей», де підставою для класифікації були запропоновані різновиди ставлень особистості до оточуючої дійсності. Основне положення психології ставлень полягає у тому, що особистість, психіка і свідомість людини становлять єдність відображення дійсності і ставлення людини до неї. Мясіщев вирізняє як провідні такі індивідуальні, вибіркові, свідомі зв'язки особистості (ставлення):

- з явищами природи і світу речей;
- з людьми й суспільними явищами;
- особистості з самою собою як суб'єктом діяльності.

Система ставлень особистості визначається всією історією розвитку людини, виявляє її особистий досвід й визначає її дії та переживання.

Ставлення як особливий зв'язок суб'єкта з об'єктом становить єдність з певною структурою, де вирізняються окремі часткові ставлення, їх сторони, чи види. Найважливішими видами ставлень Мясіщев вважав потреби, мотиви, емоційні ставлення (відданість, неприязнь, любов, ненависть, вражда, симпатія, антипатія тощо), інтереси, оцінки, переконання. Домінуюче ставлення, що підпорядковує собі інші та визначає життєвий шлях людини – спрямованість особистості. Найвищий щабель **розвитку** особистості та її ставлень визначається рівнем свідомого ставлення до навколишнього й самосвідомістю як свідомим ставленням до себе.

Ставлення не лише пов'язані з різними підструктурами особистості, а накладають на них свій твірний відбиток. З погляду Мясіщева, властивості темпераменту проявляються на рівні розвиненого характеру перетвореною формою індивідуальних відмінностей, що визначається

свідомим ставленням особистості, а не властивостями її нервової системи.

Характер – це система ставлень і спосіб їх здійснення людиною. Реакції людини, що розкривають її темперамент і характер, виникають лише за умови активного ставлення до об'єкту. Здібності людини співвідносяться з її схильностями, що є рушійною силою розвитку здібностей. Схильність – потреба у певному виді діяльності, або вибірково-позитивне ставлення до неї.

Положення психології ставлень Мясіщева знайшли продовження в його *клініко-патогенетичній концепції неврозів* людини. Невроз тлумачиться як хвороба особистості, що є породженням певного поєднання конкретних історичних умов розвитку людини, всіх особливостей її особистості та реакцій на складні життєві обставини. У випадку неадекватної спроби вирішення складної життєвої ситуації в особистості виникає *напруга конфлікту*, що й викликає невроз. Запропонував систему психотерапії, яка носила психофізіологічний і соціально-педагогічний характер та призводила до того, що хворий відновлював сенс життя шляхом самоперевиховання.

ТЕСТОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗНАНЬ ДО ТРЕТЬОГО МОДУЛЯ

1. Із поданих понять виберіть ті, які належать тільки до концепції психоаналізу З. Фрейда:
  - а) інстинкт, Ід, Его, Супер-его, раціоналізація, лібідо
  - б) архетип, Ід, Его, Супер-его, сублімація, самореалізація
  - в) колективне несвідоме, Ід, Его, Супер-его, витіснення, соціальний інтерес
2. Праці «Психологічні типи», «Архетипи і колективне несвідоме» написані:
  - а) З.Фрейдом;
  - б) К.Юнгом;
  - в) А.Адлером;
  - г) К.Хорні.
3. Базова і найдавніша структура психічного життя особистості у якій зосереджені інстинктивні, примітивні, спадкові аспекти особистості, яка є вмістилищем примітивних інстинктивних прагнень, емоцій, спогадів, забутих дитячих образ, травм, ворожих ставлень до своїх батьків, невтілених сексуальних бажань у психоаналізі носить назву:
  - а) Ід
  - б) Архетип
  - в) Его
  - г) Суперего
4. Карен Хорні стверджувала, що в структурі особистості домінують не інстинкти агресії або лібідо, а несвідоме почуття тривоги, занепокоєння, яке пов'язане з почуттям самотності і безпорадності, що «є у дитини у потенційно ворожому їй світі». Таке почуття отримало назву:
  - а) базова тривога
  - б) невротична тривога
  - в) стурбованість
  - г) дитяча тривожність
5. Визначте, хто з учених надавав великого значення позиції дитини в сім'ї (порядку народження) для розвитку її подальшого стилю життя та способу вирішення життєвих проблем:
  - а) З.Фрейд
  - б) К.Юнг
  - в) А.Адлер
  - г) К.Хорні
6. Абрахам Маслоу головною характеристикою особистості вважав потяг до:
  - а) безпеки
  - б) визнання
  - в) самореалізації
  - г) агресії
7. Перераховані потреби є складовими ієрархії потреб, згідно Абрахама Маслоу, окрім:
  - а) потреба в безпеці
  - б) потреба в любові і прихильності
  - в) фізіологічні потреби
  - г) потреба у домінуванні
8. Із поданих понять виберіть ті, які належать представникам гуманістичного напрямку в психології:
  - а) самооцінка, смисл життя, самореалізація, ієрархія потреб;
  - б) самооцінка, ієрархія потреб, проекція, риси особистості;

- в) смисл життя, фізіологічні потреби, самоактуалізація, лібідо, інструментальні риси.
9. На думку А.Маслоу, механізми психологічного захисту:
- а) сприяють самореалізації особистості;
  - б) перешкоджають особистому зростанню;
  - в) допомагають зберегти психічне здоров'я особистості.
10. Вставте пропущене слово у твердженні А.Маслоу: «Я уявляю ... людину не як звичайну людину, якій щось додалося, а радше як звичайну людину, в якій нічого не можна відняти»:
- а) творчу
  - б) психічно здорову
  - в) самоактуалізовану
  - г) самодостатню
11. Із поданих понять виберіть ті, які належать лише до «теорії поля» К.Левіна:
- а) психологічне оточення, валентність, непряме підкріплення, потенціал поведінки
  - б) психологічне оточення, валентність, межі, регіони, життєвий простір
  - в) регіони, кордони, життєвий простір, локус контролю
  - г) регіони, польова поведінка, кордони, життєвий простір, локус контролю
12. Термін, який використовує К.Левін для характеристики оцінки особистістю власних здібностей і можливостей та очікування у майбутньому такої їх реалізації, яка б задовольнила плани і запити особистості має назву:
- а) особисті цінності
  - б) рівень домагань
  - в) ціннісні орієнтації
  - г) риси особистості
13. Яке з тверджень належить Л.С.Виготському:
- а) навчання йде за розвитком
  - б) змінюючи методи і зміст навчання, не можна істотно змінити розумовий розвиток дитини
  - в) навчання веде за собою розвиток
  - г) навчання відбувається лише у тому випадку, коли існує зовнішнє чи внутрішнє підкріплення.
14. Спроможність дитини самостійно розв'язувати завдання у теорії Л.С.Виготського позначається терміном:
- а) зона найближчого розвитку
  - б) актуальний рівень розвитку
  - в) когнітивний розвиток
  - г) здібності
15. Яку діяльність О.М.Леонтьєв назвав провідною:
- а) найулюбленішу, найцікавішу для дитини діяльність
  - б) діяльність, у зв'язку з якою відбуваються найголовніші зміни у психіці дитини і підготовка до нового етапу її розвитку
  - в) діяльність, яка посідає найбільше місце в житті дитини
  - г) діяльність спілкування

16. С.Л.Рубінштейн розробляв принцип єдності свідомості й .....
- а) діяльності
  - б) несвідомого
  - в) самосвідомості
  - г) психіки
17. Вчений психолог, організатор психологічної науки в Україні. Створив науково-дослідний інститут психології України, який носить його ім'я.
- а) С.Л.Рубінштейн
  - б) В.О.Моляко
  - в) Г.С.Костюк
  - г) В.А.Роменець
18. Особливі поєднання внутрішніх процесів розвитку і зовнішніх умов, вимоги оточуючих та їх очікування щодо дитини; забезпечення матеріальних умов, особливості відносин між оточуючими – зокрема в сім'ї – це такий критерій виділення періодів психічного розвитку, як:
- а) новоутворення віку
  - б) провідна діяльність
  - в) соціальна ситуація розвитку
  - г) сенситивний період
19. Центральні психічні зміни, які виникли у психічній діяльності і характеризують перебудову особистості на новій основі, називаються:
- а) новоутворення віку
  - б) провідна діяльність
  - в) соціальна ситуація розвитку
  - г) сенситивний період
20. Назвіть автора теорії, основне положення полягає в тому, що особистість, психіка і свідомість людини – це єдність відображення об'єктивної дійсності і ставлення людини до неї.
- а) С.Л.Рубінштейн
  - б) В.М.М'ясищев
  - в) Б.Г.Ананьєв
  - г) О.М.Леонтьєв.
21. Б.Г.Ананьєв визнає лише два основних види діяльності:
- а) навчання і праця
  - б) пізнання і спілкування;
  - в) гра і навчання
  - г) спілкування і праця
22. Автор *теорії життєвих відношень* (ставлень).
- а) С.Л.Рубінштейн
  - б) В.М.М'ясищев
  - в) Г.С.Костюк
  - г) О.М.Леонтьєв
23. Положення, що *провідним компонентом структури особистості є свідомість і самосвідомість* властиве для теорії особистості:
- а) С.Л.Рубінштейна
  - б) Б.Г.Ананьєва
  - в) Г.С.Костюка
  - г) О.М.Леонтьєва
24. Вставте пропущене слово.
Процес засвоєння вищих психічних функцій –...
- а) екстраполяція
  - б) стереотипізація
  - в) інтеріоризація
  - г) ідентифікація
25. Вставте пропущене слово.
... вважає, що значна частина психічної енергії, що виникає з тілесних потреб, витрачається на розумову діяльність, яка дозволяє знизити рівень збудження, викликаного цими потребами.
- а) З.Фрейд
  - б) К.Юнг
  - в) А.Адлер
  - г) К.Левін

26. Заповнити пропущене слово.

На думку..., досягнення індивідуації під силу тільки обдарованим і високоосвіченим людям, які до того ж мають у своєму розпорядженні багато вільного часу. Через такі обмеження для переважної більшості самореалізація є недосяжною.

- а) З.Фрейда
б) К.Юнга
в) А.Адлера
г) К.Хорні

27. Заповнити пропущене слово.

.... вважає, що невротичні потреби властиві всім людям. Вони допомагають людині подолати почуття базової тривоги, безпорадності, відчуженості, самотності.

- а) З.Фрейд
б) К.Юнг
в) А.Адлер
г) К.Хорні

28. Заповнити пропущене слово.

Якщо людина потрапляє в ситуацію вибору між нижчими і вищими потребами, вона надає перевагу нижчим, стверджує ...

- а) З.Фрейд
б) А.Маслоу
в) А.Адлер
г) К.Хорні

29. Згідно теорії ....., спочатку повинні бути задоволені вищі, а потім уже нижчі потреби.

- а) З.Фрейда
б) А.Маслоу
в) А.Адлера
г) К.Хорні

30. Вказуючи на відмінності між дією та діяльністю, ... зауважує, що в діяльності мотив не збігається з предметом. Це відбувається лише в дії.

- а) Ж.Піаже
б) Л.С.Виготський
в) А.Адлер
г) О.М.Леонтьєв

31. Хто з психологів запропонував періодизацію психосексуального розвитку особистості з п'ятьма стадіями: оральною, анальною, фалічною, латентною і геніальною?

- а) З.Фрейд
б) А.Адлер
в) К.Хорні
г) К.Юнг

32. Архетипова фігура у теорії К.Юнга, що охоплює підсвідомі бажання, несумісні з соціальними вимогами, становить нижчий рівень свідомості у контексті сучасного суспільства, є джерелом життєвої сили, творчого начала.

- а) «Самість»
б) «Его»
в) «Персони»
г) «Тінь»
д) «Аніма/Анімус»

33. Ставлення до себе, заперечення або прийняття себе, за К.Юнгом, відповідають такій архетиповій фігурі, як:

- а) «Самість»
б) «Его»
в) «Персони»
г) «Тінь»
д) «Аніма/Анімус»

34. Ставлення до інших, їх вплив на людину, за К.Юнгом, відповідають такій архетиповій фігурі, як:
- а) «Самість»
  - б) «Его»
  - в) «Персони»
  - г) «Тінь»
  - д) «Аніма/Анімус»
35. Вибір, прийняття рішень, за К.Юнгом, відповідають такій архетиповій фігурі, як:
- а) «Самість»
  - б) «Его»
  - в) «Персони»
  - г) «Тінь»
  - д) «Аніма/Анімус»
36. Статева ідентичність як поділ на чоловіче й жіноче начало, за К.Юнгом, відповідають такій архетиповій фігурі, як:
- а) «Самість»
  - б) «Его»
  - в) «Персони»
  - г) «Тінь»
  - д) «Аніма/Анімус»
37. Ставлення до надприродного, того, що за межами людського розуміння, за К.Юнгом, відповідають такій архетиповій фігурі, як:
- а) «Самість»
  - б) «Его»
  - в) «Персони»
  - г) «Тінь»
  - д) «Аніма/Анімус»
38. Розвиток особистості, за Юнгом, позначає термін:
- а) індивідуація
  - б) формування
  - в) персоногенез
  - г) персоналізація
39. Австрійський психолог, розробник індивідуальної психології
- а) З.Фрейд
  - б) А.Адлер
  - в) К.Хорні
  - г) К.Юнг
40. Хто з психологів доводить, що від народження людина наділена двома суперечливими властивостями – почуттям неповноцінності та соціальним інтересом
- а) З.Фрейд
  - б) А.Адлер
  - в) К.Хорні
  - г) К.Юнг
41. Хто з психологів уперше розробляв проблему індивідуального стилю життя?
- а) З.Фрейд
  - б) А.Адлер
  - в) К.Хорні
  - г) К.Юнг
42. Чия концепція особистості виникла внаслідок порівняння причин невротичних розладів особистості в США із пацієнтами в Європі?
- а) З.Фрейд
  - б) А.Адлер
  - в) К.Хорні
  - г) К.Юнг
43. Психолог, розробник теорії поля, що відзначається використанням понять топології:
- а) К.Левін
  - б) А.Адлер
  - в) А.Маслоу
  - г) К.Хорні

44. К.Левін представляє структуру особистості та модель її поведінки за аналогією до властивостей геометричних фігур Ці просторові уявлення вчений назвав:
а) польовою психологією	в) топологією
б) просторовою психологією	г) «векторною психологією»
45. Психолог, засновник гуманістичної психології:
а) К.Левін	в) А.Маслоу
б) А.Адлер	г) К.Хорні
46. Для якої теорії психології властиві наступні положення?
Ідеал особистості – відповідальна людина, спроможна вільно робити свій життєвий вибір. Не маючи свободи й відповідальності, особистість не може досягти розкриття свого потенціалу, не може бути самою собою.
а) фрейдизму	в) гуманістичної
б) когнітивної	г) аналітичної
47. Маслоу поділяє всі мотиви особистості на дві категорії:
а) Д-мотиви й Б-мотиви	в) вищі й нижчі
б) усвідомлені й неусвідомлені	г) пізнавальні й комунікативні
48. Виготський запропонував характеризувати віковий період (вік) слід на основі таких параметрів, як:
а) соціальна ситуація розвитку, особистісні новоутворення, ведуча діяльність
б) дозрівання організму, соціальна ситуація розвитку, особистісні новоутворення, ведуча діяльність
в) соціальна ситуація розвитку, особистісні новоутворення, ведуча діяльність, рівень актуального розвитку
г) особистісні новоутворення, ведуча діяльність, хронологічний вік
49. Для теорії особистості якого радянського психолога характерне наступне положення?
Центральна проблема психології особистості – самосвідомість, усвідомлення себе у системі суспільних зв'язків.
а) Л.С.Виготський	в) Б.Г.Ананьєв
б) С.Л.Рубінштейн	г) О.М.Леонтьєв
50. Для теорії особистості якого радянського психолога характерне наступне положення?
Особистість варто розглядати не лише як суб'єкта діяльності, але і як суб'єкта життєвого шляху й певний психологічний фундамент людини, під який вона змінює навколишні умови, самотійно організовує своє життя, несе за неї відповідальність.
а) Л.С.Виготський	в) Б.Г.Ананьєв
б) С.Л.Рубінштейн	г) О.М.Леонтьєв

МОДУЛЬ 4.

ПСИХІЧНІ ПРОЦЕСИ ОСОБИСТОСТІ

Тема 4.1. Увага

План

1. Поняття про увагу
2. Види уваги
3. Властивості уваги

Література

1. Загальна психологія: Підручник // О.Скрипченко, Л.Долинська, З.Огороднійчук та ін. – К.: Либідь, 2005. – С. 244-265.
2. Максименко С.Д. Загальна психологія: навч. посібник / С.Д. Максименко. – [3-є вид., перероб. і доп.] – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 272 с.
3. Познательные процессы и способности в обучении / Под ред. В.Д.Шадрикова. – М.: Просвещение, 1990. – 142 с.
4. Солсо Р. Когнитивная психология. – СПб., М., Харьков, Минск: ПИТЕР, 2002. – 592 с.
5. Хрестоматія по вниманию / Под ред А.Н.Леонтьева, А.А.Пузыря. – М.: Изд-во МГУ, 1976. – 295 с.

1. Поняття про увагу

За допомогою пізнавальних психічних процесів людина отримує, осмислює, зберігає інформацію про дійсність. У пізнавальній діяльності і сприймання, і пам'ять, і мислення, і увага виступають у єдності. Лише в деяких ситуаціях може переважати окремий пізнавальний процес. Пізнання відбувається поступово, крок за кроком воно спрямовується на окремі ділянки дійсності. Нас оточує безліч предметів, але тільки про деякі з них ми маємо певні знання. Спробуйте пригадати, скільки вікон на фронтоні вашої школи, чи гудзиків на улюбленій сорочці. Більшість не знайде відповіді. Отже, інформація до людини надходить не як завгодно, а дозується й фільтрується психікою. Цю функцію виконує увага, яка організовує наше пізнання.

Відомий педагог К.Д. Ушинський (1824-1870) зазначав, що «увага це ті єдині двері, через які знання входять у свідомість учнів». Тому школяр може дивитись – і не бачити, слухати – і не чути, особливо, якщо вчитель неправильно організовує увагу на уроці.

На межі ХІХ і ХХ століть увагу розуміли як вираз активності душі, нічим непояснюваної (Джеймс, Вундт). Деякі вчені обмежували увагу системою рухів, що забезпечує розташування тіла, зручне для сприймання або уявлення предмета. Це моторна теорія (М.Ланге, Т.Рібо,

Р.Декарт). Дійсно, увага супроводжується пристосувальними рухами, але не вичерпується ними. Так, учителю на уроці не завжди легко визначити уважність учня лише за зовнішніми ознаками. Ніби то зосереджений школяр, виявляється, думає зовсім не про урок, а учень із живою поведінкою завжди «в курсі справ», влучно відповідає на запитання вчителя.

У сучасній психології існує два погляди щодо місця уваги серед інших психічних явищ. Згідно із першим, увага – це сторона, компонент будь-якої психічної діяльності – пам'яті, мислення, сприймання тощо (С.Л.Рубінштейн, М.Ф.Добринін). Відповідно до другого підходу, увага – самостійний психічний процес, зміст якого становить спеціальна діяльність контролю (П.Я.Гальперін, О.М.Леонтьєв).

Сутність уваги полягає у вибіркового характері психічної діяльності. Психічна діяльність особистості спрямована на те, що має для неї найбільше значення.

Увага – це спрямованість і зосередженість свідомості, які передбачають підвищення рівня сенсорної, інтелектуальної та рухової активності індивіда.

Спрямованість забезпечується вибіркового характером і збереженням обраної психічної діяльності. *Зосередженість* – це заглиблення у дану діяльність і відволікання від інших. Підвищення рівня психічної та рухової активності виявляється у тому, що уважна людина виконує будь-яку діяльність ефективніше, ніж коли її увага недостатня.

Фізіологічна основа уваги досліджена у працях І.П.Павлова, О.О.Ухтомського, де встановлено явище домінуючих ділянок збудження у корі головного мозку як умови зосередження свідомості на тих чи інших об'єктах. Найкращі умови для виникнення уваги створюються при середньому рівні загальної активності людини. Втоmlена, виснажена або збуджена людина важко зосереджує увагу.

2. Види уваги

Розрізняють мимовільну, довільну, післядовільну увагу. Мимовільну увагу іноді називають пасивною, емоційною. Коли говорять про пасивність, мають на увазі залежність мимовільної уваги від об'єкту, який її привертає, і підкреслюють відсутність зусиль з боку людини. Коли ж її називають емоційною, то підкреслюють зв'язок між емоціями, інтересами, потребами та увагою. Як відомо, людина не докладає зусиль для перегляду цікавого фільму, або коли читає захоплюючу книгу.

Мимовільна увага – це зосередження свідомості на об'єкті внаслідок певних особливостей цього об'єкту. Якості об'єкту, що привертають до нього мимовільну увагу:

- ✓ сильний різкий подразник на фоні слабких (стук у двері);
- ✓ зміна у силі подразника (підвищення або зниження голосу);
- ✓ новизна (нова іграшка);
- ✓ початок і припинення дії подразника (пауза перед початком розповіді);
- ✓ об'єкти, які викликають емоції (яскраві кольори, мелодійні звуки);
- ✓ об'єкти, що збуджують інтерес.

Для підтримки уваги за допомогою інтересу на уроці вчителю потрібно забезпечувати змістовність і цікавий виклад матеріалу, розмаїття методів, захопленість і зацікавленість самого вчителя, емоційність уроку. Закономірності уваги потрібно враховувати і при використанні наочності. Якщо вчитель приніс на урок наочність, то учні починають одразу розглядати її, не чекаючи команди. Спрацьовує чинник новизни та інтересу. Коли ж мова піде (можливо і через двадцять хвилин) про наочність, то увага класу до неї вже спаде. Тому демонстрування наочності повинно відповідати моменту коментарів і пояснень до неї вчителя.

Довільна увага. Її називають активною та вольовою. Цим підкреслюється регульованість людиною цього виду уваги. Довільна увага – це свідомо зосередженість уваги на об'єкті із участю вольових зусиль. Особистість зосереджується не на тому, що для неї цікаво, а на тому, що вона повинна робити. Довільна увага виникає, коли людина ставить перед собою ціль, досягнення якої вимагає зосередженості. Постановка цілі діяльності – це причина довільної уваги. У дитини довільна увага виникає при виконанні вимог дорослих.

Умови, що полегшують свідоме зосередження уваги:

- ✓ у розумову діяльність включається практична дія (читати підручник, конспектуючи його);
- ✓ словесні нагадування самому собі про значущість цілі діяльності (учень нагадує собі, як важливо для нього розв'язати задачу, бо вчитель на уроці обов'язково перевірить);
- ✓ визначення етапу виконання і обсягу наступної роботи. Відомий педагог Ш.О.Амонашвілі радив мати в класі годинник, щоб привчати учнів розраховувати не тільки свій час, але й сили, знати, скільки зроблено й скільки ще попереду. Коли людина не може визначити етап роботи, то остання сприймається як нескінченна, що значно знижує вольове зусилля;
- ✓ зручне робоче місце (відсутність сторонніх подразників). Ця особливість ставить перед учителем завдання використовувати прийоми, спрямовані на допомогу в організації учнем свого робочого місця. Наприклад, молодшим дітям корисним буде складений вчителем перелік того, що необхідно приготувати до уроку із записом його на дошці;

✓ психофізіологічний стан людини. До кінця робочого дня зростають втома, кількість помилок, а увага спадає. Негативно впливає на зосередження уваги хвороба, емоційне збудження;

✓ вироблення звички бути уважним, що формується в школі й перетворюється на риси характеру – такі, як спостережливість, уважність. Вони є необхідною умовою професійного успіху. Зниження уваги призводить до помилок, іноді трагічних, у діяльності робітника.

Післядовільна увага виникає з довільної, при цьому знижується вольове зусилля, зростає інтерес та емоційна захопленість. Вона близька до мимовільної уваги, оскільки виникає на основі інтересу, але характер інтересу інший. У мимовільній увазі переважає інтерес до самого процесу діяльності, а в післядовільній – до її результату. Наприклад, учень розпочав розв'язувати приклад без зацікавлення, докладаючи зусиль, щоб бути уважним. У ході розв'язання в нього зростає рішучість досягти результату незважаючи на труднощі, він захоплюється роботою, його увага – післядовільна. Коли знижуються вольові зусилля і підвищується інтерес у процесі виконання діяльності, то виникає післядовільна увага.

3. Властивості уваги

Властивості уваги – це об'єм, розподіл, концентрація, стійкість, переключення.

Об'єм уваги – це кількість одночасно охоплюваних увагою об'єктів. Об'єм уваги постійний і становить 5-7 одиниць. Розширюється за рахунок групування, систематизації предметів. Якщо пов'язувати букви в слова, то кількість сприйнятих букв зростає.

Розподіл уваги має місце при одночасному виконанні двох, або більше видів діяльності. Розподіл уваги можливий за умови, що обидві діяльності добре знайомі, а одна хоча б частково автоматизована. Так, молодому вчителю не завжди легко розподілити свою увагу на уроці. Якщо він зосереджується тільки на процесі викладання, то дисципліна в класі знижується. Якщо починає стежити лише за дисципліною, то не встигає повноцінно викласти навчальний матеріал. Успіх уроку залежить від того, наскільки вчитель вміє одночасно контролювати як поведінку учнів, так і власну діяльність.

Переключення виникає при свідомому переході від однієї діяльності до іншої, від одного об'єкту до іншого. Воно утруднене при переході:

- від легкої діяльності до важкої;
- від добре відомої до мало відомої;
- від більш цікавої до менш;
- від незакінченої до нової;
- від глибокого зосередження.

Здатність людини до переключення уваги залежить від індивідуальних показників рухливості нервових процесів. Мимовільне переміщення уваги, що не має прямого позитивного значення для діяльності – **відволікання**.

Концентрація (інтенсивність) – це глибина зосередження на об'єкті. При високій концентрації увагу нелегко відволікти. Чим менший об'єм уваги, тим більша її концентрація. На перший погляд здається, що чим зосередженіше людина виконує роботу, тим кращі її результати. Проте концентрація дає позитивний ефект лише у поєднанні з достатнім об'ємом і розподілом уваги. Якщо учень при написанні твору концентрує увагу на каліграфії, але неуважний до змісту, то якість його роботи буде невисокою.

Стійкість виявляється в тривалості зосередження уваги на об'єкті. Зміни рівня зосередженості на об'єкті називають коливаннями уваги. Розрізняють такі види коливань, які позначаються, або ні на продуктивності діяльності.

1) Незалежні від діяльності, обумовлені фізіологічно, але не втомою; відбуваються кожні 2-5 секунд. Ці коливання непомітні не заважають діяльності. Їх можна зафіксувати в самоспостереженні: у тихій кімнаті ми чуємо ходу годинника то голосніше, то тихіше з інтервалом 2-5 секунд. При роздивлянні зображень з так званою подвійною інтерпретацією, способи тлумачення змінюються теж через 2-5 секунд. Так, два прямокутники, розташовані один в одному, сприймаються то як кімната в перспективі, то як зрізана піраміда (див. рис. 4).

2) Залежні від діяльності, викликані втомою. Відбуваються мимоволі через 20-25 хвилин роботи. На уроці цей момент слід використати для переходу до нових видів чи форм роботи, виконання розвантажувальних завдань, повідомлення цікавих фактів.

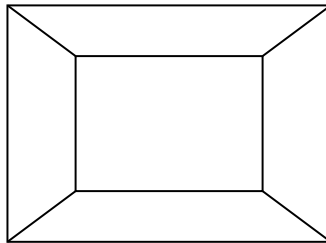

Рис. 4. Мимовільні коливання уваги: малюнок з подвійною інтерпретацією

Тема 4.2. Відчуття та сприймання

План

1. Поняття про відчуття, його рефлекторний характер
2. Класифікація відчуттів, їх властивості
3. Чутливість та її зміни
4. Особливості сприймання
5. Види сприймання

Література

1. Загальна психологія: Підручник // О.Скрипченко, Л.Долинська, З.Огороднійчук та ін. – К.: Либідь, 2005. – С. 101-138.
2. Максименко С.Д. Загальна психологія: навч. посібник / С.Д. Максименко. – [3-є вид., перероб. і доп.] – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 272 с.
3. Познательные процессы и способности в обучении / Под ред. В.Д.Шадрикова. – М.: Просвещение, 1990. – 142 с.
4. Познательные процессы: ощущение и восприятие / Под ред. А.В.Запорожца, В.П. Зинченко, Б.Ф.Ломова. – М.: Наука, 1982. – 356 с.
5. Солсо Р. Когнитивная психология. – СПб., М., Харьков, Минск: ПИТЕР, 2002. – 592 с.
6. Психология ощущения и восприятия. Хрестоматия / под ред. Ю.Б.Гиппенрейтер и др. – М.: ЧеРо, 2002. – 632 с.

1. Поняття про відчуття, його рефлекторний характер

Відчуття та сприймання – початковий момент пізнання, його називають також сенсорно-перцептивною сферою особистості. За допомогою органів чуттів людина отримує інформацію про навколишнє.

Відчуття– це елементарний психічний процес, що полягає у відображенні окремих властивостей предметів та явищ дійсності, а також станів внутрішніх органів при *безпосередньому* впливі подразників на органи чуттів.

Для нормальної життєдіяльності необхідний певний баланс інформації між людиною і середовищем. Його порушення виявляються у недовантаженні (сенсорна ізоляція) або перевантаженні. *Сенсорна ізоляція* вивчалась за допомогою такого експерименту: людину розміщували в кімнаті із сірими стінами і без вікон. Туди не надходили звуки, що забезпечувало мінімум нової інформації. На досліджуваному був спеціальний скафандр і окуляри. Вже з перших хвилин людина відчувала тривогу, а через дві години просила припинити експеримент через його нестерпність. Перевантаження інформацією призводить до швидкої втоми.

Не всі вчені погоджуються з тим, що відчуття дають об'єктивну інформацію про навколишнє. Щодо проблеми співвідношення відчуття й оточуючої дійсності існують різні погляди. Розглянемо три основних.

Згідно із першим, відчуття – це стіна, що відокремлює нас від зовнішнього світу. Ми сприймаємо не реальні об'єкти, а стани своїх органів відчуттів (філософи Берклі, Кант, Мах). Цей погляд узагальнює формула: *зовнішній світ – це комплекс відчуттів людини*.

На думку інших, відчуття – це знак, ієрогліф, що вказує на об'єктивні предмети. Однакові подразники, що діють на різні органи відчуттів, викликають різні відчуття. Механічний подразник може викликати відчуття тиску, звуку, світла залежно від того, на який рецептор він діє: на шкіру, вухо, око. Цей факт використовується як доказ того, що наші відчуття, визначаються специфікою сприймаючих органів тіла людини, а не зовнішніх подразників, тому цей погляд назвали *теорією специфічної енергії органів чуттів* (Гельмгольц, Іоганн Мюллер).

Вітчизняна психологія ґрунтується на теорії відображення, за якою органи відчуттів спеціалізуються на відображенні різних видів енергії, пов'язують нас із зовнішнім світом, дають його адекватний образ, але не копію. Предмети та їх властивості – первинні, а відчуття – це результат їх впливу на органи чуттів. Відчуття мають рефлекторний характер. Їх викликають зовнішні впливи. Однак простої наявності подразника недостатньо для виникнення рефлексу. Тобто відчуття – не пасивний процес, побудований за схемою: подразнення органів чуттів → проходження збудження нервовими шляхами → виникнення відчуттів у корі головного мозку. Експерименти довели, що без відповідної роботи рецепторів, керованих людиною, відчуття не виникає. Зокрема, до склери ока за допомогою мікроприсоски прикріплювали мікроб'єкт. Останній рухався разом з оком і був нерухомим щодо сітківки. Виявилось, що розташований таким чином об'єкт стає непомітним вже через дві секунди. Отже, нерухоме око є незрячим (О.Л.Ярбус). В іншому досліді за допомогою присоски і дзеркала фіксувались рухи ока при роздивлянні предмету. Розглянути предмет вдається лише за умови спеціальних рухів очей. Потрібно, щоб збудження від ока досягло кори головного мозку і викликало зворотне збудження до ока. За таким принципом функціонують усі рецептори, і це свідчить про те, що відчуття – активний пізнавальний психічний процес, своєрідна діяльність особистості.

Фізіологічною основою відчуттів є проходження нервового імпульсу через ланки рефлекторного кільця: рецептор (орган, що сприймає) – доцентрові нервові шляхи (аферентні) – відповідна ділянка кори головного мозку – відцентрові нервові шляхи (еферентні) – ефектор. Ефектор і рецептор – це один і той же орган, що виконує різні функції.

Частина рефлекторного кільця без відцентрових ділянок утворює **аналізатор**. Адекватне відчуття забезпечується комплексом аферентних (до мозку) і еферентних (від мозку) нервових імпульсів.

2. Класифікація відчуттів, їх властивості

Відомі класифікації відчуттів за різними ознаками. Найбільш поширена класифікація відчуттів за органами чуттів. запропонована Аристотелем: зір, слух, нюх, смак, дотик. У наш час дотикові відчуття поділяють на тактильні (тиску) і температурні. Вирізняють проміжні між тактильними і слуховими – вібраційні, що мають місце, коли ми розпізнаємо музику, тримаючи руку на гучномовці. Властиві для всіх аналізаторів – больові відчуття, які не мають специфічного рецептора.

Англійський фізіолог Шеррінгтон у 1906 році запропонував класифікацію відчуттів за місцем розташування рецепторів та подразників. До неї увійшли:

а) *екстероцептивні* відчуття. Рецептори на поверхні тіла, сприймають подразники із зовнішнього світу. Серед них контактні – ті, що виникають при прямому контакті рецептора із подразником (дотик, смак), дистантні – подразник знаходиться на відстані від рецептора (зір, слух);

б) *інтероцептивні* відчуття. Рецептори у внутрішніх органах відображають їх стан (самопочуття, голод, спрага);

в) *пропріоцептивні* відчуття. Рецептори у м'язах приймають інформацію про рухи й розташування тіла;

г) *зовнішньо-внутрішні* відчуття. Вони виникають за умови порівняння інформації, що надходить як на екстеро-, так і на інтеро- рецептори. Це температурні, больові, смакові, вібраційні відчуття.

Характеристика відчуттів розкривається через такі їх властивості, як модальність, інтенсивність, тривалість, просторова локалізація.

Модальність – це якість відчуття, що відрізняє його серед інших (колір сприймається оком, звук – вухом).

Інтенсивність – це кількісна характеристика, що визначається і силою подразника, і станом рецептора.

Тривалість – це часова характеристика, що залежить від тривалості дії подразника та його інтенсивності. Час від моменту впливу на рецептор до виникнення відчуття – *латентний період*. Його тривалість різна і залежить від модальності відчуття. Найкоротший для зорового аналізатору, найдовший для больового. Латентний період больового відчуття ми можемо помітити. Так, хворий не відчуває моменту уколу під час ін'єкції, а каже «боляче», коли її вже зроблено. Час від моменту припинення подразника до зникнення відчуттів – це *період післядії*.

Просторова локалізація – за допомогою відчуття ми відображаємо не тільки властивості подразника, але й визначаємо його розташування в просторі.

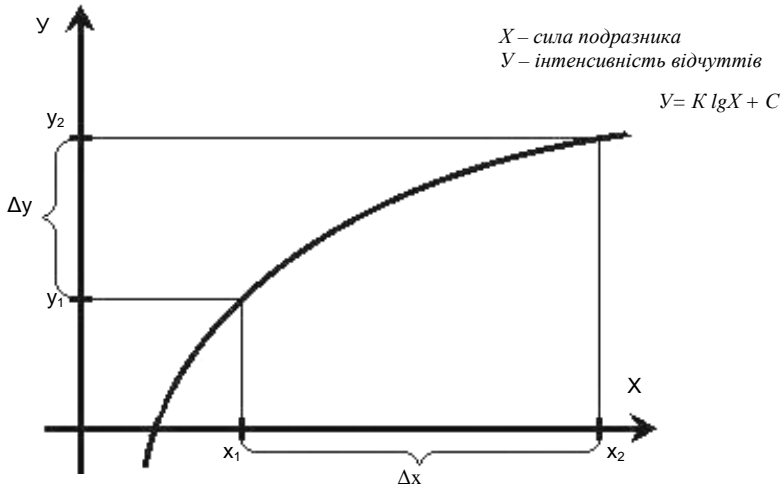
3. Чутливість та її зміни

Людину оточує безліч предметів і явищ, не кожне з яких вона може відчувати, або сприймати. Пізнання людиною світу нескінченне, а фізіологічні можливості її сенсорно-перцептивних апаратів обмежені. Органи відчуттів характеризуються **чутливістю**, тобто більшою чи меншою здатністю відображати предмет з певними фізичними параметрами. Зв'язок між властивостями відчуттів і фізичними якістьними подразників вивчає **психофізика**.

Чутливість обмежена порогами, що вимірюються показниками фізичних властивостей подразників. *Нижній поріг* визначається мінімальною силою подразника, яка необхідна для виникнення ледь помітного відчуття. *Верхній поріг* визначається максимальною силою подразника, яка ще викликає адекватне відчуття. Таким чином, чутливість сенсорно-перцептивних апаратів функціонує в певному діапазоні – між нижнім та верхнім порогами. Подразники меншої сили – підпорогові, а більшої – надпорогові. Вони хоча й впливають на органи чуттів, але не викликають адекватного відчуття. Наприклад, відомо, що людина розрізняє кольори лише за умови певного освітлення. Вночі око бачить лише сіро-чорну гаму. Ближче до ранку розвидняється, але кольори ще не розрізняються. Раптом кількість світла стає такою, що ми починаємо відчувати кольори. Така міра освітлення становить нижній поріг. Зростання освітлення призводить до засліплення, а якщо перевищує верхній поріг, то око вже нічого не здатне розрізнити й отримує опіки, що викликають біль, тобто неадекватне відчуття.

У кожного органу відчуттів є свої значення порогів чутливості. Так, для виникнення відчуття запаху потрібно 8 молекул речовини. Нижній поріг чутливості смакового аналізатора становить у 25 тисяч разів молекул більше. Значення нижнього порогу і чутливість знаходяться в обернено пропорційній залежності: чим вища чутливість, тим меншої сили подразник необхідний для виникнення відчуття.

Сила подразника та інтенсивність відчуттів пов'язані між собою основним законом психофізики (*закон Вебера-Фехнера*): при зростанні сили подразника у геометричній прогресії інтенсивність відчуття зростає в арифметичній прогресії. Цей зв'язок становить логарифмічну залежність (див. рис. 5).

Рис. 5. Основний закон психофізики

Пороги чутливості не постійні, а змінюються залежно від навколишнього середовища, фізіологічних і психологічних умов. Зміна чутливості під впливом зовнішніх умов – **адаптація**. Форми адаптації: а) повна адаптація – зникнення відчуття (наприклад, запаху); б) зниження чутливості – при переході людини з темряви на світло; в) підвищення чутливості – при переході зі світла в темряву.

Сенсибілізація – зміна чутливості під впливом внутрішніх умов. Має кілька різновидів: а) постійна – залежить від сталих змін в організмі (віку, хвороби, професії, вправ); б) тимчасова – внаслідок прийому ліків (адреналін загострює чутливість), наркотичних засобів; у результаті взаємодії відчуттів (сильний шум знижує зір, слух загострюється при денному освітленні); під впливом установок, інструкцій.

Взаємодія органів чуттів проявляється у неспецифічній чутливості. Під дією подразника, характерного для одного аналізатора, можуть виникнути реакції в інших – **синестезія**. Відомий феномен, коли людина розрізняла колір кінчиками пальців. Більш поширені приклади синестезії: виникнення кольорових образів при сприйманні музики. Подібні явища передаються у мовленні словосполученнями на зразок: «гострий смак» (подразник смакового аналізатора викликає відчуття в дотиковому), «солодкі звуки», «теплий колір».

4. Особливості сприймання

Як і відчуття, сприймання виникає лише при безпосередній дії на аналізатори. Перехід від відчуття до сприймання означає більш повне і складне відображення предметів.

Сприймання – це психічний процес відображення в мозку людини предметів та явищ у цілому, у сукупності всіх їх якостей та властивостей при безпосередній дії подразників на аналізатори. Якщо відчуття відображає лише окремі ознаки, властивості, то сприймання – предмет у цілому, у взаємозв'язку його ознак і властивостей. І відчуття, і сприймання – джерело наших знань про дійсність.

Властивості сприймання

1) **Активний саморегульований характер.** Правильний образ сприймання вибудовується завдяки активності людини. Неточності й помилки у функціонуванні окремого аналізатору виправляються і уточнюються за допомогою злагодженої роботи інших. У результаті людина отримує образ, адекватний дійсності. Проводився експеримент. Досліджувані були в окулярах, які перевертали зображення догори ногами. У підгрупі, якій дозволялося активно пересуватися, обстежувати кімнату, досліджувані швидко починали сприймати дійсність адекватно: стелу вгорі, підлогу – знизу. У групі, діяльність якої обмежувалась, відновлення сприймання наставало пізніше, ніж у першій.

2) **Історичність (аперцепція)** – це обумовленість сприймання конкретними умовами і минулим досвідом, як суспільним, так і особистим. Здатність до сприймання формується у дитини під впливом засвоєння сенсорних еталонів, прийнятих у суспільстві. Прикладами сенсорних еталонів є шкала музичних звуків, система геометричних форм, набір основних кольорів. При сприйманні предметів людина виділяє ті частини, які відповідають сенсорним еталонам. Так, дитина, яка не навчилась розрізняти вишневий і рожевий кольори, назве їх червоними; яка не вміє розрізняти трапецію і ромб, назве їх чотирикутниками. Художник у кольорі морської води побачить більше відтінків, ніж люди інших професій, оскільки його система еталонів кольору повніша.

3) **Предметність** – це віднесення образу навколишнього до зовнішніх об'єктів, що є його джерелом. Образ об'єкту є явищем внутрішнього світу, але для людини цей образ співвіднесений не з внутрішнім, а із зовнішнім – з предметом, який його викликав. Виявляється предметність у структурності й цілісності.

4) **Цілісність** – людина сприймає цілісну структуру предмета, хоча найчастіше інформація про нього надходить неповно. Образ виникає як результат послідовного обстеження предмета (сукцесивно). Коли він виник, то всі сприйняті ознаки постають одночасно в єдності (симультанно). На-

приклад, у вікно ми бачимо дерева, будинки, вулицю, але на сітківку потрапляє інформація про певні їх частини (верхівки, дахи тощо). У телевізорі ми бачимо диктора, хоча на зображенні – лише його голова.

5) Константність – відносна постійність образу сприйнятого при змінах умов сприймання. Так, при віддаленні від будинку його зображення на сітківці зменшується, але розмір будинку сприймається як постійний. Ця особливість формується. Проводилось дослідження серед племен, які проживають у лісі. Виявилось, що віддалені предмети вони сприймають як маленькі. Відсутність у них константності розміру пояснюється браком досвіду сприймання певних об'єктів здала і зблизька.

6) Осмисленість – відображення значення предметів, усвідомлення їх функцій. Називаючи предмет, людина відносить його до певного класу, групи відомих їй об'єктів. Образ сприймання – не набір подразників, а пошук пояснення сприйнятих даних. Це особливо виявляється при сприйманні подвійних і невизначених зображень (конфігурацію хмар сприймають як літаючу тарілку, куц у темряві – як постать). Осмисленість свідчить про нерозривність між сприйманням і мисленням.

7) Об'єм сприймання. Визначається тим, скільки предметів людина може сприйняти одномоментно – це 4-8 одиниць.

5. Види сприймання

Види сприймання розрізняють за: 1) конкретним змістом об'єкту (сприймання тексту, мистецтва, природи, навчального матеріалу); 2) формами існування матерії (часу, простору, руху); 3) провідним аналізатором (зорове, слухове, нюхове, смакове, дотикове, кінестетичне або рухове).

Сприймання простору включає сприймання форми, розміру, віддаленості і напрямку розташування предметів. Всі ці характеристики визначаються у співвідношенні з положенням тіла суб'єкта. Сприймання простору відбувається в процесі рухової діяльності і становить вищий рівень аналітико-синтегичної діяльності, яку називають просторовим аналізом. Особливу роль відіграє руховий аналізатор, що фіксує напрямок і траєкторію руху певних ділянок тіла (око і рука рухаються за контуром, і в результаті формується образ форми). Важлива роль функціональної асиметрії півкуль мозку. Сприймання простору сприяють зв'язки між півкулями головного мозку та відповідно симетрична будова аналізаторів. Бінокулярний зір забезпечує зображення у трьох вимірах; бінауральний слух дозволяє визначати розташування подразника, його віддаленість і напрямок; бімануальний дотик – сприймання форми і величини; диринічний нюх – сприймання напряму розташування джерела запаху.

Сприймання часу полягає у визначенні тривалості, швидкості, послідовності явищ і забезпечується системою аналізаторів. Фізіологічною основою сприймання часу є ритмічна зміна процесів збудження і гальмування в корі головного мозку. Сприймання ритму забезпечують кінестетичний і слуховий аналізатори. Помилки у сприйманні часу залежать від характеру діяльності в оцінюваний проміжок часу. Періоди бездіяльності здаються довгими (переоцінюються), тривалість цікавої роботи здається коротшою (недооцінюється). Точність сприймання часу впливає на організацію діяльності. Коли учень не вміє розрахувати свій час, він змушений виконувати завдання або поспіхом, або занадто повільно, що призводить до зниження його успіхів. Учитель на уроці також повинен звертати увагу на тривалість того чи іншого етапу роботи, вчасно починати й закінчувати його. Тому бажано для учнів давати завдання, повідомляючи, на який час розраховане їх виконання.

У **сприйманні руху** основну роль відіграють зоровий і кінестетичний аналізатори. Оцінюється зображення на сітківці у співвідношенні із рухами ока (див. табл. 8).

Таблиця 8

Взаємозв'язок кінестетичного та зорового аналізаторів
при сприйманні руху

№	Зображення на сітківці	Рухи ока	Оцінка руху об'єкта
1	+	-	+
2	-	+	+
3	+	+	-
4	-	-	-

Умовні позначення: «+» рухливість, «-» нерухомість.

Тема 4.3. Пам'ять

План

1. Поняття про пам'ять
2. Теорії пам'яті
3. Види пам'яті
4. Процеси пам'яті
5. Індивідуальні особливості пам'яті

Література

1. Аткинсон Р. Человеческая память и процесс обучения. – М.: Прогресс, 1980. – 528 с.
2. Загальна психологія: Підручник // О.Скрипченко, Л.Долинська, З.Огороднійчук та ін. – К.: Либідь, 2005. – С. 175-203.
3. Максименко С.Д. Загальна психологія : навч. посібник / С.Д. Максименко. – [3-є вид., перероб. і доп.] – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 272 с.
4. Познавательные процессы и способности в обучении / Под ред. В.Д.Шадрикова. – М.: Просвещение, 1990. – 142 с.
5. Психология памяти. Хрестоматия / под ред. Ю.Б.Гиппенрейтер, В.Я.Романова. – М.: АСТ, Астрель, 2008 – 656 с.
6. Сергеевкова О.П. та ін. Загальна психологія : навч. посібник / [Сергеевкова О. П., Столярчук О.А., Коханова О.П., Пасека О.В.]. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 296 с.
7. Солсо Р. Когнитивная психология. – СПб., М., Харьков, Минск: ПИТЕР, 2002. – 592 с.

1. Поняття про пам'ять

Здатність до запам'ятовування здавна викликала інтерес людини. Античні греки надавали пам'яті надприродної сили, яку Прометей викрав у богів разом з вогнем, числами й буквами. Від імені давньогрецької богині пам'яті Мнемозини походить сучасний синонім пам'яті – **мнемічна діяльність**. Легенда свідчить, що Олександр Македонський пам'ятав ім'я та обличчя тридцяти тисяч своїх солдат. У ті часи вважалося, ніби то в мозку людини є щось схоже на глиняні чи воскові таблички, на яких враження залишають сліди. Потім людина їх «читає». Яке ж сучасне розуміння пам'яті?

Запам'ятовування, збереження й відтворення індивідом свого досвіду називають **пам'яттю**.

Жодна дія не можлива поза процесом пам'яті, без неї людина залишалася б, за словами Сеченова, «завжди у стані новонародженого». Пам'ять забезпечує єдність і цілісність особистості. Людина усвідомлює наступність кожного моменту життя, його зв'язок з попередніми й наступними. Перед кожним життя постає як безперервний потік подій. При розладах пам'яті, які отримали назву **амнезії**, відбувається втрата минулого досвіду людини: її вмінь, навичок, знань. Це призводить до неможливості виконання особистісних соціальних ролей у сім'ї, на роботі й до руйнування особистості, вона втрачає професійні навички, зв'язки з сім'єю та друзями. Руйнується доля особистості.

2. Теорії пам'яті

Питання про те, як відбувається запам'ятовування, цікавить різні науки, які кожна на своєму рівні розробляє теорії пам'яті. Вони розкривають різні аспекти механізмів пам'яті. Розглянемо теорії пам'яті у психології, фізіології, фізиці, хімії.

У психології найбільш помітні теорії пам'яті розроблені в асоціанізмі, гештальтпсихології, в інтуїтивізмі А.Бергсона, у радянській психології.

В асоціативній теорії пам'ять пояснюється як створення асоціацій, тобто зв'язків між враженнями про явища та предмети. Запам'ятовування відбувається від окремого елемента ситуації до утворення асоціацій між елементами, подібно до того, як будинок будують з окремих цеглин. Потім, при відтворенні одного з елементів, в пам'яті з'являються і всі інші, пов'язані з ним. За характером зв'язків вирізняють такі асоціації:

а) за суміжністю (просторова і часова) – події, що відбувались одночасно, або послідовно запам'ятовуються разом; події, що викликають схожі емоції, також асоціюються;

б) за подібністю ознак (кольору, форми, звуку, розміру тощо) – запам'ятовуємо іноземне слово краще, якщо звучанням воно нагадує рідне;

в) за контрастом ознак – знаючи, що явища за певною ознакою є протилежними, нам достатньо запам'ятати лише одне з них, а про друге знати, що воно є протилежним;

г) за смыслом (найбільш складні) – виявляються, коли зовні явища виглядають різними, але за внутрішнім єством подібні. Так І.Ньютон побачив зв'язок між падінням яблука й теорією гравітації.

Дійсно, запам'ятовування – це пов'язування нових вражень із відомими. Але, якби запам'ятовування залежало тільки від зв'язків елементів у ситуації, то у різних людей в однакових обставинах воно повинно було б бути однаковим.

Представники гештальтпсихології стверджують, що запам'ятовування відбувається не від окремих елементів до цілісного образу, а навпаки – людина схоплює всю ситуацію одразу, а потім уже виокремлює в ній деталі. Успішність запам'ятовування залежить від структури матеріалу. Так, ми знаємо, що текстовий матеріал запам'ятати важче, ніж схематизований, прозу – важче, ніж вірш.

Перша і друга теорії схожі тим, що переоцінюють залежність запам'ятовування від особливостей організації зовнішнього матеріалу та ігнорують роль особистості. Протилежною до них за цією ознакою є теорія, розроблена А.Бергсоном. У ній на перше місце поставлено не особливості матеріалу, а сама активність людини. Стверджується, що пам'ять незалежить від зовнішньої ситуації. Активність людини у свою

чергу пояснюється як надприродня сила, причини якої наука неспроможна встановити.

У радянській психології визначальним чинником пам'яті вважають діяльність особистості (О.М.Леонтьєв, П.І.Зінченко, А.А.Смірнов та ін.). Якщо матеріал, що запам'ятовується, входить у зміст діяльності, то пам'ять є найбільш продуктивною. Запам'ятовування визначається не тим, яким є сам по собі матеріал (відмінність від першої та другої теорій), а тим, що з ним робить людина (відмінність від третьої теорії).

Представники **фізіології** пояснюють пам'ять на основі умовного рефлексу, як утворення зв'язку між новим й уже відомим. Це фізіологічна основа пам'яті.

У **фізичній теорії пам'яті** запам'ятовування розглядається як електрохімічний процес у нервовій тканині людини. Відображення об'єкту супроводжується циркуляцією електрохімічних імпульсів в нейронах. Цей процес названо реверберацією. Зміни, які при цьому відбуваються в нейронах, вважають матеріальною основою збереження минулих вражень.

У **біохімічній теорії** стверджується, що запам'ятовування складається з двох етапів. На першому – одразу після сприймання матеріалу – в нервових клітинах відбувається короточасна біохімічна реакція, яка має зворотній характер. Це основа короточасної пам'яті. На другому – відбуваються незворотні біохімічні зміни білкових структур в клітинах, які є основою довгочасної пам'яті.

Дослідження пам'яті у **хімії** показали, що хімічною основою індивідуальної пам'яті в нервовій клітині є рибонуклеїнова кислота (РНК). Ця високомолекулярна речовина утворена з послідовності окремих молекул. Закарбовування інформації виникає внаслідок перегрупування молекул РНК. Можлива дуже велика кількість (10^{15} - 10^{20}) комбінацій послідовності молекул РНК.

3. Види пам'яті

Види пам'яті найчастіше розрізняють за трьома ознаками.

1) *За характером переважаючої психічної активності:*

а) рухова (пам'ять на рухи, їх системи). Це основа трудових і практичних навичок;

б) емоційна (пам'ять на почуття, які виступають стимулом до діяльності, допомагають передбачити результати);

в) образна (пам'ять на уявлення), що включає зорову, слухову, нюхову, смакову, дотикову;

г) словесно-логічна (специфічно людська; дозволяє запам'ятовувати думки у формі понять). Відіграє провідну роль у засвоєнні знань.

2) *За характером цілі діяльності:*

а) мимовільна – мнемічна мета (запам'ятати) відсутня. Забезпечує основну частину досвіду;

б) довільна – при наявності мети запам'ятати, яка регулює процеси пам'яті. Людина визначає, що запам'ятати насамперед, на який період часу, з якою метою тощо.

3) *За тривалістю збереження:*

а) короткочасна – зберігання матеріалу після одноразового відтворення;

б) довгочасна виникає з короткочасної при багаторазовому відтворенні матеріалу;

в) оперативна – обслуговує актуальні дії, операції. З її допомогою людина утримує проміжні результати діяльності, які після завершення забуваються.

4. Процеси пам'яті

Пам'ять передбачає такі процеси, як запам'ятовування, відтворення, забування, збереження.

Процес запам'ятовування значно відрізняється залежно від наявності мнемічної мети. При її відсутності запам'ятовування є *мимовільним*. Воно найбільш продуктивне, якщо матеріал входить у зміст діяльності людини. В одному з досліджень (А.О.Смірнов) просили людей розповісти про те, що вони запам'ятали по дорозі на роботу. Люди найкраще пригадували, що вони робили, або що викликало задачу для їх сприймання або осмислення. Таким чином, умовою мимовільного запам'ятовування є активне сприйняття матеріалу. Чим вища пізнавальна активність людини, тим продуктивнішим є мимовільне запам'ятовування.

Це підтверджує дослідження П.І. Зінченка. Двом групам людей давали завдання утворити пари наборів різних зображень: в одній групі – за смислом, а в другій – за першою буквою назви зображеного. Потім за одним зображенням просили пригадати парне йому. Кращі результати виявились при групуванні зображень за смислом. Тобто матеріал, на який спрямована діяльність, запам'ятовується краще. Ці закономірності важливі для навчального процесу. Краще засвоєння навчального матеріалу передбачає активне його сприймання учнями.

При наявності у людини мети запам'ятати виникає *довільне запам'ятовування*. Воно залежить від наступних чинників:

а) особливостей мнемічної задачі (запам'ятати близько до змісту; відтворити переважно форму, а не зміст; запам'ятати фрагмент дослівно);

б) мотивів (інтерес, обов'язок, зв'язок з майбутньою професією, заради оцінки);

в) оволодіння способами запам'ятовування. Найбільш важливими є такі узагальнені способи запам'ятовування (А.О.Смірнов):

- смислове групування (розбиття матеріалу на частини, знаходження зв'язків між ними);
- смислові опорні пункти (створення схем, креслень, малюнків);
- співвіднесення запам'ятованого з відомим;
- відтворення (переказ, повторення).

Використання вчителем співвідношення довільного і мимовільного запам'ятовування на уроці залежить від типу заняття. При вивченні нового матеріалу головне – зрозуміти його, а не запам'ятати. Тому більше навантаження падає на мимовільне запам'ятовування. При закріпленні навчального матеріалу на перший план виходить задача запам'ятати, тому переважає довільне запам'ятовування. Отже, настанова учням запам'ятати матеріал є доцільною лише після того, як вони його зрозуміли

Відтворення є активним творчим процесом. Відтворюваний матеріал зазнає якісних змін внаслідок його обробки людиною. Зміни виявляються як відбір матеріалу; викладення головного; узагальнення змісту; перебудова в його структурі; додавання нового змісту; заміна слів, виразів тощо.

Види відтворення:

- впізнавання – відтворення об'єкту при повторному його сприйманні;
- власне відтворення (без додаткових ознак);
- пригадування (коли необхідні зусилля);
- спогади (відтворення подій особистого життя).

Забування полягає у випадінні матеріалу з психічної діяльності.

Причини забування:

1) інтерференція (змішування) нового матеріалу з відомим. Має такі різновиди: проактивне гальмування (наступний матеріал забувається під впливом попереднього), ретроактивне (забування відомого матеріалу під впливом нового);

2) згасання умовних нервових зв'язків (при втомі, відсутності відтворення та використання матеріалу в діяльності).

Як залежить забування від тривалості часу, що проходить від моменту сприймання матеріалу? Дослідження темпів забування вперше провів Г.Еббінгауз. Отримані ним результати зображені на графіку, який названо кривою **Еббінгауза** (рис. 6). При однакових проміжках часу ($\Delta t_1 = \Delta t_2$) найбільший об'єм (V) матеріалу забувається одразу після його сприймання (за інтервал Δt_1), а потім втрата матеріалу вповільнюється. Отже, $\Delta V_1 > \Delta V_2$.

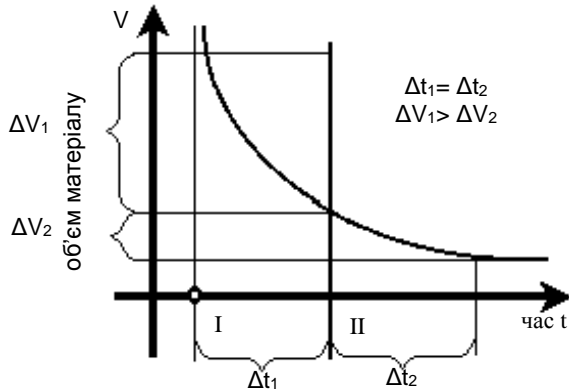

Рис. 6. Крива Еббінгауза

Пізніше було виявлено явище *ремінісценції*, що полягає у зростанні об'єму відтвореного матеріалу через тривалий період його збереження. Це відомі всім ситуації, коли людина раптом щось пригадує (рис. 7).

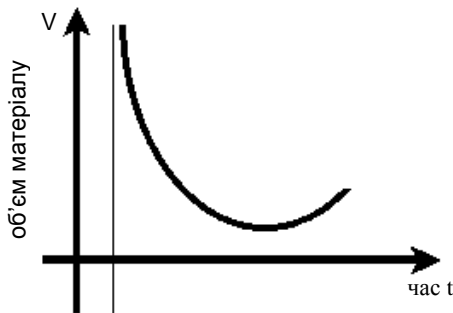

Рис. 7. Ремінісценція

Збереження – це процес більш чи менш тривалого утримання матеріалу в психіці людини. Для нього необхідно, щоб інформація використовувалась у діяльності. Успішність збереження залежить від обсягу матеріалу. Чим більшим він є, тим менший його процент зберігається. Тому не можна перевантажувати учнів інформацією. В процесі збереження матеріал якісно змінюється.

Таким чином, аналізуючи процеси пам'яті в цілому, можна виділити дві їх сторони:

- 1) динамічну, спрямовану на перетворення інформації;
- 2) консервативну, орієнтовану, щоб зберегти інформацію. Запам'ятати будь-який новий матеріал можна за умови, що інший матеріал в цей час забувається.

5. Індивідуальні особливості пам'яті

Індивідуальні особливості пам'яті виявляються у швидкості, точності, міцності запам'ятовування й готовності до відтворення. Вони залежать від особливостей вищої нервової діяльності, рівня оволодіння способами запам'ятовування, систематичності у засвоєнні знань.

За індивідуальними особливостями змісту пам'яті виокремлюють наступні типи пам'яті:

- а) наочно-образна, яка характерна для людини, яка краще запам'ятовує образи (слухові, рухові, смакові);
- б) словесно-логічна – властива людям, які краще запам'ятовують словесний матеріал;
- в) проміжний – якщо у людини немає чіткої переваги жодного з попередніх типів.

Приналежність особистості до певного типу пам'яті залежить від співвідношення у неї першої та другої сигнальних систем, від особливостей професійної діяльності.

Серед учнів вирізняються також динамічні типи пам'яті, які необхідно враховувати у навчанні. Школярі можуть запам'ятовувати матеріал:

- повільно й ненадовго;
- швидко, але ненадовго;
- швидко й надовго;
- повільно й надовго.

Знаючи свій тип пам'яті, учень має змогу ефективніше працювати над засвоєнням навчального матеріалу. Наприклад, на уроці повідомлення нового матеріалу школяр одразу зрозумів його й отримав високу оцінку. До наступного уроку закріплення він уже не готувався, а під час опитування не зміг нічого пригадати. Отже, тип його пам'яті відзначається швидким запам'ятовуванням і нетривалим збереженням. Завдання вчителя в тому, щоб знати типи пам'яті учнів та надавати кожному з них індивідуалізовані консультації щодо самостійної навчальної діяльності.

Тема 4.4. Мислення

План

1. Загальна характеристика мислення
2. Форми мислення та їх вивчення в психології
3. Мотивація та детермінація мислення
4. Операції мислення, розумові дії
5. Мислення як розв'язання задач
6. Види та індивідуально-психологічні особливості мислення

Література

1. Загальна психологія: Підручник // О.Скрипченко, Л.Долинська, З.Огороднійчук та ін. – К.: Либідь, 2005. – С. 139-174.
2. Максименко С.Д. Загальна психологія : навч. посібник / С.Д. Максименко. – [3-є вид., перероб. і доп.] – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 272 с.
3. Познавательные процессы и способности в обучении / Под ред. В.Д.Шадрикова. – М.: Просвещение, 1990. – 142 с.
4. Тихомиров О.К. Психология мышления. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 272 с.
5. Сергеєнкова О.П. та ін. Загальна психологія : навч. посібник / [Сергеєнкова О. П., Столярчук О.А., Коханова О.П., Пасека О.В.]. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 296 с.
6. Солсо Р. Когнитивная психология. – СПб., М., Харьков, Минск: ПИТЕР, 2002. – 592 с.

1. Загальна характеристика мислення

Пізнання починається із відчуття та сприймання. Інформація, сприйнята за допомогою органів чуттів, узагальнюється, осмислюється, тобто є матеріалом мислительної діяльності. Мислення через відчуття і сприймання пов'язане із зовнішнім світом. Через це його називають опосередкованим відображенням. У ході мислення людина пізнає дійсність більш глибоко, виходить за межі своїх чуттєвих вражень й виявляє такі предмети й явища, зв'язки між ними, що безпосередньо не сприймаються. Так, Д.І.Менделєєв залишив у своїй системі хімічних елементів порожні клітинки для тих елементів, які будуть відкриті у майбутньому. Сьогодні передбачення видатного вченого підтверджується – клітинки заповнюються новими елементами. Елементарні частки не можна побачити навіть у найпотужніший мікроскоп, але вчені вивчають їх через дослідження їх слідів.

Чуттєві (відчуття, сприймання) й раціональні (мислення) компоненти пізнавальної діяльності людини нерозривно пов'язані і взаємозумовлені. Суперечність між ними дозволяє людині проникати вглиб явищ, розкривати їх сутність та істинні зв'язки між ними. Прикладом є так звані випадки наукових парадоксів, сутність яких передає приказка «очам своїм не вірю». Тобто висновки з міркувань суперечать тому, що людина безпосередньо сприймає. Так, довгий час панувала думка, що Земля є центром Всесвіту, не рухається, а зірки обертаються довкола неї. Вчених, що довели протилежне – Д.Бруно та Г.Галілея – сучасники ладні були стратити, бо вважали, що вони знуццаються або неприховано глузують з науки. Адже всі бачать, що Земля нерухома, а зірки переміщуються небом. У цьому й полягав парадокс, у висновках з якого сучасна наука не сумнівається.

Мислення – це процес пізнавальної діяльності людини, що характеризується узагальненням і опосередкованим відображенням дійсності.

Людське мислення неможливе без мовлення. Примітивне мислення тварин стосується лише предметів, які безпосередньо їх оточують, і характеризується як ситуативне. Слово допомагає абстрагуватись від наявної ситуації, зобразити її за допомогою мовних засобів. Цим мислення людини стає ситуативно незалежним. Думка формулюється і формується в мовленні. Слово допомагає зафіксувати думку, що дозволяє повернутись до неї, удосконалити її. Намагаючись сформулювати думку якомога точніше, людина знаходить у ній нові нюанси, суперечності. За допомогою слова найточніше передається інформація від людини до людини.

Мислення має соціальну природу. Людина не народжується з готовою здатністю до мислення, а оволодіває його способами й засобами, знаннями, мовою в тому вигляді, в якому вони існують на сучасному її етапі суспільного розвитку.

2. Форми мислення та їх вивчення в психології

Мислення вивчають різні науки. У **філософії** термін мислення виступає синонімом свідомості, психіки. Характерні дослідження історичного розвитку мислення людства в цілому. **Логіка** вивчає основні форми мислення – поняття, судження, умовиводи, які виступають результатами чи продуктами мислення. А **психологію** цікавить, насамперед, процес мислення, причини, що призводять до тих чи інших його результатів. Так, поняття трикутника всі діти повинні засвоїти однаково, але шляхи у кожного різні. Один учень цілком засвоює поняття на уроці, а другому ще потрібно працювати вдома. Психологія вивчає види й типи мислення, його розгортання у часі як процесу та як діяльності.

Кожен мислительний процес має свої результати, які включаються в його подальший перебіг. Ці результати не виступають окремим предметом психологічних досліджень. Вони відіграють роль зв'язної ланки між вивченням мислення у психології із вивченням його у логіці. У психологічному дослідженні результати мислення розглядають як наслідок завершення процесу, а не як готове утворення.

Сам процес мислення розкривається через співвіднесення його продуктів на різних етапах. Вивчати думку як процес – це значить показати, як розгортання мислення призводить до кінцевих результатів – до понять, суджень, умовиводів.

Думка – основна одиниця мислення. Процес становлення думки тісно пов'язаний із вираженням думки в мовленні. Думка і внутрішнє мовлення не тотожні. Ідеї можна виражати невербальними засобами: схемами, малюнками, цифрами тощо. Думка не складається зі слів. Те, що в думці існує одночасно (симультанно), те у мовленні розгортається послідовно (сукцесивно). Думка – це загальна схема змісту, який має бути виражений у висловленнях. Вона кодується в мовленні й завдяки цьому стає зрозумілою для інших. Думка існує у формі понять, суджень, умовиводів.

Поняття – це думка, у якій відображаються загальні, суттєві та одиничні ознаки предметів (прикладом є поняття трикутника). Поняття відображає не просто сукупність явищ, чи одиничне явище, а вказує, що є у них спільного та відмінного з іншими предметами. Трикутник – фігура, така ж як квадрат, круг тощо і водночас відмінна від них наявністю трьох сторін, трьох вершин та кутів. Поняття передаються словами, але не кожне слово – поняття. Поняття охоплює цілу систему предметів – ширшу чи вужчу. За цією ознакою вирізняють *видові, родові поняття та категорії* (найширші). Поняття, що співвіднесені з єдиним об'єктом – *одиничне* («Київ», «Сонце»), з класами предметів – *родове* («фігура», «сила», «елемент»). У *конкретних* поняттях відбиваються певні предмети, явища, в *абстрактних* – істотні ознаки об'єктів відокремлюються від самих цих об'єктів («мужність», «добро»).

Судження – це відображення зв'язків між предметами, або їх властивостями. Судження фіксує зв'язок між поняттями, стверджує наявність або відсутність певних ознак, властивостей у об'єктів: «залізо – метал». Це означає, що залізо має всі ознаки металів. Судження – це вираз, про який ми можемо сказати істинне воно, чи хибне. Воно буває *одиничним* («Київ – столиця України»), *частковим* («Деякі тварини – ссавці») та *загальним* («Всі дерева – рослини»).

Через зв'язок двох суджень можемо прийти до третього, яке не потребує досвідної перевірки. Наприклад:

1. Всі учні навчаються.

2. Петро – учень.

3. Петро навчається.

Умовивід – це зв'язок між думками, в результаті якого із кількох відомих суджень ми отримуємо нове судження. Завдяки умовиводам людина пізнає дійсність теоретично, опосередковано. Розрізняють умовиводи індуктивні, дедуктивні та за аналогією.

Індуктивним є умовивід, коли властивості деяких предметів з певного класу поширюються на всі предмети даного класу: 1) короп дихає зябрами; 2) короп – риба; 3) всі риби дихають зябрами.

У дедуктивному – властивості класу предметів переносяться на властивості конкретного представника цього класу: 1) усі риби дихають зябрами; 2) короп – риба; 3) короп дихає зябрами.

Умовивід *за аналогією* ґрунтується на перенесенні зв'язків, що існують між одними предметами, на зв'язки між іншими. Наприклад, давньогрецький математик Фалес Мілетський виміряв висоту єгипетської піраміди у такий спосіб. Коли довжина його тіні дорівнювала його зросту, він виміряв висоту тіні від піраміди.

3. Мотивація та детермінація мислення

Мотивація мислення – це те, що зумовлює процес мислення і спонукає людину включитись у пізнавальну діяльність, почати міркувати.

Мотиви мислення бувають двох типів:

1) специфічно-пізнавальні (внутрішні), що є проявами пізнавальних потреб (інтересів, допитливості). Смісл мислення полягає в самому його процесі;

2) неспецифічні (зовнішні) – коли мислення здійснюється заради результату, важливого для досягнення інших цілей (виконання вимоги дорослих, бажання отримати оцінку, винагороду; заради престижу).

Проте у ході мислення завжди з'являються і власне пізнавальні мотиви (інтерес виникає у процесі розв'язання задачі). Мислення виникає за умови, коли нові цілі недосяжні відомими способами й потрібно їх знайти. Такі ситуації – проблемні. Проблема ситуація переходить у задачу (проблему). Це різні поняття. Проблема ситуація переживається людиною як стурбованість, занепокоєність, викликані переважно емоційним враженням, що «щось не так», яке спонукає до осмислення обставин. У результаті формулюється задача з чіткою структурою. В ній відоме й невідоме відокремлено, сформульовано питання.

Розгортання процесу мислення має свою послідовність – внутрішню логіку. Ніхто за власним бажанням не може її встановлювати, вона продиктована об'єктивними закономірностями, які називають **детермінацією мислення**.

Початкове формулювання задачі лише приблизно визначає шукане. В ході розв'язання воно стає більш чітким і в результаті розкривається вповні. Вихідні умови задачі зумовлюють лише перші кроки в пошуку рішення, а не його в цілому. Кожна дія задачі продиктована попередньою й сама зумовлює наступну. Таким чином, процес розв'язання задачі сам себе визначає, тобто детермінує. Іноді процес розв'язання виявляється для людини непоміченим, а знаходження рішення сприймається як раптове (інсайт). Психологію цікавить саме те, що призводить до такого результату, умови виникнення інсайту.

4. Операції мислення, розумові дії

Процес мислення відбувається за допомогою таких основних операцій, як аналіз, синтез, узагальнення. *Аналіз* – це виділення в об'єктах елементів, властивостей, зв'язків, поділ предмету на частини.

Зворотню операцію – поєднання окремих елементів цілого – називають *синтезом*. Він відбувається як співвіднесення окремих елементів, виділених аналізом. Це дозволяє розкрити зв'язки між цими елементами й зрозуміти предмет як цілісний. Так, зрозуміти роботу механізму можна тоді, коли зможеш не лише розібрати, але й зібрати його. Якщо дитина з цікавості розібрала годинник, то скласти його вже не в змозі через те, що не знає зв'язків між окремими деталями, не знає принципів їх узгодженої роботи.

Аналіз і синтез єдині, становлять основу для складніших мислительних операцій – порівняння, класифікації, узагальнення, аналогії тощо. *Порівняння* починається зі співставлення предметів (синтез), у ході якого виділяється відмінне й спільне (аналіз). Виокремлення спільного веде до *узагальнення*. Спільні ознаки можуть бути поверхневими або суттєвими. Правильні узагальнення виникають тільки на підставі суттєвих ознак. Наприклад, орієнтуючись на зовнішні ознаки, дитина відносить морського кита до риб. Але цей висновок неправильний. Суттєві ознаки тварини (будова внутрішніх органів, спосіб продовження роду і виховування потомства) доводять її приналежність до ссавців.

На основі аналізу й синтезу функціонує *основний механізм мислення*, який дозволяє людині пізнавати нові властивості явищ дійсності. В процесі мислення об'єкт включається у різноманітні зв'язки з іншими, і таким чином виявляється система його властивостей (пряма може бути бісектрисою, дотичною, січною, медіаною, паралельною, перпендикулярною залежно від того, з якими іншими геометричними явищами вона пов'язана). Отже, виділення (аналіз) нових властивостей об'єкту здійснюється через співвіднесення (синтез) цього об'єкту з іншими. Цей механізм називається «*аналізом через синтез*» (С.Л.Рубінштейн).

Мислення породжується потребою зрозуміти проблемну ситуацію. Зрозуміти – це значить пізнати суттєве в об'єкті, розкрити його зв'язки з іншими. Таким чином, розуміння є мислительним процесом, спрямованим на пізнання безпосередньо не сприйманих зв'язків і відповідних об'єктів.

Система інтелектуальних операцій людини, спрямованих на виявлення ознак предметів, які безпосередньо не сприймаються – це **розумові дії**. Вони побудовані на використанні певних пізнавальних знарядь, набутих протягом суспільного розвитку. Ми подумки, за допомогою мови, перетворюємо об'єкт, не змінюючи його практично, не вступаючи в контакт з фізичним об'єктом. Розумові дії спрямовані на об'єкти, відображені в образах, уявленнях, поняттях, Вони виникають з практичних (фізичних) дій з об'єктами в процесі інтеріоризації.

Концепція поетапного формування розумових дій (їх інтеріоризації) розроблена вітчизняним психологом П.Я.Гальперінім (1902-1988 рр.). Вона ґрунтується на ряді припущень: 1) перед виконанням нової дії необхідна активна орієнтація суб'єкта в умовах дії; 2) побудова дії відбувається за допомогою таких знарядь психічної діяльності, як еталони, зразки, мірки; 3) сприймання та мислення є інтеріоризованими зовнішніми предметними діями. У контексті даної теорії описано чотири групи умов, необхідних для набуття нових мислительних дій: наявність мотивації, виконання дій в зовнішній формі без помилок, набуття діями властивостей узагальненості, перехід дій у розумовий план. При реалізації вимог даної теорії в навчальному процесі потрібні наступні етапи: спочатку учню пояснюється орієнтувальна основа дії, яка постає у вигляді схеми на картці; на основі цієї схеми починається виконання розв'язку відповідної системи задач. При цьому дія спочатку відбувається та опрацьовується в зовнішньому мовленні, потім переходить у внутрішнє мовлення, стає непомітною зовні. Наприклад, засвоєння розумової дії лічби включає етапи: 1) маніпуляцій з об'єктами (лічильним матеріалом); 2) лічба вголос без маніпуляцій; 3) лічба про себе у внутрішньому мовленні.

5. Мислення як розв'язання задач

Розв'язання задачі будується на передбаченні (антиципації) шуканого. Щодо ролі передбачення для розв'язання задач існують різні погляди. Частина вчених вважає, що можна передбачити лише одну наступну стадію розв'язання, а не кінцевий результат, тобто вони недооцінюють передбачення. Інші – навпаки – перебільшують, вважаючи, що людина точно й одразу може передбачати відповідь, а процес розв'язання полягає в знаходженні правильної здогадки. Треті заперечують можливість

передбачення, доводячи, щопошук відповіді – це вибір правильного способу зі всієї сукупності можливих. Слід зауважити, що роль передбачення залежить від складності мислительної задачі, а також і від індивідуальних особливостей людини (її проникливості, інтуїції, досвіду тощо).

У процесі розв'язання мислительної задачі вирізняють такі *етапи*:

- 1) виникнення проблеми з проблемної ситуації;
- 2) побудова гіпотез щодо можливого способу рішення;
- 3) перевірка гіпотез;
- 4) формулювання результату.

Існують різні *способи розв'язання* мислительних задач. До них належать наступні.

а) Спроб і помилок; його використовує учень, коли при розв'язанні задачі підставляє числа у всі відомі формули підряд, намагаючись вгадати, яка з них підходить.

б) Використання відомого алгоритму. Наприклад, коли учень свідомо обирає потрібну формулу.

в) Цілеспрямована трансформація умов, розв'язання задачі послідовними діями.

г) Евристичний, що має місце в наукових відкриттях, передбачає пошук способу розв'язання.

Мислення не обмежується розв'язанням задач, а проявляється і в усвідомленні нових проблем, і в постановці нових задач. Здатність до виявлення проблем свідчить про самостійність і оригінальність мислення. Кожне наукове відкриття починається з проблемної ситуації, з питання. Це яскраво підтверджується на прикладі відкриттів І.Ньютона, В.К.Рентгена, А.Ейнштейна та багатьох інших.

6. Види та індивідуально-психологічні особливості мислення

Види мислення вирізняють за різними критеріями.

Генетичний критерій бере до уваги послідовність появи видів мислення в філогенезі та онтогенезі й визначає наступні види.

а) наочно-дійове, коли аналіз і синтез відбувається в процесі практичних дій з предметом (переддошкільний вік, до 3-х років);

б) наочно-образне – не обов'язково наочно діяти з предметом, але необхідно його сприймати або уявляти (дошкільний вік, до 7 років);

в) абстрактне (виникає у школярів) – це мислення поняттями.

За характером узагальнень вирізняють:

а) теоретичне (узагальнення думок);

б) практичне (ситуативні узагальнення). Приклад ситуативного узагальнення: дівчинка, повернувшись додому з дитячого садка, лійкою

поливає песика, бо вихователька поливала квіти і говорила, що все живе любить водичку.

За характером перебігу: а) інтуїтивне (процес мало усвідомлений без виділення чітких етапів); б) аналітичне (послідовність етапів добре усвідомлене).

За типом розв'язуваних задач мислення буває:

а) теоретичне, що передбачає знаходження закономірностей;

б) практичне, що полягає у розв'язанні конкретних задач. Так, у класі, де навчався майбутній математик Гаусс, учні виконували завдання знайти суму всіх натуральних чисел від 1 до 100. Більшість використовувала звичайний спосіб: $1+2+3$ і т.д., тобто розв'язувала конкретну задачу. Гаусс розв'язав її як теоретичну, знайшовши закономірність, що сума крайніх чисел послідовного ряду натуральних чисел завжди однакова, її слід помножити на кількість пар чисел у ряду (рис.8).

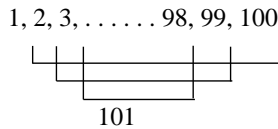

Рис. 8. Відкриття Гаусса

За переважаними засобами мислення: а) аналітичне (краще розвинена здатність до поділу матеріалу на складові частини); б) синтетичне (краще розвинена здатність до мислення про цілісний об'єкт).

Індивідуально-типологічні особливості мислення існують у трьох варіантах:

- 1) індивідуальний стиль мислительної діяльності;
- 2) спрямованість мислительної діяльності;
- 3) особистісна своєрідність.

Причини відмінностей зумовлені фізіологічними (властивості вищої нервової діяльності), соціальними особистісними чинниками. Серед особистісних чинників найбільш значущими є такі:

- стать (жінки більш обережні у рішеннях);
- самооцінка (при завищеній – переважають імпульсивні, погано продумані рішення; при заниженій – обережні, невпевнені);
- освіта (найбільше врівноважених продуманих рішень у людей з вищою освітою);
- співвідношення першої та другої сигнальних систем (художники, теоретики, мислителі);
- приналежність до інтра- або екстраверта;

– когнітивний стиль, що виявляється у здатності до переключення (вміння по-новому побачити явище, відмовитись від попередньої думки), у змозі розрізнати різноманітність аспектів, багатство нюансів явища, яке вивчається.

Мислення людини характеризується певними властивостями. Назвемо головні з них.

Критичність та самостійність – здатність об'єктивно оцінювати позитивні та негативні аспекти явища, не покладаючись на думку інших людей. Залежать від життєвого досвіду людини, багатства та глибини знань, рівня пізнавальної активності та мотивації.

Гнучкість – вміння швидко орієнтуватись на зміни ситуації, готовність переключатися з одного способу розв'язання завдання на інші, знаходити варіативні шляхи розв'язання. Протилежна до стереотипності та шаблонності мислення. Особливо яскраво виявляється при розв'язанні ломиголовок. Наприклад, за однією з легенд, російський цар Петро I наказав за одну ніч прибрати з дороги величезнукам'яну брилу. Найкращі інженери намагались зробити це всілякими способами, але сил кожен раз не вистачало. Тоді один з простих робочих пообіцяв виконати завдання. Чолові'яга наказав вирити біля каменя величезну яму. Підійшовши до брили, зіштовхнув її викопану яму – шлях було звільнено.

Глибина – вміння проникати в сутність складних питань, розкривати причини явищ, приховані за зовнішніми ознаками, передбачати можливі наслідки подій та процесів.

Широта – здатність охопити широке коло питань у творчому мисленні в різних галузях знання та практики. Є показником ерудованості особистості. Так, розум деяких учених називають енциклопедичним, маючи на увазі його широту. До них належать Л. да Вінчі, М.В.Ломоносов, Гьоте, Б.Рассел.

Послідовність – вміння дотримуватись наступності у міркуваннях, їх плану, відсутність логічних помилок. До останніх належать перестрибування з однієї думки на іншу, відхилення від теми, необгрунтовані умовиводи, бездоказовість суджень.

Швидкість, кмітливість – здатність швидко розібратися в складній ситуації, прийняти правильне рішення.

Якості мислення формуються в процесі навчання та виховання при організації змістовної розумової діяльності учнів.

Тема 4.5. Уява

План

1. Значення уяви в житті людини
2. Уява як пізнавальний психічний процес
3. Образи уяви, прийоми їх створення
4. Види та індивідуальна своєрідність уяви

Література

1. Балацька Л.К. Уява в житті дитини. – К.: Знання, 1974. – 46 с.
2. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте: Психологический очерк. – М.: Просвещение, 1991. – 93 с.
3. Загальна психологія: Підручник // О.Скрипченко, Л.Долинська, З.Огороднійчук та ін. – К.: Либідь, 2005. – С. 204-218.
4. Коршунова Л.С. Воображение и его роль в познании. – М.: Изд-во МГУ, 1979. – 144 с.
5. Новлянская З.Н. Почему дети фантазируют. – М.: Знание, 1978. – 48 с.
6. Роменець В.А. Психологія творчості. – К.: Либідь, 2001. – 288 с.

1. Значення уяви в житті людини

Уява – це специфічно людський пізнавальний психічний процес, який називають також імажинативною діяльністю. Її значення в житті людини розкривають функції уяви.

Функції уяви

Евристична: уява – обов'язковий чинник усіх видів творчості.

Передбачення: забезпечує постановку цілі діяльності, як ідеального образу майбутнього результату. Будинок, який людина планує побудувати, вона спочатку вимальовує в своїй уяві. А надалі діє відповідно до цього уявного образу. Цю особливість називають випереджувальним відображенням.

Практична: людина створює світ культури поряд з існуючим світом природи. Кожен предмет культури є реалізованим задумом людини, аналоги якого в природі відсутні.

Пізнавальна: людина відкриває сутність явищ, недосяжних для органів чуттів. Наприклад, у неевклідовій геометрії доводяться твердження, які не можна перевірити практично, але які справджуються в уявних умовах. Її основоположник – М.К.Лобачевський – назвав свою теорію «уявленою геометрією».

Естетична: конструювання людиною прекрасного, втілення ідей про гармонійність, пропорційність у творах мистецтва.

Вплив на розвиток особистості через мрію та ідеал, які забезпечують постановку життєвих перспектив і є виразом життєтворчості.

Мрія – образ бажаного майбутнього. Вона спонукає людину до дій, мобілізує її зусилля.

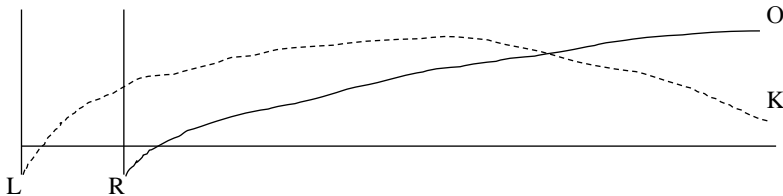
Ідеал – це уявлення про найвищу досконалість, зразок, що визначає спосіб дій людини. Є складовою частиною світогляду; організовує й спрямовує діяльність людини.

2. Уява як пізнавальний психічний процес

Щоб розкрити сутність уяви, потрібно відповісти на два питання. *По-перше*, чи можна вважати уяву самостійним психічним процесом, у чому полягає принципова відмінність уяви, насамперед, у порівнянні з образним мисленням та уявленнями пам'яті? *По-друге*, чи можна вважати уяву пізнавальним процесом?

Проаналізуємо перше питання. Тривалий час психологи ототожнювали уяву або з образним мисленням, або з уявленнями пам'яті й самостійно не вивчали (Вольф, Рібо). Справа в тому, що традиційне розуміння уяви як створення нового чітко не розмежовує її з іншими пізнавальними процесами. Ці ж ознаки властиві й іншим пізнавальним процесам. Так, формування образу сприймання – це вже створення нового (О.М.Леонт'єв). Образ пам'яті теж перетворюється з часом (активність збереження).

Щоб відрізнити образи уяви від уявлення, потрібно оцінити, наскільки творчим був процес побудови цих образів; наскільки принциповим є розрив образу із реальністю. Для уяви властиве більш якраве виявлення цих ознак. В уявленні людина прагне відтворити минулий досвід якомога ближче до реальності. У творчій уяві людина ставить мету створити образ новий, неіснуючий у реальності. Навіть у відтворювальній уяві ставиться мета побудувати образ реально існуючого, але того, чого не було в минулому досвіді (образ океану, якщо ми його не бачили). Розрізняється уява від інших психічних процесів і динамікою свого розвитку в онтогенезі, як це видно з рис.9.

Рис. 9. Співвідношення розвитку уяви та інтелекту в онтогенезі
 Умовні позначення: LK – розвиток уяви; RO – розвиток інтелекту;
 LR – віковий розвиток.

Як видно з рис. 9, розвиток уяви особливо інтенсивний на початкових етапах онтогенезу, а потім спадає. Розвиток інтелекту починається пізніше й поступово наростає.

А.В.Петровський вважає, що специфіка уяви порівняно з мисленням – у різному відображенні проблемної ситуації. Якщо воно чітке, кількість невідомих не перевершує можливості мислення для їх знаходження, то задача розв'язується на основі законів логіки (робота інженера-практика). Ситуація з багатьма невідомими, коли мислення неефективне, розв'язується за допомогою уяви (робота інженера-винахідника).

Деякі психологи протиставляють уявувіншим пізнавальним процесам. Адже останні – це відображення реально існуючих явищ, а уява – створює картини, що не існують у дійсності. Уява, справді, становить певний відхід від навколишньої реальності, але в ній завжди зберігається зв'язок з дійсністю. Цей зв'язок підтверджується наступними фактами.

1. Нові образи виникають із життєвих вражень, елементи образу існують реально, хоча в інших поєднаннях (пегас, сфінкс, кентавр).

2. При створенні нових образів враховуються відомі закономірності. Завдяки цьому образи уяви можна реально втілювати. Наприклад, зі 108 ідей, описаних в творах письменника-фантаста Ж.Верна, нереалізованими залишаються десять, а з 50 ідей, що містяться в творах О.Беляєва – три.

3. Завдяки уяві відновлюємо картини, відомі за описами: події минулого, поверхні недосяжних планет.

4. Через уявні образи людина висловлює свої емоційні стани. З іншого боку, образи уяви викликають у людини емоції, супроводжуються реальними переживаннями. Так, дитина по-справжньому боїться страшливих казкових героїв. Л.С.Виготський назвав цей факт «законом емоційної реальності уяви».

Таким чином, аналіз поставлених питань призводить до висновку, що уява – самостійний пізнавальний психічний процес, у якому виявляється активний випереджальний характер пізнання людини.

Уява – своєрідна форма відображення об'єктивної дійсності, психічний процес, що полягає у створенні нових образів шляхом переробки матеріалу сприймань і уявлень, утворених у попередньому досвіді. Тому образи уяви називають *вторинними*.

3. Образи уяви, прийоми їх створення

Види образів уяви

1. Образи предметів і явищ, на даний момент не спостережуваних, але принципово доступних для сприймання (існували в минулому, відомі за описами).

2. Образи об'єктів, не спостережуваних через обмеженість органів чуттів, але фіксовані приладами (радіація, магнітне поле).

3. Образи об'єктів, які повинні бути створені людиною або виникнути у процесі розвитку (план будинку, прогноз).

4. Образи об'єктів, що не існували, не існують й не можливі в майбутньому (казкові герої).

Образи уяви виникають як новий синтез елементів, виділених у відомих предметах та явищах. При створенні образів уяви використовуються низка психологічних засобів. Найбільш відомі з них наступні.

Гіперболізація – це перебільшення або зменшення об'єктів й їх властивостей (килим-літак, велетень, ліліпут, гноми).

Акцентування – перебільшення окремих частин з метою викликати до них увагу (в карикатурах, шаржах).

Доповнення – до образу певного предмету додаються елементи інших у незвичайному поєднанні (модернізація техніки).

Алютинація – поєднання елементів різних образів (мавка, кентавр, екскаватор).

Реконструкція – за частиною образу добудовується цілісна його структура (робота реставраторів, археологів).

Типізація – вираження загальних ознак групи об'єктів у конкретному образі (герої художньої літератури: Іван Чіпка – пропаша сила).

Символізація – надання образу додаткового значення, що не впливає з його зовнішніх ознак (голуб – символ миру, символи в українських вишиванках).

Алегорія – надання образу прихованого значення (у байках діють звірі, а читач має на увазі людей).

Аналогія – моделювання нових образів на основі їх подібності з реально існуючими. Наприклад, біоніка проектує техніку з використанням принципів функціонування живих організмів («електронне око», локатор).

4. Види та індивідуальна своєрідність уяви

Види уяви вирізняють за кількома критеріями.

За характером цілі діяльності

Довільна	Мимовільна
Людина свідомо уявляє	Відсутня мета уявити (сновидіння)

За новизною результатів діяльності

Продуктивна (творча)	Репродуктивна (відтворювальна)
Створення нових оригінальних образів	Образи на основі описів, схем, малюнків, креслень

Між продуктивною й репродуктивною уявою немає різкої межі, творча включає репродуктивні елементи і – навпаки.

За змістом

– Художня. Її образи – чуттєві (зорові, слухові, дотикові тощо). Виявляється в роботі над творами мистецтва, дозволяє митцям детально і чітко бачити втілювані ними явища, події. І.Репін, малюючи картину «Запорозьці пишуть листа турецькому султану», зізнався, що в нього голова йде обертом від їхнього галасу. Г.Флобер відчув присмак отрути в той момент, коли описував самогубство героїні роману «Мадам Боварі».

– Технічна. Переважають образи просторових відношень, геометричних фігур та побудов. Фіксуються у вигляді креслень, схем, малюнків, на основі яких створюється нова техніка – винаходи.

– Наукова. Виявляється у науковому пошуку та відкриттях. Передбачає організацію експерименту, постановку гіпотез, узагальнення, врахування системи фактів, здатність змінювати погляд на неї, бачити її у різноманітних ракурсах.

За мотивуючою силою

Активна (дієва)	Пасивна
Спонукає до діяльності (мрія)	Не спонукає до реалізації образів (марення)

За зв'язком з дійсністю

Втілювана	Навтілювана
образи реально втілювані	реалізація образів неможлива

Люди розрізняються характеристиками уяви – такими, як яскравість, змістовність, широта, оригінальність, легкість утворення. Опис індивідуальних особливостей уяви дається як оцінка переважаючих видів уяви.

Індивідуальні особливості уяви залежать, як від фізіологічних, так і від особистісних чинників. До фізіологічних входить тип вищої нервової діяльності, перевага першої чи другої сигнальної системи. До особистісних – професійний чинник, залежність від освіти, попереднього досвіду.

Тема 4.6. Емоційна сфера особистості

План

1. Поняття про емоції, їх властивості
2. Теорії емоцій
3. Функції емоцій
4. Класифікація емоцій
5. Вищі почуття
6. Форми переживання почуттів

Література

1. Бреслав Г.М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве: Норма и отклонения. – М.: Педагогика, 1990. – 144 с.
2. Загальна психологія: Підручник // О.Скрипченко, Л.Долинська, З.Огороднійчук та ін. – К.: Либідь, 2005. – С. 219-265.
3. Занюк С.С. Психология мотивации та емоцій: Навч. посібник. – Луцьк: редакційно-видавничий відділ Волинського державного університету, 1997. – 180 с.
4. Изард К. Эмоции человека. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 440 с.
5. Максименко С.Д. Загальна психологія: навч. посібник / С.Д. Максименко. – [3-є вид., перероб. і доп.] – К.: Центр навчальної літератури, 2008. – 272 с.
6. Психология эмоций: Тексты / Под ред. В.К.Вилюнаса, Ю.Б.Гиппенрейтер. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 288 с.

1. Поняття про емоції, їх властивості

Психічні процеси особистості поділяють на пізнавальні та емоційно-вольові. Пізнання людини спрямоване на відображення об'єктивних властивостей і закономірностей дійсності. В результаті виникають образ, думка, знання.

Емоції дозволяють відобразити значення об'єктів дійсності для життя людини у формі переживання. Враховуючи значення об'єктів, людина регулює свою діяльність за допомогою волі: уникає шкідливого та засвоює корисне. Емоційно-вольові процеси називають також афективною сферою особистості.

Емоції – психічне відображення у формі безпосереднього пристрасного переживання людиною життєвого сенсу явищ та ситуацій, що зумовлене відношенням їх об'єктивних властивостей до потреб людини.

Поняття емоцій і почуттів є близькими, але іноді їх варто розрізняти. Існують такі погляди на співвідношення понять емоцій і почуттів:

- вони є синонімами (С.Л.Рубінштейн);
- почуття – ширше поняття, а емоція лише прояв почуттів (А.В.Петровський Г.С.Костюк). Так, почуття є стійким позаситуативним явищем, а емоції виражають почуття залежно від ситуації й швидко змінюються. Наприклад, батьки люблять свою доньку. Вчора в її щоденнику вчитель записав зауваження, що викликало у батьків гнів, розчарування. Сьогодні донька отримала високу оцінку – батьки радіють.

- емоції – ширше поняття, а почуття – вищий рівень розвитку емоцій, притаманний лише людині (Макдауголл). Почуття любові, прекрасного, дружби не можна назвати емоціями, оскільки у тварин їх немає.

Емоції відзначаються наступними *властивостями*.

Якість – це конкретний зміст переживання, який людина розрізняє із іншими переживаннями. Насамперед, ми розрізняємо приємні і неприємні емоції. Серед приємних — радість, захоплення, піднесення тощо; серед неприємних – сум, горе, тривогу, страх тощо.

Полярність – наявність у кожного переживання протилежного за якістю, тобто переживання утворюють між собою антонімічні пари (любов – ненависть; радість – горе),

Амбівалентність – поєднання у складному почутті елементів полярних переживань (ревності — це водночас і любов, і ненависть).

Інтенсивність – це сила почуття.

Тривалість – характеристика стійкості емоцій, періоду їх незмінності в часі (тривалі чи нетривалі).

Рефлекторна природа – емоції виникають під впливом зовнішніх подразників.

Фізіологічним механізмом емоцій є діяльність підкоркових нервових центрів – гіпоталамусу, лімбічної системи, ретикулярної формації. У людини провідну регулюючу роль у проявах емоцій та почуттів відіграє кора головного мозку, свідомість.

2. Теорії емоцій

Теорії емоцій по-різному пояснюють причини їх появи та умови перебігу. Найбільш помітними серед них є еволюційна, периферична, таламічна, когнітивна, когнітивно-фізіологічна теорії.

Еволюційна – розроблялась Ч.Дарвіним, який зауважив, що основні емоції, їх вираження, здатність розуміти емоції інших вроджені й залежать від анатомічної будови організму. Так, якщо собака може виражати радість за допомогою хвоста, то людина – ні. На користь своєї теорії вчений наводить факти про те, що люди в різних культурах користуються однаковими виразними засобами емоцій, тварини здатні розуміти емоції інших видів, а людина розуміє емоції тварин.

Периферична (теорія Джемса-Ланге). Причина емоцій полягає в змінах периферичної нервової системи, що викликають судинні (вегетативні) й гуморальні зміни (склад крові). За цією теорією, спочатку на зовнішній вплив реагують периферичні відділи нервової системи, а потім виникає переживання. Ця теорія не змогла пояснити, чому однакові фізіологічні зміни супроводжують різні за якістю емоції, а штучні органічні зміни не викликають емоцій. Відомо, що коли хворий на гіпертонію приймає ліки, вони розширюють судини, але якихось конкретних переживань не викликають.

Таламічна (Кеннона-Барда). Емоції та органічні зміни відбуваються одночасно з одного джерела – таламуса (орган головного мозку). Сьогодні прийнято говорити про складне поєднання та взаємозумовленість емоцій та органічних змін, а не про передування одного з цих явищ.

Когнітивна (П.В.Сімонов). Емоції визначаються певною актуальною потребою та можливістю її задоволення. Позитивні емоції виникають, якщо реальні результати відповідають очікуваням при реалізації цілей. Негативні, – коли отримувані результати менш значні, ніж очікувані.

Когнітивно-фізіологічна (С.Шехтер). Емоції залежать від пам'яті та мотивації (установки, інструкції). В експерименті двом групам людей давали фізіологічний розчин. В одній групі попереджали, що він викликає гнів, а в іншій – радість. Більшість досліджуваних констатували в себе появу тих переживань, про які їх попередили.

3. Функції емоцій

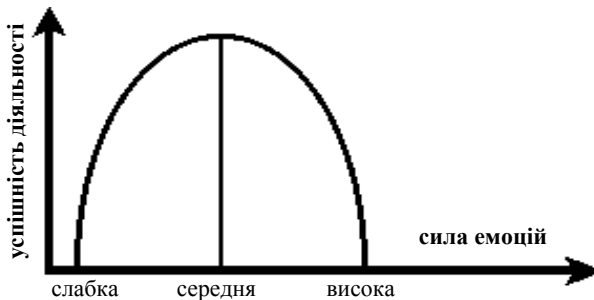
Емоції відіграють важливу роль у життєдіяльності людини. Основними функціями емоцій є оцінка, спонукування до діяльності, стереотипне розв'язання ситуацій, організація діяльності, вплив на пізнавальні й органічні процеси.

Оцінка за допомогою емоцій має безпосередній характер, тобто не потребує раціонального осмислення. Емоції миттєво сигналізують їх суб'єкту про значення навколишніх явищ, предметів для життєдіяльності. Приємні емоції співвідносяться з позитивною оцінкою, неприємні – з негативною.

Емоції *спонукають до діяльності* у певному напрямку. Вся мотивація відкривається людині у вигляді переживань (бажання, потяги, прагнення).

Емоції у функції *стереотипного розв'язання ситуацій* мають місце в умовах несподіваного ризику, коли потрібне негайне реагування задля збереження життя, здоров'я тощо (страх – спонукає до втечі, гнів – до агресії).

Функція *організації діяльності* полягає у тому, що позитивні емоції середньої сили підвищують ефективність діяльності, а негативні – знижують. Бурхливі емоції незалежно від свого знаку негативно впливають на продуктивність діяльності. Цю залежність ілюструє графік Д.О.Хебба (рис. 10).

Рис. 10. Залежність продуктивності діяльності від сили емоцій Д.О. Хебба

Емоції помітно *впливають на пізнавальні процеси* людини. Так, емоційно насичену інформацію учень краще осмислює, запам'ятовує, використовує.

За допомогою емоцій людина *передбачає* розгортання подій у певному напрямку, вона очікує приємних чи неприємних для себе ситуацій. Це стимулює її до певних дій. Так, якщо учень переживає з приводу завтрашнього уроку, він більш наполегливо готується.

Від емоцій значною мірою залежить і *стан здоров'я людини*, Близькість у головному мозку центрів емоцій із центрами провідних органіч-

них процесів (дихання, серцебиття тощо) зумовлює зв'язок станів організму із емоційними переживаннями. Стенічні емоції активізують організм, астеничні – пригнічують, розслабляють. Під впливом негативних емоційних переживань, страху, стресу тощо у людини формуються складні хвороби, що отримали назву психосоматичних. Емоційна сфера є своєрідним містком між неусвідомленим і свідомим, між органічним, фізіологічним й психічним. З іншого боку, емоції тісно пов'язані із особистісними процесами. Емоційні порушення виявляють несприятливий хід формування особистості, в умовах якого вірогідність асоціальних або хворобливих змін різко зростає (Г.М.Бреслав, 1990).

4. Класифікація емоцій

Єдина класифікація емоцій ще не створена. В основі поділу емоцій на види можуть бути різні ознаки. Зокрема:

– модальність (позитивні – негативні, приємні – неприємні, задоволення – незадоволення);

– інтенсивність (слабкі й сильні);

– тривалість (тривалі, нетривалі);

– глибина (глибокі, поверхневі);

– усвідомленість (усвідомлювані, неусвідомлювані);

– функції;

– вплив на організм (стенічні й астеничні);

– зміст (моральні, праксичні, естетичні, інтелектуальні). Іноді їх називають вищими почуттями;

– стабільність. Вирізняють переживання, що відображають ситуативне або узагальнене ставлення до об'єкту. Перші залежать від умов діяльності, супроводжують її (емоції), а другі відповідають потребам, установкам людини, є незмінними від ситуації до ситуації (почуття).

– за рівнями. С.Л.Рубінштейн виділяє три рівня емоційних явищ:

1) елементарні фізичні чуття, пов'язані з органічними погребамі. При цьому не усвідомлюється предмет емоції (безпредметна тривога, самопочуття);

2) предметні почуття – відображають ставлення людини до предметів (моральні, естетичні, інтелектуальні);

3) світоглядні почуття (гумор, іронія, трагізм), що виражають ставлення до дійсності як єдиного цілого.

5. Вищі почуття

Вищі почуття відображають ставлення особистості до явищ соціальної дійсності, вони є результатом формування в умовах навчання та

виховання. Рівень особистісного розвитку людини оцінюється за тим, якою мірою їй властиві ці почуття. Вищі почуття поділяють на моральні, естетичні, практичні та інтелектуальні.

Моральні почуття відображають стійке ставлення людини до інших та до себе, до суспільних явищ і норм (любов, заздрість, відповідальність, совість, чемність). За допомогою цих почуттів людина оцінює вчинки інших, регулює взаємини із ними.

Естетичні – відображають ставлення особистості до явищ прекрасного та потворного (насолота, захопленість, огида). Почуття прекрасного викликають гармонія побудови, звучання, рухів, симетрія, пропорційність у явищах природи, предметах побуту й мистецтва. Індивідуальні особливості естетичних почуттів називають естетичним смаком. Найвищий рівень естетичних почуттів становлять гумор, почуття трагічного, комічного, які безпосередньо пов'язані з моральними почуттями й стосуються краси людських взаємин.

Практичні – це переживання людиною свого ставлення до різних видів діяльності (радість успіху, сумніння, натхнення). Іноді їх об'єднують з моральними, оскільки діяльність є також соціальним явищем. Вони виникають у діяльності й залежать від її організації та умов. Позитивні емоції викликає творча, самостійна діяльність. Робота з примусу викликає відразу.

Інтелектуальні – відображають ставлення особистості до пізнавальної діяльності (сумнів, здивування, впевненість, інтерес). Виконують важливу роль у навчанні та в науковій діяльності.

До проведення уроку ставиться вимога наповнення його емоційним змістом, який є умовою формування вищих почуттів. Плануючи урок, учитель конструє умови, що викликають переживання учнів. При цьому слід враховувати особливості навчального матеріалу. На уроках біології, літератури є можливість забезпечити найбільш сприятливі умови розвитку естетичних і моральних почуттів. На уроках хімії, математики, фізики – насамперед, інтелектуальних. Однак педагогічному процесі завжди є можливість звернути увагу учнів на красу явищ природи, гармонійність та злагодженість їх побудови, на їх значущість для людини. Отже, на кожному уроці варто викликати в учнів цілий комплекс різноманітних емоцій, що є важливим чинником їх діяльності та розвитку.

6. Форми переживання почуттів

Процес переживання почуттів має дві сторони: змістовну, яка визначена модальністю емоції та відповідає на питання «що переживає людина?», та динамічну, що відповідає на питання «як переживає лю-

дина»? Динамічну сторону емоційних процесів називають **формами переживання почуттів**, маючи на увазі їх інтенсивність, тривалість, глибину, силу. За цими ознаками виділяють афект, пристрасть, стрес, емоції, настрої.

Афекти швидко оволодівають людиною, бурхливо відбуваються, супроводжуються порушенням свідомості, втратою самоволодіння, короточасні, як спалах. Викликаються гострими життєвими ситуаціями, але схильність до афектів свідчить про невихованість, невміння володіти собою.

Стадії афекту:збудження; втрата контролю; знесилення;виснаження організму.Приклад афекту передає картина І.Є.Рєпіна «Іван Грозний і син його Іван».

Стрес – стан напруги при загрозі або перевантаженні. Деякі професії сприяють виникненню стресів (педагог, військовий, юрист). При стресі, як і при афекті, порушується життєдіяльність організму (прискорюється серцебиття, дихання), але втрати самоконтролю не відбувається. Може проходити і без сильно виражених проявів, але при цьому людина важко зосереджує, розподіляє та переключаче увагу, погано розв'язує мислительні задачі. Водночас виконання автоматизованих дій покращується. Негативний варіант стресу називають*дистресом*. Водночас, незначний і нетривалий стрес може викликати активізацію діяльності, тоді він називається*еустресом*.

Пристрасть – сильне, стійке, тривале почуття. В ній тісно пов'язані емоційні, вольові та мотиваційні компоненти. Виражається у зосередженні всіх думок, зусиль людини у напрямку обраної мети. Пристрасть – це завжди не просто переживання, але й відповідна дія (пристрасть до математики виражається не просто в інтересі до предмету, а й у діях: читання додаткової літератури, відвідування гуртка, тощо). У пристрасті активність поєднується з пасивністю. Активність звужується й обмежується сферою діяльності, яка пов'язана з предметом пристрасті.

Настрій – це загальний емоційний стан, фон перебігу психічних процесів та поведінки людини (діяльність відбувається на певному емоційному фоні). Розрізняють настрої приємні та неприємні. Ефективність діяльності вища при приємному настрої.

Настрій – не предметне переживання, а особистісне (нам просто весело чи сумно), залежить від загального стану здоров'я, тону життєдіяльності: «в здоровому тілі – здоровий дух». І, навпаки, хвора людина легше одужує, якщо має гарний настрій.

Настрій – це безсвідома емоційна оцінка особистістю того, як в даний момент складається для неї ситуація життєдіяльності.

Тема 4.7. Вольова діяльність людини

План

1. Поняття про волю та її функції
2. Особливості вольової регуляції поведінки
3. Характеристика вольової дії
4. Вибір, як умова вольової дії
5. Вольові якості особистості

Література

1. Выготский Л.С. Лекции по психологии // Собр. соч. – Т. 2 / под ред В.В.Давыдова. – М.: Педагогика, 1982. – С. 362-465.
2. Загальна психологія: Підручник // О.Скрипченко, Л.Долинська, З.Огороднійчук та ін. – К.: Либідь, 2005. – С. 365-390.
3. Иванников В. А. Психологические механизмы волевой регуляции. – М., 1980. – 142 с.
4. Ильин Е. П. Психология воли. – СПб.: ПИТЕР, 2000. – 288 с.
5. Максименко С.Д. Загальна психологія : навч. посібник / С.Д. Максименко. – [3-є вид., перероб. і доп.] – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 272 с.
6. Селиванов В.И. Избранные психологические произведения (воля, ее развитие и воспитание). – Рязань, 1992. – 576 с.

1. Поняття про волю та її функції

Волю визначають у зв'язку з діяльністю та поведінкою людини й розуміють як певний рівень їх регуляції. Не кожену діяльність чи дії людини ми можемо називати вольовими. Дії класифікують на: 1) мимовільні, що виникають при неусвідомлених спонуканнях, мають імпульсивний характер, позбавлені чіткого плану (дії в стані афекту); 2) довільні, що передбачають усвідомлення цілі і наявність плану. Власне вольові дії розуміють по-різному. Частина психологів розглядає їх як дії на досягнення свідомо поставлених цілей, тобто вольова дія — це будь-яка свідомо дія людини (А.О.Смірнов, О.М.Леонтьев). Інші зауважують, що не будь-яка свідомо дія є вольовою, а лише та, що пов'язана з подоланням перешкод, труднощів (О.В.Запорожець, Д.Б.Ельконін). Існує також погляд, що відмінною ознакою вольової дії є вольове зусилля (К.М.Корнілов, В.П.Селіванов). Вольове зусилля характеризується фізіологічною напругою, яка є і при стресі. Однак, у вольовому зусиллі напруга має регульований, свідомий характер. Вольова дія – це вольове зусилля з напругою *мобілізуючого* характеру.

Отже, **воля** – це психічний процес свідомої та цілеспрямованої регуляції людиною своєї діяльності та поведінки, що складається з довільних дій, пов'язаних із зусиллями, що потрібні для подолання перешкод на шляху до мети.

Функції волі

- 1) Гальмування і стримування небажаних для особистості спонукань та дій.
- 2) Мобілізація, стимулювання активності (її посилення чи послаблення).
- 3) Спрямування і реалізація активності у напрямку поставленої мети.

2. Особливості вольової регуляції поведінки

Важливо розмежувати вольову і мотиваційну регуляцію поведінки і діяльності особистості. У зарубіжній психології терміни *воля*, *вольова регуляція* майже не зустрічаються. Вважається, що воля входить у поняття мотивації, є тим, що визначає її силу. Адже чим сильніша мотивація, тим активніше долає людина перешкоди (Аткінсон). Жан Піаже визначив волю як значущість для людини тих чи інших дій. Якщо прийняти погляди згаданих авторів, то поняття волі є зайвим, а всю поведінку можна пояснити за допомогою інших термінів. Щоб довести необхідність розмежовувати явище волі із іншими психічними фактами, потрібно знайти її специфіку, характерні особливості, що відрізняють її від інших понять. Наведемо їх.

Особливості вольової регуляції поведінки (В.О. Іванніков, 1980)

- 1) Вольова поведінка виникає при недостатній мотивації до необхідної дії – дитина бажає подивитися телевізор, коли потрібно зробити домашнє завдання.
- 2) Вольова дія побудована на розумінні необхідності виконання будь-чого для досягнення бажаного, причому необхідна дія ззовні не пов'язана з бажанням. Цей зв'язок необхідно уявити (щоб подивитись кінофільм, треба виконати уроки). Виникнення такого уявного зв'язку стає зрозумілим, якщо школяр відчуває відповідальність перед батьками і вчителями. Воля тісно пов'язана з мораллю і світоглядом.
- 3) Воля – це довільне створення спонукання до дії. Людина підпорядковує важливішим цілям всі інші мотиви поведінки, які мають меншу значущість.

3. Характеристика вольової дії

Для того, щоб подолати у собі небажані спонукання одного знання недостатньо. Знання повинно поєднуватись із переживанням необхідності дотриматись норми. Лише за цієї умови виникає зусилля, що при-

гнічує інші прагнення. Переконання необхідності робити так, як культурна людина, свідчить про засвоєння особистістю правил суспільного життя.

Структура вольової дії. Розглядають просту й складну вольові дії (акти). При простому вольовому акті спонукання до дії безпосередньо переходить у дію. Досягнення мети здійснюється звичним способом.

Складна вольова дія передбачає кілька етапів.

1. Виникнення спонукань (поява недостатньо усвідомлених мотивів – *потягів* -зробити щось).

2. Одночасне виникнення кількох *бажань*, як результату усвідомлення *потягів*.

3. *Воління*, коли виникає проблема вибору мети з кількох цілей. У здійсненні вибору людина враховує не тільки бажаність цілі, але й легкість її досягнення.

4. *Боротьба мотивів*, які спонукають зробити взаємовиключні дії, з обдумуванням шляхів досягнення і доцільності того чи іншого вибору та врахуванням наслідків.

5. *Прийняття рішення*.

6. *Створення плану реалізації* та його виконання. Перешкоди у виконанні бувають зовнішні (відсутність підручника) і внутрішні (прогалини в знаннях).

Одну й ту ж дію можна виконувати як простий чи складний вольовий акт, залежно від того, наскільки звичною й легкодосяжною вона є для людини. Так, якщо учень звик до чіткого і правильного розпорядку дня, то для нього не становить труднощів вчасно розпочати підготовку домашніх завдань. Інший школяр, який не звик відповідально ставитись до підготовки уроків, але хоче покращити свої навчальні успіхи, повинен докласти вольових зусиль, щоб змінити свій розпорядок, подолати негативні звички.

Вирізняють особливу вольову дію – вчинок. **Вчинок** – це дія на досягнення суспільно значущої мети, акт моральної поведінки, регульований певними етичними нормами. Вчинок здійснюється, насамперед, на користь інших, іноді навіть на шкоду собі. Вчинок у шкільному житті може проявлятися таким чином: якщо в класі хтось розбив вікно і сварять невинного, то винуватець чесно зізнається у своїй провині, незважаючи на незручності для себе. Вчинок виявляє ставлення людини до інших.

4. Вибір, як умова вольової дії

Важливою умовою вольової поведінки є усвідомлення свободи здійснення дії, яка можлива при наявності **вибору**. Якщо у людини є вибір,

то це породжує відповідальність за прийняте рішення та його втілення. Так, у романі Робера Мерля «Смерть – моє ремесло» зображено нациста Рудольфа Ланге, який знищив три мільйони людей. На Нюрнберзькому процесі він не визнав себе винним, виправдовуючись: «Я проявляв старанність і ініціативу у виконанні наказів, але я особисто нічого не робив, щоб ці накази з'являлись» (Мерль Р. Уїкенд на південному березі. Смерть – моє ремесло. – К.: Дніпро, 1969.). У випадку, коли людина вимушена виконувати настанови та розпорядження інших, у неї виникає враження втрати індивідуальності та перетворення на маріонетку. Рішення, самостійно прийняте людиною, виконується найбільш наполегливо, цілеспрямовано та продуктивно. Здійснення вибору залежить від особистості, її характеру, можливостей, мотивів, рівня інформованості, здатності розбиратись у ситуаціях і передбачати їх вирішення, а також наслідки прийнятих рішень.

Можливість вибору забезпечує усвідомлення особистістю того, що вона сама визначає свою долю. Ефективність поведінки в ситуаціях вибору залежить, по-перше, від здатності людини бачити різні альтернативи подій, а по-друге, від своєчасності прийняття рішення. В епоху середньовіччя філософ Буридан підкреслив важливість другої умови за допомогою притчі про віслюка. Тварина знаходилась між двома стіжками сіна, по чергово дивилась то ліворуч, то праворуч, а в результаті померла з голоду.

5. Вольові якості особистості

Коли способи здійснення вольових дій набувають стійкості, стабільності, повторюваності, вони перетворюються на вольові якості особистості, які можуть бути як позитивними, так і негативними. Назвемо деякі з них.

Самостійність виявляється в тому, що людина визначає власні вчинки виходячи із своїх переконань, знань, а не під тиском інших людей. Протилежна властивість – залежність, навіюваність.

Рішучість – це здатність своєчасно приймати правильні рішення. *Нерішучість* – сумнів, перегляд уже прийнятих рішень.

Наполегливість – здатність до тривалого напруження енергії для подолання труднощів на шляху до мети. *Наполегливість* виявляється в ситуаціях неуспіху, коли потрібно неодноразово починати все спочатку. *Наполеглива* людина має звичку всі справи доводити до кінця. Цю якість слід відрізнити від впертості. *Вперта* людина не оцінює змін в ситуації, не орієнтується на інших, проявляє егоїзм.

Цілеспрямованість – здатність зберегти мету в умовах, що провокують її втрату чи підміну. *Передбачає* глибоку усвідомленість особис-

тістю своїх завдань та їх значущості, звичку керуватись у своїх діях стійкими переконаннями та принципами.

Витримка й самовладання – це вміння особистості примусити себе виконувати розумне рішення, незалежно від перешкод, підпорядковувати свою поведінку інтересам досягнення мети, не відволікатись на сторонні справи. Протилежні до імпульсивності.

Сукупність позитивних якостей волі зумовлює силу волі людини, яка є результатом формування в умовах навчання та виховання.

Безвілля характеризується зниженням загальної активності людини, безініціативністю, неспроможністю докладати зусилля, доводити справи до кінця, легким відволіканням з дріб'язкових приводів, непослідовністю, невпевненістю, конформністю та навіюваністю (легко підпадають під вплив оточуючих людей). В екстремальних ситуаціях безвілляні люди розгублюються, панікують, стають безпорадними. Причинами є недоліки виховання або функціональні та органічні розлади головного мозку. У випадку хворобливого безвілля його називають *абулією*.

ТЕСТОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗНАТЬ ДО ЧЕТВЕРТОГО МОДУЛЯ

1. Вставити пропущені слова:
Увага – це ... і зосередженість ... на якомусь предметі, явищі, дійсності чи переживанні.

а) сконцентрованість, психіки	в) спрямованість, мислення
б) спрямованість, психіки	г) спрямованість, свідомості
2. Вставити пропущене слово
Завдяки увазі ... об'єктів стає більш ясним, чітким.

а) розуміння	в) бачення
б) сприймання	г) образ
3. Знайдіть той ряд понять, в якому кожне попереднє поняття є родовим (більш загальним) щодо наступного.

а) відображення, мозок, психіка, психічний процес, увага, мимовільна увага, розподіл уваги, концентрація уваги	в) мимовільна увага, психіка, увага, психічний процес, мозок, концентрація уваги, розподіл уваги, відображення
б) розподіл уваги, відображення, мимовільна увага, психіка, увага, психічний процес, мозок, концентрація уваги	г) відображення, мимовільна увага, розподіл уваги, концентрація уваги, психіка, увага, психічний процес, мозок
4. Який вид уваги викликала студентка в учнів наступним способом викладу нової теми?
Вивчення теми «Займенник» студентка-практикантка почала таким чином: «Я вам розповім зараз про одне маленьке слівце, таке розумне, що просто не віриться. Це маленьке слово «хто». Постукали в двері, ви питаєте: «Хто?». А якби не було цього малюка Хто, ви мусили б запитувати: «Це Машиа? або тьотя, або сусід?» А з-за дверей вам би увесь час відповідали: «Ні, ні, ні». І ви могли б так три години підряд запитувати й все одно не вгадали б. А так ви питаєте: «Хто там?» – в цьому коротенькому слівці сидять імена всіх на світі людей. Тому це слово називається «займенник» – замість імені. Діти уважно слухали. Вони не зводили очей з учительки, ловили її кожне слово.

а) післядовільна	в) внутрішня
б) мимовільна	г) довільна
5. Яка властивість уваги проявляється в описуваному випадку?
Про відомого філософа Лейбніца розповідають такий анекдотичний випадок. Одного разу по дорозі додому вченого осяяла думка з приводу розв'язання задачі, над якою він тривалий час працював. Необхідно було зразу ж записати цю думку й використати її в розрахунках. Паперу в Лейбніца не було, але знайшовся шматочок крейди. Вчений підійшов до фаєтона, що стояв на вулиці, і на задній

його стінці почав робити розрахунки. Проїшов певний час. Розрахунки було зроблено й Лейбніц із задоволенням подумав, що зараз він поїсть і відпочине. Але озирнувшись, він побачив себе далеко за містом серед поля. Виявилось, що захопившись розв'язанням задачі, Лейбніц не помітив як фаєтон рушив, а він ішов за ним, займаючись своїми розрахунками.

- а) об'єм
б) тривалість
- в) розподіл
г) концентрація

6. Правильне поєднання слова і показу, як відомо, відіграє важливу роль в організації уваги учнів. Так, наприклад, пояснення будови квітки вчитель може вести двома способами:

- 1) спочатку роздати дітям квітки, щоб вони звернули увагу на її будову, тоді розповісти про значення тичинок і маточок у житті рослин;
- 2) розповісти про роль тичинок і маточок у житті рослин, після чого роздати дітям квітки і запропонувати відшукати в кожній квітці тичинки і маточки.

При якому способі пояснення діти звернуть увагу перш за все на запах і зовнішній вигляд квітки і меншою мірою на її суттєві особливості? У якому випадку і чому формуються більш точні поняття про тичинки і маточки?

- а) при першому, при другому
б) при другому, при першому
- в) при першому, при першому
г) при другому, при другому

7. У IV класі був проведений експеримент. Сформували п'ять груп школярів, що мали приблизно однаковий розвиток і успішність. Кожній групі прочитали один і той же уривок оповідання. Першій групі читали дуже швидко – за 2 хв., другій – за 4 хв., третій – за 6, четвертій – за 8 хв., п'ятій групі – дуже повільно – за 10. Обчислення кількості відтворених думок дало такі результати:

Тривалість читання, хв.	2	4	6	8	10
Середня кількість відтворених думок	6,3	7,2	9,5	9,1	5,2

8. Від якої властивості уваги залежить кількість відтвореного матеріалу?
- а) об'єм
б) тривалість
- в) розподіл
г) концентрація
9. Вкажіть, в якому варіанті відповіді перелічено умови, потрібні для виникнення підтримання мимовільної уваги учнів на уроці:
1. постановка запитань і розв'язання невеликих задач протягом певного часу;
  2. особливості подразників, що впливають: їх новизна, абсолютна і відносна сила, контраст між ними, зміни в подразниках;
  3. усвідомленість поточних результатів діяльності у формі внутрішнього словесного звіту;

4. найкращий розпорядок діяльності, створення звичних умов діяльності;
  5. пробудження інтересу до навчального матеріалу;
  6. використання певних потреб, з задоволенням яких пов'язаний навчальний матеріал;
  7. постановка істотно значущих цілей і задач діяльності;
  8. емоційна привабливість навчального матеріалу.

а) 2, 4, 5, 6, 8	в) 3, 5, 6, 8
б) 1, 3, 7	г) 1, 3, 5, 6, 7
10. Вкажіть, в якому варіанті відповіді перелічено умови, потрібні для виникнення підтриманнядовільної уваги учнів на уроці:
1. постановка запитань і розв'язання невеликих задач протягом певного часу;
  2. особливості подразників, що впливають: їх новизна, абсолютна і відносна сила, контраст між ними, зміни в подразниках;
  3. усвідомленість поточних результатів діяльності у формі внутрішнього словесного звіту;
  4. найкращий розпорядок діяльності, створення звичних умов діяльності;
  5. пробудження інтересу до навчального матеріалу;
  6. використання певних потреб, з задоволенням яких пов'язаний навчальний матеріал;
  7. постановка істотно значущих цілей і задач діяльності;
  8. емоційна привабливість навчального матеріалу.

а) 2, 4, 5, 6, 8	в) 3, 5, 6, 7, 8
б) 1, 3, 7	г) 1, 3, 5, 6, 7
11. У 8 класі до одного із стендів біля свого столу класний керівник прикріпила об'яву про батьківські збори, які мали б відбутися через 3 дні. У встановлений час з'явилось лише четверо батьків, і збори довелось перенести.
«А ми не знали!» – виправдовувались учні.
«Невже потрібно кожному окремо повторювати?» – обурювалась класний керівник. – «Ви ж у 8 класі, зовсім дорослі!»
Що не врахував класний керівник в організації уваги учнів?
- а) умови привертання мимовільної уваги
  - в) вікові особливості учнів
  - б) умови привертання довільної уваги
  - г) інтерес батьків до зборів
12. Яка особливість сприймання яскраво виявляється у прикладі?
Ми сприймаємо сніг білим і в рожевих променях вечірнього сонця, і в сутінки.
- а) аперцепція
  - в) об'єм
  - б) константність
  - г) цілісність

13. Які особливості сприймання яскраво виявляються у прикладі? Слухаючи музику, сприймаємо не окремі звуки, а мелодію. Вона залишається тією самою і тоді, коли ми слухаємо симфонічний чи струнний оркестр, і тоді, коли ми слухаємо лише один рояль.
- а) аперцепція, цілісність   в) об'єм, цілісність
б) константність, об'єм   г) цілісність, константність
14. Яка особливість сприймання яскраво виявляється у прикладі? Розглядаючи місяць у телескоп, офіцер сприйняв гору за башти фортеці, пастор – за дзвіницю, а географ – за вулкан.
- а) аперцепція   в) об'єм
б) константність   г) цілісність
15. Яка особливість сприймання яскраво виявляється у прикладі? Незнайома жінка серед чоловіків, зовні не різко відмінних один від одного, буде сприйнята яскравіше ніж тоді, коли вона буде в групі жінок.
- а) аперцепція   в) об'єм
б) фігура й фон   г) цілісність
16. Яка особливість сприймання яскраво виявляється у прикладі? Чому мирідко помічаємо помилки при читанні художньої літератури?
- а) аперцепція   в) об'єм
б) фігура й фон   г) цілісність
17. Яке з наведених нижче означень сприймання є правильним і повним? Сприймання – це:
- а) відображення предметів і явищ у цілому в усій сукупності їх властивостей і якостей при їх дії на аналізатори
б) відображення в голові людини окремих властивостей і якостей предметів та явищ при їх безпосередньому впливові на аналізатори
в) відображення предметів і явищ в цілому при їх безпосередньому впливові на аналізатори
г) відображення предметів і явищ в усій сукупності їх істотних властивостей і якостей
18. Оберіть правильний варіант відповіді на питання. Про які процеси йдеться у наступних рядках?
- людина чує мелодію пісні, бачить знайомий пейзаж, букет квітів;
людина відображає зелений колір, смак, біль.
- а) перший – сприймання, другий – відчуття   в) перший – сприймання, другий – відчуття
б) перший відчуття, другий – відчуття   г) перший – відчуття, другий – сприймання
19. У чому виявляється осмисленість сприймання?
- а) у відносній постійності образу сприйнятого об'єкта
б) у відносній правильності відображення предметів

- в) у розумінні суті сприйнятого об'єкта
 г) в уважності сприймання
18. Константність – це:
 а) відносна постійність образу сприйнятого об'єкта
 б) розуміння суті сприйнятого об'єкта
 в) структурна єдність частин сприйнятого
 г) відносна правильність відображення предметів
19. У якому рядку названі лише властивості сприймання?
 а) цілісність, константність, предметність, адаптація
 б) предметність, осмисленість, константність, цілісність
 в) сенсифікація, цілісність, предметність
 г) константність, адаптація, осмисленість, предметність
20. Уважно прочитайте уривок опису природи з роману П.Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» і вкажіть, які види сприймань мали місце в героя роману.

«Надворі весна вповні. Куди не глянь – скрізь розвернулося, розпустилося, зацвіло пишним цвітом... Поле... що безкрає море – скільки зглянеш – розіслало зелений килим, аж сміється в очах. Над ним синім шатром розіп'ялося небо – ні хмариночки, ні плямочки, чисте, прозоре – погляд так і тоне... з неба, як розтоплене золото, летить на землю блискучий світ сонця: на ланах грає сонячна хвиля; під хвилею спіє хліборобська доля... легесенький вітерець подихає з теплого краю; перебігає з нивки на нивку, живить, освіжає кожну білинку... І ведуть вони між собою тиху-таємну розмову; чути тільки шелест жита, травиці... А згори лине жайворонкова пісня... Перериває її перепелячий крик... І все те зливається до купи в якийсь чудний гомін, вривається в душу... Гарно тобі, люблю, весело!»

- а) зорове, слухове, дотикове
 б) зорове, слухове, смакове
- в) зорове, дотикове, нюхове
 г) зорове, нюхове, дотикове
21. Про яке сприймання за видом йдеться у вірші? Які його особливості так яскраво передані у вірші?

*«Мы знаем: время растяжимо.
 Оно зависит от того,
 Какого рода содержимым
 Вы наполняете его.
 Бывают у него застои,
 А иногда оно течет
 Ненагруженное, пустое,*

*Часов и дней напрасный счет.
 Пусть равномерны промежутки,
 Что разделяют наши сутки,
 Но положив их на весы,
 Находим долгие минутки
 И очень краткие часы».*

(С.Маршак)

- а) зорове
 б) сприймання простору
- в) сприймання руху
 г) сприймання часу

21. Яке з наведених нижче визначень пам'яті є найточнішим і найповнішим?

Пам'ять – це:

- а) збереження раніше набутих вражень
- б) основна умова набуття людського досвіду
- в) збереження, запам'ятання і відтворення раніше сприйнятого
- г) створення в голові людини образів раніше сприйнятого

22. Назвіть вид пам'яті, який виявляється при запам'ятванні змісту казки чи оповідання дитиною:

- а) рухова пам'ять
- б) емоційна
- в) словесно-логічна
- г) образна

23. Як зветься пам'ять, що характеризується швидким запам'ятанням матеріалу, негайним його відтворенням і дуже коротким збереженням?

- а) образною
- б) мимовільною
- в) короткочасною
- г) довільною

24. На які види поділяється запам'ятання залежно від участі мислення в його роботі?

- а) образне, механічне, словесно-логічне
- б) образне, смислове, механічне
- в) рухове, мимовільне, довільне, механічне
- г) смислове, механічне

25. Дайте психологічне пояснення вказаним нижче фактам.

Школярам першого, другого, третього класів і студентам запропонували розв'язати п'ять простих арифметичних задач на одну дію – додавання або віднімання двоцифрових чисел у межах ста. В другому досліді їм запропонували самим скласти п'ять аналогічних задач. В обох випадках досліджуваним несподівано для них пропонувалось пригадати умову і числа розв'язаних або складених ними задач. П.І.Зінченко констатує, що школярі першого класу при розв'язуванні задач запам'ятали майже в три рази більше чисел, ніж студенти. Студенти в другому досліді запам'ятали майже в 2,5 рази чисел більше, ніж при розв'язуванні задач.

- а) запам'ятовується краще те, що становить розумову задачу
- б) запам'ятовується те, на що звертають увагу
- в) запам'ятовується те, з чим діє людина
- г) результати показали вікові особливості досліджуваних

26. Дайте пояснення таким експериментальним даним.

50 відсотків беззмістовних складів забуваються через вісім годин після заучування, а 50 відсотків доступних для розуміння слів забуваються через 100 днів.

- а) запам'ятовується краще те, що становить розумову задачу
- б) запам'ятовується те, з чим діє людина

- б) осмислений матеріал краще запам'ятовується
г) запам'ятовується те, на що звертають увагу
27. Визначте вид відтворення у наведеній ситуації.
Учневі, який витяг екзаменаційну картку, у перший момент здається, що він усе забув, що він нічого не знає, а потім у пам'яті виникають окремі потрібні відомості, він все більше і більше напружує пам'ять, намагається уявити те місце в підручнику, де викладено потрібний матеріал, на правій сторінці чи на лівій, вгорі чи внизу, і нарешті полегшено зітхає – він знає, що треба відповідати.
- а) власне відтворення
в) впізнавання
б) пригадування
г) ремінісценція
28. Визначте вид відтворення у наведеній ситуації.
Учень, готуючи домашнє завдання, знайшов потрібний параграф, почав його читати і радісно скрикнув: «Я це все знаю, вчитель розказував на уроці», – а наступного дня учень на уроці не зміг усно розкрити зміст параграфа.
- а) власне відтворення
в) впізнавання
б) пригадування
г) ремінісценція
29. Визначте вид відтворення у наведеній ситуації.
Вчитель, починаючи урок, наказав учням закрити підручники, поставив перед ними питання і викликав одного з них до дошки. Викликаний учень, хвилинку подумавши, ґрунтовно і правильно відповів на поставлене запитання.
- а) власне відтворення
в) впізнавання
б) пригадування
г) ремінісценція
30. Знайдіть і обґрунтуйте найбільш точне і повне визначення мислення:
- а) процес відображення окремих конкретних предметів з їх істотними властивостями і якостями
б) відображення в голові людини предметів та явищ з їх істотними властивостями
в) процес безпосереднього відображення предметів та явищ уїх зв'язках і відношеннях
г) процес опосередкованого і узагальненого відображення предметів і явищ віх істотних зв'язках, властивостях і відношеннях
31. Яка мислительна операція допомогла вченому Фалесу в VI ст. до н.е. виміряти висоту піраміди в такий спосіб: у той час, коли довжина його тіні дорівнювала його зросту, він виміряв довжину тіні піраміди й довідався про її висоту.
- а) аналіз
в) узагальнення
б) аналогія
г) порівняння

32. Яке мислення за видом переважає при засвоєнні теоретичних знань і при здійсненні наукових відкриттів?
- а) наочно-дійове
 б) образне
 в) логічне
33. Мислення композитора є переважно:
- а) наочно-дійове
 б) образне
 в) логічне
 г) теоретичне
34. Знайдіть правильне твердження:
- а) там, де немає питання, там немає і мислення
 б) там, де немає проблеми або задачі, там немає і мислення
 в) мислення починається з постановки мети
 г) мислення починається за завданням учителя
35. Коли учні знаходять X у рівнянні $X^2 - 3X + 2 = 0$, то що вони розв'язують?
- а) проблемну ситуацію
 б) задачу
36. Поняття – це форма мислення, що являє собою:
- а) найповніше відображення предметів і явищ з їх якостями
 б) відображення за допомогою слова сутності об'єкта
 в) відображення зовнішніх і внутрішніх властивостей явищ і предметів з їх істотними зв'язками та відношеннями
 г) узагальнення предметів та явищ реального світу
37. Знаряддя людського мислення є:
- а) відчуття і сприймання
 б) мова і мовлення
 в) мова, сприймання, відчуття
 г) питання
38. Які характерні особливості мислення найбільш яскраво проявились у прикладі?
- «Хоча до переднього краю вже залишалось не більш як два кілометри, розвідники продовжували йти так само обережно, обачливо, як і раніш...
 Навколо було надзвичайно тихо. Це був рідкісний час затишшя. Якщо не рахувати далеких гарматних пострілів та коротенької кулеметної черги десь збоку, то можна було думати, що в світі немає ніякої війни. Проте бувалий солдат відразу помітив би тисячі ознак того, що саме тут, в цьому тихому, глухому місці, і притаїлась війна.
 Червоний телефонний шнур, який непомітно сковзнув під ногами, говорив, що десь далеко – ворожий командний пункт або застава. Декілька зламаних осик і зім'ятий чагарник не залишали сумніву в тім, що недавно тут пройшов танк або самохідка, а легкий, що не встиг ще вивітриться, особливий, чужий запах штучного бензину і гарячого масла показував, що цей танк або самохідка були німецькими...»*

Іноді розвідники наштотувалися на глибокий, звивистий хід сполучення або на ґрунтовий командирський бліндаж, накатів у шість з дверима, зверненими на захід. І ці двері, звернені на захід, красномовно говорили, що бліндаж німецький, а не наш... Так розвідники повільно просувались до своїх». (В.Катаєв).

- а) опосередкованість   в) опосередкованість і узагальненість
б) узагальненість   г) логічна послідовність

39. Які характерні особливості мислення найбільш яскраво проявились у прикладі?

Учневї треба знайти, чому дорівнює один із кутів рівностороннього трикутника. Він міркує так: проти рівних сторін лежать однакові кути, сума всіх внутрішніх кутів трикутника дорівнює 180 градусів. Отже величина одного кута трикутника дорівнює $180 : 3 = 60$ градусів.

- а) опосередкованість   в) опосередкованість і узагальненість
б) узагальненість   г) логічна послідовність

40. Які характерні особливості мислення найбільш яскраво проявились у прикладі?

Прокинувшись вранці учень підходить до вікна і бачить, що земля, дерева, будинки вкриті снігом, а люди ходять тепло одягнені. Значить, уночі йшов сніг, а зараз надворі холодно.

- а) опосередкованість   в) опосередкованість і узагальненість
б) узагальненість   г) логічна послідовність

41. Визначте за наведеним прикладом вид мислення.

Учень 8 класу так висловив своє розуміння вірша М.Ю.Лермонтова «Скеля»: «Хмаринка – це випадкова радість у людини. Вона зігріла людину, залишила добрий спогад і полетіла. І ця людина після такої радості ще гостріше відчуває свою самотність, усю безрадісність свого існування» (за М.М.Шардаковим).

- а) наочно-образне   в) теоретичне
б) наочно-дійове   г) понятійне

42. Визначте за наведеним прикладом вид мислення.

Першокласникам дали одноколірні цеглинки і запропонували викласти дві стінки. Потім перша група школярів повинна була викласти третю стінку (що з'єднала б перші дві), орієнтуючись на раніше викладені дві стінки. Друга група, споруджуючи третю стінку, не мала можливості порівнювати свою роботу з двома першими стінками.

У першій групі виявилося втрое більше учнів, які правильно розв'язали завдання, ніж у другій групі (за М.М.Шардаковим).

- а) наочно-образне   в) теоретичне
б) наочно-дійове   г) понятійне

43. Який вид мислення потрібний для розв'язання задачі?

У книжковій шафі стоять два томи зібрання творів. В першому тому 300 сторінок, у другому – 200. В шафі завівся книжковий черв'як і став прогризати книги. Він прогриз від першої сторінки першого тому до останньої сторінки другого тому. Скільки сторінок прогриз книжковий черв'як?

Найбільш очевидна відповідь – «500 сторінок» – буде невірною. Для правильного рішення задачі необхідно уявити собі, як звичайно розташовані в книжковій шафі книги, і тоді стає зрозуміло допущена помилка. Правильна відповідь: книжковий черв'як не міг прогризти жодної сторінки, так як першу сторінку першого тому при звичайному розташуванні книг розділяє з останньою сторінкою другого тому тільки палітурка.

а) наочно-образне

в) теоретичне

б) наочно-дійове

г) понятійне

44. Що заважає вирішити мислительну задачу?

Двоє підійшли до річки. На безлюдному березі стояв човен, в якому могла вміститися тільки одна людина. Вони обидва переправилися через річку на цьому човні й продовжували свій шлях. Як вони це зробили?

Відповідь. Подорожні підійшли до різних берегів річки, і спочатку переправився один, а тоді другий.

а) стереотипність

в) слабкість уявлення

б) вплив попереднього досвіду

г) неточність у розуміння задачі

45. Яка з наведених нижче послідовностей формування розумових дій, за дослідженнями П.Я. Гальперіна, є правильною?

а) створюється орієнтувальна основа дій; дія виконується практично; дія відбувається в плані голосного мовлення; дія виконується в умі.

б) дія виконується в плані внутрішнього мовлення; усного мовлення; створюється орієнтувальна основа дії; дія здійснюється практично

в) дія виконується практично; переходить у план усного мовлення; відбувається у плані внутрішнього мовлення; виробляється орієнтувальна основа дії

г) дія виконується в плані усного мовлення; внутрішнього мовлення; створюється орієнтувальна основа дії; здійснюється практично.

46. Про який психічний процес йдеться у наведеному нижче твердженні?
Я виразно уявив собі школу, вчителів, учнів, з якими вчився понад десять років тому.

а) пам'ять

в) мислення

б) сприймання

г) уява

47. Про який психічний процес йдеться у наведеному нижче твердженні?
Підійшовши до троянди, я милуюсь її красою, маюю в своїй голові її образ.
- а) пам'ять
б) сприймання
в) мислення
г) уява
48. Про який психічний процес йдеться у наведеному нижче твердженні?
Читаючи «Молоду гвардію» О.Фадєєва, я, наче живих, бачу героїв-підпільників.
- а) пам'ять
б) сприймання
в) мислення
г) уява
49. Яке з поданих нижче визначень уяви є правильним?
- а) створення в голові людини чітких образів раніше сприйнятих об'єктів
б) створення в голові людини нових для неї образів на основі словесного опису їх
в) сукупність уявлень про навколишню дійсність
г) створення в голові людини образів об'єктів, яких вона ніколи не сприймала, на основі попереднього досвіду
50. У якому з поданих нижче означень йдеться про творчу уяву?
- а) самостійне створення в голові людини нових образів на основі попереднього досвіду
б) створення в голові людини картин далекого майбутнього
в) психічна діяльність, в результаті якої відбувається створення в голові людини нових думок
г) створення в голові людини образів нових для неї об'єктів на основі словесного опису.
51. Знайдіть правильне означення мрії:
- а) відтворююча уява, звернена в далеке минуле і майбутнє
б) форма творчої уяви, скерованої на близьке майбутнє
в) творча уява, що створює в голові людини образи бажаного, здійсненого майбутнього
г) створення людиною образів свого майбутнього
52. У якому з рядків перелічені види діяльності включають творчу уяву дітей?
- а) виготовлення стільця дітьми за зразком вихователя
б) переказ дітьми казки
в) малювання дітьми щойно відвіданого зимового парку
г) придумування дітьми казки
53. Яке явище емоційно-чуттєвої сфери проявилось у наступному фрагменті? Як воно називається?
Я не знаю, – пише юнак дівчині, – люблю я тебе, чи ненавиджу. Мені здається, що ці почуття перемішані в мені дивним чином. Ставлю

запитання: чому я можу тебе любити? Не знаходжу відповіді. Але немає, здається підстав для ненависті. Можливо, ти допоможеш мені зрозуміти самого себе і чим викликаний мій такий дивний стан щодо тебе. (За М.Д.Левітовим).

а) амбівалентність

в) тривалість

б) інтенсивність

г) полярність

54. Яка особливість почуттів проявляються найбільш яскраво у наведеному прикладі?

Коля М. – учень 4 класу. Коли вчитель пересадив його з однієї парти на другу, Коля образився, довго думав, чому його пересадили, і на всіх уроках сидів засмучений і пригнічений. Вдома довго не міг заспокоїтися...

а) сила

в) стійкість

б) глибина

55. Яка особливість почуттів проявляються найбільш яскраво у наведеному прикладі?

Сергій Т. – учень 4 класу. Отримавши низький бал, готовий розплакатися і з великим зусиллям стримує себе. Але не проходить і півгодини, яквінзовсім забуває про погану оцінку і на перерві бурхливо й весело ганяє коридорами.

а) сила

в) стійкість

б) глибина

г) полярність

56. Яка особливість почуттів проявляються найбільш яскраво у наведеному прикладі?

Один учень класу – Юрко – зробив поганий вчинок. Скликали збори. Діти виступали надзвичайно різко, з осудом. Хтось навіть сказав: «Ти ганьбиш наш колектив». Потім слово надали Юркові. Він підвівся, блідий, розгублений, постояв хвилину і раптом вискочив з класу, залишивши на парті книжку і шапку. Увечері, коли вчителька зайшла до нього додому, Юрко лежав у ліжку і плакав.

а) сила

в) стійкість

б) глибина

г) полярність

57. Яка особливість почуттів проявляються найбільш яскраво у наведеному прикладі?

Анна Кареніна напередодні загибелі роздумує про своє ставлення до Вронського:

– Моя любов робиться чимдалі пристраснішою і себелюбною... Для мене все у ньому одному, і я вимагаю, щоб він все більше і більше віддавався мені... Якби я могла бути чим-небудь, крім коханки, що любить тільки його пестощі; але я не можу і не хочу бути нічим іншим». (Л.М.Толстой. Анна Кареніна).

а) сила

в) стійкість

б) глибина

г) полярність

58. Визначте, до якої категорії емоційних явищ належить описуване у прикладі переживання.

Одержавши в свої ворота гол, гравці стали невпізнанні – куди поділявся їхній запал і натхнення.

а) фрустрація	в) депресія
б) афект	г) почуття

59. Визначте, до якої категорії емоційних явищ належить описуване у прикладі переживання.

Під час складання вступного іспиту з математики сильний учень, відмінник не може розв'язати простеньку задачу. Говорить, що в нього якийсь дивний стан: все забув.

а) фрустрація	в) депресія
б) афект	г) стрес

60. Визначте, до якої категорії емоційних явищ належить описуване у прикладі переживання.

Учень 7 класу розповідає, що коли він дуже рознервований, то завжди починає всім говорити грубою. Лють так захоплює його, що він хоче її вибити на інших. Через це виникають сварки, бійки і всілякі непорозуміння. Пізніше він шкодує про те, що сталося. (За В.А.Крутецьким, М.С.Лукінім).

а) настрій	в) депресія
б) афект	г) фрустрація

61. Визначте, до якої категорії емоційних явищ належить описуване у прикладі переживання.

Сумлінна і старанна учениця відповідає вчителю. В цю мить до класу зайшов директор школи. Дівчинка роззубилася, відразу замовкла. На допоміжні запитання відповідала недоречно. Створилося враження, що вона не знає уроку. Після того, як директор вийшов з класу, дівчинка швидко і впевнено відповіла той матеріал, який намагалася відповісти раніше.

а) настрій	в) депресія
б) афект	г) емоції

62. Визначте, до якої категорії емоційних явищ належить описуване у прикладі переживання.

Під час навчання стрибків з парашутом деякі новачки не знаходять в собі сили залишити борт літака. Деяких тільки повторним наказом вдається змусити зробити крок за борт літака. Страх і хвилювання не залишають їх і тоді, коли купол парашуту розкривається над ними, вони втрачають здатність сприймати події і не можуть зробити жодної розумної дії. Часом такий стан не можна подолати і доводиться облишити мрію про стрибки.

а) стрес	в) депресія
б) афект	г) почуття

63. Визначте, до якої категорії емоційних явищ належить описуване у прикладі переживання.

Графиня Ростова після повідомлення про загибель сина Петрика «лежала» на кріслі, якимось незручно випнувшись, і билася головою об стінку...

«Наташу! – кричала вона, відитовхуючи від себе всіх. – Геть від мене всі, неправда! Убили!.. Ха-ха-ха-ха!.. неправда!» (Л.М.Толстой. Війна і мир).

- а) настрій
б) афект
- в) депресія
г) почуття

64. Визначте, до якої категорії емоційних явищ належить описуване у прикладі переживання.

Зазначалося, що на кінець польоту космічного корабля «Аполлон-7», космонавти дедалі частіше проявляли роздратованість і нетерпіння. Вони часом починали сперечатися з операторами наземних спостережних станцій. Справа закінчилася тим, що космонавти зняли з себе всі прилади. Космонавт Ейзел відмовився навіть обговорювати цей інцидент з керівниками польоту і звинуватив наземний центр у тому, що там наговорили космонавтам «красивих слів» про спорядження, хоча воно нікуди не придатне. (За В.В.Парінім, Ф.Г.Космолінським, Б.А.Душковим).

- а) настрій
б) афект
- в) депресія
г) стрес

65. Визначте, до якої категорії емоційних явищ належить описуване у прикладі переживання.

В умовах аварійної ситуації у оператора Ч. спостерігається швидке кліпання, сухість у роті, посилена рухова активність, напруженість голосу, блокування процесу сприйняття: Ч. слухає і не чує, дивиться і не бачить. Обсяг сприйняття вузький, показання приладів сприймаються з помилками, розумова діяльність помітно утруднена. Порушується інструкція про певний порядок дій.

- а) стрес
б) афект
- в) депресія
г) почуття

66. Яке з поданих нижче означень почуттів є найточнішим?

- а) відображення навколишніх предметів та ставлення до них
б) реакція людини на все навколишнє
в) переживання, в яких виявляється ставлення людини до навколишнього та до самого себе
г) своєрідне ставлення людини до того, що вона сприймає

67. У якому рядку названо тільки почуття?

- а) гнів, страх, радість, почуття власної гідності
б) любов, незадоволення, спрага, туга

- в) совість, ненависть, біль, презирство
г) сором, симпатія, бажання, кохання
68. Укажіть, яка з наведених нижче сукупність ознак характеризує пристрасті:
- а) стійкі, дійові, слабкі
б) сильні, дійові, глибокі, тісно пов'язані з переконаннями
в) глибокі, нестійкі, сильні, зв'язані з потребами
г) глибокі, стійкі, пасивні
69. У якому рядку названо тільки афекти?
- а) бадьорість, сум, задоволення, гнів, радість
б) симпатія, обурення, страх, розпач, жах
в) гнів, розпач, захват, жах
г) кохання, ненависть, патріотизм, жах
70. Наведений перелік почуттів *огіда, любов до краси, почуття прекрасного, почуття потворного* належать до такої групи вищих почуттів, як:
- а) інтелектуальні
б) моральні
в) естетичні
г) праксичні
71. Наведений перелік почуттів *гумор, радість пізнання, почуття нового, сумнів, здивування, почуття комічного, допитливість, інтерес* належать до такої групи вищих почуттів, як:
- а) інтелектуальні
б) моральні
в) естетичні
г) праксичні
72. Наведений перелік почуттів *сором, совість, відповідальність, обов'язок, сум, кохання, дружба* належать до такої групи вищих почуттів, як:
- а) інтелектуальні
б) моральні
в) естетичні
г) праксичні
73. Знайдіть правильну відповідь. Вищі людські почуття:
- а) дані людині від народження, вони є і у тварин
б) притаманні тільки людині
в) притаманні тільки людині, є результатом її виховання у суспільному середовищі
г) вищі почуття можна сформувати і у людини і у тварин
74. Пліній (23-79 рр.) – римський учений, автор «Природничої історії» у 37 книгах – говорив про смарагд:
- «Серед усього дорогоцінного каміння тільки цей не насичує погляд. Навіть коли очі стомлюються ретельним роздивлянням інших предметів, вони відпочивають, сприймаючи цей камінь».
- Відомо також, що імператор Нерон спостерігав за боями гладіаторів через кристал смарагду. (Смит Г. Драгоценные камни. – М., Мир, – С. 320.)

Яка закономірність емоційної сфери людини проявляються у згаданих фактах?

а) вплив пізнавальних процесів на емоції людини	в) людині приємно бачити все кольоровим
б) зелений колір викликає позитивні емоції	г) колір покращує настрій людини

75. Які характеристики почуттів ілюструє поданий вірш?

Ты чего пустилась в пляс? – Вспомнила любимого. Отчего поешь сейчас? – Вспомнила любимого. Отчего ты слезы льешь? – Вспомнила любимого. А смеешься отчего ж? – Вспомнила любимого.	А куда ты держишь путь? – К своему любимому. Кому шепчешь: «Не забудь!...»? – Своему любимому. Что грустишь ты, присмирив? – Вспомнила любимого. Но откуда взялся гнев? – Вспомнила любимого.

Р. Гамзатов

а) стійкі почуття виявляються у ситуативно змінних емоціях	в) полярність
б) інтенсивність	г) модальність

76. У якому з наведених рядків названі лише інтелектуальні почуття?

- любов до знань, почуття нового, гумор;
- здивування, сумнів, упевненість, відповідальність;
- допитливість, любов до прекрасного, сумнів;
- любов до знань, сумнів, радість пізнання;
- почуття сумніву і упевненості, почуття потворного.

77. Знайдіть серед вказаних нижче тверджень правильні відповіді.

Вольові дії – це:

- свідомі, довільні дії
- перехід від рішень до їх виконання
- дії, скеровані на досягнення свідомо поставлених цілей і пов'язані з подоланням перешкод
- імпульсивні дії, пов'язані з подоланням труднощів

78. Який з фрагментів є прикладом вольової дії?

I. Під час повітряного бою пілота було смертельно поранено. В якусь мить він зрозумів, що, коли, випустить з рук штурвал літака, загинуть усі, хто в ньому є. І от пілот веде літак, благополучно садить його і тут же безсило падає на підлогу кабіни. З літака його виносять уже мертвим (за Ф.Н. Гोनоболіним).

II. Дуже жаркого дня юнак А. працював на пришкільній ділянці. Він твердо вирішив довести роботу до кінця. Коли ж до нього підійшли

товариші їй запропонували піти покупатись, він погодився і попрямував з ними до річки.

- а) обидва є прикладами вольової дії
 в) лише другий
 б) лише перший
 г) обидва не є прикладами вольової дії
79. У яких рядках перелічено лише позитивні вольові якості особистості?
 а) наполегливість, самостійність, упертість, цілеспрямованість, мужність;
 б) цілеспрямованість, самовладання, наполегливість, сміливість, вєредування, витримка
 в) самовладання, сміливість, наполегливість, мужність
 г) цілеспрямованість, сміливість, навіюваність, мужність
80. Вкажіть правильне означення цілеспрямованості:
 а) уміння добитися поставлених цілей, яким би тривалим і важким не був шлях до їх досягнення
 б) свідоме підкорення своєї поведінки правилам
 в) здатність людини підкоряти свою поведінку стійким і суттєвим цілям
 г) наявність мети у особистості
81. Вставити пропущене слово.
Жодна дія не можлива поза процесом пам'яті, без неї людина залишалася б, за словами Сеченова, «завжди у стані ...».
 а) новонародженого
 в) невігласа
 б) учня
 г) дитини
82. Для якої теорії пам'яті властиве наступне твердження?
Запам'ятовування відбувається від окремого елемента ситуації до утворення зв'язків між елементами, подібно до того, як будинок будують з окремих цеглин.
 а) у гештальтпсихології
 в) в теорії А.Бергсона
 б) асоціативної
 г) у радянській психології
83. Для якої теорії пам'яті властиве наступне твердження?
Запам'ятовування відбувається не від окремих елементів до цілісного образу, а навпаки – людина схоплює всю ситуацію одразу, а потім уже виокремлює в ній деталі.
 а) у гештальтпсихології
 в) в теорії А.Бергсона
 б) асоціативної
 г) у радянській психології
84. Для якої теорії пам'яті властиве наступне твердження?
Визначальним чинником пам'яті вважається діяльність особистості.
 а) у гештальтпсихології
 в) в теорії А.Бергсона
 б) асоціативної
 г) у радянській психології

85. Що ілюструє крива Еббінгауза?
а) залежність забування від тривалості часу, що проходить від моменту сприймання матеріалу
б) швидкість відтворення
в) швидкість забування
г) залежність запам'ятовування від кількості повторень
86. Яка наука досліджує історичний розвиток мислення людства в цілому?
а) філософія
б) психологія
в) логіка
г) фізіологія
87. Яка наука вивчає основні форми мислення?
а) філософія
б) психологія
в) логіка
г) фізіологія
88. Яка наука досліджує процес мислення, причини, що призводять до тих чи інших його результатів?
а) філософія
б) психологія
в) логіка
г) фізіологія
89. Яка наука вивчає види й типи мислення, його розгортання у часі як процесу та як діяльності?
а) філософія
б) психологія
в) логіка
г) фізіологія
90. За яких мотивів мислення має найвищу продуктивність?
а) соціальних
б) престижних
в) заради винагороди
г) пізнавальних
91. Виділення в об'єктах елементів, властивостей, зв'язків, поділ предмету на частини – це така операція мислення, як
а) синтез
б) порівняння
в) аналіз
г) узагальнення
92. Яка операція мислення дозволяє довести приналежність морського кита до ссавців?
а) синтез
б) порівняння
в) аналіз
г) узагальнення
93. Який вид образної пам'яті переважає у діяльності актора?
а) рухова
б) зорова
в) емоційна
г) слухова
94. Який вид образної пам'яті переважає у діяльності композитора?
а) рухова
б) зорова
в) емоційна
г) слухова
95. Яка властивість мислення зумовлює вміння швидко орієнтуватись на зміни ситуації, готовність переключатися з одного способу розв'язання завдання на інші, знаходити варіативні шляхи розв'язання?
а) гнучкість
б) критичність та самостійність
в) широта
г) послідовність

96. Як співвідноситься динаміка розвитку уяви та мислення в онтогенезі?
- а) розвиток уяви спочатку випереджує розвиток мислення, а потім розвиток мислення випереджує розвиток уяви
  - б) вони мають однакову динаміку розвитку
  - в) розвиток уяви випереджає розвиток мислення
  - г) розвиток мислення випереджає розвиток уяви
97. Вираження загальних ознак групи об'єктів у конкретному образі (герої художньої літератури: Іван Чіпка – пропаша сила) – це який спосіб утворення образів уяви, як
- а) алегорія
  - б) типізація
  - в) аналогія
  - г) аглютинація
98. Поєднання елементів різних образів (мавка, кентавр, екскаватор) – це який спосіб утворення образів уяви, як:
- а) алегорія
  - б) типізація
  - в) аналогія
  - г) аглютинація
99. Що ілюструє графік Д.О.Хебба?
- а) залежність продуктивності діяльності від сили емоцій
  - б) вплив емоцій на пізнавальні процеси
  - в) залежність емоцій від стану організму
  - г) вплив емоцій на організм
100. Дія на досягнення суспільно значущої мети, акт моральної поведінки, регульований певними етичними нормами – це:
- а) вчинок
  - б) проста вольова дія
  - в) складна вольова дія
  - г) імпульсивна дія

МОДУЛЬ 5.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МАЛИХ СОЦІАЛЬНИХ ГРУП

Тема 5.1. Поняття малої соціальної групи у психології

План

1. Поняття про соціальні групи, їх класифікація
2. Соціально-психологічні ознаки колективу
3. Міжособистісні взаємини та розвиток соціальної групи
4. Поняття соціально-психологічного клімату колективу

Література

1. Андреева Г. М. Социальная психология : учебн. для высш. учебн. завед. / Г. М. Андреева. – [5-е изд., испр. и доп.]. – М. : Аспект Пресс, 2010. – 363 с.
2. Винославська О.В. Людські стосунки : навч. посіб. для студ. вузів / О.В. Винославська, М.П. Малигіна. – [2-ге вид., перероб. і доп.]. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 142 с.
3. Донцов А.И. Проблемы групповой сплоченности. Концептуальные схемы анализа групповой сплоченности в зарубежной социальной психологии. – М. МГУ, 1979. – С. 5-48.
4. Москаленко В.В. Соціальна психологія: підручник / В.В. Москаленко. – [2-ге вид., випр. та доп.]. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 688 с.
5. Обозов Н.Н. Психология межличностных отношений. – К.: Либідь, 1990.– 192 с
6. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: Посібник. – К.: Академвидав, 2003. – 448 с.
7. Парыгин Б.Д. Социально-психологический климат коллектива / под ред В.А.Ядова. – Л.: Наука, 1981 – 192 с.
8. Репина Т.А. Социально-психологическая характеристика группы детского сада. – М.: Педагогика, 1988. – 232 с.
9. Шевандрин Н.И. Социальная психология в образовании: Учеб. пособие. Ч. 1. Концептуальные и прикладные основы социальной психологии. – М.: ВЛАДОС, 1995. – 544 с.

1. Поняття про соціальні групи, їх класифікація

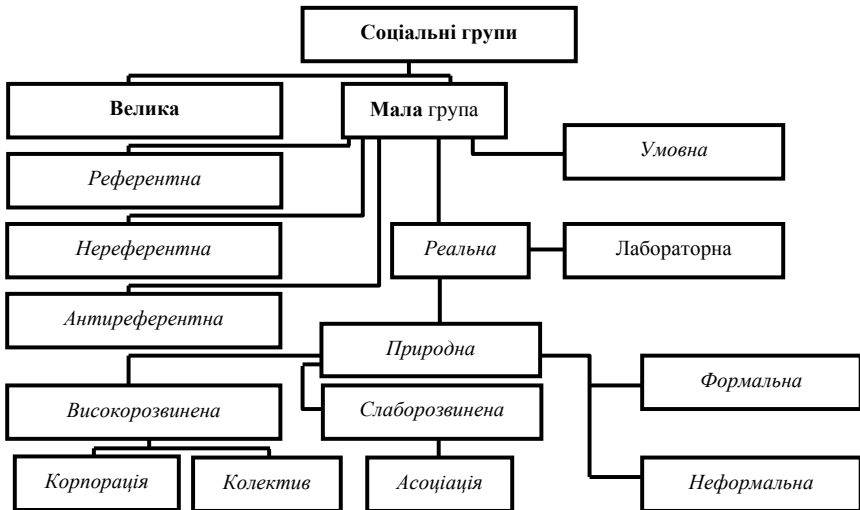
У суспільстві люди згуртовані за певними ознаками в більш чи менш стійкі об'єднання – **соціальні групи**. За ознакою чисельності вирізняють великі й малі соціальні групи (див. рис. 11). Великі групи (держава, нація, партія) впливають на особистість опосередковано – через політику, право, ідеологію. Їх вивчають переважно в соціології. Ма-

ла група (від 2 до 40 осіб) безпосередньо впливає на поведінку людини, взаємини в ній створюють умови формування психіки особистості. Психологічні явища в малих групах (взаємини, діяльність, настрої) – це основний об’єкт досліджень соціальної психології. Люди в цих групах перебувають у безпосередніх особистих контактах, об’єднані на основі певної спільності (сім’я, клас, спортивна команда). Рівень розвитку спільності або **згуртованість** – це основна характеристика розвитку групи (чим більш згуртована група, тим вищий її рівень).

Головні ознаки, що відзначають малу групу такі:

- кількісний склад або розмір групи, визначається кількістю учасників;
- індивідуальний склад або композиція, визначається поєднанням індивідуальних особистісних властивостей учасників;
- соціально-психологічний клімат як переважаючий настрої групи;
- групові норми (правила поведінки членів групи).

Рис. 11. Класифікація соціальних груп

Серед малих груп (рис. 11) за ознакою способу їх утворення виділяють:

1) умовні – об’єднання, створені уявою дослідника з метою їх аналізу. Реальні зв’язки між членами групи відсутні, їх об’єднують лише спільні ознаки (жители області, підлітки, вчителі міста);

2) реальні: дійсні об’єднання людей, що контактують між собою.

Реальні групи поділяють на два види: природні й лабораторні. Природні – утворені, виходячи з потреб суспільства, без дослідницьких цілей; лабораторні спеціально сформовані для дослідження.

Природні в свою чергу бувають: формальними й неформальними. Виникнення та існування формальних (офіційних) груп регулюється офіційними документами (шкільний клас, робітники підприємства). Неформальні виникають за ініціативою самих учасників, на основі їх симпатій.

За рівнем організації вирізняють групи:

1) високорозвинені (колектив, де спільна діяльність має соціальну спрямованість; корпорація, де спільна діяльність малокорисна або шкідлива);

2) слабкорозвинені або дифузні з поверхневою спільністю. Наприклад, асоціація – випадкове скупчення людей (черга).

За значущістю для особистості мала група може бути:

1) референтною – зразковою для даної людини, яка намагається відповідати її нормам;

2) нереферентною, яка не має впливу на особистість; 3) антиреферентною, норми якої людина засуджує. Референтна група реально може не існувати і бути умовною. Наприклад, дорослі для підлітка.

2. Соціально-психологічні ознаки колективу

Для розкриття теми важливі поняття групи і колективу. Існують різні випадки вживання слова колектив. У побутовому розумінні ним називають робітників (учнів, студентів) будь-якої установи чи підприємства.

У соціальній психології поняття колективу звужується. Ним позначаються лише групи високого рівня розвитку, в яких сформовані певні якості міжособистісних взаємин. Ці якості вказують на те, що група в своєму розвитку досягла високого рівня згуртованості й може називатися колективом.

У західній психології, зокрема в теоріях групової динаміки, такого розмежування не існує, а група розглядається як незмінна в часі, безвідносно до рівня її розвитку.

Ознаки колективу

- об'єднання людей на основі соціально заохочуваної мети;
- добровільність об'єднання;
- цілісність, що передбачає розподіл та узгодження ролей і функцій у групі;
- міжособистісні взаємини визначаються інтересами спільної справи, а не симпатіями людей.

Колектив – це група об'єднаних спільними цілями і задачами людей, що досягла в процесі соціально-цінної спільної діяльності високого рівня розвитку (А.В.Петровський).

3. Міжособистісні взаємини та розвиток колективу

Міжособистісні взаємини характеризують відносно стійку систему вибіркового, усвідомлених і емоціональних зв'язків між членами малої групи. Міжособистісні взаємини людей (зв'язки) визначаються, в основному, їх спільною діяльністю й ціннісними орієнтаціями. Вони знаходяться в процесі розвитку й виявляються в спілкуванні, спільній діяльності, вчинках і у взаємооцінках членів групи.

Спілкування і взаємини – тісно пов'язані явища, які відображають складний процес соціального життя людини, коли вона безпосередньо контактує з іншими, або самі контакти відсутні, проте суб'єктивні зв'язки з іншими, їх усвідомлення, оцінка, осмислення постійно виступають важливою сферою внутрішнього світу особистості.

Міжособистісні взаємини становлять мотиваційне ядро поведінки, спільної діяльності та спілкування, їх змістовну сторону, й виступають внутрішньою, особистісною основою взаємодії, а саме спілкування є зовнішнім проявом взаємин. Т.О.Рєпіна (1988) порівнює міжособистісні взаємини з айсбергом, у якого лише надводна його частина виявляється у поведінкових аспектах особистості, а інша, підводна частина, залишається прихованою. Тобто, сутністю взаємин виступають не поведінкові акти, а внутрішня основа, що їх зумовлює.

У структурі міжособистісних процесів виділяють три взаємопов'язаних компоненти: поведінковий (праксичний), афективний (емоціональний), гностичний (когнітивний) (О.О.Бодальов, Я.Л.Коломінський, Б.Ф.Ломов та ін.).

Розроблено близько десяти різних класифікацій міжособистісних взаємин. Їх приклади подано у табл. 9.

Таблиця 9

Класифікація міжособистісних взаємин різними психологами

Види взаємин	Автор
– особистісні емоціональні ставлення (прихильність, неприязнь, ворожість й поряд з цим почуття симпатії, любові, ненависті) – ставлення більш високого усвідомленого рівня – ідейні й принципові	В.М.Мяііщев
– практичні (характер поведінки під час взаємодії) – теоретичні (сприйняття, розуміння, оцінка іншого)	Б.І.Додонов
– ділові, які впливають із задач, поставлених суспільством перед групою – особистісні, що базуються головним чином на почуттях симпатії чи антипатії	Я.Л.Коломінський
– ділові – особистісні – порівняльні (оціночні)	М.М.Обозов
– безпосередньо емоціональні взаємини (у слабозвиненій групі) – опосередковані цілями, задачами і цінностями спільної діяльності, оціночні ставлення (у колективі)	А.В. Петровський

Розвиток колективу пов'язаний з удосконаленням взаємин між його членами. На низькому рівні міжособистісні взаємини визначаються симпатіями або антипатіями, тобто безпосередньо.

На високому – взаємини між учасниками залежать від їх внеску у спільну діяльність, яка є особистісно значущою для кожного. Відтак, взаємини в таких групах опосередковані цілями й змістом спільної діяльності (**діяльнісне опосередкування**) (А.В.Петровський). За наявності цієї ознаки можна відзначити, що група досягла рівня колективу.

У колективі виникають високоморальні взаємини між його членами, ознаками яких є наступні:

1) ціннісно-орієнтаційна єдність (ЦОЄ), що характеризується зближенням позицій учасників щодо цілей діяльності, способів їх досягнення, основних цінностей;

2) колективістська ідентифікація – ставлення до інших як до себе і до себе, як до інших;

3) адекватна атрибуція відповідальності – справедливий розподіл відповідальності за загальний результат спільної діяльності;

4) єдність функціонально-рольових очікувань, що передбачає адекватне уявлення про те, що і в якій послідовності повинен робити кожен член колективу.

4. Поняття соціально-психологічного клімату колективу

Соціально-психологічний клімат утворює переважаюча і відносно стійка духовна атмосфера або психологічний настрій колективу, що виявляється в ставленні людей один до одного та до спільної справи (Б.Д.Паригін, 1981).

Головне, що зумовлює соціально-психологічний клімат (надалі – СПК) – це емоційний стан чи настрої колективу. Настрій виступає своєрідним підсумком подій у долі людини. СПК має дві основні характеристики: предметність та емоційність.

Предметність СПК колективу розкривається як спрямованість уваги особистості на діяльність групи й особливості сприймання людиною цієї діяльності.

Емоційність, як компонент СПК, відображає задоволеність (захоплення, радість, ентузіазм), або незадоволеність (обурення, агресивність, депресія), що переважають у групі.

СПК виявляється у характері різних ставлень особистості. Систему ставлень особистості, яку зумовлює СПК, зображено на рис. 12.

Рис. 12. Структура ставлень, яку визначає СПК

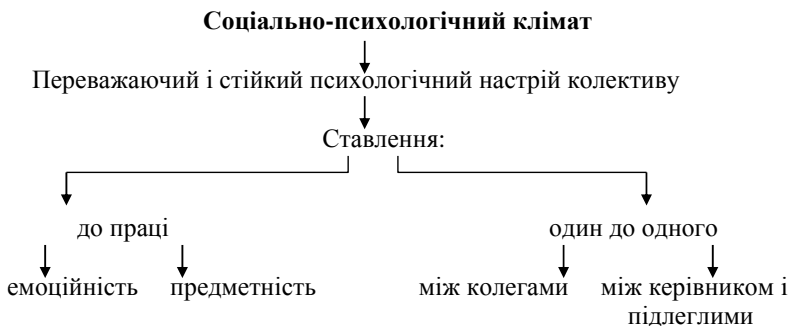
СПК зумовлює ставлення особистості й через них впливає не тільки на взаємини, але й на світосприйняття, світорозуміння, самопочуття кожного члена групи (див. рис. 13). Структурою СПК визначається його важлива роль у життєдіяльності особистості й колективу, яка розкривається у наступних його функціях:

1. створює безпосередні умови життєдіяльності особистості у групі;
2. забезпечує зворотній зв'язок про взаємодію особистості із соціальним оточенням;

3. виступає чинником спільної виробничої діяльності (стимулює її при здоровому і сприятливому СПК, або гальмує при негативному, шкідливому СПК). Вплив СПК на діяльність дозволяє його оцінити.

4. залежно від свого характеру впливає на розвиток особистості, сприяючи формуванню або відповідальності, дисциплінованості, організованості, комунікативних якостей; або виникненню агресивності, недовіри, підозрливості, заздрості тощо.

5. обумовлює психічний стан і здоров'я особистості. При позитивному СПК психічний стан характеризується бадьорістю, піднесеністю, активністю. Він сприятливий для фізичного здоров'я. При негативному СПК виникають напруга, відчуженість, образа, депресія, які шкідливі для здоров'я.

Рис. 13. Структура соціально-психологічного клімату в колективі

Тема 5.2. Особистість у малій соціальній групі

План

1. Вплив малої соціальної групи на розвиток особистості
2. Поняття про лідерство, особистість лідера
3. Психологічний вплив та його різновиди
4. Впливовість особистості та способи протистояння неконструктивним впливам

Література

1. Коломинский Я.Л. Психология взаимоотношений в малых группах (общие и возрастные особенности) : учеб. пособие / Я. Л. Коломинский. – [2-е изд., доп.] – Минск : ТетраСистемс, 2000. – 432 с.
2. Москаленко В.В. Психология соціального впливу. Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 448 с.
3. Обозов Н.Н. Психология межличностных отношений. – К.: Либідь, 1990. – 192 с.
4. Сидоренко Е.В., Хрящева Н.Ю. Межличностное общение // Психология: учебник. / Под ред. А. А. Крылова – М.: Проспект, 1998. – С. 336-355.
5. Чалдини Р. Психология влияния. – СПб.: Питер, 2000. – 270 с.
6. Шевандрин Н.И. Социальная психология в образовании: Учеб. пособие. Ч. 1. Концептуальные и прикладные основы социальной психологии. – М.: ВЛАДОС, 1995. – 544 с.

1. Особистість у малій соціальній групі

Особистість одночасно перебуває в складі багатьох соціальних груп, різних за своїми характеристиками. Процес входження особистості у нову групу проходить три фази: адаптацію, індивідуалізацію, інтеграцію (за А.В.Петровським). У групі особистість прагне відповідати загальноприйнятим нормам (бути такою, як всі), і водночас виявити свою неповторність (бути індивідуальністю). Між цими двома прагненнями виникає суперечність, яка є рушійною силою розвитку особистості в групі.

Розвивальний потенціал групи, її виховний вплив на особистість залежить від рівня розвитку групи. Як зазначає Р.С.Немов, серед рис кожної особистості є і позитивні, і негативні. Які саме з них будуть виявлятися у міжособистісних взаєминах залежить від характеристик групи. У слаборозвинених групах вплив на особистість незначний, як правило, вони не мають високої референтності. Тому виявлення тих чи інших рис особистості ситуативне, відсутня перевага позитивних чи негатив-

них рис, задіяних у стосунках. Значний вплив на особистість мають стабільні групи високого рівня розвитку – корпорація та колектив. Чим ближче за своїми ознаками група до колективу, тим сприятливіші умови створені в ній для виявлення позитивних рис особистості, які згодом фіксуються у поведінці і набувають стійкості. Чим ближче група до корпорації, що має асоціальну спрямованість, тим гірші в ній умови для розвитку особистості, тим більше в особистості виникає негативних якостей (див. рис.14).

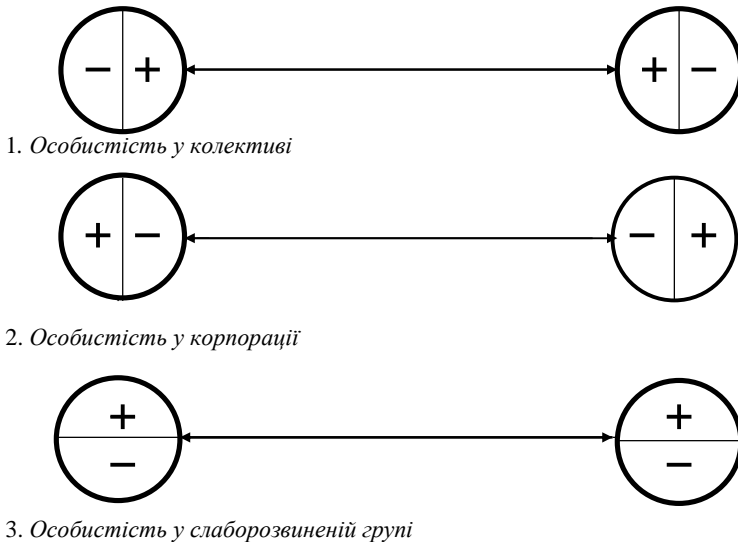

Рис. 14. Вплив соціальних груп на розвиток особистості

2. Поняття про лідерство, особистість лідера

Лідерство – взаємини домінування й підпорядкування, впливу й наслідування у системі міжособистісних стосунків у групі.

Концепції лідерства по-різному пояснюють причини лідерства та міру його ефективності. Найпомітнішими серед них є теорія лідерських ролей, теорія рис лідерства, інтерактивна теорія, ситуаційна теорія, стратометрична концепція.

Теорія лідерських ролей (Р.Бейлс) доводить, що лідером виступає той, хто вдало виконує характерні лідерські ролі. Лідер у ролі професіонала розв'язує ділові задачі. У ролі «соціально-емоційного спеціаліста» – проблеми людських взаємин.

За теорією рис лідерства, лідерство забезпечують певні, у тому числі вроджені, риси особистості. Різновидом теорії рис лідерства є харизматична концепція лідерства М.Вебера.

В *інтерактивній теорії* лідер – це місце у міжособистісних взаємодіях. Лідером людина стає тоді, коли посідає відповідну лідерську позицію. Ефективність лідерства залежить від того, яка особистість займе цю посаду.

Ситуаційна теорія (Ф.Фідлер) показує, що ефективність лідерства залежить від особливостей ситуації, у якій працює соціальна група. У дуже сприятливих чи дуже несприятливих для групи ситуаціях лідер, орієнтований на задачу, досягає кращих результатів, ніж орієнтований на людей. При помірно сприятливій ситуації успішний лідер орієнтується на людей.

У *стратометричній концепції* А.В.Петровського лідерство розглядається залежно від рівня розвитку чи інших характеристик групи. Ця концепція поширена у вітчизняній психології. Наприклад, М.М.Обозов вважає, що ефективність роботи лідера залежить від її відповідності цілям соціальної групи. Він виділяє три основні функції соціальних груп за цільовим призначенням:

- практичну (виробничі колективи);
- емоційно-комунікативну (друзі);
- пізнавальну (учнівські, наукові).

Відповідно взаємини набувають ситуаційного змісту.

Ефективність лідерства залежить не безпосередньо від особистісних якостей лідера, а від їх відповідності цілям групи та умовам досягнення цих цілей. Індивідуально-психологічні якості лідерів лежать в основі виділення типів лідерів. Вирізняють (Н.В.Шахназарян) наступні типи лідерів.

Інтелектуальний лідер, якого характеризують:

– низька орієнтація на думки й оцінки оточуючих (значна самостійність);

- висока орієнтація на справу й на результати роботи;

Емоційно-комунікативний лідер має:

- найменше прагнення домінувати;
- високу сензитивність;
- високу орієнтованість на справу, її результати;
- знижену самооцінку.

Практичний лідер відзначається такими рисами:

- прагненням домінувати;
- орієнтацією на схвалення групи;
- самостійністю поведінки;
- високою самооцінкою;
- парадоксально низькою діловою спрямованістю;

- прагненням до регулювання взаємин.
- Універсальному лідеру властиві:*
- домінантність;
  - позитивне ставлення до себе й до інших;
  - особиста оригінальність, самобутність.

3. Психологічний вплив та його різновиди

У спілкуванні між людьми здійснюється їх *взаємодія*. Одна людина здатна своєю дією вносити зміни у поведінку й діяльність іншої та, водночас, сама змінює власну поведінку внаслідок дій свого партнера. Дія, спрямована на партнера, яка викликає зміни у поведінці партнера, називається *впливом*.

Таким чином, кожен учасник спілкування водночас і об'єкт, і суб'єкт психологічного впливу. Процес обміну впливами у ході спілкування називають *взаємовпливом*. Вплив водночас є елементом взаємовпливу (М.М.Обозов, 1990). Взаємовпливи реалізуються у таких різновидах: вербальні, фізіологічні (частота серцевих скорочень), ситуативні, стійкі (характерологічні). Вплив може бути свідомим та несвідомим, позитивно або негативно позначатись на поведінці його адресата.

Психологічний вплив – це дія на психічний стан, почуття, думки і вчинки інших людей за допомогою психологічних засобів: вербальних, паралінгвістичних, невербальних (М.М. Обозов, 1990; Е.В.Сидоренко, 1997).

Більшість людей переоцінює роль вербальних засобів впливів. Однак (за дослідженнями американського психолога А.Меграбяна) при першій зустрічі ми на 55% довіряємо невербальним сигналам, на 38% – паралінгвістичним лише на 7% – вербальним. Вплив може мати як позитивні, так і негативні наслідки в поведінці й стані особистості. Щоб оцінити їх, потрібно розкрити цілі впливу.

Цілі впливу направлені на задоволення власних мотивів і потреб суб'єкта за допомогою інших людей чи при їх посередництві. Може переважати задоволення егоїстичних потреб суб'єкта за рахунок інших людей (продемонструвати силу, зверхність, кар'єризм, принизити). При цьому суб'єкт намагається завуалювати їх інтересами справи. Якщо особистість не усвідомлює цілей своїх впливів, то важливі для неї потреби (у підтримці, безпеці, заохоченні, самореалізації) задовольняються неконструктивно, неефективно. У такій ситуації особистість схожа на дитину, яка, щоб викликати увагу дорослих, плаче, вередує чи не слухається.

Форми соціальних впливів: наслідування, навіювання, конформність, переконання.

Наслідування виявляється і у тварин, і у людини, має велике значення для засвоєння дитиною зразків думок, почуттів, поведінки дорослих.

На його основі виникають переконання, навіювання, конформність, що регулюють міжособистісні норми, які, в свою чергу, визначають характер міжособистісних взаємин.

Норма у цьому випадку – ідея, еталон у свідомості людей, який виступає у вигляді алгоритму поведінки: що саме необхідно робити у певній ситуації міжособистісних взаємин.

Конформність – свідомо зміна (іноді лише зовнішня) особистістю своїх думок, оцінок, поглядів. Менш глибоку трансформацію думки особистістю називають конформністю, більш глибоку (світоглядну) – конформізмом.

Навіюваність – несвідомо зміна думок, установок, поглядів.

Арсенал психологічних впливів досить широкий. Основні з них охарактеризовано у табл. 10.

Таблиця 10

Характеристика видів психологічних впливів

Вид психологічного впливу	Характеристика впливу	Засоби впливу
Переконання	Свідомий, аргументований, має метою зміну судження, ставлення, наміру, рішення А .	Аргументи в доступному вигляді. Врахування недоліків і переваг запропонованого рішення. Отримання згоди на кожному етапі доведення.
Самопросування	І . пред'являє свідчення своєї компетентності й кваліфікації для того, щоб його оцінили належно й він отримав переваги (у ситуаціях конкуренції – прийняття на роботу, просування у посаді)	Демонстрація своїх можливостей, пред'явлення сертифікатів, дипломів, нагород тощо. Розкриття своїх цілей, формування запитів і умов.
Навіювання	Свідомий, не аргументований, з метою зміни ставлення, ставлення, намірів А .	Особистий магнетизм, авторитет, впевненість, чітке й нешвидке мовлення. Умови ситуації – освітлення, музика, дотики тощо. Вибір навіюваних А .
Зараження	Передача свого стану чи ставлення до А . за допомогою психофізіологічних механізмів, свідомо чи несвідомо.	Особиста енергетика поведінки, артистизм, емоційність. Інтригуюче залучення А . до виконання дій, погляди, дотики, тілесний контакт.

Вид психологічного впливу	Характеристика впливу	Засоби впливу
Спонування до наслідування	Викликає у А. прагнення наслідувати І. Здійснюється довільно й мимовільно, як і саме прагнення.	Демонстрація зразків майстерності. Приклад милосердя, благородства, служіння ідеї. Знаменитість І. , його новаторство, особистий магнетизм, модна поведінка та зовнішність, заклик до наслідування.
Формування прихильності	Розвиток у А. позитивного ставлення до І.	Прояви оригінальності й привабливості, прихильності, схвальні судження про А. , наслідування чи послуга йому. Улесливість.
Прохання	Звертання до А. із закликом задовольнити потреби або бажання І.	Чіткі й ввічливі формулювання, повага до права А. відмовити у проханні.
Наказ	Вимога до А. виконувати настанови І. , підкріплена відкритими чи прихованими погрозами. І. переживає наказ як свій тиск, А. – як тиск на нього з боку І. чи обставин.	Оголошення жорстко визначених термінів чи засобів виконання без пояснень і обґрунтувань, висування безпечальційних заборон та обмежень, залякування, погроза покаранням.
Деструктивна критика	Зневажливі, образливі судження про А. , грубий агресивний осуд, зневажання його справ і вчинків, безжальність, руйнування доброго імені А. , його різка негативна емоційна реакція, зневага у собі	Приниження А. , висміювання зовнішності, походження, віку, голосу, висловлення справедливих зауважень А. , який знаходиться у пригніченому стані.
Ігнорування	Неуважність до А. , сприймається як ознака зневаги або тактовна форма реакції на грубість, агресію А.	Відсутність звичних реакцій на слова А. , присутність А. не помічається, І. до нього не звертається. Невиконання обіцянок, запізнення при відсутності пояснень, мовчання, розсіяний погляд у відповідь на запитання, докір чи інше звернення А. Раптова зміна теми розмови, само зосередженість.

Вид психологічного впливу	Характеристика впливу	Засоби впливу
Маніпуляція	Приховане спонукання А. до переживання певних станів, до зміни ставлення, до прийняття рішень, вигідних І. А. вважає ці спонукання власними, а не результатом впливів І.	Надмірне наближення, контакт (по-рушення особистого простору), різке прискорення чи сповільнення темпу мовлення. Провокативні висловлення: «Тебе що, так легко обдурити, вразити, образити? Навряд чи ти здатен на таке... Це дуже для тебе складно, дорого...». Обдурювання, замасковане під випадкові плітки. Надмірна демонстрація своєї слабкості, недосвідченості, щоб викликати у А. прагнення допомогти, зробити замість І. його роботу, передати йому цінну інформацію. Прихований шантаж: «дружні натяки» на помилки, порушення А. в минулому, згадування особистих секретів А.

Умовні позначення: А. – адресат впливу, особа, на яку спрямовується вплив; І. – ініціатор впливу, особа, що здійснює вплив.

4. Впливовість особистості та способи протистояння неконструктивним впливам

Впливовість визначається ступенем тих змін у поведінці особи, що є наслідком впливу з боку іншої особи. При цьому впливовість залежить від багатьох чинників: когнітивних, емоційних, індивідуально-особистісних, соціально-психологічних, часових.

Впливовість зумовлюється *когнітивними* характеристиками ситуації, щодо якої приймається рішення. При високій очевидності стану справ вірогідність впливу на зміну оцінок нижча, а адекватність рішення вища. П.Зоді сформулював закон «соціально-психологічної доцільності», за яким в умовах обговорення зростає адекватність висновків. Вплив на оточуючих думки особистості нижчий, коли можна перевірити її правильність (у технічних, технологічних задачах, наприклад, при відповіді на питання «Чи потоне цвях?»), і вищий, коли задача не має однозначного розв'язання і перевірка його утруднена (моральні, соціальні задачі). На трансформацію оцінок впливають суспільно-історичні пріоритети щодо норм поведінки, якостей особистості тощо.

Впливовість партнера залежить і від його *привабливості*. Симпатії до нього посилюють схильність до згоди з ним і – навпаки (Ш.О. Наді-

рашвілі). При цьому знижується здатність людини об'єктивно сприймати ситуацію. Тому у виробничих умовах оптимальними вважаються ділові взаємини з мінімально вираженою емоційною складовою, тобто орієнтовані на предмет праці.

Глибина й результативність взаємовпливу залежить від його *тривалості*. Так, у подружжя «зі стажем» подібність особистостей вища, ніж у молодят (О.Н.Абакумова, Т. М.Трапезнікова). Ці явища – результат досвіду спілкування в різних сферах подружнього життя. У студентів зміст досвіду спілкування зумовлює зближення їх поглядів щодо інтелектуальних задач, навчального матеріалу.

Вплив змісту спілкування на пристосування партнерів відображає **закон міжособистісного уподібнення**. Уподібнюються ті риси особистостей партнерів, які виявляються в безпосередній практиці спілкування і є його умовою.

Останніми роками отримали розробку питання *асертивності особистості*, тобто її спроможності досягати своїх цілей. Вважається, що асертивна людина здатна сильніше впливати на інших, бо почуватися впевнено, знає, чого хоче. Проте М. Аргайл і його колеги, описуючи «асертивну» (наполегливу) поведінку, вказують на деякі чинники, що сприяють її можливому переходу в негативні форми. Так, чим вище статус людини й більше влада, тим важче щодо неї зберігати «асертивність» й тим вірогідніше з'являться такі негативні реакції, як незгода, відмова тощо. Аналогічними чинниками, що утруднюють асертивну поведінку людини, є складність ситуації та її незвичність (наприклад, неясність правил взаємодії). Крім того, очевидними є розходження в культурних нормах того, що вважається припустимим рівнем наполегливості в поведінці, наприклад для чоловіків і жінок.

Більшість видів впливу може мати як конструктивний, так і деструктивний характер, залежно від цілей партнерів й особливостей ситуації, тому мають амбівалентний характер (Н.В.Грішина, 2000). Психологічно *конструктивний вплив* повинен відповідати трьом критеріям:

1) не бути руйнівним для осіб, що беруть участь у взаємодії, та їх взаємин;

2) бути психологічно коректним, тобто враховувати психологічні особливості партнера й поточної ситуації і використовувати «правильні» психологічні прийоми дії;

3) задовольняти потреби обох сторін (Е.В. Сидоренко, 1997).

Поряд з розробкою питань ефективності психологічних впливів розробляються і проблеми протистояння особистості неконструктивним руйнівним впливам (табл. 11).

Таблиця 11

Види психологічного протистояння неконструктивним впливам

Вид протидіючого впливу	Зміст протидії
Контраргументація	Свідома аргументована відповідь на спробу переконання, що спростовує або знецінює докази ініціатора дії
Конструктивна критика	Підкріплене фактами обговорення цілей, засобів або дій ініціатора дії й обґрунтування їх невідповідності цілям, умовам і вимогам адресата
Енергетична мобілізація	Опір адресата спробам нав'язати або передати йому певний стан, ставлення, намір або спосіб дій
Творчість	Створення нового способу, що ігнорує вплив зразка, прикладу, моди або перевершує їх
Ухилення	Прагнення уникати будь-яких форм взаємодії з ініціатором дії, у тому числі випадкових особистих зустрічей і зіткнень
Психологічна самооборона	Вживання мовних формул та інтонацій, що дозволяють зберегти присутність духу і виграти час для обдумування подальших кроків у ситуації деструктивної критики, маніпуляції або примушення
Ігнорування	Дії, що свідчать про те, що адресат умисно не помічає або не бере до уваги слів, дій і виражених ініціатором дії почуттів
Конфронтація	Відкрите і послідовне відстоювання адресатом своєї позиції і своїх вимог перед ініціатором дії
Відмова	Висловлення адресатом своєї незгоди виконати прохання ініціатора

Використовуючи різні засоби впливу і протистояння чужому впливу, людина намагається подолати суперечливу ситуацію, що склалася у взаєминах з партнером. При цьому, якщо такі форми впливу, як переконання, навіювання і прохання, можуть використовуватися як у діалозі рівноправних партнерів, так і у разі тиску на партнера, то примушення, деструктивна критика, ігнорування і маніпуляція відображають методи «боротьби», направлені на «перемогу» над партнером.

Тема 5.3. Поняття про конфлікт та його психологічна характеристика

План

1. Загальні ознаки конфлікту
2. Природа й причини конфліктів
3. Функції конфліктів

Література

1. Анцупов А.Я. Конфликтология : учебник / А.Я. Анцупов, А. И. Шипилов. – [4-е изд., испр. и доп.]. – М. : Эксмо, 2009. – 512 с.
2. Гришина Н.В. Психология конфликта. – СПб.: Питер, 2000. – 464 с.
3. Долинська Л.В., Матяш-Заяц Л.П. Психологія конфлікту: навч. посібник / Л.В. Долинська, Л.П. Матяш-Заяц. – К.: Каравела, 2010. – 304 с.
4. Емельянов С.М. Практикум по конфликтологии.–СПб.: Питер,2001.– 360 с.
5. Ложкін Г.В., Пов'якель Н.І. Психологія конфлікту. Теорія і сучасна практика: навч. посібник / Г.В.Ложкін, Н.І.Пов'якель. – К.: Професіонал, 2006. – 416 с.
6. Пірен М.І. Конфліктологія: Підручник. – К.: МАУП, 2007. – 360 с.

1. Загальні ознаки конфлікту

Слово «конфлікт» багатозначне, походить від лат. *conflictus* – зіткнення. Має наступні основні значення (за Н.В.Грیشиною, 2000):

- Стан відкритої боротьби, війна, битва;
- Дисгармонія у взаєминах людей, зіткнення протилежностей;
- Психічна боротьба між взаємовиключними можливостями;
- Протиборство характерів, героїв у творах художньої літератури, кіно;
- Емоційна напруга внаслідок непримиренності внутрішніх настанів з вимогами ситуації.

Узагальнює ці семантичні нюанси значення «зіткнення протилежних опозиційних сторін» (найчастіше 2-х).

Теорія конфлікту розроблена недостатньо. Проте на Заході вже протягом декількох десятиріч, особливо в кінці ХХ ст., прикладний аспект цього наукового напрямку одержав ґрунтовний розвиток. Написані сотні книг про конфлікти й способи їх розв'язання, систематично видаються журнали, реферати й збірки статей. Є всі підстави говорити про створення самостійної комплексної науки **конфліктології**, предметом якої є вивчення природи, причин, механізму конфліктів у людському суспільстві, а також розробка шляхів їх запобігання й розв'язання. У нашій

країні ця наука почала розвиватись лише останнім часом, хоча вже видано немало робіт про конфлікти й шляхи їх залагодження.

Перші дослідження конфліктів здійснено у соціології та психології. Водночас, саме у психології накопичено найбільш значний експериментальний матеріал з конфліктології.

Більшість дослідників погоджується, що основою конфлікту є *суперечність*, але вона призводить до конфлікту лише за певних психологічних умов, а саме: суперечність повинна усвідомлюватись і сприйматись людиною як значуща. У такій ситуації людина переживає неприємні емоції (напруги, тривоги, невпевненості, роздратування), які мотивують її до пошуку виходу з цього стану.

Наприклад, учень вважає, що вчитель до нього несправедливий і переживає цю ситуацію. Конфлікт станеться у тому разі, якщо учень спробує змінити обставини, висловить своє незадоволення низькими оцінками його роботи.

Конфлікт – це суперечність, яку людина сприймає як значущу життєву проблему, що вимагає свого розв'язання й викликає активність з її подолання.

Дискусія виникла з приводу включення до психологічних ознак конфлікту агресивності, ворожості, деструктивних дій учасників. Більшість учених погоджується у тому, що конфлікт супроводжується негативними емоціями, до яких належать агресивність, ворожість тощо (А.Я.Анцупов, А.И.Шипилов, 2002; Н.В.Гришина, 2000).

Разом з поняттям конфлікту використовуються близькі за значенням, але не тотожні за змістом терміни ворожість, суперництво, конкуренція, криза.

Конкуренція – це особливий тип протиборства, мета якого – отримання вигоди, прибутку або сприятливого доступу до дефіцитних матеріальних і духовних цінностей. У конкуренції чітко позначені й усвідомлені цілі, кінцевий результат. Конкуренцію не завжди супроводжує конфлікт. Особливість конкуренції полягає у використанні тільки тих форм боротьби, які визнані морально-правовими.

Суперництво – це боротьба суб'єкта за визнання його особистих досягнень суспільством, групою, індивідами. Для нього властива демонстрація взаємної переваги шляхом досягнення загальнозначущих престижних цілей. Об'єктом суперництва бувають кращі соціальні або професійні позиції, винагороди, оцінки, визнання колег або керівництва. Суперництво не завжди переходить у конфлікт.

Змагання – більш формалізований і мирний тип суперництва, при якому чітко визначені й проголошені його форми та цілі.

Ворожість – це фіксована психологічна установка, готовність до конфліктної поведінки. Ворожість не завжди переходить у конфлікт і не завжди у конфлікті домінує ворожість.

Криза – це стан системи, за якого неможливе одночасне задоволення різноспрямованих інтересів. Криза – це результат патологічних змін у змісті й формах життя населення; серйозних порушень механізму контролю у політиці, економіці, культурі; вибуху масового невдоволення. Кризи часто переходять у конфлікти і супроводжують їх, але не кожен конфлікт породжує кризу.

Суперечність – об'єктивний, не завжди усвідомлюваний і зовні помітний стан системи, за якого виявляються неузгоджені інтереси, цілі, цінності її елементів. Суперечність завжди лежить в основі конфлікту. Конфлікт – зовнішня форма прояву суперечностей, протиборча поведінка з приводу суперечності.

У цілому слід зауважити, що всі перелічені явища – є провокуючими конфлікт чинниками, але не збігаються з ним.

2. Природа й причини конфліктів

Класична психологія запропонувала кілька варіантів розуміння природи конфліктів, зокрема:

- як явища, сутність якого визначається через інтрапсихічні процеси та чинники (психоаналітична традиція);
- як явища, виникнення й особливості якого зумовлені переважно ситуацією (біхевіоризм);
- як явища, для розкриття якого недостатньо знання особистісних властивостей чи об'єктивного опису ситуації, а необхідне розуміння когнітивної складової – суб'єктивної інтерпретації того, що відбувається (когнітивна психологія).

Кожен з цих підходів зробив свій внесок у розробку конфліктології. Психоаналітична традиція збагатила психологію унікальними описами та клінічним досвідом спостереження й інтерпретації взаємозв'язків між внутрішнім світом особистості та її існуванням в умовах міжособистісних взаємин. Інтерес психоаналітиків до індивідуальних особливостей та їхніх сполучень стимулював до опису особистісних типів, стилів, до підняття проблеми конфліктних особистостей. У межах ситуаційних підходів виконана величезна кількість експериментальних досліджень різних аспектів поведінки учасників конфліктів залежно від змінюваних параметрів ситуації. Когнітивні підходи відкрили можливість глибшого розуміння конфлікту, включеного у ширший, ніж обмежений параметрами ситуації безпосередньої взаємодії, соціально-психологічний контекст.

Напрямки класичної психології не просто запропонували різні підходи до розуміння природи конфліктів, але й, виходячи зі своїх концептуальних побудов, фактично розробляли різні виміри даного явища. Психодинамічні підходи з їхньою увагою до внутрішнього світу особистості збагатили «афективний» аспект у вивченні конфлікту, що зв'язаний з почуттями і переживаннями людей. Представники ситуаційного підходу працювали над розкриттям «поведінкової» складової. Когнітивні теорії додали до цього врахування когнітивних чинників при формуванні як афективного, так і поведінкового параметрів, розкривши конфлікт як суб'єктивний феномен.

З погляду причин конфліктної ситуації існують три типи конфліктів. Перший – це конфлікт цілей, коли сторони конфлікту по-різному бачать бажаний стан об'єкту в майбутньому. Другий – це конфлікт пізнання, коли у сторін конфлікту розходяться погляди, ідеї та думки щодо вирішуваної проблеми. І, нарешті, третій – це емоційний конфлікт, що з'являється, коли в учасників в основі їх міжособистісних взаємин лежать різні почуття і емоції. Люди просто викликають один у одного роздратування стилем своєї поведінки, ведення справ, взаємодії або поведінки в цілому.

С.М.Ємельянов (2001) класифікує причини конфліктів на *загальні та часткові*. Загальні так чи інакше виявляються у всіх конфліктах. До них належать:

- Соціально-політичні та економічні;
- Соціально-демографічні – відображають розбіжності між людьми, зумовлені їх статтю, віком, приналежністю до етнічних груп;
- Соціально-психологічні – явища у соціальних групах (взаємини, лідерство, настрої, групова думка);
- Індивідуально-психологічні – індивідуальні особливості особистості (здібності, темперамент, характер, мотиви).

Часткові причини конфлікту виявляються залежно від ситуації. Цими причинами найчастіше є обмеженість ресурсів, які потрібно розподілити, взаємозалежність завдань, відмінності в цілях, у цінностях, у манері поведінки, у рівні освіти, неякісна комунікація, незбалансованість соціальних ролей (робочих місць), недостатня мотивація тощо.

3. Функції конфліктів

Конфлікт виконує ряд функцій у тому середовищі, де він відбувається. Функції конфлікту не тільки деструктивні, але й конструктивні.

Конструктивні функції

Інформаційно-пізнавальна. Будь-який конфлікт сигналізує про наявність проблеми, дозволяє глибше її пізнати, виявляє її у сукупності

сприйманих людьми фактів. Конфлікт стимулює до розкриття інтересів, цінностей, позицій, що властиві суб'єктам протиборства; висвітлює ество необхідних змін для зняття суперечності, що лежить в основі конфлікту. Розбіжності, дискусії, як форми конфліктної поведінки, сприяють пошуку істини. У ході й у результаті взаємних зіткнень партнери розкривають один одного, засвоюють корисний з погляду кожної сторони досвід, знаходять дотичні точки та можливості узгодження своїх поглядів та інтересів. У процесі конфлікту розкривається справжня картина того, що являє з себе кожна сторона, які цінності вона сповідує.

Інша загальна функція конфлікту — *інтеграційна*. Здавалося б, має місце парадокс: замість того, щоб руйнувати, конфлікт сприяє інтеграції, об'єднанню людей, а отже, встановленню рівноваги, стабільності в суспільстві. Проте в реальній динаміці людських взаємин конфлікт та інтеграція нерозривно взаємозв'язані й постійно міняються місцями. Домінування одного поступається місцем домінуванню іншого. Виникнення, розвиток, вирішення конфлікту об'єднує групи, співтовариства, сприяє гармонізації суспільних відносин, стимулює соціалізацію груп та індивідів, а тим самим сприяє формуванню необхідної рівноваги в суспільному організмі.

Стимулювання адаптації соціальної системи або її окремих елементів (груп) до змінного середовища. Суспільству, соціальним групам, індивідам, партіям й іншим об'єднанням, ідеологіям, культурним системам доводиться постійно стикатися з новими умовами. Звідси необхідність адаптації, пристосування до нової ситуації шляхом перетворення форм і методів діяльності й взаємин, перегляду цінностей, критики застарілих зразків поведінки і мислення. Зрозуміло, що процес адаптації не відбувається без суперечностей і конфліктів між старим і новим. Якщо суспільна система або якісь її підсистеми (економічні, політичні й ін.) не справляються з виникаючими конфліктами в процесі адаптації, вони йдуть у небуття.

Дисфункції конфлікту

Конструктивні функції конфлікту невіддільні від руйнівних наслідків, від дисфункцій. Будь-яка позитивна функція конфлікту має свою від'ємну за знаком пару. Обидві вони можуть виявитись в певній ситуації, на певній стадії конфлікту, в результаті цілеспрямованих дій суб'єктів-супротивників. Об'єктивні наслідки конфлікту (конструктивні або деструктивні) залежать від багатьох змінних і, значною мірою, від засобів боротьби. Насильницькі засоби ведуть до руйнування взаємин, а не до їх інтеграції. Насильницький конфлікт може перерости в хронічну форму, стати нерозв'язуваним (антагоністичним), навіть якщо раніше він таким не був. Послідовна серія насильницьких конфліктів руйнує людські спільноти, дезорганізовує, перешкоджає їх духовній і

практичній консолідації. Отже, позитивні функції конфлікту є досить відносними й легко переходять у свою протилежність.

Позитивні (конструктивні) функції конфліктів не реалізуються, якщо: відсутні спільні зусиллясупротивників; пригнічується одна із сторін; проблеми заганяються вглиб суспільного організму. У результаті можуть утворитися наступні дисфункціональні наслідки:

- Незадоволеність, поганий психічний стан, прагнення особистості вийти з соціальної групи (перейти до іншого навчального закладу); зниження продуктивності співпраці;

- Погіршення співпраці у майбутньому;
- Посилення інтеграції членів певної групи та непродуктивної конкуренції останньої з іншими групами;
- Уявлення про іншу сторону як про «ворога», про свої цілі як про позитивні, а про цілі іншої сторони як про негативні;
- Згортання взаємодії й спілкування між конфліктуючими;
- Збільшення ворожості між конфліктуючими у міру зростання обмеження взаємодії та спілкування;
- Зсув цілей, тобто надання більшого значення «перемозі» в конфлікті, ніж вирішенню реальної проблеми.

Головне завдання управління конфліктами полягає у створенні умов для посилення конструктивних функцій конфлікту й для мінімізації негативних.

Тема 5.4. Психологічні особливості основних типів конфліктів

План

1. Типи конфліктів
2. Внутрішній конфлікт та його різновиди
3. Поняття міжособистісного конфлікту
4. Міжгруповий конфлікт

Література

1. Анцупов А.Я. Конфликтология : учебник / А.Я. Анцупов, А. И. Шипилов. – [4-е изд., испр. и доп.]. – М. : Эксмо, 2009. – 512 с.
2. Гришина Н.В. Психология конфликта. – СПб.: Питер, 2000. – 464 с.
3. Долинська Л.В., Матяш-Заяц Л.П. Психология конфликта: навч. посібник / Л.В. Долинська, Л.П. Матяш-Заяц. – К.: Каравела, 2010. – 304 с.
4. Ишмуратов А.Т. Конфликт и згода. – К. : Наукова думка, 1996. – 190 с.

5. Кабаченко Т.С. Психология в управлении человеческими ресурсами. – М. – СПб. – К.: ПИТЕР, 2003. – 400 с.
6. Ложкін Г.В., Пов'якель Н.І. Психологія конфлікту. Теорія і сучасна практика: навч. посібник / Г.В.Ложкін, Н.І.Пов'якель. – К.: Професіонал, 2006. – 416 с.
7. Пірен М.І. Конфліктологія: Підручник. – К.: МАУП, 2007. – 360 с.
8. Шейнов В.П. Конфликты в нашей жизни и их разрешение. – Мн.: Амалфея, 1996. – 288 с.

1. Типи конфліктів

Конфлікти об'єднують значну кількість різноманітних соціально-психологічних явищ, які досить виразно розрізняються між собою. Необхідно враховувати типологію конфліктів, щоб правильно аналізувати та ефективно долати їх. Типи конфліктів вирізняються за багатьма ознаками. Перелічимо основні з яких.

За носіями суперечності:

- Внутрішньоособистісні (інтраперсональні). Суперечність розгортається між конкурентними інтересами, потребами, ролями особистості. Наприклад, конфлікт між бажанням і можливостями його задоволення, вимогами сім'ї і роботи.
- Міжособистісні (інтерперсональні) – між людьми через суперечність їх цілей, інтересів, з приводу їх спільної діяльності.
- Конфлікт між особою і групою може виникнути, якщо особа займе позицію, відмінну від позиції групи. У процесі функціонування групи виробляються групові норми, стандартні правила поведінки, яких дотримуються її учасники. Дотримання групових норм забезпечує схвалення або осуд індивіда групою.
- Міжгрупові – учасниками виступають соціальні групи. Часто виникають через відсутність чіткого узгодження функцій і графіків роботи між підрозділами. Причиною може послужити і дефіцит ресурсів: матеріалів, інформації, нового устаткування, часу тощо. Міжгрупові конфлікти виникають і між неформальними групами.

За мотивацією учасників: прагматичні, спрямовані на подолання перешкод спільної діяльності; особисті, які переслідують корисні егоїстичні інтереси.

За статусом учасників: горизонтальні, вертикальні знизу, вертикальні згори.

За наявністю насильства: є чи немає насильства, його ступінь, роль учасників у розгортанні насильства, масштаб поширення насильницького конфлікту у суспільстві.

За доцільністю: закономірні; необхідні; вимушені; невинуваті.

За функцією: конструктивні; деструктивні.

За масштабом цілей: особисті; групові; суспільні.

За емоційністю: високо емоційні; низько емоційні.

За кількістю учасників: дідовичні; локальні – дехто з членів групи; загальні – весь колектив, між групові.

За динамікою відповідно до її етапів:

- виникнення (стихийні; заплановані);
- розвитку (короткочасні; тривалі; затяжні);
- усунення (керовані; погано керовані; некеровані);
- згасання (спонтанно припиняються; під впливом самих учасників; вирішуються при втручанні ззовні).

За тактичною корисністю: виправдані; невинправдані.

За етичністю форм прояву: соціально прийнятні; соціально невинприятні.

2. Внутрішній конфлікт та його різновиди

Внутрішній, або особистісний, конфлікт розгортається в мотиваційній, когнітивній або діяльній сферах особистості, виражається боротьбою суперечностей внутрішнього світу людини, супроводжується емоційною напруженістю. Близьке до нього явище *кризи*. Різниця останньої з конфліктом у тому, що криза має більш масштабний характер, зачіпає найбільш фундаментальні, життєві цінності й потреби, стає домінантою внутрішнього життя особистості й супроводжується сильними емоційними переживаннями.

Особливості внутрішнього конфлікту особистості

- Незвичність з погляду структури конфлікту: немає суб'єктів конфліктної взаємодії в особі окремих індивідів або їх груп.

- Висока емоційність протікання і прояву у формі важких переживань. Супроводжується специфічними станами: страхом, депресією, стресом. Нерідко внутрішній конфлікт переходить у невроз.

- Латентність. Внутрішній конфлікт нелегко виявити. Часто людина і сама не усвідомлює, що знаходиться в стані конфлікту, маскує його за удаваною ейфорією або за активною діяльністю.

Мотиваційні конфлікти проявляються у боротьбі мотивів, які одночасно нездійсненні, є взаємовиключними.

За теорією З.Фрейда, який уперше поставив проблему інтраособистісного конфлікту, наявність останнього – обов'язкова, сутісна ознака особистості, в основі якої боротьба між інстинктом і розумом, біологічним і соціальним, вродженим і набутиим у структурі особистості.

Особливо глибоко розробляв питання мотиваційного конфлікту німецько-американський психолог Курт Левін, який виділив три його типи.

1) Між двома однаково привабливими, але взаємовиключними мотивами (еквівалентний). Цей різновид характеризує ситуація «Буриданова віслюка».

В епоху середньовіччя філософ Буридан склав притчу про тварину, яка знаходилась між двома однаковими стійками сіна, почергово дивилась то ліворуч, то праворуч, а в результаті померла з голоду.

2) Між двома однаково непривабливими можливостями (вітальний). Наприклад, молода сім'я повинна або знімати квартиру, або жити з батьками.

3) Мета однаково і приваблива, і неприваблива водночас (амбівалентний). Наприклад, бажання придбати важливу, але дорогу річ; отримати вигідну, але нецікаву роботу.

Когнітивний конфлікт виникає внаслідок суперечності в думках, знаннях, уявленнях. Таку суперечність називають когнітивним дисонансом. Людина прагне до побудови такого образу дійсності, який мав би логічну і несуперечливу структуру. Наявність когнітивного конфлікту порушує узгодженість елементів образу дійсності й є джерелом пізнавальної мотивації, спонукаючи людину до пізнання. Суперечність, що виникає в образі дійсності, породжує проблемну ситуацію, яку С.Л.Рубінштейн охарактеризував як невідповідність думки про предмет із самим предметом. Для проблемної ситуації, а отже і когнітивного конфлікту, властиві суперечності між:

- а) метою і засобами досягнення;
- б) вихідними умовами та засобами досягнення мети;
- в) вихідними умовами й метою;
- г) суб'єктом (його знаннями, досвідом) та метою, засобами, умовами діяльності.

Постановка проблеми починається зі стану готовності людини виявити нову задачу і завершується невиразним початковим її формулюванням, а отже містить дві основні стадії: поява суперечності, яку прийнято називати проблемною ситуацією, та формулювання задачі. На етапі проблемної ситуації людина переживає стурбованість, занепокоєність, висловлювані питаннями й фразами за схемою «щось не так».

Подолання когнітивного конфлікту можливе двома шляхами. По-перше, через узгодження суперечливих думок і отримання нового знання. По-друге, внаслідок зниження гостроти переживань, пов'язаних із проблемною ситуацією, відмови від її розв'язання. Другий шлях дозволяє людині позбутися надмірної психічної напруги, але не призводить до розширення її знань.

Рольові конфлікти розгортаються між соціальними ролями, які вичислює особистість. Їх поділяють на два види:

- міжрольові (жінка як професіонал і як мати);

– внутрішньорольові (між вимогами ролі й можливостями людини виконати її).

Внутрішньорольовий конфлікт – одна з найпоширеніших форм особистісного конфлікту, що зустрічається у працівників установ і організацій. Характерні причини рольового конфлікту наступні: до людини висуваються суперечливі вимоги з приводу того, яким повинен бути результат її роботи; вимоги не узгоджуються з особистими цінностями; робоче перевантаження або недовантаження. Останнє пов'язане з низьким ступенем задоволеності роботою, відсутністю справжньої справи. Ця обставина часто хворобливо б'є по тій категорії працівників, які протягом довгого часу вели активну діяльність на роботі, але потім, через певні причини, були вимушені різко змінити об'єм або місце роботи. Ця проблема в даний час вельми актуальна. Наприклад, працівник не встигає за швидким темпом діяльності через особливості свого типу темпераменту, актор втрачає зовнішність і не може працювати на сцені.

Психологи (Т.С. Кабаченко, 2003, с.116) вирізняють також внутрішні конфлікти особистості, породжені суперечностями між її прагненням до розвитку професіоналізму та нормативними обмеженнями діяльності, з суперечностями у самому нормативному регулюванні; між прагненням професіонала до успіху і прагненням до безпомилкової діяльності; потребою у безпеці та страхом соціальних санкцій.

3. Поняття міжособистісного конфлікту

До найпоширеніших психологічних конфліктів відносяться міжособистісні конфлікти. Вони охоплюють практично всі сфери людських взаємин. Будь-який конфлікт зрештою зводиться до міжособистісного. Навіть у міждержавних конфліктах відбуваються зіткнення між лідерами або представниками держав. Тому знання особливостей міжособистісних конфліктів, причин їх виникнення і способів управління ними є важливою складовою у професійній підготовці будь-якого фахівця. Міжособистісні конфлікти виникають через суперечності у взаєминах двох або більшої кількості людей, які об'єднані спільною діяльністю. Конфлікт блокує взаємодію між ними й робить їх співпрацю неможливою чи малоефективною. Конфлікти між особами виникають там, де стикаються різні погляди, манери поведінки; їх може жити і бажання одержати щось, не підкріплене відповідними можливостями. Міжособистісний конфлікт може також виявлятися як зіткнення людей з різними рисами вдачі, поглядами й цінностями. В організації міжособистісний конфлікт – це найчастіше боротьба керівника за обмежені ресурси, капітал або робочу силу, час використання устаткування або

схвалення проекту; це боротьба за владу, привілеї; це зіткнення різних поглядів у рішеннях проблем, щодо різних пріоритетів у роботі.

Міжособистісні конфлікти мають свої відмітні **особливості**, які зводяться до наступного.

– У міжособистісних конфліктах протиборство людей відбувається безпосередньо, тут і зараз, на основі зіткнення їх особистих мотивів.

– У міжособистісних конфліктах виявляється весь спектр відомих причин: загальних і конкретних, об'єктивних і суб'єктивних.

– Міжособистісні конфлікти для суб'єктів конфліктної взаємодії є своєрідним «полігоном» перевірки характерів, темпераментів, прояву здібностей, інтелекту, волі та інших індивідуально-психологічних якостей.

– Міжособистісні конфлікти відрізняються високою емоційністю і поширенням на практично всі сторони взаємин між конфліктуючими.

– Міжособистісні конфлікти зачіпають інтереси не тільки конфліктуючих, але і тих, з ким вони безпосередньо зв'язані або службовими, або міжособистісними взаєминами.

Динаміка міжособистісного конфлікту – це його розгортання у часі. При цьому відбуваються зміни у таких напрямках: емоційному, діяльній-сному, комунікативному.

Вирізняють наступні *фази міжособистісного конфлікту* (А.Т.Ішмуратов, 1996).

1. Латентна – зовні майже не виявляється, припиняється спілкування між партнерами, виникає ігнорування один одного.

2. Демонстративна – партнери усвідомили конфлікт і висувають вимоги один до одного.

3. Агресивна – в учасників формуються образи ворога, виникають плани помсти.

4. Батальна – демонстративно-агресивна реалізація планів помсти.

Для **емоційної** динаміки конфлікту характерними є наступні послідовні переходи:

- від здивування до спроб з'ясувати й переконати;
- від суперечок до розриву взаємин і припинення спілкування;
- від агресивних планів до оголошення «війни»;
- ворожість, ескалація (посилення) конфлікту.

4. Міжгруповий конфлікт

Суспільство складається з багатьох формальних і неформальних груп, між якими можуть виникати конфлікти. Наприклад, в установі освіти, між керівництвом і підлеглими, між педагогами різних підрозділів, між неформальними групами усередині підрозділів, між адміністрацією і профспілкою.

На жаль, частим прикладом міжгрупового конфлікту служать розбіжності між вищим і нижчим рівнями управління. Це яскравий приклад дисфункціонального конфлікту.

Міжгрупові конфлікти обумовлені несумісністю цілей у боротьбі за обмежені ресурси (владу, багатство, територію, матеріальні ресурси тощо), тобто наявністю реальної конкуренції, а також виникненням соціальної конкуренції.

Міжгрупові конфлікти супроводжуються:

— *проявами «деіндивідуалізації»*, тобто члени групи не сприймають особистість та самобутність учасників іншої групи, якій приписується негативна поведінка. Деіндивідуалізація полегшує прояв агресивності щодо інших груп;

— *викривленням соціального, міжгрупового порівняння*, в ході якого люди більш високо й позитивно оцінюють свою групу, підвищують свій престиж і водночас принижують, знецінюють групу-супротивника, дають їй негативну оцінку. Соціальне порівняння може ініціювати конфлікти, а також підтримувати, «виправдовувати себе» в конфлікті, адже, щоб перемогти, треба оцінювати себе як «позитивну групу, яка правильно діє» і негативно оцінювати групу-супротивника. Часто лідери груп прагнуть частково або повністю ізолюватися від інформації з протилежної сторони про групу-супротивника («залізна завіса»), тоді легше зберігати конфлікт. Для залагодження конфлікту корисний обмін реальною інформацією між конфліктуючими групами;

— *порушеннями групової атрибуції*, тобто схильністю вважати, що саме група-супротивник відповідальна за негативні події. Поясненням причин подій властиві подвійні стандарти, що виявляється у таких явищах. Позитивній поведінці своєї групи і негативній поведінці групи-супротивника приписуються внутрішні причини («ми діємо правильно, тому що ми хороші», «вони чинять погано, тому що вони погані»). Натомість, негативна поведінка своєї групи й позитивна поведінка групи-супротивника пояснюються зовнішніми й випадковими обставинами. Так, напади своєї групи (негативна, агресивна поведінка) пояснюються зовнішніми причинами («нас вимусили обставини»), а напади супротивників пояснюються внутрішніми причинами («вони погані люди»). Конструктивні позитивні дії групи-супротивника оцінюють як зовні зумовлені («у них не було іншого виходу, обставини вимусили їх піти на угоду»), або деколи сприймаються як витівки, «військові хитрощі» («щось тут не так, не можна довіряти їх миролюбним намірам»). Навіть розкол усередині своєї групи її члени схильні пояснювати діями групи-супротивника, яка «шкодить нам, будує змови проти нас».

Тема 5.5. Психологічні основи залагодження конфліктів

План

1. Підходи до залагодження конфліктів
2. Методи аналізу конфлікту
3. Управління конфліктами

Література

1. Гришина Н.В. Психология конфликта. – СПб.: Питер, 2000. – 464 с.
2. Ишмуратов А.Т. Конфликт і згода. – К. : Наукова думка, 1996. – 190 с.
3. Корнелиус Х., Фэйр Ш. Выиграть может каждый. Как разрешать конфликты. – М.: СТРИНГЕР, 1992. – 212 с.
4. Ложкін Г.В., Пов'якель Н.І. Психологія конфлікту. Теорія і сучасна практика: навч. посібник / Г.В.Ложкін, Н.І.Пов'якель. – К.: Професіонал, 2006. – 416 с.
5. Пірен М.І. Конфліктологія: Підручник. – К.: МАУП, 2007. – 360 с.
6. Скотт Д.Г. Конфликты. Пути их преодоления. – К.: Внешторгиздат, 1991. – 186 с.
7. Шейнов В.П. Конфликты в нашей жизни и их разрешение. – Мн.: Амалфея, 1996. – 288 с.

1. Підходи до залагодження конфліктів

Різноманітність конфліктних явищ у взаєминах людей зумовлює багатоваріантність у психологічному трактуванні їх причин, а відтак і різні концептуальні підходи до їх розв'язання. Основними серед них є наступні.

Мотиваційний підхід головною метою в подоланні конфлікту проголошує усунення розбіжності в цілях, мотивах, цінностях учасників, формування орієнтації на кооперацію й співпрацю (Дойч М., Козер Л., Зіммель Г., Мітчел К., Макклінток Ч.). Конфліктуючих необхідно переконати у тому, що разом діяти краще, ніж поодиночі.

Основна мета залагодження конфлікту, на думку представників *когнітивного підходу*, – це створити спільну інформаційну основу, знайти спільне в поглядах, дотичні інтереси, пізнати себе й один одного (Крогіус М.В., Фригіна Н.). Конфліктуючі повинні усвідомити: «Ми всі прагнемо одного».

Діяльнісний підхід приймає за основну мету організацію співпраці між конфліктуючими з правильним і чітким розподілом функцій, вимог до учасників, забезпечення ефективної взаємодії та управління в установах, на виробництві – взагалі у діяльності (Гришина Н.В., Мейо Е., Ложкін Г.В., Пов'якель Н.І.). Конфліктуючі повинні зрозуміти, що виконують спільну справу.

Існує можливість залагодження конфлікту в різних своїх варіантах. З іншого боку, залагодження конфлікту може бути менш чи більш успішним, що виявляється у певному відновленні взаємин між учасниками. Слід також розуміти, що у деяких випадках залагодження не йде далі забезпечення «мирного співіснування» конфліктуючих. При визначенні перспектив залагодження конфлікту, важливо врахувати співвідношення сил сторін, яке може бути приблизно однаковим або з перевагою однієї із сторін. За очевидної переваги однієї із сторін вона нав'язує слабшому опоненту свої умови припинення конфлікту, або боротьба йде до повної перемоги сильнішої сторони. Якщо сили сторін приблизно однакові, то боротьба або приймає затяжний характер, або сторони йдуть на взаємні поступки не виявивши явного (потенційного) переможця. Нарешті, конфлікт може бути зупинений під тиском третьої сили.

Існують такі абсолютні конфлікти, в яких боротьба ведеться до повного знищення одного або обох суперників. Чим чіткіше окреслений предмет суперечки, чим очевидніші ознаки перемоги і поразки сторін, тим більше шансів для локалізації (обмеження) конфлікту.

Способи завершення конфлікту полягають у наступному:

- усунення об'єкту конфлікту;
- заміна одного об'єкту іншим;
- усунення одного з учасників конфлікту;
- зміна позиції однієї зі сторін;
- зміна характеристик об'єкту й суб'єкта конфлікту;
- отримання нових відомостей про об'єкт або створення додаткових умов;
- недопущення безпосередньої або опосередкованої взаємодії учасників;
- вироблення учасниками конфлікту єдиного рішення або звернення до арбітрів за умови підкорення будь-якому їх рішення.

Отже, способи завершення конфлікту можна розподілити на дві великі групи: спрямовані на зміну самої конфліктної ситуації (характеристик об'єкту), або шляхом впливу на учасників – їх розуміння, ставлення, оцінки, свободу дій тощо.

2. Методи аналізу конфлікту

Кваліфіковане виявлення причин конфлікту вимагає спеціального аналізу ситуації, розмежування її складових – ділових і особистісно-емоційних. Аналіз конфлікту передбачає вивчення різнобічної інформації про конфлікт. Результати аналізу слугують професійним інструментом педагога чи психолога й використовується ним виключно для розробки шляхів подолання конфлікту, є конфіденційною інформацією.

Поширеною методикою аналізу конфлікту є використання так званих *схем аналізу*. Кілька таких схем рекомендує М.М.Рибаківа (1991). Вони полягають у послідовних приписах щодо осмислення конфлікту. Наводимо одну з них.

1. Виявлення причин конфліктної ситуації (зовнішніх і внутрішніх, умов її виникнення).

2. Розкриття смислу конфлікту для кожного учасника.

3. З'ясування помилок у спілкуванні між конфліктуючими.

4. Визначення перспективних виховних та пізнавальних цілей при різних варіантах розв'язання конфлікту.

Іншою методикою аналізу конфлікту є використання *низки питань* за наступними блоками.

Причина конфлікту. Чи усвідомлюють конфліктуючі сторони причину конфлікту? Чи потрібна допомога для виходу з конфлікту? Де знаходиться причина конфлікту? Чи зверталися конфліктуючі по допомогу?

Мета конфліктуючих. У чому конкретно полягають цілі конфліктуючих? Чи всі однаково прагнуть цих цілей? Наскільки ці цілі узгоджуються із загальною метою колективу? Чи є спільна мета, яка могла б об'єднати зусилля конфліктуючих? Розбіжності сторін торкаються мети діяльності чи засобів її досягнення?

Сфери зближення. З яких проблем конфліктуючі могли б виробити спільні погляди? Це, звичайно, проблеми ділової й емоційної атмосфери, що сприяють встановленню сприятливого психологічного клімату в колективі.

Суб'єкти конфлікту. Хто є лідером? Як ставляться люди один до одного? Які особливості мовних і немовних чинників спілкування? Чи діють серед конфліктуючих загальноприйняті норми поведінки?

Попередній аналіз ситуації є необхідною умовою ефективного залагодження конфлікту. При виявленні типу конфлікту слід обов'язково враховувати поведінку його учасників. Показником деструктивного конфлікту є поведінка з надмірним багатослів'ям, бурхливими проявами схвильованості, з небажанням слухати контраргументи, надмірна гарячковість.

Ще одна методика у подоланні конфлікту – *складання карти конфлікту*, яка відрізняється від аналізу тим, що її розробляє педагог чи психолог разом з конфліктуючими. Картографія конфлікту включає три етапи:

1) визначити проблему;

2) з'ясувати головних учасників;

3) виявити потреби і стурбованість кожного.

Всю отриману інформацію розміщують на аркуші паперу у чотирьох його кутках, а по центру записують привід конфлікту (конкретну ситуацію, у якій виник конфлікт).

При картографії конфлікту з'являються наступні переваги:

- знижується надмірна емоційність, взаємини переключаються у ділову площину;
- створюється ситуація обговорення;
- виникає можливість висловитися;
- створюється атмосфера взаємоповаги й готовності до взаєморозуміння;
- краще виявляються всі точки зору;
- легше знайти альтернативні нестандартні рішення.

Завдання при роботі з картою – це:

- пошук нової інформації; з'ясування питань «що не знали?», «що не врахували?», «що не зрозуміли?»;
- пошук спільних потреб, інтересів;
- співставлення різних цінностей та перспектив їх зближення;
- виявлення прихованих прагнень й пошук альтернативних шляхів їх реалізації;
- з'ясування деталей, які можуть стати вирішальними;
- пошук взаємовигідних умов та рішень.

Наводимо приклад готової карти конфлікту в загальноосвітній школі (рис.15), за якою можна виділити основні компоненти внутрішньої сторони конфлікту.

Керівник школи	
<p>Потреби:</p> <ul style="list-style-type: none"> – забезпечити виконання роботи; – сприяти розв'язанню конфліктів; – мати заробіток; – показати, що особисте життя – вчителя небайдуже; – правильно впливати на підлеглих; – забезпечити настрої і продуктивність роботи у школі. 	<p>Стурбованість:</p> <ul style="list-style-type: none"> – втрата контролю; – виступи педагогів і скарги керівництву; – незадоволення вчителя; – репутація керівника, що ігнорує потреби підлеглих; – втрата престижу і поваги з боку керівника і підлеглих.
<p style="border: 1px solid black; border-radius: 50%; padding: 5px; display: inline-block;">Відсутність учителя на роботі</p>	
<p style="text-align: center;">Вчитель</p> <p style="text-align: center;">1. потреби:</p> <ul style="list-style-type: none"> – забезпечити догляд за дитиною; – мати заробіток; – мати підтримку; – показати, що вона може – справитися з обов'язками матері – одиночки; – повага, визнання. 	<p style="text-align: center;">Інші педагоги</p> <p style="text-align: center;">1. потреби:</p> <ul style="list-style-type: none"> – можливість ритмічно працювати; – повага до їх статусу і кваліфікації; – проявити турботу про колегу, але без збільшення навантаження; – стабільність; – надійність.

<p style="text-align: center;">2. стурбованість:</p> <ul style="list-style-type: none"> – втрата роботи; – втрата поваги й розуміння колективу; – невизнання материнських обов'язків; – можливі скарги про її материнську некомпетентність; – відсутність підтримки; – почуття безсилля; 	<p style="text-align: center;">2. стурбованість:</p> <ul style="list-style-type: none"> – проблема заглибитися; – експлуатація їх доброго ставлення; – неможливість відмовитися від збільшення обов'язків; – втрата контролю; – відчуття неефективної роботи.
---	---

Рис. 13. Аналіз конфлікту за допомогою картографії

3. Управління конфліктами

Існує декілька ефективних способів управління конфліктною ситуацією в умовах колективу. Їх можна розділити на дві категорії: структурні й міжособистісні. Управляти конфліктною ситуацією теоретично може будь-який його учасник, але практично такою можливістю володіють не всі, переважно це начальник, керівник або просто авторитетна людина. Людину, яка управляє конфліктом, умовно назвемо суб'єктом управління.

Суб'єкту управління не слід вважати причиною конфліктних ситуацій просту відмінність у характерах людей. Звичайно, ця відмінність може виявитися причиною конфлікту в якомусь конкретному випадку, але вона – лише один з чинників, які можуть викликати конфлікт. Слід розпочати з аналізу фактичних причин, а потім використати відповідну методіку.

Чотири структурні методи вирішення конфлікту – це:

- роз'яснення вимог до роботи;
- використання координаційних та інтеграційних механізмів;
- постановка спільних комплексних цілей;
- використання системи винагород.

Як було відзначено вище, навіть у найкращих колективах конфлікти не можна усунути, але ними можна управляти так, щоб максимально збільшити загальний вигравш для конфліктуючих сторін. Існує декілька ефективних способів. Розглянемо чотири варіанти управління конфліктною ситуацією: запобігання; придушення; відтермінування; розв'язання.

Стратегія **запобігання** конфлікту полягає у наступних діях:

- Усунути реальний предмет конфлікту;
- Залучити арбітром незацікавлених авторитетних осіб за умови готовності учасників прийняти й виконати його рішення;

- Зробити так, щоб один з конфлікуючих відмовився від предмету конфлікту на користь іншого.

Стратегія **придушення** конфлікту. Застосовується щодо деструктивних конфліктів. Передбачає наступні дії:

- Цілеспрямовано й послідовно скоротити кількість конфлікуючих;

- Розробити систему правил, норм, розпоряджень, що впорядковують взаємостосунки між потенційно конфліктними людьми.

- Створювати і постійно підтримувати умови, які утруднюють або перешкоджають безпосередній взаємодії між потенційно конфліктними людьми.

Стратегія **відтермінування**. Це тимчасові заходи, що допомагають лише послабити конфлікт з тим, щоб пізніше, коли дозріють умови, добитися його подолання. Передбачає наступні дії:

- Змінити ставлення одного конфлікуючого до іншого за допомогою трансформацій його уявлень про свого опонента (змінити оцінку учасником сили опонента; зменшити чи збільшити уявні роль або місце опонента).

- Змінити уявлення конфлікуючого про конфліктну ситуацію (умови конфлікту, взаємостосунки людей тощо).

- Змінити значущість (характер, форму) об'єкту конфлікту для конфлікуючого і тим самим зробити його менш конфліктним (понижити або підвищити цінність об'єкту конфлікту і тим самим зробити його відповідно непотрібним або недосяжним).

Управління міжособистісними конфліктами можна розглядати в двох аспектах: внутрішньому й зовнішньому. Внутрішній аспект передбачає вживання технологій ефективного спілкування і раціональної поведінки в конфлікті. Зовнішній аспект відображає управлінську діяльність з боку вчителя або іншого суб'єкта управління щодо конкретного конфлікту. Зміст такої діяльності на кожному етапі управління конфліктами представлений у табл.12.

Завершальний етап управління конфліктом за допомогою ефективною тактики співпраці передбачає *переговори*. Звичайно однією з умов початку переговорного процесу є тимчасове перемир'я. Але можливі варіанти, коли на стадії попередніх домовленостей сторони не тільки не припиняють ворогувати, але йдуть на загострення конфлікту, прагнучи зміцнити свої позиції на переговорах.

Переговори передбачають взаємний пошук компромісу конфлікуючих сторін і включають такі процедури як:

- визнання наявності конфлікту;
- затвердження процедури, правил і норм;
- виявлення основних спірних питань;

- дослідження можливих варіантів рішення проблеми;
- пошук угоди з кожного спірного питання і врегулювання конфлікту в цілому;
- виконання всіх прийнятих взаємних зобов'язань.

Таблиця 12

Етапи управління міжособистісними конфліктами

№	Етап управління	Основний зміст етапу
1.	Прогнозування конфлікту	Вивчення індивідуально-психологічних особливостей учнів; знання і аналіз ранніх симптомів прихованого конфлікту на стадії виникнення конфліктної ситуації (обмеження взаємин, підкреслено-офіційна форма спілкування, критичні вислови на адресу суперника тощо)
2.	Попередження конфлікту	На основі поглибленого аналізу причин і чинників назріваючого конфлікту вжити заходи до їх нейтралізації: педагогічні (бесіда, роз'яснення, формування культури міжособистісних взаємин); адміністративні: зміна у розподілі ролей у класі (староста, профорг тощо); розведення потенційних конфліктантів (різні парти, інший клас, школа тощо)
3.	Регулювання конфлікту	Добитися визнання конфліктуючими реальності конфлікту; нагадати конфліктуючим про дотримання коректності у взаємостосунках; використовувати всі технології, обмежити число учасників конфлікту, не припустити залучення в конфлікт інших
4.	Вирішення конфлікту	Виходячи з оцінки глибини конфлікту використати один із способів подолання: адміністративний або педагогічний

В основу переговорного процесу може бути закладений *метод компромісу* на основі взаємних поступок сторін, або *метод консенсусу*, орієнтований на спільне розв'язання існуючих проблем.

Методи ведення переговорів та їх результат залежить не тільки від взаємин між протиборчими сторонами, але й від внутрішнього положення кожної із сторін, взаємин з «союзниками» та інших позаконфліктних чинників.

ТЕСТОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗНАТЬ ДО П'ЯТОГО МОДУЛЯ

1. Назвіть дійсні об'єднання людей, що контактують між собою.

а) реальні групи	в) референтна група
б) умовна група	г) формальна група
2. Назвіть дійсні об'єднання людей, що контактують між собою й створені для дослідження.

а) реальні групи	в) референтна група
б) лабораторна група	г) формальна група
3. Назвіть соціальну групу, виникнення та існування якої регулюється офіційними документами (шкільний клас, робітники підприємства)

а) реальні групи	в) референтна група
б) умовна група	г) формальна група
4. Назвіть соціальну групу, що є зразковою для даної людини, яка намагається відповідати її нормам.

а) реальні групи	в) референтна група
б) умовна група	г) формальна група
5. Назвіть соціальну групу об'єднаних спільними цілями і задачами людей, що досягла в процесі соціально-цінної спільної діяльності високого рівня розвитку

а) корпорація	в) колектив
б) асоціація	г) клас
6. Назвіть ознаку колективу, що характеризується зближенням позицій учасників щодо цілей діяльності, способів їх досягнення, основних цінностей.

а) ціннісно-орієнтаційна єдність	в) адекватна атрибуція відповідальності
б) єдність функціонально-рольових очікувань	г) колективістська ідентифікація
7. Назвіть ознаку колективу, що характеризує ставлення до інших як до себе і до себе як до інших.

а) ціннісно-орієнтаційна єдність	в) адекватна атрибуція відповідальності
б) єдність функціонально-рольових очікувань	г) колективістська ідентифікація
8. Назвіть ознаку колективу, що полягає у справедливому розподілі відповідальності за загальний результат спільної діяльності.

а) ціннісно-орієнтаційна єдність	в) адекватна атрибуція відповідальності
б) єдність функціонально-рольових очікувань	г) колективістська ідентифікація
9. Назвіть ознаку колективу, що передбачає адекватне уявлення про те, що і в якій послідовності повинен робити кожен член колективу.

а) ціннісно-орієнтаційна єдність	в) адекватна атрибуція відповідальності
б) єдність функціонально-рольових очікувань	г) колективістська ідентифікація

10. Вставте пропущене слово.

... – взаємини домінування й підпорядкування, впливу й наслідування у системі міжособистісних стосунків у групі.

- а) лідерство
- б) популярність
- в) статус
- г) управління

11. Вкажіть теорію, за якою лідерство забезпечують певні, у тому числі вроджені, риси особистості.

- а) теорія лідерських ролей
- б) теорія рис лідерства
- в) стратометрична концепція
- г) ситуаційна теорія

12. Вкажіть теорію, де лідерство розглядається залежно від рівня розвитку чи інших характеристик групи.

- а) теорія лідерських ролей
- б) теорія рис лідерства
- в) стратометрична концепція
- г) ситуаційна теорія

13. У якому рядку перелічено лише форми соціальних впливів?

- а) наслідування, навіювання, конформність, переконання
- б) наслідування, спілкування, конформність, переконання
- в) ідентифікація, навіювання, конформність, переконання
- г) емпатія, наслідування, навіювання, конформність

14. Назвіть свідомий, аргументований психологічний вплив, що має метою зміну судження, ставлення, наміру, рішення його адресата.

- а) переконання
- б) зараження
- в) навіювання
- г) прохання

15. Назвіть свідомий, не аргументований психологічний вплив, метою якого є зміна стану, ставлення, намірів адресата.

- а) переконання
- б) зараження
- в) навіювання
- г) прохання

16. Назвіть психологічний вплив, що полягає у передачі свого стану чи ставлення до адресата за допомогою психофізіологічних механізмів, свідомо чи несвідомо.

- а) переконання
- б) зараження
- в) навіювання
- г) прохання

17. Назвіть психологічний вплив, що полягає у звертанні до адресата із закликом задовольнити потреби або бажання ініціатора.

- а) переконання
- б) зараження
- в) навіювання
- г) прохання

18. Назвіть психологічний вплив, що полягає у неувважності до адресата, сприймається ним як ознака зневаги або тактовна форма реакції на грубість, агресію адресата.

- а) маніпуляція
- б) зараження
- в) ігнорування
- г) прохання

19. Назвіть психологічний вплив, що містить приховане спонукання адресата до переживання певних станів, до зміни ставлення, до прийняття рішень, вигідних ініціатору.
- а) маніпуляція
  - в) ігнорування
  - б) зараження
  - г) прохання
20. Фаза конфлікту, на якій загострюються суперечності й починається відкрите протистояння.
- а) латентна
  - в) батальна
  - б) демонстративна
  - г) агресивна
21. Чинники, що призводять до ескалації конфлікту.
- а) мотиви
  - в) культурний рівень
  - б) потреби
  - г) конфліктогени
22. Назвіть якомога точніше різновид внутрішнього конфлікту між двома однаково привабливими, але взаємовиключними мотивами.
- а) вітальний
  - в) еквівалентний
  - б) амбівалентний
  - г) мотиваційний
23. Назвіть якомога точніше різновид внутрішнього конфлікту між двома однаково непривабливими можливостями.
- а) вітальний
  - в) еквівалентний
  - б) амбівалентний
  - г) мотиваційний
24. Назвіть якомога точніше різновид внутрішнього конфлікту, за якого мета однаково і приваблива, і неприваблива водночас.
- а) вітальний
  - в) еквівалентний
  - б) амбівалентний
  - г) мотиваційний
25. Назвіть якомога точніше різновид конфлікту, що виникає внаслідок суперечності в думках, знаннях, уявленнях.
- а) когнітивний
  - в) рольовий
  - б) внутрішній
  - г) мотиваційний
26. Назвіть якомога точніше різновид конфлікту, що розгортається між соціальними ролями, які виконує особистість.
- а) когнітивний
  - в) рольовий
  - б) внутрішній
  - г) мотиваційний
27. Назвіть явище міжгрупового конфлікту, коли члени групи не сприймають особистість та самотність учасників іншої групи, якій приписується негативна поведінка.
- а) деіндивідуалізація
  - в) викривлення міжгрупового порівняння
  - б) децентрація
  - г) порушення групової атрибуції
28. Назвіть явище міжгрупового конфлікту, в ході якого більш високо й позитивно оцінюють свою групу, підвищують свій престиж і водночас принижують, знецінюють групу-супротивника, дають їй негативну оцінку.
- а) деіндивідуалізація

- б) викривлення міжгрупового порівняння
в) децентрація
г) порушення групової атрибуції
29. Назвіть явище міжгрупового конфлікту, що відзначається схильністю вважати, що саме група-супротивник відповідальна за негативні події.
а) деіндивідуалізація
б) децентрація
в) викривлення міжгрупового порівняння
г) порушення групової атрибуції
30. Для якого підходу основна мета залагодження конфлікту – це створити спільну інформаційну основу, знайти спільне в поглядах, дотичні інтереси, пізнати себе й один одного?
а) когнітивного
б) мотиваційного
в) діяльнісного
г) інтерактивного
31. Для якого підходу основна мета залагодження конфлікту – організація співпраці між конфліктуючими з правильним і чітким розподілом функцій, вимог до учасників, забезпечення ефективної взаємодії та управління в установах, на виробництві – взагалі у діяльності?
а) когнітивного
б) мотиваційного
в) діяльнісного
г) інтерактивного
32. Для якого підходу основною метою в подоланні конфлікту є усунення розбіжності в цілях, мотивах, цінностях учасників, формування орієнтації на кооперацію й співпрацю?
а) когнітивного
б) мотиваційного
в) діяльнісного
г) інтерактивного
33. Назвіть стратегію управління конфліктами, що передбачає тимчасові заходи, що допомагають лише послабити конфлікт з тим, щоб пізніше, коли дозріють умови, добитися його подолання.
а) відтермінування
б) придушення
в) розв'язання
г) запобігання
34. Назвіть стратегію управління конфліктами, яка застосовується щодо деструктивних конфліктів.
а) відтермінування
б) придушення
в) розв'язання
г) запобігання
35. Стратегія поведінки в конфлікті, спрямована на уникнення розв'язання.
а) компроміс
б) ухиляння
в) співпраця
г) боротьба
36. Стратегія поведінки в конфлікті, спрямована на виграш обох партнерів.
а) компроміс
б) ухиляння
в) співпраця
г) боротьба

37. Стратегія поведінки в конфлікті, спрямована на виграш за рахунок партнера.
- а) компроміс
  - б) ухиляння
  - в) співпраця
  - г) боротьба
38. Головне, що необхідно з'ясувати в аналізі конфлікту.
- а) причини
  - б) наслідки
  - в) учасників
  - г) об'єкт
39. Компонент конфліктної ситуації, що є поштовхом до розгортання конфлікту.
- а) інцидент
  - б) суперечність
  - в) ворожість
  - г) предмет
40. Як називається прихована фаза конфлікту?
- а) латентна
  - б) демонстративна
  - в) агресивна
  - г) батальна
41. Момент найбільшого загострення конфлікту, після якого у сторін виникає прагнення до припинення конфлікту.
- а) ескалація
  - б) кульмінація
  - в) інцидент
  - г) фінал
42. Підхід до розв'язання конфлікту, що передбачає примирення сторін на основі спільної значущої справи.
- а) мотиваційний
  - б) когнітивний
  - в) діловий
  - г) психоаналітичний
43. Тип конфлікту між учасниками з однаковим статусом.
- а) міжособистісний
  - б) вертикальний
  - в) горизонтальний
  - г) внутрішній
44. Фаза планування помсти, нанесення збитків опоненту
- а) латентна
  - б) демонстративна
  - в) агресивна
  - г) батальна
45. Механізм взаєморозуміння, що ґрунтується на поясненні причин поведінки іншої людини.
- а) емпатія
  - б) ідентифікація
  - в) стереотипізація
  - г) каузальна атрибуція
46. Як змінюється гострота конфлікту із зростанням емоційності учасників?
- а) залишається постійною
  - б) зростає
  - в) знижується
  - г) коливається
47. Фаза відкритого з'ясування розбіжності позицій
- а) латентна
  - б) демонстративна
  - в) агресивна
  - г) батальна
48. Тип конфлікту між учасниками з різним статусом
- а) міжособистісний
  - б) вертикальний
  - в) горизонтальний
  - г) внутрішній

49. Назвіть стратегію управління конфліктами, яка застосовується щодо деструктивних конфліктів.

а) запобігання	в) придушення
б) відтермінування	г) розв'язання

50. Вставте пропущене слово.

Конфлікт – це ..., яку людина сприймає як значущу життєву проблему, що вимагає свого розв'язання і викликає активність з її подолання.

а) ситуація	в) перешкода
б) задача	г) суперечність

МОДУЛЬ 6.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ТВОРЧОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Тема 6.1. Поняття про творчість

План

1. Психологічне визначення творчості, труднощі її вивчення
2. Види творчості
3. Методи психологічних досліджень творчості

Література

1. Антонов А.В. Психология изобретательского творчества. – К.: Вища школа, 1978. – 176 с.
2. Каган М.С., Эткінд А.М. Общение как ценность и как творчество // Вопросы психологии. – №4. – 1988. – С. 25-34.
3. Клименко В.В. Психология творчості. Навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 480 с.
4. Моляко В.А. Психология решения школьниками творческих задач. – К.: Рад. школа, 1983. – 94 с.
5. Психология творчества: общая, дифференциальная, прикладная / Отв ред Я.А.Пономарев. – М.: Наука, 1990. – 222 с.
6. Роменець В.А. Психология творчості. – К.: Либідь, 2001. – 288 с.
7. Шумилин А.Т. Проблемы теории творчества. – М.: Высшая школа, 1989. – 144 с.

1. Психологічне визначення творчості, труднощі її вивчення

Творчість – діяльність людини, результатом якої виступають нові духовні та матеріальні цінності. Як зазначав К.Е.Цюлковський, усі багатства, вся краса світу створені винахідницьким генієм людини. Спроби розкрити сутність творчості та його закономірності здійснювались багатьма філософами, психологами, наукознавцями.

При вирішенні творчості серед інших форм активності людини слід орієнтуватись на наступні її ознаки.

1. Творчість – діяльність, що полягає у виробництві *суттєво* нового (предметів, способів діяльності, як матеріальних так і духовних, суспільних цінностей).

2. Для творчості властиве використання нестандартних способів й засобів – оригінальність.

3. Творчість передбачає створення нових корисних комбінацій з елементів існуючих предметів, способів, засобів шляхом комбінування.

4. Творчість органічно пов'язана із пізнанням та законами дійсності. Створюючи нові цінності, людина спирається на свої знання й водночас

розширює їх. Акт творчості є і актом пізнання. Два основні шляхи й функції пізнання – це розкриття існуючих закономірностей, по-перше, через відображення дійсності, а по-друге, у процесі перетворення дійсності, у творчості.

5. Головним змістом творчості є постановка і розв'язання проблем, що виникають як суперечності на шляху задоволення потреб людини.

6. Творчість є формою розвитку суспільства, середовища, культури.

7. Творчість становить вищий вид діяльності, форму розвитку та родову сутність й ознаку людини.

8. Творчість спирається на єдність духовного й матеріального. Ідеальне перетворення випереджує матеріальне, предметне (А.Т.Шумілін, 1989).

Згідно із наведеними вище загальними ознаками творчості, вона передбачає створення суттєво нового для суспільства. Однак, «у психологічному аспекті під творчістю слід розуміти процес створення, відкриття чого-небудь нового, раніше для цього конкретного суб'єкта невідомого» (В.О.Моляко, 1983).

Певні *методологічні обмеження* гальмують дослідження психологічних особливостей творчості. Серед них найбільшу складність становлять дві проблеми.

1) Однобічне розуміння психіки або як ідеального, або як матеріального. Подолання однобічності передбачає необхідність розрізняти онтологічний і гносеологічний аспекти в дослідженнях психіки. У першому з цих аспектів психіка постає як матеріальне явище буття. У другому аспекті (гносеологічному) психіка постає як відображення буття, тобто ідеальне явище. Ідеальне – результат абстракції змісту моделі певного оригінала від його матеріальності. Зміст – це образ (копія) оригінала. Наприклад, фотографія несе образ – це ідеальне, а те, з чого вона зроблена, якість паперу – матеріальне, яке глядач не цікавить. Образ – результат пізнавального співставлення моделі з її оригіналом, а не прояв ідеальної субстанції.

2) Відсутність чітких критеріїв творчості. Традиційне визначення творчості як діяльності людини, що створює нові матеріальні та духовні суспільно значущі цінності – незадовільне. Ним заперечується творчість дітей, її прояви при розв'язанні логічних задач, у процесі навчання. З іншого боку, в історії відомі факти, коли досягнення творчої думки людини набували суспільної значущості лише згодом.

Задача полягає в розробці універсальних критеріїв творчості стосовно різних сфер її прояву (соціальної, психічної тощо), в якості одного з яких пропонується критерій розвитку (В.А.Роменець, 2001). Водночас, ставиться питання про творчість як явище дійсності (Я.О.Пономарьов). У цьому розумінні зміни природи – також творчість. Творчість правдиво розуміти як необхідну умову розвитку матерії, появи її нових форм, разом з виникненням яких змінюються і самі форми творчості.

2. Види творчості

Традиційно у теорії творчості вирізняють три види творчості – наукову, технічну, літературно-художню. Якщо прийняти цю класифікацію, то вийде, що творчість властива лише для таких професій, як науковець, технік, художник. Натомість психологи наголошують, що у будь-якій діяльності людини є місце для творчості, тому пропонують набагато ширшу класифікацію творчості. Зокрема, В.О.Моляко вирізняє наукову, технічну, літературну, музичну, образотворчу, ігрову, навчальну, побутову («домашню»), військову, управлінську, ситуаційну, комунікативну творчість.

Наукова – виявляється у діяльності в певній сфері науки, спирається переважно на теоретичне мислення, яке має свою специфіку залежно від наукової дисципліни.

Технічна передбачає створення нових машин, пристроїв, деталей, зміну їх функцій. Її різновидами є винахідництво, конструювання, архітектура, художнє конструювання приладів, раціоналізація технічних процесів.

Літературна, образотворча, музична творчість пов'язані відповідно з отриманням унікальних продуктів мистецтва (скульптур, романів, віршів, опер тощо) у кожній з цих галузей.

Ігрова спрямована на участь суб'єкта у грі, де потрібні винахідливість, нововведення, відгадка, здогадка, оригінальний результат.

До *навчальної* творчості належать усі види навчальної діяльності, коли засвоюються нові знання, розв'язуються нові задачі. Ця діяльність має організований характер у навчальних установах. У навчальній творчості імітуються елементи всіх інших видів.

Військова та управлінська творчість полягають у керівництві та управлінні колективами людей, їх діяльністю, прийняттям рішень. Управлінська творчість передбачає створення і виконання корисної роботи, а військова пов'язана з руйнуванням, знищенням, необхідними для здобуття перемоги.

Побутова відіграє важливу роль в особистому житті людини, полягає у вихованні дітей, організації життя у сім'ї (розподіл бюджету, облаштування квартири, приготування їжі тощо).

Ситуаційна передбачає розв'язання задач, що виникають і поза роботою, і поза сім'єю. Наприклад, при вирішенні задач, як зорієнтуватись у незнайомому місці, як відреагувати на порушення поведінки одним з перехожих, на раптову аварію тощо.

Комунікативна включає різні види спілкування людей між собою (ораторське мистецтво, педагогічне спілкування, дотепність). Для спілкування на творчому рівні властиве ставлення до співрозмовника як до

самостійної цінності, коли обидва учасники виступають один для одного самостійними цілями. Творчість пронизує всі рівні спілкування: внутрішньоособистісний (внутрішній діалог), міжособистісний та надособистісний (залучення до культурних цінностей). Не всі контакти між людьми можемо називати спілкуванням у істинному значенні цього поняття. Лише у тому випадку, коли спілкування розгортається у системі «суб'єкт-суб'єкт» і призводить до творення духовної спільності «Ми». Розрізняють творче, особистісне, ігрове спілкування, які мають різні джерела мотивації. Відповідно першому властива найбільш повна і глибока мотивація, джерелами якої є продукт, партнер, процес спілкування. Особистісне характеризується мотивацією на партнері та процесі, а ігрове – лише на процесі (М.С. Каган, А.М. Еткінд, 1988).

Найкраще у психології розкрито питання наукової, технічної та літературно-художньої творчості.

3. Методи досліджень у психології творчості

Вивчення процесу творчості знаходиться в центрі досліджень психології творчості. Накопичено досить об'ємний матеріал стосовно змісту процесу творчості, його механізмів, етапів, мотивації. Методи психології творчості утворюють дві групи:

- отримання вихідних даних;
- реєстрації та попередньої обробки (Я.О.Пономарьов).

Методи *отримання вихідних даних* поділяють на дві підгрупи:

- методи традиційної психології, що спираються на безпосередній досвід;
- нетрадиційні, призначені для вивчення безпосередньо не відображуваних явищ.

До першої підгрупи належать самоспостереження вчених, митців за процесом власної творчості; вивчення їх біографії (біографічний метод); анкетування; бесіда; інтерв'ю. Згадані методи – універсальні, відтак їх можна використовувати для вивчення будь-яких проблем психології творчості.

На початковому етапі досліджень у психології творчості провідна роль надавалась довільному самоспостереженню видатних людей. Мимовільне самоспостереження фіксується в біографіях, автобіографіях, мемуарах. Сьогодні загальноновизнано, що дані самоспостереження слід доповнювати даними спостереження.

З метою активізації самоспостереження суб'єктів творчості П.М.Якобсон використав «методи творчої» та «методично побудованої бесіди».

В.О.Моляко використав цікавий метод аналізу матеріалів преси, що містили бесіди з видатними артистами Л.Зікіною, О.Леоновим,

М.Есембаєвим, ученим М.Толстим, авіаконструктором О.Антоновим та іншими.

За допомогою *експериментальних методів* вивчався переважно процес творчості. Наприклад, використовувалось створення ситуацій розв'язання нових для суб'єкта задач. Вони були поширені в ХІХ – на початку ХХ ст. і сьогодні значно вичерпали свою можливість з'ясування нових фактів і закономірностей. Використання експерименту є дієвим та інформативним методом, проте у вивченні творчості як оригінального та унікального процесу важко забезпечити вимогу повторюваності експерименту.

Творчі здібності та якості особистості творця вивчають також за допомогою **тестів**. Метод тестів використали І.Н.Дьяков, Н.В.Петровський та П.А.Рудик у дослідженні видатних шахістів – учасників Міжнародного турніру в Москві (1926). Визначались властивості пізнавальних процесів шахістів, але їх специфіку в порівнянні з іншими людьми не вдалось виявити.

А.П.Нечаєв за допомогою тестів розумового розвитку досліджував винахідників.

Нетрадиційні методи – спрямовані на об'єктивну фіксацію неусвідомлених ланок мислення. Зокрема, аналіз результату предметної дії шляхом розмежування прямого і побічного продукту, метод кінореєстрації рухів очей.

Використовується ефективний, але складний метод моделювання ситуації творчої задачі. Головне при цьому дослідити умови не самої творчої задачі, а творчої діяльності.

Тема 6.2. Історичний огляд психології творчості

План

1. Виникнення психології творчості й основні етапи її досліджень
2. Традиції психології творчості у дорадянській Росії та у СРСР
3. Вивчення питань психології творчості українськими вченими
4. Зарубіжні теорії творчості

Література

1. Потебня А.А. Мысль и язык / Антология мировой философии: В 4 т. / Сост. В.В.Богатов, Ш.Ф.Мамедов. – Т 4: Философия и социологическая мысль народов СССР XIX в. – М.: Мысль, 1972. – С. 504-511.
2. Роменець В.А. Історія психології ХІХ-початку ХХ століття. – К.: Вища школа, 1995. – 614 с.
3. Роменець В.А. Психологія творчості. – К.: Либідь, 2001. – 288 с.
4. Шумилин А.Т. Проблемы теории творчества. – М.: Высшая школа, 1989. – 144 с.

1. Виникнення психології творчості та основні етапи її досліджень

Психологія творчості виникає на основі теорії творчості у кінці XIX – на початку XX століття. Предмет психології творчості – психічний структурний рівень організації творчої діяльності.

Однією з перших праць була «Введение в психологию и теорию творчества», видана С.О.Грузенбергом у 1923 р. (Мінськ). У суцільній теорії творчості автор вирізняє три типи досліджень, що знайшли сьогодні продовження у розробках різних наук, насамперед, філософії й психології.

1. *Філософський* тип з двома різновидами:

а) гносеологічним, де творчість тлумачиться як пізнання світу в процесі художньої інтуїції (Платон, Шопенгауер, А.Бергсон, М.О.Лосський);

б) метафізичним, головна задача якого полягає у розкритті метафізичної сутності шляхом релігійно-етичної інтуїції (Ксенофант, Сократ, Плотін, Аквінський, Августин, В.С.Соловйов).

2. *Психологічний* тип поділяється на види:

а) зближений з природознавством, який розглядає проблеми творчої уяви; інтуїтивного мислення; творчого екстазу; натхнення; творчості натовпу, дітей, винахідників (еврилогія); безсвідомої творчості (уві сні);

б) зближений з психопатологією (Ломброзо, Перті, Барин, Тулуз, Мьюбіус, В.М.Бехтерев), який цікавиться, насамперед, проблемами геніальності й божевілля; впливу спадковості, алкоголю, статі, марновірства; творчості божевільних медіумів.

3. *Інтуїтивний* тип має два варіанти:

а) історичний представлений у роботах В.Дільтея, школи О.О.Потебні, що вивчають народну поезію, міфи, казки, психологію читача і слухача;

б) естетичний, де центральною проблемою є розкриття метафізичної сутності творчості в музиці, живописі, архітектурі, танці шляхом художньої інтуїції. Вивчаються питання зародження художніх образів, походження і будови художніх творів, сприймання їх глядачем та слухачем (Платон, Шиллер, Шопенгауер, Бергсон, Ніцше).

В історії власне психології творчості вирізняється три основних етапи.

На початковому етапі, що тривав до кінця XIX ст., переважали теоретичні дослідження художньої та науково-філософської творчості. Остання розглядалась як яскраво виражений прояв свободи людського духу, який дуже важко або взагалі неможливо науково вивчати, на який не здатна впливати свідомо діяльність людини.

Стрімкий розвиток виробництва у **кінці XIX на початку XX ст.** актуалізував наукове вивчення творчості. З'являються дослідження наукової творчості, як однієї з центральних проблем наукознавства, що має практичні задачі нарошування творчого потенціалу.

Етап другої половини ХХ ст. обумовлений суспільною потребою управління наукою і творчістю в інтересах виробництва. Проведені на цьому етапі інтенсивні емпіричні дослідження страждають обмеженістю теорії (Дж.Гетцельс, Ф.Джексон, К.Тейлор, Ф.Барран).

2. Традиції психології творчості у дорадянській Росії та у СРСР

У Росії ХІХ століття психологія творчості бере початок з праць **потєбністів**, відомих ще як Харківська школа (О.О.Потебня, О.М.Веселовський, Д.Н.Овсянко-Куликовський, О.І.Білецький, І.І.Лапшин, Т.Райнов, Б.А.Лезін та ін.). Під їх керівництвом у 1907-1923 рр. виходив збірник із назвою «Вопросы теории и психологии творчества». У ньому аналізувалися проблеми природи творчості, критеріїв творчої діяльності, методів дослідження процесів творчості, творчих здібностей та якостей особистості.

Для потєбністів характерне пояснення творчості на основі принципу «економії сил у мисленні». Центральна ланка механізму творчої діяльності пов'язувалась з інтуїцією, несвідомим. Засобом економії вважалась мова. Думка, що здійснюється в несвідомому, економить енергію людини. Це ми бачимо у творчості геніальних людей. Слово фіксує несвідомі автоматизовані процеси думки. У несвідомому наявні готові (апріорні) граматичні форми, які, наповнюючись думкою, перетворюються на граматичну думку. Чим різноманітніші апріорні граматичні форми, тим сильнішим є внесок несвідомого у сферу свідомості.

Потєбністи широко використовували методи самоспостереження видатних письменників, поетів, вчених, аналізували їх записні книжки, вирази. Представники Харківської школи вважали, що геніальність проявляється надзвичайною концентрацією, напругою уваги, вразливістю, вмінням бачити сутність, інтуїцією, передчуттям, передбаченням. До якостей творчої особистості відносили фантазію, вигадку, відхилення від шаблонів, оригінальність, суб'єктивність, широту знань.

Потєбністський підхід вважається синкретичним, у ньому переплетені літературознавчі, лінгвістичні, філософські аспекти творчості без відокремлення психологічного.

В.М.Бехтерев дотримувався рефлексологічних поглядів щодо творчості. Проблема – це подразник, творчість – реакція на нього. Проблема викликає рефлекс зосередження, який обумовлює міміко-соматичний рефлекс, чим забезпечується підйом енергії, збудження діяльності мозку. У вищій нервовій діяльності з'являється домінанта, яка концентрує досвід стосовно проблеми, водночас інший досвід загальмовується.

Учень І.П.Павлова В.Савіч визначав творчість на основі вчення про умовні рефлекси як утворення нових умовних зв'язків без урахування дії психологічних та соціальних законів.

С.О.Грузенберг підкреслював необхідність об'єктивних методів у психологічних дослідженнях творчості, їх опори на природознавство.

У 20-х роках багато робіт присвячувалось науковій творчості. Часто їх виконували **вчені різних галузей науки**. Наприклад, М.А.Блох (історик хімії); Ф.Ю.Левінсон-Лессінг (геолог, писав про роль фантазії); В.Л.Омельянський (мікробіолог, досліджував роль випадку).

У центрі досліджень творчості цього періоду – питання про інтуїцію як кульмінаційний момент творчого процесу, прихований у підсвідомості. При цьому інтуїція вважалась однією з найбільших «загадок світу».

Етап **30-х років** знаменується запереченням фактів інтуїції та ролі підсвідомого. Натомість стверджується, що фокусом проблеми творчості повинна бути свідомість (В.П.Полонський, С.Л.Рубінштейн). Спостерігається занепад досліджень наукової творчості.

У **середині 50-х років** поступово відновлюється увага психологів до інтуїції. О.М.Леонтьєв досліджує момент знаходження принципу ідеї рішення, що по суті містить інтуїцію. І.С.Сумбаєв відроджує поняття інтуїції, трактуючи її як відображення підсвідомої діяльності, що переважає на початкових етапах творчості. Неусвідомлені компоненти мислення вивчали Я.О.Пономарьов, В.Н.Пушкін, О.К.Тихоміров, В.П.Зінченко, Е.А.Ратанова.

Г.С.Альтшуллер, продовжуючи традиції 30-х рр., розробив алгоритм розв'язання винахідницьких задач (скорочено російською «АРИЗ»), який виявився ефективним лише для школярів.

Б.М.Кедров, вивчаючи проблему наукового відкриття, підкреслює її комплексність, вирізняє центральну ланку психологічного дослідження – механізми інтуїції. Інтуїцію розумів як випадкову асоціацію, ефект перехрещення раніше не пов'язаних подій.

У СРСР та Росії останньої чверті ХХ ст. розробку отримали наступні проблеми психології творчості:

- проблемні ситуації, мотивація творчості (Матюшкін О.М.);
- інтелектуальна ініціатива, надситуативна активність (Богоявленська Д.Б., Петровський В.А.);
- продуктивне мислення (Брушлінський А.В., Абульханова-Славська К.О.);
- творча особистість, її онтогенез (Давидов В.В.).

3.Вивчення питань психології творчості українськими вченими

У Західній Україні дорадянської доби проблемами психології творчості займались І.Франко, С.Балей, Г.Костельник, Я.Ярема. У своїх роботах вони використовували найновіші досягнення асоціативної експериментальної психології (В.Вундта, Г.Еббінгауза, Г.Мюллера.

Г.Штайнталя), психоаналізу (З.Фрейда), структурної психології (В.Дільтея, Й.Гейзинги, Е.Шпрангера). Вчені робили спробу виявити специфічні закономірності творчого процесу, головними його компонентами вважали інтуїцію, фантазію, мислення та натхнення.

В Україні останньої чверті ХХ – на початку ХХІ століття психологічні питання творчості досліджували Володимир Андрійович Роменець, Валентин Олексійович Моляко, Віктор Васильович Клименко та їх наукові школи.

Український психолог **В.А.Роменець** розробив учення про природу і механізми творчості людини, розкриті у працях «Фантазія, пізнання, творчість» (1965), «Психологія творчості» (1971, 2001), «Виховання творчих здібностей у студентів» (1973). Вчення охоплює три складових: загальну, генетичну, прикладну психологію творчості. У загальній частині вчений виступає проти інтелектуалізації творчості, її ототожнення із мисленням. Автор зауважує, що, з одного боку, спостерігається недостатнє розрізнення творчого мислення із фантазією та інтуїцією. З другого, поняття творчості слід розширити до космічних явищ, до способу розвитку Всесвіту. Дослідник вирішує питання про психологічний механізм творчості, яким вважає трансдукцію – перехід із суб'єктивно-психічної системи (від задуму) до матеріально-речової (втіленого у певному предметі задуму). Цей перехід автор розкриває як вчинок особистості. Подає уявлення про структуру творчого процесу, визначаючи в ньому чотири фази. Своєю теорією В.А.Роменець називає **трансдуктивною** і визначає головним завданням психології творчості розкриття умов, за яких здійснюється подолання протилежностей теоретичної та практичної діяльності на засадах оригінальності та комунікації.

У генетичній психології творчості В.А.Роменець розробляє модель розгортання творчих можливостей людини від раннього дитинства до її переходу у стан зрілої особистості.

Прикладна психологія творчості покликана вирішувати проблеми конкретної людини, надавати допомогу щодо того, як слід діяти, щоб здійснити свій творчий потенціал найповніше, як розвинути свої творчі здібності.

В.О. Моляко розробляє проблеми психології творчості, прямо пов'язані з педагогічною практикою (робота «Решение школьниками творческих задач»). Учений досліджує творчість, насамперед, як процес розв'язання творчих задач. Подає стадії цього процесу, окремо вивчає кожен з них, зокрема етап розуміння задачі, етап створення задуму. Автор розробив ефективну методику навчання школярів розв'язанню творчих задач – КАРУС, що являє собою скорочення від російськомовних слів «комбінування, аналогізування, реконструювання, універсалізування, випадкові підстановки».

Теорія творчості **В.В.Клименка** розкриває механізми творчості в єдності основних функцій психіки: відображувальної, проектувальної та матеріалізуючої (опредметнюючої). Виступаючи в єдності, вони зумовлюють появу відкриттів, винаходів, художніх образів. Досліджується структура механізму творчості та його онтогенетичний розвиток. Головними компонентами механізму творчості у працях В.В.Клименка виступають такі психічні утворення:

- Почуття, функціями яких є порівняння та оцінювання предметів;
- Уява, необхідна для побудови образу неіснуючого;
- Мислення, призначене для відображення неіснуючого (відсутнього у ситуації);
- Енергопотенціал – дає можливість дій (мотиви, воля);
- Психомоторика – необхідна при матеріалізації образів (В.В.Клименко, 1998).

Важливу роль у теорії творчості В.В.Клименка відіграє поняття гармонії між усіма складовими механізму творчості. За ознакою гармонійності він вирізняє п'ятнадцять типів творчої індивідуальності, які об'єднані у три групи:

1. Однодіючі, якщо домінує одна зі складових механізму творчості (мислення, почуття, уява);
2. Дводіючі, якщо добре виражені два компоненти, але один з них провідний;
3. Тридіючі (гармонійні), якщо однаково добре розвинені всі три механізми творчості, а їх використання регулюється залежно від особливостей задачі.

4.Зарубіжні теорії творчості

Асоціативна теорія творчості є однією з перших, представлена роботами Дж.Мілля, А.Бена, Г.Спенсера, Т. Рібо, В.Вундта, Г.Еббінгауза, Т.Цигена, В.Джемса, Е.Торндайка.

Головним елементом мислення у цій теорії вважається повторення, звичка і минулий досвід. Нові ідеї – асоціації старих. Мислення обмежене процесом розв'язання задач. Чим більше асоціацій, тим продуктивнішим є творчий процес. Головну роль відіграють асоціації за подібністю.

Психоаналітична теорія відома як учення Зигмунда Фрейда та його послідовників. Сфера несвідомого, зокрема статеві потяги, відіграють особливу роль як причини психічних захворювань, а також як рушії створення вищих цінностей. Бажання сили, слави та жіночої любові – головні мотиви творчості. У суспільстві людина змушена відмовитися від задоволення своїх вроджених особистих потягів і принести їх у же-

ртову суспільству. Статеві потяги **сублімуються**, тобто зазнають певних деформацій та виявляються згодом у різних сферах творчості.

К.Г.Юнг дав своєрідне тлумачення несвідомих мотивів поетичної творчості. Він вважав несвідоме явищем історичним, вродженим надбанням людини, отриманим від попередніх поколінь у вигляді «архетипів думки», закарбованих у структурах мозку. Людина усвідомлює архетипи уві сні. Творчий процес полягає у несвідомому оживленні архетипу, він є «автономним комплексом», невіддільним волі людини. Творчі імпульси керують людиною, незважаючи на міркування особистого благополуччя.

Вюрцбургська школа, яка займалась глибоким дослідженням мислительних процесів людини при розв'язанні задач, для психології творчості цікава своїм інтроспективним напрямом та теорією О.Зельца.

Дослідження творчості *інтроспективного напрямку* (О.Кюльпе, А.Майер, І.Орт, Н.Ах, К.Бюллер, К.Тейлор) вирішували задачу пошуку та пояснення особливих елементів творчого мислення. Н.Аху належить аналіз механізмів творчого мислення. Він вирізняє в творчій задачі два компоненти: детермінуючі тенденції та уявлення мети. Ситуація задачі викликає творчий процес, а мислення – це процес розв'язання задач.

Теорія інтелектуальних операцій творчого процесу розроблена Отто Зельцем. Автор доводив, що методи розв'язання задач – це різні комбінації головних інтелектуальних операцій. Для пояснення механізму творчості запровадив поняття антиципації (передбачення). Творчість відбувається завдяки тому, що за відомими елементами задачі людина передбачає властивості невідомого. Використання інтелектуальних операцій залежить від особливостей задачі, а саме від її новизни (чи вже розв'язувалась подібна, чи постала вперше).

Головними операціями О.Зельц вважав «доповнення комплексу», абстракцію та репродукцію подібності. Задача – це своєрідний неповний комплекс умов. Знаходження невідомого доповнює комплекс умов задачі.

Гештальтпсихологічна теорія розроблена В.Келлером, К.Кафкою, М.Вертгеймером, К.Дункером.

Мислення має творчу природу, в процесі мислення виникає новий «гештальт» (образ, структура). Макс Вертгеймер вважав, що центральним моментом розв'язання творчої задачі є подолання суперечності між елементами, в результаті якого «погана» структура задачі переходить у «хорошу».

К.Дункер вивчав, як з проблемної ситуації виникає розв'язання творчої задачі та якими методами можна його досягти. Процес розв'язання він вбачав у послідовній трансформації умов.

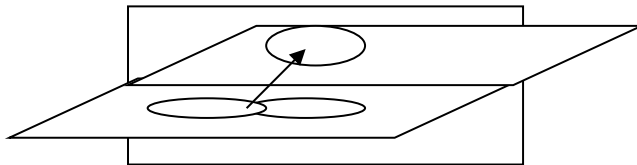
Біхевіоризм, необіхевіоризм (Дж.Б.Уотсон, В.С.Хантер, К.-Л.Халл, Б.Скіннер, К.В.Спенс, Х.Кендлер) досліджували творчість у зв'язку з поясненням людської поведінки.

Суттєвим недоліком цих досліджень було те, що правильні висновки з експериментів на тваринах безпідставно переносились на людину. У мисленнівбачали форму пристосування людини до нових умов. Метод спроб і помилок, характерний для пристосування, дозволяє з успіхом розв'язувати і творчі задачі. Процес розв'язання – це послідовна актуалізація різних за силою навичок, пов'язаних з об'єктами ситуації. Подібні ідеї захищав Дж.Б.Гілфорд у чинниковому аналізі інтелекту.

Концепція бісоціації. Артур Кестлер, англійський письменник і дослідник, розглядає творчість усіх живих істот, шукає спільність принципу творчості на різних рівнях еволюції. Відштовхуючись від асоціативної теорії творчості, основою цього принципу вважає пошук прихованих подібностей в об'єктах та знаннях. Метод пошуку – **бісоціативний акт**, що полягає у поєднанні раніше не пов'язаних рівнів, площин досвіду, структур. Цей метод дозволяє розглядати об'єкт одночасно в різних планах. Якщо асоціація – це звичний зв'язок, то бісоціація – нові, ніким не помічені й оригінальні зв'язки, включені в нову систему. Психологічною основою бісоціації є здатність до одночасної активності свідомості на різних її рівнях, у різних системах досвіду (див. рис.16, 17).

Рис. 16. Виникнення нової ідеї за допомогою асоціації в одній площині досвіду

Рис. 17. Знаходження нової ідеї на перетині площин досвіду за допомогою бісоціації (еврика – процес)

Тема 6.3. Психологічна характеристика процесу творчості

План

1. Етапи процесу творчості
2. Механізми творчості
3. Продукти творчості
4. Бар'єри творчості

Література

1. Адамар Ж.С. Исследование психологии процесса изобретения в области математики. – М.: Сов. радио, 1970. – 152 с.
2. Антонов А.В. Психология изобретательского творчества. – К.: Вища школа, 1978. – 176 с.
3. Боно Э. Рождение новой идеи. – М.: Прогресс, 1976. – 143 с.
4. Калошина И.П. Структура и механизмы творческой деятельности. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 168 с.
5. Пономарев Я.А. Психология творения: Избр. психол. труды. – М.- Воронеж: НПО «МОДЭК», 1999. – 480 с.
6. Роменець В.А. Психологія творчості. – К.: Либідь, 2001. – 288 с.
7. Шумилин А.Т. Проблемы теории творчества. – М.: Высшая школа, 1989. – 144 с.

1. Етапи процесу творчості

У поглядах стосовно етапів творчого процесу дослідники розрізняються за кількістю виділених етапів, певною мірою за їх послідовністю. Водночас, загальне уявлення щодо змісту цих етапів та логіки їх послідовності залишається відносно постійним.

Значна кількість учених вирізняє у процесі творчості *три етапи*. Зокрема, представники Харківської школи (Б.А Лезін) одними з перших запропонували вирізняти наступні стадії процесу творчості:

- праця (наповнення свідомості змістом для роботи сфери несвідомого);
- несвідома робота («таємниця світу», бо невідомо, як здійснюється);
- натхнення (перехід готового висновку із сфери несвідомого до свідомості).

П.К.Енгельмейер поділив процес роботи винахідника на акти: бажання, знання, вміння. Акт бажання починається з інтуїтивного пробліску ідеї та закінчується її усвідомленням. У науці це гіпотеза, в мистецтві – задум.

Акт знання забезпечує план, схему з необхідним і достатнім, здійснення дослідів, спроб. Винахід отримує логічне підтвердження.

Акт вміння не вимагає творчості, носить виконавський характер.

Аналогічні стадії щодо технічної та наукової творчості описав М.А.Блох: виникнення ідеї, її доведення, реалізація.

Ф.Ю.Левінсон-Лессінг у процесі наукової творчості вирізняв накопичення фактів шляхом спостереження, експериментів; виникнення ідеї; перевірку та розвиток ідеї.

Аналогічні погляди зустрічаємо у Рібо, Уоллеса, в роботі В.Гордона «Синектика. Розвиток творчих здібностей» (Нью-Йорк, 1961).

Узагальнивши класифікації процесу творчості різних авторів, Я.О.Пономарьов вирізняє наступні етапи.

1. Усвідомлення проблеми. Виникнення проблемної ситуації пов'язане з появою питання, що супроводжується емоціями здивування, занепокоєння, перешкоди. Ці емоції спонукають проаналізувати ситуацію і вирізнити те, що їх викликає. Постає проблема, чим задається певний напрям майбутнього рішення, його мета.

2. Рішення проблеми. Починається з вироблення гіпотези, становить вирішальний перехід до того, що відсутнє й визначене метою. Знання, досвід слугують засобом розв'язання. Одна з гіпотез перетворюється на принцип розв'язання.

3. Перевірка рішення (використання принципу розв'язання в конкретних умовах). Полягає в логічному доведенні й перевірці практикою. Гіпотеза перетворюється на теорію.

Чотири етапи у процесі творчості вирізняють О.М.Матюшкін та В.А.Роменець,

О.М.Матюшкін вирізняє такі складові:

1) «засвоєння» задачі (аналіз задачі, відмова від звичних способів виконання, окреслення невідомого нового, потрібного для розв'язання задачі);

2) пошук нового принципу дії, розуміння схеми рішення;

3) реалізація знайденого принципу;

4) перевірка правильності рішення.

В.А.Роменець пропонує узагальнити погляди щодо процесу творчості шляхом виділення таких фаз.

Перша фаза (свідома робота) – особливий дійовий стан, що є передумовою інтуїтивного проблиску нової ідеї.

Друга фаза (несвідома робота) – визрівання, інкубація ідеї.

Третя фаза (перехід неусвідомлюваного у свідоме) – поява ідеї рішення у вигляді принципу, задуму.

Четверта фаза (свідома робота) – розвиток ідеї, її остаточне оформлення і перевірка.

Кожну фазу пронизують принципи вираження (матеріалізації ідеї), інтеріоризації та оригінальності.

В.І.Белозерцев виділив *п'ять етапів* створення нового технічного об'єкту:

1) формування проблемної ситуації й формулювання технічної задачі;

2) поява нових технічних ідей;

3) розробка ідеальної моделі;

4) конструювання в проектах, кресленнях, моделях;

предметне втілення винаходу в новому технічному об'єкті.

Нарешті, П.М.Якобсон вирізняє *сім стадій* процесу творчості:

1. період інтелектуальної готовності; 4. пошук рішення;

2. з'ясування проблеми; 5. отримання принципу винаходу;

3. зародження ідеї –

6. перетворення принципу в схему;

формулювання задачі;

7. технічне оформлення.

Таким чином, процес творчості відзначається послідовними переходами від певною посталою перед людиною нестандартної проблеми через виникнення ідеї її вирішення та до втілення цієї ідеї, а отже і до розв'язання задачі.

2.Механізми творчості

Питання про *механізми творчості* є одним із ключових при дослідженні процесу творчості, розкриття якого, на думку, психологів, дозволило б людині свідомо управляти цим процесом. У різні епохи його визначали як еманацию (давньоіндійська філософія), мімезис (піфагорійці, Платон, Аристотель вважали, що наслідування – основа мистецтва), інтуїцію (Б.Спіноза, А.Бергсон та ін.), інсайт (М.Вертгеймер та ін.), асоціацію (Дж.Ст.Міллер та ін.), потребу творчої самореалізації (А.Маслоу), бісоціацію (А.Кестлер), наявність передбачуваного і непередбачуваного у продукті діяльності (Я.О.Пономарьов).

Зупинимось на окремих підходах до питання про механізми творчості.

У *гештальтпсихології* підкреслюється значення образу ситуації для пошуку рішення у ній. Перебудова образу, його переструктурування призводять до виникнення здогадки – інсайту як раптового рішення. Проте у гештальтпсихології ігнорувалось вивчення процесу переходу до переструктурування образу.

На думку А.Т. Шуміліна, центральний механізм творчості полягає у *висуванні, побудові та перевірці гіпотез*. На етапі генерування гіпотез провідну роль відіграють уява, фантазія та інтуїція. Сформульовану гіпотезу спочатку перевіряють шляхом уявного експерименту, логічного обґрунтування, завдяки якому гіпотеза перетворюється на конструкторську або технологічну розробку. Вона має місце не тільки у технічній, але й у будь-якій іншій творчості. Проте найбільш чітко зміст констру-

ювання визначено у технічній творчості, він охоплює підетапи: 1) технічне завдання; 2) технічна пропозиція, обґрунтування варіантів рішення; 3) ескізний проект (у загальних рисах) 4) технічний проект (повний опис рішення у технічній документації); 5) робочий проект (опис шляху втілення рішення у технологічній документації).

Перевірка лише однієї гіпотези не завжди одразу ж призводить до позитивного результату, тоді слід переходити до іншої й так далі. Едісон провів біля п'яти тисяч експериментів при створенні електролампочки, п'ятдесяті тисяч при створенні лужного акумулятора. Такий метод пошуку С.І.Вавілов назвав *методом гіпотез*. Кількість гіпотез залежить від ступеня вивчення проблеми, від ерудованості, досвіду, оригінальності та самостійності мислення дослідника.

Кожна перевірка однієї з гіпотез може розглядатись як спроба розв'язати задачу. Спроби як засіб пристосування до середовища вивчали у школі *біхевіоризму* (Г.Спенсер, А.Бен, Е.Торндайк) в основному на прикладі тварин, які шляхом спроб і помилок випадково досягають успішного результату, внаслідок чого виробляється навичка. Ці погляди мали значний вплив на розробку кібернетичних систем. Кібернетичні моделі творчості, побудовані на евристичних програмах – логічні моделі, які не розкривають психологічного механізму виникнення здогадки. Принижується роль мислення на користь простих рухових реакцій. Цей метод спонукає: «рухайся – і рішення знайдеться само собою».

Для вітчизняної психології характерно розглядати метод спроб і помилок як складну інтелектуальну діяльність. К.О.Абульханова-Славська підкреслює, що спроби людини розв'язати задачу шляхом перевірки гіпотез неможливі поза процесом мислення, аналізу ситуації, узагальнення своїх помилок. Вона не просто перебирає вже готові рішення, а виробляє їх.

Я.О. Пономарьов основою побудови психологічної моделі творчості вважає факт *неоднорідності результату дії людини*, наявності в ньому прямого (усвідомленого) й побічного (неусвідомленого) продуктів.

Прямий продукт – усвідомлюваний, передбачуваний метою. Побічний – утворюється під впливом тих конкретних властивостей явищ і речей, які включені до дії, але несуттєві з погляду мети людини. Реальний результат свідомої дії ширший, багатший, ніж прямий усвідомлений результат. В історії відомі випадки так званих випадкових винаходів і відкриттів (В.К.Рентген – відкриття рентген-променів, О.Флемінг – пеніциліну). Це приклади того, коли несподіваний результат (на перший погляд, навіть невдалий) лягає в основу відкриття. Відомий і такий факт. Співробітники радянського фізика-ядерника І.В.Курчатова конструювали високочутливу камеру для поділу ядер урану. Потрібно було

повністю звільнити камеру від залишок урану. Скільки не намагались – навіть у порожній камері фіксувались залишки урану – «фон». У розпачі вони звернулись до І.В.Курчатова: зривається робота. «Ні, робота тільки починається», – зауважив І.В.Курчатов й висловив 16 гіпотез про причини незвичайного явища, перевірка яких призвела до відкриття спонтанного поділу ядер урану.

В.А.Роменець пропонує філософсько-психологічне трактування механізму творчості, позначаючи його як *трансдукція*, тобто перехід від ідеї, задуму (суб'єктивної форми) до його предметного втілення (об'єктивної форми), що конкретизується у взаємному переході теоретичного і практичного елементів діяльності. Людина завжди прагне поєднати ці сторони, але вони неодмінно чинять опір. Зазвичай людина живе одночасно у рамках теоретичної (проекти, плани, сподівання) та практичної (моральні норми, звичні технології, правила, зразки) сторін поведінки, які не перетинаються. У межах кожної з цих сторін легко здійснювати перетворення (мріяти, або діяти за зразком), вони не викликають протидії. Натомість перехід між ідеальною та матеріальною сторонами поведінки наштовхується на протидію, пов'язану з протилежністю згаданих сторін, тому він вимагає зусиль, наполегливості, волі до здійснення і набуває ознак **вчинку**.

3. Продукти творчості

Процес творчості призводить до отримання певних результатів. Кожен з видів творчості має свій продукт. Розглянемо серед них ті, що мають ознаку новизни як на суб'єктивному, так і на об'єктивному рівні, тобто такі, що отримали суспільне визнання.

Відкриття – продукт наукової творчості. У Радянському Союзі таким визнавалось з'ясування невідомих раніше об'єктивно існуючих закономірностей, властивостей та якостей матеріального світу, що докорінно змінюють рівень пізнання. Не визнавались відкриттями продукти творчості в галузі математики та суспільних наук. Археологічні, палеонтологічні, геологічні відкриття (наприклад, родовищ корисних копалин) вважаються **знахідками**.

Винахід – нове з притаманними йому суттєвими відмінностями технічне рішення задачі в будь-якій сфері господарської, соціально-культурної, оборонної суспільної практики, що дає позитивний ефект. Є результатом технічної творчості.

Об'єкти винаходу: новий пристрій, спосіб, речовина, а також використання відомих раніше пристроїв, способів, речовин у нових призначеннях (А.В.Антонов, 1978).

Не визнаються винаходами рішення, що суперечать суспільним інтересам, принципам гуманності. Водночас, відкриття не можуть бути оцінені як позитивні чи негативні для суспільства. Слід відрізнити винахід від процесу його впровадження. В історії відомі приклади неможливості негайного впровадження. Так, К.Е.Ціолковський отримав патент на винахід дверей до космічного корабля, який на той час побудувати було неможливо.

Якщо відкриття з'ясовують щось реально, *об'єктивно існуюче*, але досі не пізнане, то винахід передбачає *створення* чогось раніше не існуючого. І.Кант зауважив, що «Винайти будь-що – це зовсім інше, ніж відкрити, адже те, що відкривають, передбачається вже існуючим досі, але невідомим, наприклад Америка до Колумба; але те що винаходять, наприклад, порох, не було відомо нікому до майстра, який його зробив» (Кант І. Сочинения в 6-ти томах. – Т. 6. – М.: Мысль, 1966. – С. 466).

Види винаходів (А.В.Антонов, 1978)

– Обґрунтовані науково-технічними знаннями, відповідні до можливостей реалізації та до суспільних інтересів.

– Обґрунтовані науково-технічними знаннями, відповідні суспільним інтересам, але такі, що вважаються технічно неможливими. Наприклад, метод географічних знімків.

– Суперечать суспільним потребам і технічно неможливі. Наприклад, деякі способи використання бактеріологічної зброї.

– Суперечать інтересам людства (військові винаходи, атомна зброя).

– Суперечать існуючим науковим теоріям (трансформатор постійного струму).

– Суперечать як науковим теоріям, так і технічно неможливі. До появи рентген апарату в медицині вважалось у принципі неможливим побачити внутрішні органи людини, не розрізаючи тканини, або без іншого механічного способу втручання.

– Неможливі ні теоретично, ні практично, не відповідні інтересам суспільства. Такою вважалась воднева бомба.

– Практично можливі, але не відповідні теорії та запитам суспільства.

Винахід спирається на всі існуючі наукові знання, використовує їх. Однак не всі відкриття використані у винаходах. Наприклад, явища «іонних вітрів» у іоносфері, пересування земної кори, корпускулярне випромінювання Сонця. Як правило, винахід не розширює наукових знань, а лише сприяє розвитку науки. Одиначні випадки суперечать цьому (відкриття В.-К. Рентгена). Водночас, винаходи сприяють розвитку науки, становлять її технічне оснащення. Наприклад, винахід Левенгуком мікроскопу дав початок мікробіології. Поява парової машини

сприяла розвитку термодинаміки. Великий вплив на науку мала поява годинника, ваги.

Раціоналізаторська пропозиція – технічне рішення, що передбачає зміни конструкції виробів, технології виробництва чи використовуваної техніки або складу матеріалу. Для його визнання потрібно підтвердження новизни й корисності в межах окремого виробництва. За своєю сутністю раціоналізаторська пропозиція є пристосуванням техніки до роботи в конкретних умовах. Її розробка не вимагає високого рівня наукових і технічних знань й не розширює останні. Тому рівень творчості при цьому незначний.

Конструкторська розробка – процес випуску комплексу технічної документації до пристроїв, за яким відповідне підприємство спроможне виготовити сконструйований прилад, а споживач може правильно його використовувати, знаходити й ліквідувати поломки. Це один з етапів упровадження винаходу. Наприклад, ручка і чорнильниця конструювались у різних варіантах, які не змінювали принципу поєднання цих предметів. Польський конструктор З.Дембіцький розмістив чорнильницю в середині ручки і став винахідником.

Продуктом художньої творчості є **художній образ** у формі літературного, живописного, архітектурного, скульптурного, музичного твору.

Об'єктивне значення і вагомість результатів інших видів творчості – комунікативної, побутової, ігрової, управлінської, військової тощо – досліджені недостатньо.

4. Бар'єри творчості

Обмеження творчості зумовлені низкою чинників, які називають *бар'єрами творчості*.

Розрізняють історичні (стан науки і техніки), гносеологічні (пізнавальні можливості суспільства), семантичні (інформаційні моделі), соціальні (образ життя, система взаємин), психологічні бар'єри творчості. Розглянемо детальніше останні, серед яких вирізняють наступні.

1) Відсутність суспільної потреби у певному продукті творчості на момент його появи, внаслідок чого творець негативно оцінює своє відкриття чи винахід як непотрібні. Часто суспільна потреба з'являється з появою продукту творчості, який демонструє свої переваги. Так була створена кулькова авторучка.

2) Невіра творця у власні сили внаслідок переоцінки задачі як надмірно складної, необхідності долати «авторитет авторитетів».

3) Стан навіюваності, установки на неможливість чи заборону знаходження продукту творчості. Наприклад, цей бар'єр мав місце при винаході трансформатора постійного струму.

- 4) Комплекс функціонально-розумових бар'єрів. Серед них:
  - стереотипність мислення;
  - складність вибору та переносу знань;
  - функціонування мислення в межах існуючих спеціальних термінів та понять.

Тема 6.4. Творчість як розв'язання задач

План

1. Постановка задачі
2. Задум розв'язання і безпосереднє розв'язання
3. Стратегія і тактика розв'язання задачі
4. Класифікація творчих задач

Література

1. Антонов А.В. Психология изобретательского творчества. – К.: Вища школа, 1978. – 176 с.
2. Калошина И.П. Структура и механизмы творческой деятельности. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 168 с.
3. Коваленко А.Б. Психологія розуміння творчих задач. – К.: Либідь, 1994. – 116 с.
4. Матюшкин А.М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении. – М.: Педагогика, 1972. – 168 с.
5. Моляко В.А. Психология решения школьниками творческих задач. – К.: Рад. школа, 1983. – 94 с.
6. Пономарев Я.А. Психология творения: Избр. психол. труды. – М.- Воронеж: НПО «МОДЭК». – 1999. – 480 с.
7. Роменець В.А. Психологія творчості. – К.: Либідь, 2001. – 288 с.

1. Постановка задачі

«Психологічний» хід рішення творчої задачі являє собою цикл взаємодій суб'єкта з об'єктом. Для розгортання процесу творчості виняткове значення має постановка задачі. На цьому початковому етапі творчості яскраво виявляється самостійність, оригінальність, неординарність мислення творця. Будь-яке наукове відкриття чи технічний винахід, чи зразок художньої діяльності починаються з постановки задачі або проблеми. У процесі постановки задачі розкривається пошуковий стиль розумової діяльності, що проявляється у здатності припустити існування нової ідеї чи задачі, а також зафіксувати у свідомості ще дуже фрагмен-

тарні, але конкретні її ознаки. Постановка починається зі стану готовності людини виявити нову задачу й завершується початковим її формулюванням, а отже містить дві основних стадії: появу суперечності та формулювання задачі. Суперечність може утворитись між:

- а) метою і засобами досягнення;
- б) вихідними умовами та засобами досягнення мети;
- в) вихідними умовами і метою;
- г) суб'єктом творчості (його знаннями, досвідом) та метою, засобами, умовами.

На цьому етапі людина переживає стурбованість, занепокоєність, висловлювані питаннями і фразами, основне значення яких полягає у тому, що «щось не так».

При формулюванні задачі важливу роль відіграють образи бажаної мети як продукту діяльності. В індивідуальній творчості воно не обов'язково словесне, а в колективній найчастіше виступає саме у вербальній розгорненій формі. Спосіб формулювання задачі зумовлює подальші можливості пошуку. Чим менш конкретним є формулювання, тим більше можливих варіантів розв'язання задачі воно передбачає.

Наприклад, у класі, де навчався майбутній математик Гаусс, учитель поставив задачу знайти суму послідовних натуральних чисел від 1 до 100. Таке формулювання передбачає розв'язання задачі шляхом додавання. Маленький Гаусс переформулював цю задачу більш широко і запропонував загальну формулу знаходження послідовних чисел натурального ряду будь-якої довжини.

2. Задум розв'язання і безпосереднє розв'язання

Задум з'являється вже в процесі розуміння задачі (В.О.Моляко). Суб'єкт визначає, до якої сфери знань, досвіду людини належить задача. Задача інтегрується в інформаційну модель суб'єкта. Спочатку розуміння задачі спрощене й схематизоване з виділенням вузлових умов. Суб'єкт шукає, до якої категорії відомих задач належить нова задача. Знайомство із задачею включає етапи:

1. первинне ознайомлення і виділення спільних з попередньо розв'язаними задачами ознак, віднесення даної задачі до відомого типу задач;

2. специфікація задачі на основі ознак, що відрізняють її від інших. При стереотипному підході другий етап відсутній і задача розв'язується за типом відомих.

Найбільш типові помилки при аналізі творчих задач виникають унаслідок комплексу причин, серед яких вирізняються:

- відсутність чи недостатність знань з попереднього досвіду;

- індивідуальні особливості розумової діяльності суб'єкта (невміння аналізувати умову, співвідносити окремі дані, неправильний розподіл уваги, низькі гнучкість та розвиток мислення);
- суб'єктивні стереотипи, особливо при розв'язанні нешаблонних задач;
- труднощі при сприйманні змісту задачі через невдалу форму його подання (А.Б. Коваленко, 1994).

Власне розв'язання творчої задачі починається з моменту висування попереднього шляху розв'язання. Уявлення про шлях і кінцевий предмет діяльності є *задумом*. Послідовність процесу осмислення задачі ілюструє рис 18.

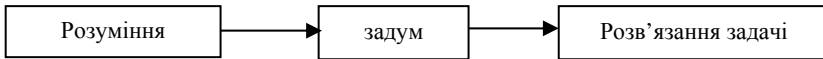

Рис. 18. Процес осмислення задачі

Спочатку задум виникає як образ чи ідея того об'єкту, який потрібно створити. Згодом конкретизація образу призводить до принципу, схеми подальшого розв'язання.

Задум розв'язання цементується його ідеєю – головною думкою, принципом. Задум вибудовується, доповнюється, деталізується поступово, в ході практичного втілення. Іноді у людей з творчим досвідом задум може виникнути одразу весь в цілому. Таку появу задуму прийнято називати інсайтом – осяянням.

Розв'язання задачі – це водночас перевірка задуму, який існував у вигляді гіпотези. Послідовні трансформації задуму призводять до розв'язання задачі. Спосіб розв'язання може бути прямим і зворотнім. Прямий – це така послідовність операцій, що спирається на вихідні дані й веде до створення об'єкту. Він проходить за схемою так званого «дерева рішення». Так, якщо інженер має задачу розробити будову мосту, то він крок за кроком приходить до результату – конструкції мосту. Зворотній спосіб – від уявлення кінцевого продукту до пошуку способів його досягнення; вимагає більшої фантазії та наочності. Наприклад, у середньовічній Європі майстри віднайшли спосіб виготовлення порцеляни, шовку, що завозили з Китаю та рецепт виготовлення яких був таємницею.

3. Стратегія і тактика розв'язання задачі

На основі досліджень діяльності професійних конструкторів вирізняють низку стратегій розв'язання творчих задач (В.О. Моляко, 1983). Поняття стратегії охоплює всю структуру процесу розв'язання: розу-

міння умови, планування і формування задуму, його перевірку та реалізацію. Всі ці дії суб'єкта підпорядковані певній розумовій тенденції, яка й визначає стратегію. Остання регулює процес пошуку рішення задачі. Вона має індивідуальні особливості внаслідок певних установок, запасу знань, умінь, досвіду творчої діяльності, здібностей, розумового розвитку суб'єкта. Головні компоненти структури стратегії: розуміння, задум та переконання у їх правильності. В.О.Моляко розрізняє п'ять основних стратегій за провідними розумовими операціями: аналогізування (пошук аналогів); комбінювання (перевага комбінуючих дій); реконструювання (перевага реконструктивних дій); універсальна стратегія (однаковий вміст вищезгаданих дій); стратегія випадкових підстановок.

Кожна стратегія реалізується системою конкретних дій, які утворюють розумову тактику. Моляко В.О. дає характеристику шістнадцятьом таким діям.

Інтерполяція – заміна однієї з частин приладу новою з потрібними функціями.

Екстраполяція – додавання нового елемента до механізму, зовнішня добудова.

Редуція – зменшення розмірів та інших параметрів (швидкості, об'єму тощо).

Гіперболізація – протилежна до попередньої, передбачає збільшення параметрів об'єкту.

Дублювання – використання у новому пристрої вже відомої деталі, вузла чи функції.

Розмноження – використання у новому пристрої кількох однакових деталей або виконання однієї функції кількома елементами.

Заміна однієї деталі іншою.

Модернізація – пристосування пристрою до нових умов.

Конвергенція – поєднання протилежних властивостей або структур.

Деформація та трансформація – зміна зовнішніх ознак (форми деталі) при збереженні принципу будови.

Інтеграція – побудова механізму з частин різних приладів.

Базова деталь – використання головної базової та інваріантної (незамінної) за своїми властивостями деталі, до якої додаються другорядні (варіативні).

Автономізація – перетворення спочатку однієї з частин механізму, яке потім визначає перебудову всіх інших.

Послідовне підпорядкування – дії виконуються ланцюжком від однієї деталі до іншої.

Перестановка – зміна розташування деталі у механізмі.

Диференціація – розмежування структур і функцій у приладах.

Тактика залежить переважно від ситуації, тому її називають ситуативною ознакою процесу рішення, а стратегія визначається індивідуальними якостями особистості винахідника. Її вважають особистісною ознакою.

4.Класифікація творчих задач

Класифікація творчих задач представлена у табл. 13.

Таблиця 13

Класифікація творчих задач (за А.В.Антоновим)

Умови розв'язання задачі	Наявність (+) чи відсутність (-) умов розв'язання задачі															
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
<i>сукупність вихідних даних</i>	+	+	+	+	-	+	+	+	-	-	-	+	-	-	-	-
<i>психічна модель дійсності у того, хто розв'язує задачу (знання, досвід, схильність)</i>	+	+	+	-	+	+	-	-	+	+	-	-	+	-	-	-
<i>засоби розв'язування задачі (стратегія, алгоритм, тактика)</i>	+	+	-	+	+	-	+	-	+	-	+	-	-	+	-	-
<i>продукт розв'язання</i>	+	-	+	+	+	-	-	+	-	+	+	-	-	-	+	-
Тип задачі за рівнем складності	розв'язана	може бути винахідницькою	винахідницька	не винахідницька	може бути винахідницькою	винахідницька	може бути винахідницькою	винахідницька	винахідницька	винахідницька	винахідницька	винахідницька	підприємський винахід	винахідницька	винахідницька	ще не поставлені задачі
Кількість умов розв'язання задачі, що наявні у ситуації її розв'язання	одна				дві				три				чотири			

Однією з найбільш відомих є класифікація творчих задач за мірою складності. Критеріями складності слугують міра проблемності, повнота умов, подібність до розв'язуваних раніше задач. А.В.Антонов (1978) запропонував узагальнену класифікацію винахідницьких задач за озна-

кою повноти умов їх розв'язання, до яких відніс сукупність вихідних даних; психічну модель дійсності у того, хто розв'язує задачу (знання, досвід, схильність); засоби розв'язування задачі (стратегія, алгоритм, тактика); продукт розв'язання. Складність задачі зростає зі збільшенням кількості відсутніх умов для її розв'язання. Відповідно визначається рівень складності задачі: розв'язана, не винахідницька, винахідницька, піонерський винахід, ще не поставлена.

Тема 6.5. Психологічні засоби творчого мислення

План

1. Комбінування
2. Моделювання та розумовий експеримент
3. Інтелектуальне бачення
4. Аналогія
5. Діалогічність мислення
6. Інверсивне мислення

Література

1. Адамар Ж. С. Исследование психологии процесса изобретения в области математики. – М.: Сов. радио, 1970. – 152 с.
2. Антонов А.В. Психология изобретательского творчества. – К.: Вища школа, 1978. – 176 с.
3. Белова Е.С. Развитие диалога в процессе решения школьниками мыслительных задач // Вопросы психологии. – № 2. – 1991. – С. 148-153.
4. Боно Э. Рождение новой идеи. – М.: Прогресс, 1976. – 143 с.
5. Вертгеймер М. Продуктивное мышление. – М.: Прогресс, 1987. – 336 с.
6. Моляко В.А. Психология решения школьниками творческих задач. – К.: Рад. школа, 1983. – 94 с.
7. Ниренберг Дж. И. Искусство творческого мышления. – Минск: Попурри, 1996. – 240 с.
8. Чепелева Н.В. Діалог як механізм творчої діяльності // Психологія: Зб. наук, праць. – К.: НПУ, 1998. – Вип. 2. – С. 3-11.
9. Шумилин А.Т. Проблемы теории творчества. – М.: Высшая школа, 1989. – 144 с.
10. Эйнштейн А., Инфельд Л. Эволюция физики. Развитие идей от первоначальных понятий до теории относительности и квантов. – М.: Молодая гвардия, 1966. – 262 с.
11. Эсаулов А.Ф. Активизация учебно-познавательной деятельности студентов. – М.: Высшая школа, 1982. – 224 с.

1. Комбінування

Мислення – це завжди творче, тобто продуктивне виявлення психічної діяльності людини, у процесі якої вона веде пошук та знаходить нові й корисні рішення. **Продуктивним** мислення називають, маючи на увазі його різновиди з високою результативністю, складністю пошуку розв'язання задач. Продуктивне мислення відбувається тоді, коли людина пізнає закони об'єктивної дійсності та на їх основі перетворює природу, умови та саму себе у відповідності зі зростаючими потребами. Пошук і знаходження нового вимагає від людини використання певних розумових операцій, прийомів, дій. Ми розглянемо серед них ті, що, на думку психологів, найчастіше й найуспішніше використовує людина в процесі пошуку творчих рішень.

Комбінування. Людина створює нове за законами природи. Все розмаїття матеріального світу являє собою комбінацію обмеженої кількості складових. Наприклад, сотні тисяч вуглеводневих речовин утворені з кількох хімічних елементів – вуглецю, водню, кисню у їх різних поєднаннях та зв'язках. Усі новостворені людиною предмети є новими комбінаціями вже існуючих речей.

Роз'єднання існуючих систем та створення з їх елементів нових структур – фундаментальний момент творчості. На важливість комбінування звертали увагу видатні вчені. Характерними є наступні висловлення.

А.Пуанкаре: «Творчість полягає у побудові корисних комбінацій».

К.А.Тімірязєв: «Виникнення людської творчості – результат комбінування й відбору корисних комбінацій».

Г.С.Струмлілн: «Технічна творчість є праця, результат якої виражається в оригінальних комбінаціях технічних прийомів, конструкцій або ідей».

У художньому образі письменник об'єднує риси, притаманні багатьом людям. Л.М.Толстой зауважив про створення образу Наташі Ростової з роману «Війна і мир»: «Я перетовк Софію та Катю і вийшла Наташа». Софія і Катя – це дружина письменника та її сестра.

У зв'язку з тим, що кожен створений предмет – це комбінація відомих, виникає питання, чи можна вважати цей предмет новим.

Людина здатна штучно виготовити більшість природних речей і значну кількість предметів, які не існують у природі і не можуть стихійно виникнути. Нові комбінації відомих елементів призводять до створення речей, які мають принципово нові, насправді дивовижні властивості, потрібні людині. Створення нових комбінацій – процес складний, для його активізації використовують численні спеціальні прийоми

і методики. Може допомогти і комп'ютер, проте складність у тому, що машина перебирає усі підряд комбінації, не вирізняючи корисних.

Комбінації призводять до перетворень – якісно нових змін, що знаменують собою ускладнення, розвиток, удосконалення дійсності. При цьому розумова та фізична діяльність людини виступають в єдності. Особливо виразним це поєднання є, коли одні працівники проєктують, розробляють нове, а інші – втілюють проєкти. Такий розподіл функцій характерний для сьогоdnішнього рівня розвитку науки й техніки. У творчості розумова діяльність побудови задуму та розробки ідеї випереджує практичну зутілення задуму.

Комбінування спирається на знання (відображення) сутності речей, їх властивостей та зв'язків. Творчість нерозривно пов'язана із пізнанням. Будь-яке знання потрібне для його використання у процесі творчості. З іншого боку, сама творчість є водночас і пізнанням можливостей природи та шляхів їх реалізації.

2. Моделювання та розумовий експеримент

Комбінування є процесом ідеальних перетворень, що відбувається за допомогою *моделювання*. Модель – це аналог досліджуваного об'єкту, що уособлює його суттєві властивості, структуру чи функції. Перетворення та їх наслідки, здійснювані з моделями, тотожні тим, що здійснювались би практично з предметами. Така заміна реального предмету на його модель дозволяє економити витрати під час творчого процесу.

Таблиця 14

Різновиди моделей

Матеріальні моделі	Ідеальні моделі	
	Образні	Знакові
<ul style="list-style-type: none"> – Муляж – Тренажер – Гіперболізована модель молекули – Редукована модель Сонячної системи – Рельєф місцевості 	<ul style="list-style-type: none"> – Картина – Кінофільм – Схема – Ескіз – Графік – Карта – Креслення 	<ul style="list-style-type: none"> – Букви – Слова – Математичні, фізичні, хімічні символи – Формули – Рівняння

Об'єкт, аналогом якого виступає модель, може належати до різного часового інтервалу: минулого, теперішнього, майбутнього. За цією ознакою вирізняють моделі, співвідносні з теперішнім, ретро-моделі та моделі-прообрази й проєкти. Зрештою, види об'єктів моделей та спосіб фіксації суттєвих властивостей цих об'єктів дозволяють поділити моделі на математичні, фізичні, хімічні, біологічні та ін.

Моделі-ретро особливо часто використовують в історичних науках. Так, за знайденою кісткою можна змоделювати, тобто визначити вид тварини, тип, клас, деякі особливості поведінки та умов існування.

Особливо важливі для творчості моделі-прообрази. Ідея майбутнього предмету фіксується за допомогою креслень, схем тощо. Потім створюється матеріальна модель, яка практично перевіряється.

Призначення моделей – експериментування з ними, яке замінює дії з відсутнім через певні причини предметом, що слугує її об'єктом.

Розумовий експеримент – основна форма психічної діяльності, у якій відбувається комбінування та досягаються корисні перетворення моделей. Проте розумовий експеримент призводить не просто до перетворення моделей. У ході мислення здійснюється більш глибоке пізнання світу, людина виходить за межі чуттєвих вражень і досліджує такі предмети, явища, зв'язки між ними, які безпосередньо не сприймаються (передбачення хімічних елементів Менделєєвим, вивчення елементарних часток за їх слідами).

У книзі «Еволюція фізики» А.Ейнштейн та Л.Інфельд показують, що весь розвиток фізики, її найвидатніші відкриття, у тому числі й теорія відносності, й квантова механіка, були зроблені з допомогою розумового експерименту (А.Ейнштейн, Л. Інфельд, 1966). Динаміка розумового експерименту обумовлена принципом «аналіз через синтез», що розкриває, яким чином людині вдається пізнавати нові властивості явищ. У процесі мислення об'єкт подумки включається у різноманітні зв'язки з іншими, і таким чином крок за кроком виявляється система його властивостей (пряма може бути бісектрисою, дотичною, січною, медіаною, паралельною, перпендикулярною залежно від того, з якими іншими геометричними явищами вона пов'язана).

Виділення (аналіз) нових властивостей об'єктів здійснюється через співвіднесення (синтез) об'єкту з іншими предметами.

3.Інтелектуальне бачення

Головною психологічною умовою розумового експерименту є абстрактне мислення, своєрідне *інтелектуальне бачення*.

Абстрактне мислення формується у людини в процесі навчання. Без спеціального навчання цей вид мислення не виникає. З класу в клас зростають вимоги до абстрактного мислення учня: від арифметики до алгебри, від планіметрії – до стереометрії та тригонометрії. Розвиток можливостей абстрактного мислення легко помітити у шахістів. Початківці можуть розрахувати на один хід вперед, а майстри – всю наступну партію в цілому. Розглянути якомога більше варіантів можливого рішення й позбутись помилок допомагають різноманітні унаочнення

(схеми, креслення, малюнки), які фіксують ідеї, полегшують їх порівняння між собою. Для абстрактного мислення характерним способом унаочнення є моделі, які називають «вторинною» наочністю, бо вони не є безпосередньою копією реальних предметів, а фіксують саму сутність явищ, звільнену від випадкового, другорядного. Поєднання образного і абстрактного у мисленні Р.Арнхейм та В.П.Зінченко називають *візуальним мисленням*. Його засоби утворюють три основних групи або сіміотичних підсистеми:

- природна мова;
- трьохвимірні неконвенціональні системи чуттєвих образів (уявлень);
- трьохвимірний конвенціональний предметно-образотворчий код (ідеальні образні моделі).

Конвенціональність певного знака – це відсутність його подібності з позначуваними об'єктами. Наприклад слово «стіл» не має подібності до позначуваного ним предмету. Існує гіпотеза про те, що процес вербалізації, тобто висловлення думки у мовленні, навіть перешкоджає мисленню, гальмує його. Відомий французький математик і дослідник творчості Ж.С.Адамар відзначав: «Я стверджую, що слова зовсім відсутні у моєму розумі, коли я справді думаю...» (Ж.С.Адамар, 1970). Подібну думку висловив і Ейнштейн, зауваживши, що у механізмі його мислення слова не відіграють найменшої ролі, головне – моделі й розумові експерименти.

4. Аналогія

Аналогія, як одна з операцій мислення, побудована на порівнянні структур, функцій, принципів; на визначенні суттєвої подібності та переносі цих ознак у нове рішення. Залежно від ступеня подібності розрізняють повні, значні, часткові аналогії. За приналежністю порівнюваних об'єктів до одного чи різних класів явищ вирізняють близькі, віддалені та дуже віддалені аналогії. Близька має місце при порівнянні двох однотипних предметів, наприклад друкарських машинок чи комп'ютерів різних марок. Віддалена – при порівнянні комп'ютера і мозку людини. Дуже віддалена – при порівнянні зовсім не схожих зовні предметів.

Особистісна аналогія побудована на ототоженні людини з об'єктом дослідження (інженер уявляє себе мостом).

Пряма передбачає порівняння об'єкта з відповідними у техніці, природі (літак – птах, серце – двигун).

Символічна – абстрактна й узагальнена (застібка схожа на квітку, що ввечері закриває пелюстки).

Фантастична – образи за участю невідомих сил, що втілюються в комах, гномах. Наприклад, уявлення про те, що мурахи зшивають одяг (застібка-блискавка).

При розробці задуму розв'язання часто звертаються до аналогії. В процесі рішення відбувається не тільки сходження від конкретного до загального, коли людина використовує наявні знання для конкретного випадку, але й перехід від одного конкретного до іншого конкретного. Особливо при відсутності необхідних узагальнень чи достатнього досвіду. Історія науки й техніки засвідчує значну плідну роль аналогії у винаходах та відкриттях.

Аналогія спрацьовує не лише стосовно задуму, але й способу розв'язання. Навички рішення задач у галузі однієї сфери можна переносити на рішення задач іншого виду. Так, людина, яка добре навчилась розв'язувати геометричні задачі, може використати цей досвід і при роботі з лінгвістичними чи фізичними задачами. Це свідчить про те, що розв'язання різних за змістом задач спирається на єдині психологічні механізми. «Перенос» виникає внаслідок існування загальних закономірностей творчості, спільної структури й логіки пошуку.

Аналогія відіграє провідну роль при формуванні задуму (В.О. Моляко, 1983). У діяльності школярів аналогію було використано у 70% рішень, інженерів – приблизно у 45%. Аналогія – психологічний механізм інтуїтивного мислення. Так, в експерименті представникам технічних професій пропонували розв'язати три серії поступово ускладнюваних задач. При переході від задачі до задачі у кожній серії спостерігалась схильність досліджуваних як свідомо, так і несвідомо, використати досвід розв'язання попередніх. Продуктивність рішень залежить від широти аналогій, їх точності.

Навчання школярів стратегії пошуку аналогів значно підвищує їх здатність до розв'язання творчих задач (В.О. Моляко).

5. Діалогічність мислення

Мислення – це не тільки спеціальна форма пізнання суб'єктом об'єктивної дійсності, але і особливий діалог як взаємодія кількох смислових позицій, що висловлюються або співрозмовниками у зовнішньому діалозі, або самою мислячою людиною у внутрішньому діалозі. Діалогічність мислення є необхідним компонентом його рефлексивності (Я.О. Пономарьов, І.М. Семенов, С.Ю. Степанов та ін.). Вивчення діалогу як взаємодії різних смислових позицій пов'язане з філософськими та культурологічними ідеями. Вже у школах давньогрецьких філософів прийнято було вести бесіди з учнями (Платон, Сенека). Деякі

видатні наукові праці минулого викладені у формі діалогів. Зокрема, роботи Галілея «Діалог про дві найважливіші системи світу» (1632), «Бесіди і математичні доведення» (1638). Праця Дж. Бруно також мала красномовну назву «Діалоги».

Центральною діалоговою одиницею у процесі міркувань слугує взаємодія типу питання-відповідь. Уміти мислити – значить уміти розв'язувати проблеми, вміти розв'язувати проблеми – значить уміти ставити та відповідати на питання. Аналіз особливостей питання як форми мислення став предметом спеціальної науки – *інтеррогативної логіки*. Розв'язання передбачає пошук, а отже і неоднозначність шляхів рішення, й висування одночасно кількох гіпотез, й зіткнення різних, а часом і протилежних думок.

Дослідник діалогічності мислення, автор концепції логіки діалогу культур (*діалогіки*) В.С.Біблер (1918-2000 рр.) вважає, що діалог – це форма творчого мислення, кожна людина у міру того, наскільки вона мислить творчо, здійснює своє мислення у внутрішньому уявному діалозі з самою собою.

Діалогічність мислення передбачає орієнтацію людини на кілька рішень, з-поміж яких вона обирає найкраще. Мислення, спрямоване на пошук різних варіантів розв'язання, називають *дивергентним*. Протилежний різновид мислення – *конвергентне* – орієнтоване на вибір єдиної відповіді. У пошуку особливе значення має дивергентне мислення. Різні смислові позиції конкурують між собою за право бути реалізованими, а це дозволяє їх краще осмислити, глибше зрозуміти.

Проявом діалогічності мислення як умови творчості є його варіант, що розгортається у спільній діяльності людей. За цих умов перед кожним виникає необхідність логічно осмислити хід розв'язання, щоб зрозуміло й аргументовано представити його іншим. Перші варіанти об'єктивної рішення часто недосконалі, з суб'єктивними домішками. Логічне обґрунтування рішення, що зумовлене мотивами передачі інформації іншим, значно полегшується та якісно покращується в умовах колективу.

Важливий вплив на процес творчості спричиняє й критика з боку колег. Хід пошуку розв'язання стає обґрунтованішим та аргументованішим, зменшується кількість помилок, зростає реалістичність задумів. Особливо важливою критика є на етапі розумової діяльності, яка підготовлює до практичної реалізації. Наприклад, відомий норвезький фізик Нільс Бор працював разом з високоєрудованими й критично мислячими асистентами К.Хансеном, й В.Гейзенбергом. Завдяки дискусіям між ними народились «принципи доповнення» Н.Бора та співвідношення невизначеностей В.Гейзенберга. За принципом доповнення, для сприй-

мання цілісності досліджуваного об'єкту або процесу необхідно співвідносити різні ракурси його аналізу.

У творчому колективі доцільно поєднувати працівників, які можуть виконувати ролі генератора ідей, критика, скептика. В експерименті створювались три однорідних групи з генераторів, ерудитів та критиків. Четверта група об'єднала учасників з різними ролями. Вчені останньої групи використали найменше часу й виробили оптимальне рішення.

Розвиток діалогічності мислення в учнів є важливою умовою їх творчості й передбачає:

- Розвиток здатності до діалогічної взаємодії з партнером у спільному з ним розв'язанні.
- Зростання питань та спонукань, спрямованих на залучення партнера до співучасті, у збільшенні конструктивних діалогових взаємодій.
- Розвиток можливості вести внутрішній діалог (звернення до самого себе, самокритичні висловлення, риторичні питання).
- Розширення у процесі навчання вмісту навчально-пізнавальної співпраці учнів (О.С. Белова, 1991).

6. Інверсивне мислення

Продуктивне мислення являє собою той вищий рівень розумової діяльності людини, що становить єдність мислення, уяви, фантазії. А.Ф.Есаулов звертає увагу на роль так званого *інверсивного* (лат. *inversio* – перевертання, переставляння) мислення у технічному конструюванні. Дослідник називає його вибірково-динамічним, таким, що «дозволяє осмислювати досліджуваний об'єкт не тільки з загальновибраного погляду, але й у найнезвичайніших ракурсах» (А.Ф.Есаулов, 1982). Важливо, щоб людина вміла змінити хід своїх міркувань на інший напрям, часто на прямо протилежний, зруйнувати звичні орієнтири розв'язання й спробувати знайти та використати інші. А.Ф.Есаулов пропонував студентам інституту таку задачу: «Як з шести сірників побудувати чотири рівносторонніх трикутники (довжина сторони трикутника дорівнює довжині сірника)?» Як правило, без підказок студенти не здатні були розв'язати цю задачу. Раптом її легко розв'язав студент, який навчався гірше за своїх ровесників. Близько хвилини він намагався комбінувати сірники в одній площині, а потім побудував з них піраміду, перейшовши у трьохвимірний простір. Виявилось, що допоміг практичний досвід будівельних робіт. Він розповів, як накладають дошки для підлоги, щоб вони щільно були притиснуті між собою. Дошки закладають з протилежних боків кімнати, дві середніх накладають під кутом, а крайні прибивають цвяхами. Потім середні дошки забивають кувалдою, що забезпечує добре ущільнення всіх сусідніх з ними (див. рис.19).

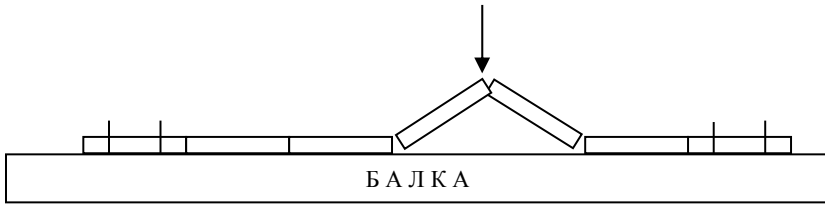

Рис. 19. Спосіб накладання дощок підлоги

В інверсивному мисленні важливе значення має інверсивна аналогія, коли пряма аналогія трансформується, іноді навіть на протилежну ідею. Так, першу повітряну кулю винайшли брати Монгольф'єр. Спочатку легку оболонку вони наповнювали водяною парою, але вона дуже швидко конденсувалась. Тоді замість пари брати успішно скористались димом. А конструктор А.К.Крилов запропонував незвичний спосіб збереження корабля при пошкодженні його цілісності. Замість зменшення ваги корабля шляхом викачування води, він запропонував, навпаки, збільшувати вагу, заповнюючи водою певні його відсіки, що врівноважує корабель.

Інверсивне мислення має чотири рівні (див.табл. 15), що знаходять відображення у структурі конструктивно-технічних перетворень.

Таблиця 15

Характеристика рівнів інверсивного мислення

№ зп	Рівень інверсивного мислення	Структурно-функціональні перетворення об'єктів	Приклади
1	З'єднання	З'єднання поверхових елементів різних об'єктів (стикування)	Чотирьохголовий гайковий ключ (об'єднання двох гайкових ключів). Шина з 12 секцій, що працює навіть при пошкодженні однієї з секцій
2	Суміщення	Суміщення об'єктів (розміщення) своїми внутрішніми елементами у процесі їх взаємного перерозподілу (матрьошка)	Рукавиця для фарбування труб, до долоні та великого пальця якої пришите хутро
3	Заміщення	Заміщення окремих елементів іншими об'єктами чи їх частинами. Включення в структуру об'єкту деталей від інших, або винесення окремих його деталей назовні	Штемпель для маркування яєць на пташиній фабриці. Він надягається на великий палець руки пташниці, збираючи яйця вона одночасно маркує їх. Самописна ручка (включення чорнильниці у її внутрішню будову)
4	Обернення	Самодостатні винаходи, внаслідок яких об'єкт виявляє свої корисні функції при мінімумі витрат («перевертень»), розкриття нового незвичайного призначення відомих об'єктів	Спосіб очищення труб, що знаходяться у морі, за допомогою кільця на трубі, яке при русі води пересувається і водночас очищує поверхню труби

Тема 6.6. Методи активізації творчості**План**

1. Поняття про еврилогію
2. Методи алгоритмізації творчого процесу
3. Методи активізації розумових операцій
4. Групові методи стимулювання творчості
5. Метод контрольних питань

Література

1. Альтшуллер Г.С. Найти идею. – М.: Наука, 1986. – 209 с.
2. Антонов А.В. Психология изобретательского творчества. – К.: Вища школа, 1978. – 176 с.
3. Боно Э. Рождение новой идеи. – М.: Прогресс, 1976. – 143 с.
4. Декарт Р. Сочинения: В 2-х томах. – Том 1 / Сост., ред., вст. ст. В.В.Соколова. – М.: Мысль, 1989. – 654 с.
5. Коростелева И.С., Ротенберг В.С. Поисковая активность и проблемы обучения и воспитания // Вопросы психологии. – №6. – 1988. – С.60-70.
6. Моляко В.А. Психология решения школьниками творческих задач. – К.: Рад. школа, 1983. – 94 с.
7. Пиявский С.А. Практика организации // Исследовательская деятельность учащихся. – Т. 2. – М.: Изд. дом «Зимородок». 2007. – 496 с.
8. Пойа Дж. Математическое открытие. – Изд. 2-е / Под ред. И.М.Яглома. – М.: Наука, 1976. – 448 с.
9. Эйнштейн А., Инфельд Л. Эволюция физики. Развитие идей от первоначальных понятий до теории относительности и квантов. – М.: Молодая гвардия, 1966. – 262 с.

1.Поняття про еврилогію

Пошуки методів стимулювання творчості людини мають тривалу історію. Ще в академії Платона, у ліцеї Аристотеля, в «саду Епікура» розвивали мислення шляхом дискусій. Зараз використовується біля п'яти десятків методик стимулювання творчості (С.А.Пиявський, 2007). Серед них: «контрольний список», «вхід – вихід», біоніка, вартісний аналіз, конференції ідей; методи ергономіки, функціонального винахідництва, бібліотеки евристик, емпатії тощо. Деякі дослідники поділяють ці методи на дві групи:

- науковий (виявлення проблеми, її вивчення, пошук);
- метод Едісона («спроб і помилок»).

Розробкою та вивченням методик творчості займається еврилогія.

Еврилогія – наукова дисципліна на базі психологічних, технічних, кібернетичних наук про методи й методики розв’язання винахідницьких задач. Уперше спробу розробки еврилогії здійснив П.К.Енгельмейер на початку ХХ ст. у СРСР.

Евристики – методи чи методики розв’язання винахідницьких задач. Вперше це поняття з’являється в трактаті «Мистецтво розв’язання задач» Паппа Олександрійського (Давня Греція, 3-4 ст.). Архімед присвятив питанням еврилогії трактати «Ефродикан» та «Стомахіон».

Методи активізації творчості спрямовані на свідоме використання у творчому процесі прийомів, що впорядковують та полегшують його. Зокрема, це методи алгоритмізації творчого процесу; методи, що дозволяють посилити розумові операції; методи, в яких заданий потенціал групового пошуку; інтеррогативні методи, що впорядковують постановку пошукових питань. Розглянемо ці методи більш докладно.

Вони можуть слугувати стратегічним засобом рішення винахідницьких задач, а також використовуватись у педагогічній роботі з дітьми для розвитку їх творчих здібностей.

2. Методи алгоритмізації творчого процесу

Низка методів спрямована на те, щоб упорядкувати, стандартизувати процес творчості, розбити його на етапи та кроки, потрібні для отримання рішення. Вони пропонують своєрідний алгоритм дій на шляху до результату. Видатний учений епохи Просвітництва Р.Декарт розробив своєрідний алгоритм наукового пошуку, сформулювавши правила, які необхідно виконувати при цьому:

- Ніколи не приймати за істину нічого, що не можна визнати цілковито очевидним;
- Поділяти кожну з труднощів на стільки частин, скільки потрібно, щоб її подолати;
- Розміщувати свої думки у певному порядку, починаючи з предметів найпростіших і легко досяжних для пізнання;
- Наукові огляди робити настільки всеохоплюючими, щоб бути впевненим у тому, що нічого суттєвого не пропущено (Р.Декарт, 1989).

До цих методів належить морфологічний аналіз, семикратний пошук, алгоритм рішення винахідницьких задач.

Морфологічний аналіз розроблений у 1942 р. американським астрономом Ф.Цвіккі (швейцарцем за походженням). Принципи цього методу:

- всебічний неупереджений аналіз явищ;
- розпочинати завжди із самого початку (від проблемної ситуації) й продовжувати далі того, де всі зупинились.

Етапи морфологічного аналізу:

- 1) точне формулювання задачі;
- 2) точне формулювання всіх умов розв'язання;
- 3) конструювання «морфологічної скрині» з усіма варіантами розв'язання;
- 4) аналіз усіх варіантів;
- 5) вибір найкращих варіантів.

Наприклад, конструювання реактивних двигунів цим методом включає:

- вивчення всіх можливих видів двигунів на хімічному паливі в однорідному середовищі;
- виділення (аналіз) окремих параметрів, що треба врахувати у конструюванні. Зокрема, паливо, тяга, дія потоку; середовище, тип руху – всього одинадцять з різними варіаціями кожен. З використанням цього методу Цвіккі сконструював кілька нових моделей двигунів.

Метод морфологічного аналізу підвищує творчу культуру, привчає до систематичного аналізу задачі. Фактично був реалізований Д.І.Менделєєвим при створенні періодичної системи хімічних елементів задовго до Ф.Цвіккі.

Алгоритм рішення винахідницьких задач запропонований Г.С.Альтшуллером (1956) і відомий за своєю російськомовною аббревіатурою як АРИЗ. Вихідними для побудови методики є 40 принципів (дроблення, винесення, місцевої якості, асиметрії, об'єднання, універсальності і т.п.), спрямованих на подолання технічних суперечностей на шляху до ідеального кінцевого результату (того, що потрібно винайти).

Задачами винахідника є: з'ясування ідеального кінцевого результату, виявлення технічної суперечності, знаходження типових прийомів розв'язання суперечності.

Послідовність дій винахідника: вибір задачі; уточнення умов задачі; аналітична стадія; попередня оцінка ідеї; оперативна стадія.

Кожна стадія складається з кроків і підкроків.

Методика семикратного пошуку розроблена філософом з м. Риги Г.Я.Бушем (1964). У 1956 р. Дж.Міллер опублікував дані про те, що людина одночасно може вивчати до семи одиниць інформації. Такий одночасний розгляд допомагає генеруванню нових ідей. Наприклад, усі сім одиниць інформації можна представити у вигляді таблиць, матриць, малюнків. Методика охоплює стратегічну й тактичну частини. Стратегія складається із семи стадій:

1. Аналіз проблемної ситуації, суспільних потреб.
2. Аналіз функції аналогів і прототипу. З'ясування оптимальних умов споживання і експлуатації.

3. Постановка задачі. Визначення потрібного рівня розв'язання і якості технічного об'єкту.

4. Генерування ідей щодо шляхів досягнення якнайкращого виконання об'єктом його функцій.

5. Конкретизація ідей (структура, конструкція, форма, матеріал, операції).

6. Оцінка альтернативи і вибір оптимального варіанта.

7. Спрощення, розвиток, реалізація рішення.

Тактика складається з чисельних практичних прийомів. Один з них відомий як «сім ключових питань». Римський ритор Квинтиліан у I ст. до н.е. визначив, що існує сім питань, на які потрібно відповісти для повної інформації про об'єкт: хто, що, де, чим, навіщо, як, коли?

Інші прийоми – «аналіз функції об'єкта», «греко-латинські квадрати».

Наприклад, матриця «7x7» допомагає якомога повніше визначити якості технічного об'єкта. Для цього креслять таблицю, по вертикалі записують показники якості (надійність, функціональність, технологічні, ергономічні, естетичні, патентно-правові), а по горизонталі – засоби пошуку рішення (аналогія, інверсія, об'єднання, розчленування, трансформація, транслокація, інтенсифікація).

3. Методи активізації пізнавальних процесів

Частина методів орієнтована на активізацію розумових процесів творця: його уваги, пам'яті, мислення, уяви. Наприклад, це метод гірлянд асоціацій та методика КАРУС.

Метод гірлянд асоціацій (Г.Я. Буш, 1972) ґрунтується на припущенні, що для створення винаходу необхідно використовувати якомога більше асоціативних «підказок» та аналізувати відповідні їм різноманітні варіанти рішення. Потрібно свідомо використовувати випадковість.

Наприклад, задача: запропонувати нові оригінальні конструкції годинників. Її розв'язання методом гірлянд асоціацій передбачає наступні етапи:

1. Визначити центр уваги (домінантний об'єкт). Наприклад, годинник.

2. Взяти словник і випадково вибрати 5-6 об'єктів.

3. Скласти таблицю з ознаками окремих об'єктів.

Таблиця ознак випадково підібраних об'єктів

Назва об'єкту	Ознаки об'єкту
Краватка	Одягається на шию, затягується, на застібці, довга, «метелик», шовкова, кольорова

4. Приєднуємо до годинника окремі ознаки об'єктів і висуваємо ідеї: годинник – медальйон на ланцюжку; у вигляді «метелика» тощо.

5. Розвиток ідей шляхом вільних асоціацій окремих ознак з іншими об'єктами. Наприклад: шия – голова – нога – одяг – холод – дощ – парасолька – ручка – дерево – листя – місяць – сонце – промінь – енергія – мотор.

6. Об'єднуємо домінуючий об'єкт з іншими і отримуємо нові ідеї: морозостійкий годинник, на сонячних батареях.

Методика творчого тренінгу КАРУС розроблена українським психологом В.О.Моляко (1978, м.Київ). Назва методики утворена як абревіатура від російських слів «комбинирование, аналогизирование, реконструкция, универсализация, случайные подстановки».

Охоплює теоретичний курс, розкриває структуру процесу розв'язання творчої задачі (вивчення і розуміння завдання, формування гіпотези, перевірка гіпотези), стратегії розв'язання творчих задач.

Методична частина передбачає вступні рекомендації та набір інструкцій, питальників і задач до різних стратегій (комбінування, пошуку аналогів, реконструювання, універсальної, випадкових підстановок), а також з використанням ускладнюючих умов і організації творчих конструкторських ігор. Використовуються технічні задачі на проектування кінематичних ланцюгів.

4. Групові методи активізації творчості

Позитивний вплив колективу на творчий процес використовується у групових методах активізації творчості, що передбачають обговорення, варіативність пропозицій, критику, обґрунтування, аргументацію тощо.

Брейн-стормінг спрямований на звільнення уяви та фантазії. Під час Другої світової війни Алекс Осборн був капітаном торгового судна США, що перевозило військову техніку й продукти до Європи. Раптом в океані корабель отримав попередження про атаку німецького підводного човна. Осборн зібрав усю команду на палубі та оголосив про те, що їм загрожує. Що робити? Один з членів команди запропонував фантастичну ідею: коли екіпаж побачить торпеду на підході до борта, треба всім морякам стати біля борта й дружно дмухнути на торпеду, й вона, як повітряна кулька, відхилиться від цілі. Цій пропозиції не довелося здійснитись, німецька атака не відбулась, але Осборн вирішив скористатись нею і поставив потужні водяні насоси, які одного разу дійсно сильним потоком води відвернули торпеду від корабля. Осборн задумався: фантастична ідея врятувала життя, може убудь-якій ідеїє раціональне зерно? Так був започаткований метод брейн-стормінгу (мозкового штурму), який у 1960-ті рр. був дуже популярним та зазнав багатьох модифікацій.

Брейн-стормінг проводиться з 6-12 учасниками, бажано з різним досвідом, поглядами, але однаково кваліфікованими. Важливо, щоб дозволялось без критики висловлювати будь-які ідеї. Ведучий ставить задачу, питання, спрямовує на їх вирішення висловлення групи. Сесія мозкової атаки – 15 хв. Висловлення фіксуються за допомогою аудіозапису чи на письмі. Потім ідеї аналізуються.

Процедура мозкової атаки включає етапи:

- 1) Ознайомлення з принципами та технікою метода (5-10 хв.).
- 2) Постановка задачі. Наприклад, як можна визначити браковані (тріснуті) скляні вироби, що рухаються конвеєром? (5 хв.).
- 3) Генерування ідей (сесія), включає підетапи: висловлення будь-яких ідей (15 хв.), «божевільних ідей» (10 хв.), «індивідуальних ідей» (7 хв.).
- 4) Оцінка ідей (можливо одним з найкомпетентніших учасників групи чи замовником).

Відомі наступні різновиди методу мозкової атаки: пряма, колективна, обернена, індивідуальна, масова, письмова, подвійна, з оцінкою ідей.

Синектика – від грецькомовного виразу «поєднання різнорідних елементів, що не мають між собою нічого спільного». Розроблена американським психологом В.Дж.Гордоном (1944). Метод дозволяє вийти за межі звичного, подолати інерцію, стереотипність мислення.

Колективне обговорення починається з того, що ведучий найбільш узагальнено формулює проблему (точне формулювання обмежує пошук).

Наприклад, задача розробити машину для забивання стовпів у ґрунт ставиться як проблема взаємопроникнення. Поступово вона звучується завдяки майстерності керівника-синектора. Синектичні групи готують протягом 8-12 місяців. Мета підготовки не тільки підвищити професійний рівень, а забезпечити взаєморозуміння і здатність до так званого синектичного мислення. Якості останнього:

- а) вміння абстрагуватись від звичного контексту, вирізнити сутність завдання, подолати звичний хід мислення;
- б) схильність до вільних міркувань, фантазувань, досягнення рішення при мінімумі інформації за допомогою гірлянд асоціацій;
- в) здатність відкласти розвиток перших знайдених ідей і продовжити їх висування;
- г) терпимість до висловлених іншими ідей, готовність до їх розробки;
- д) цілеспрямованість, впевненість в успішному розв'язанні, у винахідницьких здібностях своїх та товариша;
- е) звичка бачити в звичайному незвичайне і навпаки.

Синектична група може ефективно працювати лише при поєднанні колективної та індивідуальної творчості. Для цього керівник повинен

створити творчий клімат, забезпечити культуру спілкування, зокрема обговорення і дискусії. В групі поєднуються люди різних спеціальностей, що веде до взаємозбагачення творчого пошуку. Наприклад, група у складі зоолога, фізика, хіміка, електрика, інженера розробила органічну фарбу з насіння морських водоростів, мохів та лишайників. У групу не слід включати зарозумілих, зверхніх учасників. Учасники повинні володіти всіма видами аналогій (операційними механізмами синектики): особистісною, прямою, непрямою, символічною та фантастичною.

5. Метод контрольних питань

Його розробкою займались С.Д.Пірсон (1957), А.Осборн, Д.Пойа (1945), Р.П.Кроуфорд (1954). Осборн розробив наступний список допоміжних питань: Чи можливе розв'язання винахідницької задачі шляхом пристосування, спрощення, скорочення? Чи викликає аналогія нову ідею? Чи є у минулому досвіді аналогічні проблемні ситуації, які можна використати? Що можна скопіювати? Що можна замінити у технічному об'єкті? Що і скільки можна замінити у ньому і чим? Другий компонент? Інший матеріал? Інший процес? Інше джерело енергії, розташування, колір, звук, освітлення? тощо.

Т.Ейоларт (1969) пропонує такий перелік задач для вирішення шляхом постановки питань: 1) перелічити всі якості та визначення очікуваного винаходу, змінити їх; 2) сформулювати задачу ясно, спробувати інші формулювання, визначити другорядні та аналогічні задачі, вирізнити головні; 3) перелічити недоліки наявних рішень, їх основні принципи, нові припущення.

Контрольні питання до системи Д.Пойа розбиті на групи відповідно до етапів розв'язання задачі наступним чином.

I. Розуміння постановки задачі

<i>Завдання винахідника</i>	<i>Рекомендовані питання</i>
Ясно зрозуміти задачу	Що невідомо? У чому полягає умова? Чи можна задовольнити умову? Чи достатня умова, для визначення невідомого? Чи недостатня, чи надмірна, чи суперечлива? Зробіть креслення. Визначте зручні позначки. Розділіть умову на частини. Спробуйте записати їх.

II. Складання плану рішення

Знайти зв'язок між даними і невідомим. Якщо не вдається одразу визначити цей зв'язок, то корисно буде розглянути	Чи не зустрічалась вам раніше подібна задача? Хоча б і в іншій формі? Чи відома вам якась споріднена задача? Чи не знаєте теореми, яка могла б виявитись корисною? Розгляньте невідоме! Спробуйте згадати знайому задачу з таким же або подібним невідомим. Ось задача, споріднена із даною і вже розв'язана. Чи не можна скористатись нею?
--	---

допоміжні задачі. Необхідно прийти до плану рішення	<p>Чи не можна використати її результат? Чи не можна використати метод її рішення? Чи не варто запровадити який-небудь допоміжний елемент, щоб можна було скористатись попередньою задачею?</p> <p>Чи не можна сформулювати задачу інакше? Ще інакше? Поверніться до визначень. Якщо не вдається розв'язати цю задачу, спробуйте спочатку розв'язати подібну. Чи не можна скласти більш просту подібну задачу? Чи більш загальну? Чи більш конкретну? Чи аналогічну? Чи не можна розв'язати частину задачі? Збережіть тільки частину умови, відкинувши решту: наскільки визначеним є тепер невідоме? Як воно може змінюватись? Чи не можна отримати що-небудь корисне з умов? Чи не можна підставити інші дані, через які можна визначити невідоме? Чи не можна змінити невідоме, або дані, або їх разом так, щоб невідоме стало більш визначеним? Чи всі дані використано? Чи всі умови? Чи враховано всі суттєві поняття, наявні у задачі?</p>
---	--

Ш. Здійснення плану

Здійснити план рішення	Здійснюючи план рішення, контролюйте кожен свій крок. Чи зрозуміло вам, що зроблений крок правильний? Чи зможете показати, що він правильний?
------------------------	---

1У. Вивчення отриманого рішення

Вивчити знайдене рішення	Чи не можна перевірити результат? Чи не можна перевірити хід рішення? Чи не можна отримати той же результат інакше? Чи не можна побачити його з першого погляду? Чи не можна у будь-якій іншій задачі використати отриманий результат або метод рішення?
--------------------------	--

Тема 6.7. Творча особистість

План

1. Творчий потенціал особистості
2. Властивості творчої особистості
3. Мотиви творчості
4. Поняття про життєтворчість особистості
5. Творчість як форма самореалізації особистості

Література

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991. – 229 с.
2. Бердяев Н.А. Смысл истории. – М.: Мысль, 1990. – 176 с.

3. Жуганов А.В. Творческая активность личности: Содержание, пути формирования и реализации / Отв. ред. А.Н.Иезуитов. – Л.: Наука, 1991. – 143 с.
4. Занюк С.С. Психология мотивації та емоцій: Навч. посібник. – Луцьк: редакційно-видавничий відділ Волинського державного університету, 1997. – 180 с.
5. Клепиков О.І., Кучерявий І.Т. Основи творчості особи. – К.: Вища школа, 1996. – 295 с.
6. Матейко А. Условія творческого труда. – М.: Мир, 1970. – 303 с.
7. Пономарев Я.А. Психология творчества и педагогика. – М.: Педагогика, 1976. – 280 с.
8. Психологія і педагогіка життєтворчості: Навч.-метод. посібник / За ред. Л.В.Сохань, І.Г.Єрмакова, В.О.Тихонович. – Інститут педагогіки АПНУ, інститут соціології АПНУ. – К., 1996. – 792 с.
9. Рибалка В.В. Психологія розвитку творчої особистості. Навч. посібник. – К.: ІЗМН, 1996. – 236 с.
- 10.Роменець В.А. Психологія творчості. – К.: Либідь, 2001. – 288 с.

1.Творчий потенціал особистості

Особистість розкривається через свою творчість, тобто вона володіє певними можливостями (потенціями), що становлять її здатність до творчості. Структура творчого потенціалу включає:

- можливості людини, які ще не перейшли в здібності;
- можливості, що активізують реалізацію здібностей;
- стиль творчої діяльності особистості.

Творчий потенціал особистості у філософії розглядається як синтетична якість, що характеризує міру можливостей людини ставити й вирішувати нові завдання у сфері своєї суспільно значущої діяльності. Властивості творчого потенціалу поділяють на: перетворювально-предметні; пізнавальні; аксіологічні (ціннісні); комунікативні; художні.

Узагальнене поняття «творчий потенціал особистості» – це інтегральна властивість у вигляді здібностей, що дає змогу людині здійснювати предметну діяльність (О.І.Клепиков, І.Т.Кучерявий, 1996). Здатність до творчості знаходить свою реалізацію у праці, результатом якої є конкретні суспільно значущі оригінальні продукти. Слід зауважити, що творчість – не лише виявлення особистістю себе, а створення продуктів, потрібних для суспільства, тобто вона невіддільна від духовності особистості, однією з провідних ознак якої є соціальна потреба жити та діяти «для інших».

Отже, творчий потенціал особистості виступає в єдності своїх сторін: духовної, інтелектуальної, трудової.

Духовний потенціал – внутрішня психічна можливість розвитку особистості, внутрішня енергія, спрямована на творче самовідбиття й самоствердження.

Інтелектуальний потенціал – здібності, знання, навички та уміння як соціально-психологічні можливості особистості, що їх вона використовує для розробки й реалізації своїх творчих задумів.

Трудовий потенціал охоплює три компоненти.

1) Виробничо-кваліфікаційні якості – обсяг загальних і спеціальних знань, трудових навичок і вмінь працівника.

2) Психофізіологічні властивості – рівень здібностей, стан здоров'я, тип вищої нервової діяльності, працездатність, витривалість.

3) Особистісні якості – ставлення до праці, зміст потреб, інтересів, установок.

2. Властивості творчої особистості

Сучасний американський психолог Говард Гарднер визначив творчу індивідуальність як особистість, яка систематично розв'язує проблеми, моделює продукти, або ставить нові питання щодо певної сфери дійсності таким чином, що у певному культурному середовищі їх вважають новими, але врешті решт визнають та приймають. Соціолог Д.Клозен (США) виділив основні детермінанти на шляху творчості людини:

1) особисті ресурси (розум, темперамент, знання);

2) «джерела підтримки та керівництва» (норми, інструкції, рекомендації);

3) можливості для виконання особистих цілей, що залежать від соціальної приналежності, суспільно-історичної ситуації;

4) власні зусилля особистості, її діяльність.

Самозізнання видатних людей акцентують такі ознаки геніальності (Я.О.Пономарьов, 1976).

1) Перцептивні: напруга уваги, вразливість, сприйнятливність, спостережливість тощо.

2) Інтелектуальні: інтуїція, уява, вигадка, дар передбачення, широта знань тощо.

3) Характерологічні: відхилення від шаблону, оригінальність, ініціативність, висока самоорганізація, працездатність, наполегливість, захоплення не стільки досягненням мети, скільки творчим процесом, прагнення до творчої діяльності та ін.

Тестові дослідження винахідників, проведені П.О.Нечаєвим, з'ясували відмінності, узгоджені з продуктивністю винахідників. Більш продуктивні відрізняються не стільки розвитком формально-інтелектуальних навичок, скільки будовою особистості за ознаками на-

полегливості, активності, агресивності в самозахисті, організаторських здібностей.

Дослідження якостей творчої особистості широко велись у 50 рр. у США. У роботах Тейлора, Андерсона наводиться перелік (Я.О.Пономарьов, 1976) «конкретних здібностей і психічних властивостей, необхідний для роботи в галузі науки і техніки». А саме:

- Висока енергія
- Винахідливість, кмітливість
- Пізнавальні здібності
- Чесність, прямота, безпосередність
- Прагнення до володіння фактами і принципами (закономірностями), до відкриттів
- Інформаційні здібності
- Спритність, експериментальна майстерність
- Гнучкість, здатність легко пристосовуватись до нових фактів та обставин
- Наполегливість
- Незалежність
- Здатність визначати цінність явищ та висновків
- Здатність до співпраці
- Інтуїція
- Творчі здібності, прагнення до розвитку, духовного росту
- Здатність дивуватись, зацікавлюватись
- Здатність повно орієнтуватись в проблемі, усвідомлювати її стан
- Спонтанна та адаптивна гнучкість
- Оригінальність
- Дивергентне мислення
- Здатність до швидкого отримання нових знань
- Сприйнятливості до нового досвіду
- Здатність долати розумові обмеження та бар'єри
- Здатність поступатися, відмовлятися від своїх теорій
- Здатність «народжуватися кожен день знову»
- Здатність відкидати другорядне і несуттєве
- Здатність до важкої наполегливої праці
- Здатність до побудови складних структур з елементів, до синтезу
- Здатність до розкладання, до аналізу
- Здатність до комбінування
- Здатність до диференціації явищ
- Здатність до самовираження
- Внутрішня зрілість
- Скептицизм
- Сміливість
- Ентузіазм
- Мужність
- Смак до тимчасового безладу, хаосу
- Підкреслювання свого «Я»
- Впевненість в умовах невизначеності
- Терпимість до невизначеності, двозначності, неясності.

Дж.Сеттлер пропонує коротший список властивостей, за якими можна визначити творчу особистість: допитливість, зосередженість, висока здатність до адаптації (адаптабельність), енергійність, гумор, неза-

лежність, грайливість, нонконформність, схильність до ризику, інтерес до складного та таємничого, прагнення фантазувати, мрійливість, нетерпимість до нудного, винахідливість.

Відомий дослідник творчості Я.О. Пономарьов вважає однією з найважливіших здібностей особистості, що забезпечує інтуїтивне рішення, *здатність діяти «про себе», внутрішній план дій (ВПД)*, що поступово розвивається у дитини.

3. Мотиви творчості

Існують різні погляди щодо природи мотивів творчості. Розглянемо головні з них.

1. Мотиви творчості породжує потреба у самовираженні, становленні себе як особистості (В. Кларк, К. Голдштейн, А. Харт, К. Роджерс, А. Маслоу та ін.).

2. Вони є результатом сублимації сексуальних спонукань (фрейдизм, неофрейдизм).

3. Мотиви творчості є вираженням притаманних людині руйнівних і будівничих прагнень. Створення чогось нового є водночас руйнуванням існуючого (М. Штейн, Ш. Хайнце та ін.).

4. Мотиви творчості зумовлені прагненням творця реалізувати свою свободу (З.М. Какабадзе, В.А. Роменець та ін.).

5. До творчості спонукують божественні, надприродні сили (І. Кант, М. Хайдеггер, К. Ясперс, Ж. Марітен).

6. Спонуки творчості є результатом взаємодії особистості з соціальним оточенням й культурними традиціями (М.Г. Ярошевський, Мейерсон, Вернан).

Творчість спонукають мотиви різних видів, що розрізняються своєю дієвістю. Спонуки творчої праці часто поділяють на внутрішню і зовнішню мотивацію (Р. Крачфілд, Р. Вайт, С.Л. Рубінштейн, Б.А. Фролов). Перша характеризується як предметно-змістовна, зумовлена предметним змістом діяльності. Друга породжується соціальними чинниками, потребами, інтересами, прагненнями особистості.

Ю.А. Дмитрієв вирізняє п'ять видів мотивів творчості: інтелектуальне задоволення; почуття професійної гідності (схвалення колег, керівництва); усвідомлення суспільної значущості своєї діяльності; матеріальна винагорода; синтез попередніх груп з перевагою третьої групи мотивів.

Є. Галейко виокремлює три групи творчих спонук, а саме: особистісні (винагорода, бажання полегшити роботу, досягнення внутрішнього задоволення, професійні інтереси); суспільні (бажання допомогти, пок-

рашити умови і безпеку праці); виробничі (бажання покращити якість продукції, показники підприємства, інтереси економії, рентабельності).

А.В.Антонов подає чотири групи мотивів: внутрішні (50%), моральні, престижні (9,5%), матеріальні (6%).

Особливу роль у мотивації творчості відіграють внутрішні (інтринсивні) мотиви. Творчість належить до внутрішньомотивованих форм активності, які здійснюються заради самої діяльності. На думку Р.Вайта, мотивуючим є відчуття ефективності, а результатом активності – зростання різного роду компетентності. При внутрішніх мотивах людину приваблює сам процес виконання діяльності, яка у цьому випадку набуває самостійної цінності. Відомо, що видатні творці не думають про винагороди своєї діяльності й продовжують її навіть коли їх засуджують або ігнорують, переживаючи при цьому значні матеріальні труднощі (Е.Галуа, Г.Галілей. Дж.Бруно). Американський психолог М.Чиксентмихалі вважав сутністю внутрішньої мотивації певний емоційний стан («потік») – радість від активності. Він виділив показники такого стану людини (С.С. Занюк, 1997):

- Відчуття повного (розумового та фізичного) занурення у діяльність;
- Повна концентрація уваги, думок та почуттів на справі;
- Відчуття того, що чітко знаєш, як слід діяти у той чи інший момент роботи, чітке усвідомлення її цілей;
- Відсутність хвилювання, тривоги перед можливими помилками і невдачею;
- Втрата звичного почуття чіткого усвідомлення себе й свого оточення, ніби «розчинення» у своїй справі.

4.Поняття про життєтворчість особистості

Предметом творчості людини є не лише навколишній предметний світ, але й вона сама, її особисте життя та життя інших людей. Від сивої давнини людину хвилює питання, чи можна свідомо впливати на своє життя, творити його, змінювати свою долю? Негативна відповідь призводить до масового захоплення містиком, окультизмом, цілковитого підкорення своїй долі. Позитивна відповідь активізує зусилля людини, спонукає її творчо будувати своє життя.Отже, людське життя може здійснюватись або як стихійний процес, або як усвідомлено і творчо спрямований шлях. С.Л.Рубінштейн зазначав, що перший спосіб існування – це життя в умовах, що склалися. Тут немає стану рефлексії, роздуму над життям, його сенсом і закономірністю його подій. Індивід зливається з процесом свого існування, пливе за течією, механічно підпорядковує свою діяльність зовнішнім вимогам та обставинам.

Другий спосіб життєздійснення передбачає розвинуту здатність особистості до рефлексії, до роздумів над своїм життям, його побудовою на основі власного світогляду, творчого його конструювання і здійснення. Не можна ототожнювати розум із пізнавальною діяльністю людини чи з розсудком, а його вплив на життєтворчість обмежувати її раціоналізацією.

Розумність, як принцип побудови людського життя, – не просто вищий ступінь пізнавальної діяльності людини, здатність мислити, розмірковувати. Це духовно-моральна сила людини, що зосереджує в собі її інтелектуальні, емоційно-вольові потенції, які відбивають творчу природу й перетворювальну діяльність людини. Розум осягає світ речей, взаємин, явищ, подій за логікою самого предмету, а не так, як людині хочеться.

Питання життєтворчості знайшло відображення у багатьох соціально-психологічних концепціях. Найбільш помітними серед них є концепції:

- життєвих прагнень (Ш.Бюлер);
- тематичної структуралізації життя (К.Левін);
- теорії особистості як суб'єкта життя (С.Л.Рубінштейн);
- теми буття (Х.Томе, У. Лер);
- концепції саморозвитку особистості (Г.С.Костюк);
- життєвої програми особистості (Л.В.Сохань, І.О.Мартинюк, Н.І.Соболева);
- стратегії життя (К.О.Абульханова-Славська).

Життєтворчість – особлива й вища форма прояву творчої природи людини. Це духовно-практична діяльність особистості, спрямована на творче проектування та здійснення її життєвого проекту.

Проектуючи своє життя, людина оволодіває мистецтвом жити, що полягає в особливому вмінні творчої побудови особистістю свого життя, що базується на глибокому його знанні, розвиненій самосвідомості й володінні системою засобів, методів, технологій програмування, конструювання й здійснення життя як індивідуально-особистісного життєвого проекту. Воно не має нічого спільного з пристосуванням до життя. Його сутність полягає у самовдосконаленні особистості, піднесенні її життєвих спрямувань, в оволодінні моральними чеснотами.

Втілення проекту життя відбувається через вирішення низки послідовних *життєвих задач*, до яких належать всі ті кроки людини, які змінюють її долю (поява нових соціальних ролей – батька, матері, працівника, студента тощо; підвищення соціального статусу, покращення добробуту, зміна образу життя). Їх можна класифікувати за сферами життя, цілями життя, перспективою та черговістю виконання, способами вирішення та ресурсами.

Виділення життєвих задач та пошук їх розв'язання відбувається на основі аналізу особистістю обставин свого життя, власних сил, співвіднесення між собою різних можливостей розгортання подій та свого впливу на них із наступним вибором одного з варіантів програмованої поведінки. Важливим є своєчасність прийняття рішень та їх виконання. Інакше виникає ситуація «втрачених можливостей».

Особистісний вибір є сутністю самовизначення особистості і водночас атрибутом людського буття та слугує відповідним моментом для логіки розгортання подальших подій життя людини. У цьому процесі важливу роль відіграють самопізнання та самооцінка. Філософ Микола Бердяєв зауважував, що кожен крок у житті людини – це вибір між добром і злом (Н.А.Бердяєв,1990).

Життєвий вибір за формою буває рольовим (рішення щодо виконання певних соціальних функцій), ситуативним, громадським, професійним. Останній значно впливає на долю особистості. Він визначає:

- місце особистості у системі суспільного життя, ступінь задоволення завдяки фаху потреб та використання здібностей особи;
- приналежність до певної соціальної групи;
- місце роботи (характер виробництва та місце його розташування);
- вибір стилю, змісту й режиму життя.

Вибір завжди пов'язаний з ризиком й може виявитись помилковим. Тому важливим моментом у життєздійсненні є *ставлення до своїх невдач*, яке буває різним, як і оцінка особистістю своєї відповідальності у невдачах. Продуктивним є ставлення до помилок як неминучого явища, що орієнтує людину, як їй краще діяти при усвідомленні своєї відповідальності.

Способи вирішення життєвих задач можуть бути стандартними, або новаторськими й нетрадиційними, соціально схвалюваними або аморальними. Використання аморальних, протиправних способів призводить замість життєтворчості до його руйнування.

Життєві задачі вирішуються у певній послідовності, що становить зміст *подійної картини життя*(термін запровадив О.О.Кронік). Будь-які зміни в житті – це події, що охоплюють усі сфери життя: природу, суспільство, роботу, сім'ю, внутрішній світ особистості, здоров'я, дозвілля. Людина впливає не лише на теперішні події, але й аналізує минулі та програмує майбутні. Ставлення особистості до життя, її самопочуття й задоволення життям залежить від того внутрішнього образу, що називають подійною картиною життя, а саме: яка подійна картина власного життя розгортається у свідомості особистості, як вона бачить цю картину, розуміє її, які акценти вирізняє у ній, що вважає головним, що другорядним.

Сьогодні сформувалась науково-прикладна дисципліна, що займається вивченням та корекцією життя особистості – *онтопсихологія* (Антоніо Менегетті). Розроблено тренінги, які допомагають упорядкувати картину подійного життя особистості та цим забезпечують її орієнтацію на подолання кризових станів, надію на краще, віру у себе, насагу до перетворень у своєму житті. Зокрема, комп'ютерна програма «Лайфлайн» (О.О.Кронік, О.Д.Пажитінов, Б.М.Левін) використовується для корекції життєвого шляху особистості на основі структурування й переструктурування картини життєвих подій. Робота за цією програмою сприяє формуванню навичок *позитивного біографічного мислення*, творчого ставлення до життя.

Важливим компонентом життєтворчості особистості є перебудова себе, творчість себе, яка полягає у самовдосконаленні. Цицерон розповідав, що сучасник Сократа Зопір, який твердив, що вмє розпізнавати характер за зовнішністю, перед великим натовпом почавперелічувати вади Сократа. Люди висміяли його, але Сократ заступився, мовлячи, що ці недоліки у нього дійсно були, але він позбавився їх силою розуму. Вплив на себе з метою самовдосконалення – самовиховання, що відбувається на основі самоконтролю.

5.Творчість як форма самореалізації особистості

Зв'язок між зовнішніми обставинами та творчим потенціалом людини здійснюється через *самореалізацію*. Збігаючись за своєю сутністю зі свідомою діяльністю людини, самореалізація виступає як її особливий суб'єктивний смисл. Вона охоплює весь шлях внутрішньої індивідуальної мети – від першої думки про неї до матеріального втілення. Самореалізацію не можна зрозуміти за окремим її актом. Це є процес і підсумок цілісної життєдіяльності людини, який полягає в опредметненні всього комплексу індивідуальних здібностей і веде до перетворення особистості на суб'єкта життя. Слід розрізняти поняття реалізації особистості та її самореалізації. Реалізація має місце завжди при будь-якій діяльності людини, коли об'єктивно опредметнюються її властивості. Процес самореалізації має місце при відповідних суб'єктивних переживаннях людини при виконанні діяльності, зумовленої не необхідністю, а власними інтересами, цілями.

Психологи розійшлись у підходах до трактування зв'язку між життєтворчістю й самореалізацію особистості. Один з підходів розглядає самореалізацію як мету й результат життєтворчості (А.Маслоу).

На думку К.О. Абульханової-Славської, у процесі життєтворчості можна визначити дві стадії. Перша – це формування життєвої концепції, життєвого кредо, розробка стратегії життя, життєвих планів та про-

грами. Друга – процес реалізації розробленого життєвого проекту. Таким чином, самореалізація є компонентом життєтворчості.

Стратегія життя – це ідеальна, ймовірна, динамічна модель свідомої побудови й здійснення особистістю свого життя з урахуванням життєвої перспективи, в якій знаходять відображення ключові життєві цілі особистості, суперечності між її суспільними і життєвими цілями, а також між цілями і реальними можливостями їх досягнення, фіксується життєва позиція і головна життєва лінія, визначається проекція наступного життєвого шляху особистості (К.О.Абульханова-Славська, 1991). Стратегія життя складається з трьох етапів:

1) вибір вирішального для людини напрямку, способу життя, визначення головних цілей життя, етапів їх досягнення й послідовності цих етапів (задум життя);

2) вирішення суперечностей буття, досягнення життєвих цілей і планів;

3) процес творення особистістю цінностей свого життя (К.О.Абульханова-Славська).

Антоніо Менегетті розуміє стратегію життя дещо ширше – як стратегію пошуку, обґрунтування й реалізації своєї особистості через співвіднесення життєвих вимог з особистою активністю, цінностей – із засобами самоутвердження. Вона включає: розподіл часу життя; визначення набору ролей; кола спілкування та ін.

Стратегія життя мусить будуватись таким чином, щоб особистість могла оптимально виразити, реалізувати себе на етапі зрілості у період свого *акме*. Проблеми самореалізації особистості у період акме вивчає *акмеологія*, що бере свої витоки з праць Б.Г.Ананьєва.

Для побудови стратегії життя воно повинно розкриватись людині як цілісність в єдності минулого, теперішнього та майбутнього.

Повнота самореалізації особистості залежить від обраної нею стратегії свого життя. Вирізняють наступні її моделі.

- Часткова (однобічна) самореалізація.
- Хибна (з порушенням правових, моральних, групових норм).
- Цілісна (розвиток і включення у життя всього потенціалу можливостей людини).

У разі реалізації першої моделі людина досягає успіхів у окремій сфері життя, на якій вона концентрує своє енергію. Життя за хибною моделлю – асоціальне. Критерієм суспільно бажаного відповідає третя модель, але зустрічається вона досить рідко.

Нереалізованість особистості має такі ознаки (І.Г.Єрмаков, Л.В.Сохань, В.О.Тихонович): втрата життєвих цілей і працездатності; невизначеність або хибність життєвих цілей, безпорадність при зіткненні з труднощами; псевдодіяльність, псевдоцінності, сурогатне життя.

Показники життєвої реалізованості: внесок у культуру; в історію; повнота та багатогранність самовираження особистості; міра задоволеності людини ступенем, засобами, результатами своєї діяльності, тим, як склалось життя.

Тема 6.8. Онтогенетичний розвиток творчості особистості

План

1. Психологічні особливості творчості особистості у різні періоди життя
2. Розвиток творчості як удосконалення здатності до постановки питань
3. Уява як показник розвитку творчості дитини
4. Психолого-педагогічні умови розвитку творчості дітей

Література

1. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте: Психологический очерк. – М.: Просвещение, 1991. – 93 с.
2. Галигузова Л.Н. Творческие проявления в игре детей раннего возраста // Вопросы психологии. – №2. – 1993. – С. 17-26.
3. Давыдов В.В. Генезис и развитие личности в детском возрасте // Вопросы психологии. – №1. – 1992. – С. 22-33.
4. Дьяченко О.М. Об основных направлениях развития воображения дошкольника // Вопросы психологии. – №6. – 1988. – С. 52-59.
5. Клименко В.В. Психологія наукової творчості. – К.: Аверс, 1998.
6. Коростелева И.С., Ротенберг В.С. Поисковая активность и проблемы обучения и воспитания // Вопросы психологии. – №6. – 1988. – С.60-70.
7. Пономарев Я.А. Психология творчества и педагогика. – М.: Педагогика, 1976. – 280 с.
8. Попов Л.М. Психология самодеятельного творчества студентов. – Казань: Казанский ун-т, 1990. – 236 с.
9. Развитие творческой активности школьников / Под ред. А.М.Матюшкина. – М.: Педагогика., 1991. – 160 с.
- 10.Роменець В.А. Психологія творчості. – К.: Либідь, 2001. – 288 с.
- 11.Рибалка В.В. Психологія розвитку творчої особистості. Навч. посібник. – К.: ІЗМН, 1996. – 236 с.
- 12.Рибо Т. Творческое воображение. – СПб.: Типография Ю.Н.Эрлих, 1901. – 318 с.

13. Сидорова Е.Н. Возрастные изменения у школьников поиска решения в проблемной ситуации // Вопросы психологии. – №1. – 1988. – С.92-97.

14. Freud S. Creative writers and daydreaming // The standard edition of the complete psychological works of S. Freud. – V. 9. – London: Hogarth Press, 1959.

15. Bjorklund D.F. Children's thinking: Developmental function and individual differences. – Pacific Grove, CA: Brooks/Cole, 1989.

16. Woolfolk A. Educational psychology. – Needham Heights, MA: Allyn and Bacon, 2001.

1. Психологічні особливості творчості особистості у різні періоди життя

Більшість психологів підкреслює тісний, взаємообумовлений характер розвитку особистості та її творчості (В.В.Клименко, Г.С. Костюк, В.О.Моляко, А.В. Роменець та ін.). У теорії *В.В.Давидова* розглянуті різні вікові періоди особистісного розвитку у зв'язку зі становленням творчості у дитинстві. Простежимо головні віхи цієї періодизації (В.В.Давидов, 1992).

Немовлячий та ранній вік: виникають ранні форми уяви та свідомості.

Дошкільний вік: виконання дитиною самостійних дій. Її здатність узгоджувати свої дії з задумом, що виникає на основі такої властивості уяви, як «*схоплювання*» цілого раніше його частин. Виникають елементарні форми пізнавальної та художньої творчості.

Молодший шкільний вік. В умовах повноцінної навчальної діяльності діти оволодівають основами теоретичної рефлексуючої свідомості і мислення, а також загальною орієнтацією у «високому» мистецтві. У шкільному віці розвиток творчості набуває специфічного змісту розв'язання проблемних задач, зростає роль мислення. Водночас, творчі можливості дітей ще обмежені. Вони прагнуть до якомога конкретнішої умови задачі, невідоме намагаються визначити шляхом відгадування, не вміють оперувати символами. Пошук інформації відбувається у конкретній формі, зміст абстрактних питань незначний. Переважаючий спосіб рішення – спроби і помилки (О.М. Сидорова, 1988).

Я.О.Пономарьов (1976) основою розвитку творчості дитини вважав розвиток внутрішнього плану дії. Етапами цього розвитку є:

- окремі предметні перетворення без усвідомлення їх способу;
- зовнішнє розв'язання задачі шляхом елементарного маніпулювання. Зовнішня репродукція вербально презентованого готового рішення;
- маніпуляція уявленнями. Внутрішня репродукція зовні виконаних дій (спроможність сформулювати хід рішення);

- маніпуляція уявленнями з побудовою на цій основі плану рішення аналогічної задачі;
- здійснення зовнішніх систематичних, послідовних дій за розгорнутою внутрішньою програмою.

Вікова динаміка етапів внутрішнього плану дій є наступною: 1 клас загальноосвітньої школи – 2-3 етап; 2-4 класи – 3-4 етап; 5-11 класи – 4 етап.

Періодизація творчості, представлена у працях *В.А.Роменця*, органічно координується із авторською концепцією творчості особистості (2001). Поняття творчості у концепції автора розширюється до космічних явищ, до способу розвитку Всесвіту. Запропонована періодизація простежує становлення центрального, на думку автора, механізму творчості, яким є вчинок, що водночас слугує критерієм особистісного розвитку. На матеріалі прикладних та експериментальних досліджень розглянуто розвиток творчості у тісній єдності творення особистістю себе із перетворенням нею оточуючого світу. Онтогенез творчості постає як розгортання творчих можливостей особистості від раннього дитинства до переходу в стан зрілості за наступними етапами.

Дитячий вік: розвивається творча уява на основі таких форм активності, як предметна дія, гра, малюнок. Дитина оволодіває своїм тілом та матеріальними предметами з найближчого оточення. Предметна дія підготовлює гру, в якій велике значення має здатність переносити функції одних предметів на інші. Психологічною умовою гри є уявне роздвоєння предмету на річ і на її уявлюване значення, функцію. Так, дитина користується заміниками, знаючи, що олівець залишається олівцем, але в грі може виконувати функцію гребінця або ложки тощо. Таким чином складаються умови для оволодіння символами.

Підлітковий вік. Формується повна структура вчинку. Він набуває самостійної цінності для підлітка, а не тільки ролі засобу досягнення інших цілей.

Характерною рисою *юнацького віку* є творча переробка буденних вражень, пов'язана із прагненням до пізнання й діяльності. У період *молодості* людина здатна до кращого поєднання суперечливих тенденцій у своїй свідомості, до компромісів, до неоднозначного погляду на ситуацію.

У *зрілому віці* зменшується вміст фантазувань, відірваних від життя, а реалістична, активна, втілювана творча уява розквітає.

Теорія творчості *В.В.Клименка*(1998) розкриває розвитоктворчості особистості в єдності основних функцій психіки: відображувальної, проектувальної та матеріалізуючої (опредметнювальної). Виступаючи в єдності, вони зумовлюють появу відкриттів, винаходів, художніх образів. Розвиток творчості полягає у досягненні гармонії між складовими

механізму творчості. Періодизація розвитку механізму творчості, за В.В. Клименком, відповідає ряду чисел Фібоначчі. Цей ряд утворений з натуральних чисел, кожне наступне у ньому дорівнює сумі двох попередніх, а відношення між сусідніми числами постійне і становить 0,618: 1,1,2,3,5,8,13,21,34,55,89... Число 0,618 називають «божественною пропорцією», «золотим діленням», а Леонардо да Вінчі вжив до нього термін «золотий перетин».

Числа Фібоначчі поділяють людське життя на етапи:

- нуль років – народження дитини із закладеними у ній можливостями, початок самостійного життя, яке спрямоване на досягнення нової гармонії;

- один рік – опанування ходою та вивчення найближчого оточення;
- два роки – розуміння мови та виконання дій за словесними вказівками;

- три роки – дитина діє за самоказами, висловленими у зовнішньому мовленні, ставить запитання;

- п'ять років – вік «грації» – гармонія психомоторики, пам'яті, уяви і почуттів, що дає можливість дитині охопити світ у цілому;

- вісім років – панування почуттів, яким підпорядкована уява, а мислення спрямоване на збереження внутрішньої та зовнішньої гармонії життя;

- тринадцять років – з'являється механізм таланту перетворення матеріалу, набутого в процесі опанування доробком культури, науки, мистецтва, розвивається власний талант до створення нового;

- двадцять один рік – механізм творчості наблизився до стану гармонії, спроби талановитої роботи, через яку розкриваються природні можливості;

- тридцять чотири роки – вік Ісуса Христа – гармонія мислення, почуттів, уяви і психомоторики з енергопотенціалом, що забезпечує здатність до геніальної роботи;

- п'ятдесят п'ять років – мислення підпорядковує почуття, прагнення зберегти гармонію душі та тіла і можливість на цій основі стати творцем.

2.Розвиток творчості як удосконалення здатності до постановки питань

Питання – важливий показник творчих можливостей дитини, прояв її творчого мислення. Вже з перших років життя дитина в якості одного із способів пізнання дійсності використовує питання, звернені, насамперед, до дорослого. Сама постановка питання вимагає мислення, об'єднання відомого й невідомого, опори на причинно-наслідкові

зв'язки. Через обмежений досвід питання дитини є своєрідними, у них розкривається рівень знань, їх точність, їх розуміння. Досить часто ці питання виглядають як наївні. Так, дитина п'яти років запитує: «Чому якщо назвати Іваном, то виростають вуса, а якщо Ніною, то виростає жінка?» У цьому випадку питання ґрунтуються на уявленні дитини про походження статі.

За допомогою питань пізнавальна діяльність організовується й отримує певну логічну структуру. Не випадково вчителі рекомендують учням розв'язувати задачі, відповідаючи на низку питань. Уміння ставити питання лежить в основі здатності особистості до виділення проблем, що зумовлюють мотивацію пошукової діяльності. Пізнавальні функції питань тісно переплітаються з комунікативними процесами, адже питання ми ставимо й самі собі, організовуючи свою пізнавальну діяльність, а також й іншим людям, привертаючи їх увагу, прилучаючи їх до спільного вирішення проблем. Таким чином, питання виконують різноманітні функції, слугуючи синтезуючим чинником для творчості, пізнання, спілкування дитини. Головні функції дитячих питань позначаються як пізнавальна і комунікативна. У сфері пізнання питання слугують засобом рефлексії свого мислення, власне розширення досвіду, а також регуляції процесу пошуку. У сфері спілкування питання дітей слугують засобом емоційного співпереживання, встановлення контакту, спонукання співрозмовника до дії. Головні функції питань відображені у табл. 16.

Таблиця 16

Функції питань

Пізнавальна			Комунікативна		
Рефлексивна	Власне пізнавальна	Регуляторна	Емоційне співпереживання	Встановлення контакту	Спонукування до дії

У дітей здатність до постановки питань інтенсивно виявляється вже на першому році життя. Джерелом їх появи є спілкування з дорослим, яке має будову, проміжну між зовнішнім і внутрішнім діалогом. На першому році життя мовлення дорослого, звернене до малюка, має структуру за типом «питання-відповідь». Хоча дитина ще не володіє мовленням, але на звертання дорослого вона відповідає за допомогою емоційно-моторних реакцій. Дорослий, як посередник між дитиною і світом, навчає її пізнавати світ так, як це демонструє він сам – у формі діалогу за типом «питання-відповідь» (Дж.Брунер, О. І.Сеніна).

Протягом дошкільного дитинства проходить кілька етапів розвитку питань. **Перший вік питань виникає** у два-три роки, коли малюк вже оволодів активним мовленням і з'явилися питання ситуативного харак-

теру про назви предметів, їх місцезнаходження. На цьому етапі переважає комунікативна функція питань. Дитина також відповідає на питання дорослих, які ставлять їх у певній послідовності (про назву, ознаки, напрям, місце, причини). Ця послідовність задає дитині схему дослідження ситуації у майбутньому.

Другий вік питань триває від двох з половиною до шести-семи років. Спостерігається найбільша інтенсивність питань у мовленні дитини. Переважають пізнавальні питання з метою отримати інформацію про дійсність. Питання набувають оригінального, несподіваного, творчого характеру, стосуються причини і часових ознак явища. Не випадково дітей цього віку називають «чомучками». Дитина наполягає на відповіді, висловлює свою незгоду зі змістом відповіді, що свідчить про самостійне мислення. Виникає основа для появи внутрішніх питань.

З трьох років з'являється змістовне спілкування з ровесниками, яке сприяє засвоєнню знань, розвитку вмінь пояснювати і обґрунтовувати свої висновки. Незважаючи на велику кількість питань до дорослого та ровесників, дошкільник ще не вміє використовувати їх при дослідженні проблемної ситуації. Так, 15-20% п'яти-шестиліток просто описує ситуацію, інші – не вміють чітко сформулювати питання.

У молодшому шкільному віці ініціатива у діалозі переходить до вчителя, дитина переважно дає відповіді. Тільки 10% питань вчителя активізують думку дитини. Кількість питань з боку учнів різко зменшується. Втім, в умовах експерименту, коли відбувається справжній діалог, організовуються проблемні ситуації та їх дослідження, діти виявляють високу допитливість, здійснюється перехід від питань, адресованих дорослому, до пошукових, звернених до самого себе (Н.Б.Шумакова). Питання молодших школярів суттєво ускладнюються. Якщо у питаннях дошкільників переважають ситуативні інтереси до розрізнених предметів, у них відсутнє узагальнення і абстракція, то у молодших школярів питання вже містять суперечність («Чому сніжинки такі пухнасті, адже вода перетворюється на лід?»).

Діти краще оволодівають внутрішнім діалогом, що є однією з причин зменшення кількості питань до дорослого. Цей вік сензитивний у розвитку здібності виділяти й досліджувати невідоме у проблемній ситуації.

У підлітковому віці зростає доля спілкування між учнями. Вчителі ставлять питання, які вимагають від учнів мислити. На уроках виникають дискусії. Але все одно у спілкуванні з педагогом переважає схема «питання вчителя – відповідь учня». Зацікавленість учнів навчанням різко знижується, але загальна допитливість залишається високою, питання урізноманітнюються і значно розширюються, набувають філософського спрямування. Найбільше підлітків цікавлять теми війни й

миру, життя і смерті, космосу, Всесвіту, екології, природи. У старших підлітків кількість питань дещо знижується. Виникають питання-гіпотези, що є засобом дослідницької активності, творчої за своєю природою.

Період 11-14 років сензитивний для формування самостійного творчого мислення.

Питання старшокласників (14-17 років) помітно звужуються, «приземлюються», учні менше задумуються над філософськими питаннями, що так хвилюють молодших підлітків. Причини таких змін лежать у:

- прийнятій формі спілкування педагога з учнями;
- негативних наслідках питань (незадоволення вчителя, зниження оцінки);

- страх виглядати дитиною, смішним, недоречним;
- заборони на питання, які цікавлять найбільше (О.М.Матюшкін).

Значущість здатності дитини до постановки питань у процесі вирішення творчих, пошукових, винахідницьких задач ставить перед педагогами важливу задачу розвитку цієї властивості у дітей.

3. Уява як психологічна умова розвитку творчості дитини

Попереднє уявне (ідеальне) створення продуктів діяльності можливе головним чином завдяки творчій уяві. Наукові відкриття – це результат абстрактних логічних операцій над уже відомими посиланнями. За допомогою творчої фантазії науковцю вдається побачити явища світу повному у нових зв'язках і відношеннях.

Уява необхідна і у художній творчості, дозволяє митцям детально і чітко бачити втілювані ними явища, події. В.Г.Белінський зазначав, що літературознавець не може обійтись без фантазії, навіть якщо описує справжню історичну подію. І.Репін, малюючи картину «Запорожці пишуть листа турецькому султану», зізнався, що в нього голова йде обертом від їхнього галасу. Г.Флобер відчув присмак миш'яку в той момент, коли описував самогубство героїні роману «Мадам Боварі».

Уява має місце і в технічній творчості. «Кожен винахід, – пише Т.Рібо, – великий чи малий, перш ніж зміцніти і фактично здійснитися, був народжений в уяві. ... Всі речі, які ми застосовуємо у повсякденному житті, не виключаючи найпростіших і звичайних, становлять... кристалізовану уяву» (Т.Рібо, 1901, с. 238).

Л.С.Виготський вважав, що найважливіший (сензитивний) вік для розвитку уяви, а відтак і для закладання основ творчості – дошкільний. Розвиток творчості дошкільника відбувається у процесі ігрової діяльності, насамперед, сюжетно-рольової гри. З.Фрейд навіть розглядав гру як

різновид творчості: «Хіба не нагадує поведінка кожної дитини у грі роботу письменника тим, що вона створює свій власний світ, або принаймні переобладнує його так, як це їй подобається? ...Творчий письменник робить те ж саме, що дитина у грі. Він вибудовує світ фантазії, який сприймає дуже серйозно, бо в ньому втілена вся сила його емоцій» (1959, с. 143-144). Бьорклунд (1989) провів дослідження, у якому визначив вищі результати тестів на креативність в учнів, які перед тестуванням грались.

Виконання ролі у грі вимагає від дитини складної діяльності уяви: передбачити, що повинен робити герой, планувати його подальші дії. Мотивом сюжетної гри є сам процес її здійснення, що характерно і для творчості взагалі. Гра за сюжетом означає, що дитина наперед має ідеальну картину того, що відбудеться у грі, визначає ролі, підбирає замітники і предметний матеріал. Саме у грі, як і у творчості, дитина виражає себе якнайповніше. Творчість починається у грі, де дитина виявляє свою ініціативу, вміння організовувати, планувати, робить перші кроки на шляху до здатності діяти цілком у плані образів та уявлень, які Я.О.Пономарьов назвав «внутрішнім планом діяльності».

За даними Л.М.Галігузової (1993), творчі елементи з'являються у дитини на другому році життя у спільній з дорослим грі. Вони полягають у тому, що дитина починає відступати від зразків дій дорослого, додає у них нові нюанси, варює і апробує різні схеми їх виконання, здійснює самостійні ігрові дії. Уява носить репродуктивний характер. На третьому році життя потреба в ігровій діяльності набуває самостійного статусу. Ускладнюється структура ігрових дій, дитина моделює доступну їй розумінню сферу діяльності дорослих і у цьому процесі оволодіває способами побудови дій, їх взаємозв'язку і послідовності. Розвивається символічне використання предметів, які у грі виконують функцію заміників.

Спочатку уява спрямовується на предмети, з якими дитина діє, потім спирається на ігрові дії у сюжетно-рольовій грі, а наприкінці дошкільного віку переходить у внутрішній план. Здатність уявного оперування образами призводить до виявів творчої активності дітей у різноманітних сферах: у мовленні (складання казок, оповідань, загадок), малюванні, конструюванні, музичній діяльності. Зростає довільність уяви, що відкриває можливість для створення перших завершених продуктів творчості.

О.М. Дьяченко (1988) вирізняє три етапи розвитку уяви дошкільника.

Перший – 2,5-3 роки. Виникає афективна уява, змістом якої виступають емоції та переживання дитини та пізнавальна, змістом якої є образи уявних предметів, ситуацій. Породження ідеї відбувається в образі конкретного предмету (квадрат дитина домальовує до цеглини), а план реалізації ідеї відсутній.

Другий – 4-5 років. Рівень творчої уяви дещо знижується через орієнтацію на засвоєння зразків соціальної поведінки. Афективна уява виникає у ситуаціях, що викликають реальні переживання. Пізнавальна має відтворюючий характер. Виникає планування, але воно поширюється тільки на наступний крок, а не на весь ланцюжок дій.

Третій – 6-7 років. Уява проявляється як вільне оперування засвоєних на попередньому етапі зразків поведінки. Афективна уява призначена для створення емоційно важливих для дитини ігрових ситуацій, які допомагають подолати негативні переживання. Щоб позбутися страху, дитина програє страшну ситуацію (гра у Бабу-Ягу, Поросят і Вовка). Пізнавальна уява збагачується. Вирізняється процес пошуку ідеї, створення задуму, а також підбору адекватних засобів їх втілення. Образ уяви – це вже не окремий предмет, а цілісна ситуація (квадрат домальовує до цеглини, яку піднімає кран на будівництві). Планування поширюється на всю діяльність, хоча і коригується у ході здійснення.

4. Психолого-педагогічні умови розвитку творчості дітей

Для розвитку уяви і творчості дитини необхідна підтримка дорослих, заохочення допитливості дітей, їх експериментування, пошукових дій, оригінальних рішень, виходу за межі зразка. Окремим і важливим питанням у педагогічній психології творчості є міра впливу, втручання дорослого у творчі спроби дітей. Якщо вона буде зовеликою, то що залишиться дитині? Її творчість непомітно перейде у виконання інструкцій дорослого. І.С.Коростельова та В.С.Ротенберг (1988) дослідили залежність пошукової активності дитини від варіанту ставлення до неї дорослого. Авторитарне ставлення, гіперопіка і емоційна холодність та байдужість знижують ініціативу, самостійність дитини, викликають вивчену безпомічність, зневіру у власні сили, які призводять до відмови від пошуку.

Існує кілька поглядів психологів з приводу впливу організації взаємодії з дорослим на розвиток творчості дітей.

1. Творчість закладено у дитині від народження. Дорослий повинен дозволити виявлятися цій творчості, головне – не заважати дитині у її самовираженні.

2. Створення умов для розвитку творчості без прямої взаємодії з педагогом. До цих умов Дж.Сміт відніс:

– Фізичні (наявність матеріалів для творчості і можливості будь-коли діяти з ними);

– Соціально-емоційні (створення дорослим атмосфери безпеки, впевненості, коли дитина знає, що її творчі здобутки не викликать негативної оцінки дорослого);

– Психологічні (формування у дитини почуття внутрішньої свободи, розкнутості, підтримка інтересу до втілення власних можливостей внаслідок заохочення дорослим всіх творчих починань дитини);

– Інтелектуальні (розв'язання творчих задач).

3. Для вітчизняної психолого-педагогічної науки властивий пошук оптимального поєднання впливу дорослого із прагненням дитини до самовираження й самодіяльної творчості (М.М.Подд'яков, О.М.Дьяченко, З.М.Новлянська, Л.К.Балацька, В.К.Котирло та ін.). Розробляються прийоми стимулювання, заохочення, зацікавлення, відпрацювання окремих операціональних навичок (наприклад, логічних процесів порівняння, класифікації, спостережливості). Широко використовується організація, активізація, формування ігрової діяльності дошкільника (Д.Б.Ельконін, А.П.Усова).

Досліджуються причини відставання у розвитку творчості дітей. Зокрема, Я.О.Пономарьов виявив, що причинами відставання у розвитку внутрішнього плану діяльності є такі психолого-педагогічні помилки:

– у дошкільників дуже рідко зустрічаються задачі пояснити, яким способом дитина досягла певного практичного результату, тобто теоретичні задачі;

– недостатній розвиток пізнавальних мотивів, що виявляється як пасивність у навчанні, байдужість до успіхів та невдач на уроці, до розумових задач;

– недостатня довільність поведінки в школі, на уроці, що мало зумовлена навчальною діяльністю, розгортається окремо від неї.

Американський психолог Аніта Вулфолк (2001) пропонує пам'ятку для педагогів щодо заохочення ними креативності учнів (див. табл. 17).

Таблиця 17

Дії педагога, що заохочують креативність учнів

Завдання педагога	Способи виконання
Приймайте та заохочуйте дивергентне мислення	– Під час класних дискусій запитуйте: «Чи може хтось запропонувати інший погляд на питання?» – Заохочуйте спроби незвичного розв'язання задач, навіть недосконалого
Привчайте учнів бути терплячими до думок, що розходяться із прийнятими та звичними	– Попросіть учнів підтримати чиюсь думку, відмінну від поглядів більшості – Перевіряйте, чи отримують нонконформні учні достатнє визнання та підтримку у класі
Стимулюйте учнів до перевірки їх власних суджень	– Коли учень ставить питання, відповідь на яке він міг би знайти сам, переформулюйте питання ясніше та задайте його учневі – Давайте невизначені завдання

Завдання педагога	Способи виконання
Підкреслюйте, що кожен здатен до творчості у тій чи іншій формі	<ul style="list-style-type: none"> – Уникайте описів відомих художників чи винахідників як наділених надлюдськими недосяжними якостями – Шукайте творчі спроби у кожній учнівській роботі. Ставте оцінки за оригінальність
Стимулюйте продуктивне мислення	<ul style="list-style-type: none"> – Використовуйте якомога частіше методику брейн-стормінгу – Давайте приклади творчого розв'язання проблем, стимулюючи учнів до висловлення власних пропозицій – Привчайте учнів не припиняти пошук, допоки не буде розглянуто максимум можливостей

Тема 6.9. Психологічні особливості наукової творчості

План

1. Психофізіологічні основи наукової творчості
2. Динаміка продуктивності у науковій творчості
3. Психологічні чинники наукової творчості:
  - 1.1. Інтелектуальні емоції
  - 1.2. Інтелектуальна ініціатива
  - 1.3. Інтуїція
4. Особистість науковця

Література

1. Богоявленская Д.Б. Интеллектуальная активность как проблема творчества / Отв. Ред. Б.М.Кедров. – Ростов-на-Дону: Изд-во университета, 1983. – 176 с.
2. Ерошенко В., Михайлова Н. Рационализм в современном познании // Высшее образование в России. – №6. – 2000. – С.78-82
3. Ефимов М.Л. Биологические ритмы и творчество. – Алма-Ата: Наука, 1990. – 168 с.
4. Изучение работоспособности человека при высоком умственном напряжении и некоторые пути психофизиологической оптимизации сенсорно-умственного труда: Сб. / Отв. ред Ю.Э.Бриядис, А.Ж.Юревиц. – Рига: редакционно-издательский отдел Рижского педагогического института, 1972. – 148 с.
5. Клименко В.В. Психологія наукової творчості. – К.: Аверс, 1998.
6. Левченко О.А., Деревянко К.В., Левченко А.Е. Творчество и креатотерапия. – Луганск: Изд-во Восточноукраинского госуниверситета, 1998. – 307 с.

7. Логунова Л.П., Панов М.И. Технология принятия решений // Высшее образование в России. – №3. – 1999. – С. 155-156.

8. Рибалка В.В. Психологія розвитку творчої особистості. Навч. посібник. – К.: ІЗМН, 1996. – 236 с.

9. Рудкевич Л.А. Возрастная динамика творческой продуктивности: Автореферат дис. на соиск. науч. ст. канд. психологических наук. – Л., 1975. – 16 с.

10. Художественное и научное творчество / АН СССР. Научный совет по истории мировой культуры / Под ред. Б.С.Мейлаха. – Л.: Наука, 1972. – 336 с.

11. Чебыкин А.Я. Об эмоциях, детерминирующих познавательную активность // Психологический журнал. – 1989. – № 4. – С. 135-141.

1. Психофізіологічні основи наукової творчості

Психофізіологічну основу наукової діяльності становить напружена сенсорно-розумова активність головного мозку вченого. Важливу роль відіграють зв'язки між півкулями. Ліва півкуля забезпечує логічне, вербальне мислення, розв'язання задач на основі свідомості. Права півкуля забезпечує образне мислення, що продукує здогадки, гіпотези, цілісне охоплення умов задачі з участю підсвідомості. Роль півкуль змінюється залежно від розгортання процесу творчості. На етапах проблемної ситуації та висування гіпотез провідною є права півкуля. При формулюванні задачі та перевірці рішення на перший план виступає ліва (А.Т.Шумілін, 1989).

Активна розумова діяльність людини супроводжується непродуктивною напругою скелетних м'язів, що не мають прямого відношення до її виконання. В умовах психоемоційної напруги часто спостерігається мимовільне рухове збудження, а у випадку його пригнічення у людини внаслідок компенсації зростає напруга скелетних м'язів. Збільшується активність внутрішніх органів, посилюється серцева діяльність, функції системи кровообігу, підвищується артеріальний тиск. При розумовому навантаженні спостерігається інтенсивна м'язова напруга та вегетативні зрушення.

Всі ці явища, що виникають при активній розумовій роботі – компоненти філогенетично давньої фізіологічної реакції «бойової готовності», що призначена підготувати організм до наступного фізичного навантаження, потрібного в ситуаціях боротьби, нападу, втечі, важкої праці. У наших предків виникнення будь-якої проблемної ситуації слугувало сигналом до наступного фізичного зусилля. При мобілізації вищої нервової діяльності у сучасної людини підвищення активності м'язів втратило своє пряме біологічне призначення, але продовжує віді-

гравати помітну роль у саморегуляції функціонального стану головного мозку. У свою чергу, імпульси від вегетативних відділів нервової системи (від м'язів) збільшують хімічну енергію і тонізують структури головного мозку, які забезпечують активну розумову діяльність. Міра фоновієї напруги скелетних м'язів у процесі виконання розумової діяльності визначається моторними центрами головного та спинного мозку. Хоча вона втратила своє продуктивне фізіологічне значення і має рудиментарний характер, але вимагає значних енергетичних затрат організму, тому розумова діяльність ніяк не легша від фізичної, як іноді прийнято вважати.

Організм людини не може довго перебувати у такому стані без відпочинку. У протилежному випадку спостерігається синдром монотонії та втоми (Ю.Э.Бриядис, А.Ж.Юревиц, 1972). *Синдром монотонії* – стан зниженої психічної активності, викликаний тривалим виконанням одноманітної діяльності. У людини знижується інтерес, зростає сонливість, активність носить хвилеподібний характер. Причиною є порушення саморегуляції вищої нервової діяльності. *Втома* – наслідок дефіциту енергетичних ресурсів головного мозку. Вона виявляється і у зниженні психічних функцій, і у вегетативних змінах (серцебиття, дихання, м'язова напруга).

Стан постійної м'язової напруги внаслідок неправильного режиму розумової роботи шкідливий для здоров'я, бо викликає ряд хворобливих змін в організмі, серед яких порушення мозкового кровообігу та серцевого ритму, гіпертонія, судинні зміни.

2. Динаміка продуктивності у науковій творчості

Встановлення фізіологічно доцільного режиму наукової діяльності є випадком контрольованої регуляції її продуктивності. Проте деякі зміни творчої продуктивності свідомо не контролюються, а зумовлені *життєвими біоритмами*.

Вікову динаміку творчої продуктивності вивчали Оствальд (1908), Ш.Бюлер, Кокс (20-30 рр.). Оствальд зауважив, що після значних відкриттів настає спад, який також фіксується і у четвертому десятиріччі життя. З'ясовано хвилеподібний перебіг інтенсивності творчої діяльності, що відображає періодичність рівнів психофізичних властивостей людини. Максимуми розвитку пам'яті – 19, 23-24, 30 років; мислення – 20-23, 25-30, 32-33.

Н.Я.Перна (1925) виявив «вузлові точки життя», вважаючи, що духовне життя перебудовується кожні 6-7 років. Ці моменти припадають на 6-7, 12-13, 18-19, 25-26, 32-33, 37-38, 43-44, 50 років. У людини цих вікових відтинків духовне життя прояснюється і посилюється. Зростає

чутливість організму, що дозволяє створювати особливо визначні цінності.

Хвилеподібність творчої продуктивності виявлено у біографіях О.С.Пушкіна, М.В. Гоголя, Е.Канта. У науці значна кількість відкриттів зроблена вченими у 25-26 років. Так, Ейнштейн сформулював теорію відносності у 26 років. Гельмгольц у 24-25 років обґрунтував закон збереження енергії, хімік Деві розпочав дослідження лужних металів у 25 років, Галілей обґрунтував механіку у 25 років, Ньютон сформулював закони всесвітнього тяжіння у 25 років (М.Л. Єфімов, 1990). Проте вершини успіху в творчих біографіях В.І.Вернадського, Галілея, Гарвея, Гете, Гюґю, Лапласа, І.П.Павлова, Л.М.Толстого припадають на інші вікові періоди.

На продуктивність творчої діяльності впливає сонячна активність. Виявлено прямий зв'язок кількості й обсягу публікацій Ейнштейна із рівнем сонячної активності за відповідні періоди (Г.М.Ідліс).

Зниження творчої продуктивності з віком залежить від сфери творчої діяльності (Л.О.Рудкевич, 1975). З табл. 18 видно, що серед найбільш видатних представників (група А) початок творчості композиторів припадає на 18 років, письменників, хіміків, астрономів, математиків – на 23-26 років, біологів і філософів – на 31 рік. У групі менш видатних представників (група Б) цей початок настає на 2-5 років пізніше.

Таблиця 18
Продуктивності творчої діяльності (у %) залежно від віку

Сфера діяльності	Найбільш видатні представники (група А)		Менш видатні представники (група Б)	
	є спад	немає спаду	є спад	немає спаду
Гуманітарні науки	15.7	84.3	55.3	44.7
Точні науки	33.7	66.3	92.3	7.7
Живопис	26.9		60.8	
Музика	8.3		56.1	
Література	22.7	77.3	59.5	40.5
Всі вчені	28.8		79.4	
Діячі мистецтва	21.1		59.2	
У середньому	25.2		68.9	

Найбільш ранній вік останнього значного відкриття в групі А виявлено у інженерів й винахідників – 47 років, у математиків, фізиків, гео-

логів – 69 років. У групі Б цей момент настає раніше. Останню роботу в групі А інженери, винахідники здійснюють у 53 роки, математики, фізики, письменники, геологи – у 69, композитори – у 66. Кількість робіт найвищої якості в групі А досягає максимуму до 30 років, після того кількість робіт зберігається на незмінному рівні і знижується після 40 років. У групі Б максимум найкращих робіт – до 40 років, після 45 – різко спадає. Максимальна кількість невдалих робіт у групі А – до 25 років, у групі Б – на 5-6 десятиріччі життя.

Зниження творчої продуктивності з віком називається *віковою інволюцією*. На вікову динаміку творчої діяльності впливають чинники різного рівня: біологічні, психологічні, соціальні. Зокрема:

- структурні та функціональні зміни центральної нервової системи;
- загальне старіння організму;
- реорганізація структури інтелекту (стереотипність мислення, зниження пам'яті, продуктивності уяви);
- зміни структури та статусу особистості (звуження інтересів, посилення тривожності та невротизму, авторитарність, консерватизм);
- стандарти суспільства у ставленні до людей різного віку.

Інволюція психічних функцій, як зазначила Ш.Бюлер (1935), настає дещо раніше за зниження біологічних функцій. На думку Рудінгера (1972), відмінність між 20-річними та 90-річними вченими на 10-15% залежить від хронологічного віку, а решту становлять соціальні чинники.

3. Психологічні чинники наукової творчості

Наукова творчість проявляється в наукових відкриттях, до яких ведуть невтомні пошуки з періодичними моментами успіху та невдач. Діяльність науковця – складна й багатокомпонентна настільки, що іноді важко визначити, що саме мало вплив на становлення особистості вченого. Тут і природні особливі задатки, і обдарованість, і виховання, і випадок, і, навіть географічний та космічний чинники. Ми розглянемо лише деякі з психологічних чинників, щодо яких накопичено певні наукові дані.

Співвідношення емоційного та раціонального, інтуїції та логіки у науковій творчості не раз було предметом палких дискусій. Г.Х.Ерстед вирізняв дві сили наукового розуму: творчість і раціональність. Творчість – створення ідей, що пояснюють світ, вона пов'язана з уявою, фантазією, інтуїцією. Раціональність – перетворення результатів творчості у знання, яке можна використати, зберегти, передавати іншим (О.А.Левченко, 1998). Класична раціональність, як установка на всемогутність розуму, не забезпечує наукової діяльності, яку здійснює не просто свідомість людини, а людина-суб'єкт. Наприклад, за теорією

К.Ф.Гьоделя (1906-1978 рр.), навіть математичні результати, які традиційно вважаються цариною логіки, не завжди можна отримати за допомогою формальних доведень.

Отже, творчий процес наукової діяльності неможливий без таких психологічних чинників, що стосуються мотиваційно-чуттєвої сфери особистості. До найбільш важливих серед них відносяться інтелектуальні почуття, інтелектуальна ініціатива та інтуїція.

1.1. Інтелектуальні почуття

Значення інтелектуальних почуттів розуміли ще в Давній Греції. В античній філософії вважалось, що любов – космічна сила, найвищий розвиток якої призводить до досягнення істини. Найвищий рівень любові досягається шляхом філософських роздумів, мудрості. Завдяки філософському розмірковуванню любов (ерос) людини піднімається до еросу як всезагального внутрішнього порядку творення речей.

Піднесення почуттів у процесі пізнання призводить до особливого стану людини – катарсису, в якому досягається звільнення від чуттєвості та чисте споглядання істинності. Близькі до такого розуміння творчості погляди українського дослідника творчості В.А.Роменця та болгарського М.Арнаудова, які вважали творчість проясненням і духовним очищенням, катарсисом від усього хворобливого. Погляди цих авторів долають межі між психологією, етикою, естетикою, педагогікою та мистецтвознавством.

Представники течії стоїцизму у давньогрецькій філософії використали термін *фантазія*, вважаючи її стимулом й водночас продуктом душевної діяльності. Окрему увагу вони приділили переходу чуттєвих образів до абстрактних понять.

Інтелектуальні почуття вивчав і Р.Декарт. З його погляду, думка – форма всіх психічних явищ, у тому числі й чуттєвих. Він написав перший твір про емоції – «Про пристрасті душі». За походженням емоції вважав неусвідомлюваними явищами, роль яких орієнтувати людину в поведінці. Основне почуття в процесі пізнання – це подив, що є водночас і мотивом, і регулятором. Почуття сумніву – показник мислення і критерій істини, виконує орієнтуючу функцію.

Роботи Б.Спінози стали початком нового напрямку, в якому стверджувалась психофізіологічна єдність душі й тіла як атрибутів природи. Вчений звернув увагу на мотиваційну функцію афектів, які називав станами тіла, що збільшують або зменшують його здатність до дії.

Е.Кант підкреслював тісний зв'язок мислення з емоціями. Подив – не просто передувє мисленню, а вже містить його. Почуття, особливо задоволення, захоплення, стимулюють мислення. Інтелектуальні почуття

– бімодальні, амбівалентні. Вони і гальмують, і прискорюють мислення. Всі інші афекти негативно впливають на пізнання.

Протилежну думку обстоював А.Бергсон, розглядаючи зв'язок чуттєвого та раціонального на прикладі інтуїції. Інтуїція більше, ніж розум, відкриває істину, яка на найвищому своєму рівні стає естетичним, прекрасним.

Термін «інтелектуальні почуття» запропонували в асоціативній психології у ХІХ ст. (І.Ф.Герbart та Ф.Е.Фьонеке). Вважалось, що почуття відіграють суттєву роль лише на початку пізнання, під час постановки задачі.

Е. Тітченер диференціював поняття емоції та почуття. Інтелектуальні почуття вважав усвідомленням результату мислення. З процесу пізнання вони виключались.

Т.Рібо називав усі емоції, що супроводжують діяльність інтелекту, інтелектуальними. Він запропонував схему їх онтогенезу:

- інстинкт цікавості, що виникає через недостатню адаптацію;
- подив, як збуджувач уваги;
- збудження і подив;
- подив і задоволення або страждання;
- пристрасть, яка виникає рідко.

Л.С.Виготський вперше сформулював проблему зв'язку між мисленням і емоціями. Розглядати мислення без почуттів – це відірвати його від справжнього життя людини. С.Л. Рубінштейн також підкреслював, що в акті відображення емоції та інтелект завжди єдині.

Бертран Рассел вирізняв особливе почуття віри, яке назвав критерієм істини.

О.К.Тихоміров вважає, що емоції важливу роль відіграють при породженні задуму. Існує своєрідне почуття близькості рішення, яке випереджує його висловлення в мові, підготовлює процес рішення до усвідомлення.

1.2. Інтелектуальна ініціатива

Інтелектуальна ініціатива – неодмінний показник творчості, явище творчої діяльності та елемент її механізму. Це здатність людини до інноваційної постановки задач, проблем, нових способів дій, що виникає як вищий прояв інтелектуальної активності особистості. інтелектуальна активність являє собою (Д.Б.Богоявленська, 1983):

- вищу життєву функцію, що лежить в основі інтелектуальної творчості;
- синтез інтелекту і особистості;
- інтегральну характеристику пізнаючої системи, підсистемами якої є розумові здібності та мотиваційна структура особистості.

Рівні інтелектуальної активності:

1. Стимульно-продуктивний, коли використовується звичний спосіб під впливом зовнішнього стимулу (завдання);

2. Евристичний, для якого властивий самоаналіз використовуваного способу та його вдосконалення;

3. Креативний (інтелектуальна ініціатива), ознакою якого є самостійна постановка проблеми, нічим зовні не зумовлена. Цей рівень характерний для наукової творчості.

Інтелектуально ініціативній людині властиво продовжувати не зумовлену практичними міркуваннями (надситуативну), не пов'язану із зовнішніми оцінками пізнавальну діяльність за межами передбаченого завданням, самостійно ставити проблеми, з'ясувати нові закономірності.

1.3. Інтуїція

Інтуїція – знання, що виникає без усвідомлення шляхів та умов його отримання, через що ці знання здаються результатом безпосереднього сприймання. Виступає як: а) здатність, здібність; б) цілісне повне охоплення всіх умов проблемної ситуації; в) механізм творчості. Це поняття було основним пояснювальним принципом в інтуїтивізмі (А.Бергсон, З.Фрейд), де інтуїція вважалась першопрчиною творчості, прихованою у безсвідомому. У вітчизняній психології інтуїція – момент виходу за межі стереотипів, логічних програм розв'язання задачі. Відмітними ознаками інтуїції є наступні (Л.П.Логунова, М.І.Панов, 1999):

- раптовість рішення проблеми – ефект калейдоскопу;
- неусвідомлюваність механізму розв'язання проблеми;
- безпосередність отримання результату як одномоментного явища, що не потребує логічного виведення;
- абсолютна внутрішня впевненість в істинності результату.

Інтуїція пов'язана з наполегливими й тривалими міркуваннями у пошуку розв'язання. В.Полонський писав: «Інтуїція знає кого відвідувати: вона не потрапляє у голову невігласа, людини з лінковою думкою, не здатною заглиблюватись у предмет. Усі визначні винахідники, генії були «роботягами», що роками розглядають свої думки, наполегливо їх систематизують».

Часто інтуїтивні рішення приходять не одразу при постановці задачі, а після деякого прихованого періоду роботи підсвідомості, який називають *інкубацією* (А.Пуанкаре, Ж.Адамар, Я.О.Пономарьов). У цей період людина займається іншими справами, але розв'язання задачі продовжується неусвідомлено. Видатні вчені використовували різні способи відволіктись від роздумів над проблемами, які згодом виявились продуктивними для породження ідей. І.Ньютон любив прогулянки

у саду, хімік Кекуле й математик Пуанкаре – поїздки в автобусі, математик Остроградський – ігри з дітьми, Бальзак часто знаходив рішення під час вечірок.

Д.С.П.Шуберт (США) провів експеримент, у якому дві групи деякий час розв'язували творчу задачу, потім робилась перерва. В одній групі на 10 хвилин, в іншій – на 20, протягом якої досліджувані займались іншими справами. У групі з перервою на 20 хвилин кількість відповідей значно зросла, а у групі з 10-хвилинною перервою залишилась незмінною, проте зросла якість їх пропозицій. Таким чином, ефективне рішення потребує певного періоду інкубації. Відзначається, що ідеї, висловлені одразу при постановці задачі, менш творчі й оригінальні, ніж висунуті згодом.

Інтуїція відіграє провідну роль при розв'язанні особливо складних задач, що не підлягають логічній обробці, або коли ця обробка недостатня.

4. Особистість науковця

Особистість науковця характеризується специфічними властивостями та їх структурами. Науковець не просто робить відкриття, він ще несе за них відповідальність перед суспільством. Якості особистості науковця вивчали Н.В.Гончаренко, Б.М.Кедров, В.А.Крутецький, О.Н.Лук, Я.О.Пономарьов, Г.Сельє. Найбільш повно охопити властивості творчої особистості покликані відповідні класифікації. Зокрема, київський психолог В.В. Рибалка (1996) запропонував класифікацію 193 якостей, що визначають здібність особистості до природничо-наукової діяльності. Якості розподілено на п'ять груп залежно від їх ролі в організації наукової діяльності: потребнісно-мотиваційні, інформаційно-пізнавальні, цілеутворюючі, результативні, почуттєво-емоційні компоненти. Розглянуто вияв цих груп якостей на таких семи рівнях життєдіяльності особистості:

1. спілкування та міжособистісної взаємодії (здатність до творчого спілкування у літературній формі, до усного спілкування з творчими людьми, до творчого спілкування у колективі, до творчого діалогу);

2. спрямованості (активна природничонаукова гуманістична спрямованість на пошук гармонії, на творчу працю);

3. характеру (цілеспрямованість, рішучість, наполегливість, ініціативність, оригінальність, порядність, інтелігентність, старанність, діловитість);

4. самосвідомості (адекватне самоусвідомлення, здатність до самоаналізу, до самоорганізації, до самовдосконалення);

5. досвіду (здатність до постійного розвитку наукового досвіду, до формування та реалізації творчої життєвої стратегії, до самонавчання);

6. інтелектуально-творчих здібностей, функцій, процесів (уважність, спостережливість; зацікавлене, творче ставлення до дійсності; логічне, оригінальне, нестандартне, стратегічне, системне, теоретичне і практичне мислення; розвинена пам'ять та уява);

7. психофізіологічних якостей (типологічні властивості вищої нервової діяльності – такі, як чутливість, витривалість, рухомість, пластичність розумових процесів, працездатність, емоційність).

Тема 6.10. Психологія педагогічної творчості

План

1. Поняття про педагогічну творчість, її рівні та зміст
2. Педагогічна імпровізація
3. Педагогічне передбачення
4. Педагогічне проектування
5. Управління розвитком педагогічної творчості.

Література

1. Загвязинский В.И. Педагогическое творчество учителя. – М.: Педагогика, 1987.– 159 с.
2. Кан-Калик В.А. Педагогическая деятельность как творческий процесс. – М.: Просвещение, 1977.
3. Сухомлинский В.А. Избр. соч. в 3-х т. – М.: Просвещение, 1981 – Т. 3. – С. 186.
4. Сухомлинський В.А. О воспитании. – М.: Просвещение, 1975. – С. 113.
5. Харькин В.Н. Педагогическая импровизация: теория и методика / Под ред. В.А.Сластенина, Ю.П.Сокольникова. – М.: МИП «НВ Магистр», 1992. – 159 с.
6. Шакуров Р.Х. Творческий рост педагога. – М.: Знание, 1985. – 80 с.

1. Поняття про педагогічну творчість, її рівні та зміст

Педагогічна праця – творча за своєю сутністю, оскільки її змістом є творення (формування, виховання) неповторної, унікальної особистості, що проходить у нестандартних ситуаціях. Творчість охоплює всі ланки професійної діяльності вчителя, виявляється в оригінальному використанні теоретичних знань й практичного досвіду, які вчителю кожен раз доводиться трансформувати у самостійне рішення стосовно актуальної педагогічної ситуації, головними учасниками якої є учні з

неповторними та унікальними властивостями. Не випадково Б.Г.Ананьев зазначав, що меридіан дії педагога проходить через індивідуальність дитини. Творча сутність педагогічної праці зумовлена також її спрямованістю на професійну організацію та моделювання різноманітних видів діяльності: науково-дослідної, акторської, ігрової, трудової тощо. Водночас творчість учителя відбувається з урахуванням певного ряду нормативних вимог, від яких не можна відступати.

Слід розрізнити поняття педагогічної творчості й педагогічної майстерності. Майстер досконало володіє своєю професією, має значний досвід. Натомість творчим може бути і початкуючий учитель, який ще не став майстром. Умовою педагогічної творчості є компетентність учителя, його загальна культура, розвинений інтелект, широта інтересів, ерудиція, суспільна активність, скромність і такт, почуття міри, вміння спілкуватися та інші якості.

Педагогічна творчість передбачає науково обґрунтований вибір кращого серед можливого. Тобто педагогічна творчість має практичний і науковий аспекти. У практичній роботі виявляються такі рівні творчості, як імпровізування, частково-конструктивний та системно-конструктивний (В.І.Загвязинський, 1987).

У процесі творчості виробляються нові норми педагогічної праці, методи, форми, прийоми, системи навчання й виховання. Вона є необхідною умовою *оптимізації* навчально-виховного процесу, що розуміється як вибір (конструювання) системи заходів, що дозволяє отримати найкращі результати праці при мінімумі витрат.

Термін «оптимальний» має значення кращого за трьома параметрами:

- 1) серед кількох варіантів (мета вибору);
- 2) з погляду поставлених вимог (напрямок вибору);
- 3) для конкретних умов (умова вибору).

З багатьох варіантів педагог повинен обрати один, а для цього порівняти й оцінити всі варіанти. Вибір є творчою дією, на успішність якої впливають прогностичні здібності вчителя. Здатність робити вдалий вибір становить сутність *імпровізування*. Вибір оптимального варіанта педагогічного рішення залежить від урахування комплексу конкретних умов, які об'єднуються у три блоки:

- 1) соціально-психологічні особливості учнів та класу;
- 2) індивідуальні особливості особистості вчителя;
- 3) особливості навчальної ситуації.

Якщо жоден з готових варіантів не задовольняє вчителя, то він повинен сконструювати новий. Конструювання власного педагогічного рішення становить вищий щабель творчості, ніж вибір одного з готових варіантів. Це *частково-конструктивний* рівень.

Якщо ж і цей шлях не задовольняє, то вчитель шукає ще більш творче принципово нове рішення, при розробці якого передбачає позитивний педагогічний ефект. Створення принципово нових, вискоєфективних систем навчання, виховання і розвитку школярів становить *системно-конструктивний* рівень педагогічної творчості.

2. Педагогічна імпровізація

Творча діяльність – особливий процес взаємодії стереотипного та імпровізаційного. У професії педагога стереотипи визначаються структурою навчально-виховного процесу, досвідом, програмами, навчальними планами, підручниками, методичними посібниками тощо. Поряд з плануванням діяльності педагог повинен бути готовим до появи непередбачених раптових ситуацій, у яких необхідно швидко прийняти адекватне рішення. У цих випадках повною мірою виявляються імпровізаційні здібності вчителя. В.А.Кан-Калик розглядає педагогічну імпровізацію як компонент суб'єктивно-емоційної сфери вчителя поряд з творчим самопочуттям і мистецтвом спілкування. Імпровізація відбувається у формах різноманітних дій: вербальних (монолог, діалог, репліка), фізичних (погляд, жест, танок, спортивна вправа), словесно-фізичних. Особливо яскраво педагогічна імпровізація виявляється при вирішенні комунікативних задач. Результати педагогічної імпровізації відзначаються новизною, оригінальністю, професійною значущістю; сприяють розвитку, вихованню дітей.

Інтуїтивне рішення відрізняється від планомірної й послідовної логічно обґрунтованої пошукової діяльності такими своїми особливостями:

- перехід від зустрічі з проблемою до її розв'язання є миттєвим;
- продукт творчості з'являється весь одразу, а не поетапно.

Імпровізація являє собою процес, що складається з окремих етапів. Головними серед них є наступні:

- осяяння, інтуїтивне знаходження ідеї, що виникає у нестандартних ситуаціях, або на фоні емоційного підйому;
- інтуїтивно-логічне осмислення ідеї;
- прилюдна реалізація ідеї з інтуїтивно-логічною корекцією (спостережувана частина);
- миттєвий інтуїтивно-логічний аналіз результатів імпровізації (В.М.Харькін, 1992).

У процесі педагогічної імпровізації вчитель спирається на свої загальнокультурні та психолого-педагогічні знання, вміння, навички, спеціальні знання сутності педагогічної імпровізації. Здатність до імпровізування свідчить про творчу домінанту в особистості педагога.

Готовність учителя до педагогічної імпровізації визначається такими його якостями, як:

- знання навчального предмету і методики його викладання, вміння їх використовувати;
- здатність розподіляти й концентрувати увагу;
- розвинена уява та інтуїція;
- творче самопочуття (стан натхнення);
- вміння спілкуватися;
- володіння мовленням і собою;
- вміння перевтілення, миттєвого адекватного аналізу ситуації;
- здатність миттєво приймати рішення, одразу й публічно реалізувати його;
- здатність переходити від експромту до запланованого.

3. Педагогічне передбачення

У творчому конструюванні педагогом майбутнього своїх вихованців необхідно чітко його передбачати. Процес педагогічного передбачення знайшов своє відображення у працях багатьох педагогів. Зокрема, А.С.Макаренко говорив про систему перспективних ліній, В.О.Сухомлинський – про піднесення людини, Л.В.Занков й В.Ф.Шаталов – про важку мету, Ш.О.Амонашвілі – про випереджуючі ігри, С.Н.Лисенкова – про випереджуюченавчання. На їх думку, значення педагогічного передбачення є досить важливим. Воно відіграє такі функції, як:

- спонукання – заради чого діяти (мрія);
- пізнання – наукове передбачення, гіпотеза;
- управління – планування, контроль, корекція.

Передбачення і окремі його складові становлять *серцевину творчої діяльності*, спосіб випереджувального відображення й наступного перетворення людиною дійсності. Передбачення, за В.І. Загвязинським, складається з окремих дій, поширених на більш чи менш тривалі періоди майбутнього: мікропрогнози протягом дня, передбачення завтрашнього, постановка діагнозів та відповідних педагогічних задач, передбачення результатів дій своїх та учнів, планування ситуацій, постановка цілей уроку.

Вчителі здійснюють передбачення на різних *рівнях його обґрунтування*. Емпірично-інтуїтивний рівень відзначається опорою на безпосередній досвід. Дослідно-логічний спирається на аналіз й осмислення досвіду, виділення типових ситуацій як еталонів. Науковий рівень передбачає синтез наукових знань і досвіду, є найбільш точним і дієвим, спостерігається у майстрів. Для його здійснення вчителю необхідно

оволодіти педагогічними законами, ідеями, принципами; сучасними методами навчання, технічними засобами, навичками аналізу педагогічних ситуацій і вміннями педагогічного спілкування.

Педагог працює в умовах неповної, неточної інформації, обмеженості в часі, багатоманітності варіантів рішення. Тому значну роль у всіх складових передбачення відіграє інтуїція, поєднана з логічним обґрунтуванням.

У процесі педагогічного передбачення вчитель враховує комплекс умов, а саме: зміст навчального матеріалу та його особливості (новизна, складність, тип); навчальні можливості школярів; свої можливості, схильності, вподобання; часові обмеження.

Складові передбачення різноманітні, серед них вирізняються цілеутворення, прогнозування, проектування.

У результаті цілеутворення виникає *мета (ціль)* – змодельований результат ще не здійсненої діяльності, представлений у психіці найчастіше образом, уявною моделлю майбутнього результату, а іноді кількісними та якісними його характеристиками, системою понять чи знаків. Мета формується на основі двохпланового відображення дійсності людиною. У внутрішньому плані – це відображення потреб суб'єкта, а у зовнішньому – реальних можливостей об'єктивного світу. Людина діє за внутрішнім планом, порівнюючи між собою виконану дію із запланованою на основі механізму «акцептора дії» (за теорією Бернштейна). Сам по собі образ майбутнього – не мета, а стає нею, якщо набуває спонукальної сили. Значну роль при цьому відіграють уява, мрія.

Прогнозування – елемент передбачення, процес отримання випереджувальної інформації про об'єкт, що спирається на науково обґрунтовані дані та методи і втілюється у прогнозі. Прогнозування буває нормативним, – якщо майбутній стан об'єкта є однозначно заданим (коли температура менше нуля, то вода замерзає), або пошуковим, що становить спробу визначити майбутній стан об'єкта, виходячи з логіки його розвитку (яким буде клімат через 10 років). В останньому випадку прогноз дається як *передрікання* – у формі суджень і оцінок.

Методи прогнозування: моделювання, висування гіпотез, розумовий експеримент, екстраполяція, експертні оцінки.

Моделювання – створення уявних аналогів, що дозволяють отримувати нову інформацію про можливі варіанти здійснення програм і проєктів.

Моделювання у професії педагога має такі етапи:

- побудова інформаційної моделі навчального матеріалу у вигляді логічної схеми, опорних сигналів, чіткого плану вивчення теми;
- інформаційна модель трансформується у модель діяльності – операційну модель. Вона спрямована на подолання проблем учнів, що можуть виникнути при засвоєнні матеріалу (прогалини у знаннях, осо-

близості мислення, пам'яті та інших пізнавальних процесів та мотивів учнів).

– *Розумовий експеримент* полягає у розгляді й оцінці різних варіантів та у виборі оптимального. Вчитель подумки експериментує: передбачає можливі помилки та їх усунення, неефективні дії свої та учнів, підбирає оптимальні засоби. Приблизна схема міркувань вчителя: якщо діти отримають таке-то завдання, то сприймуть його так-то; виникнуть утруднення такі-то; якщо внести певні корективи, то процес зміниться так-то.

Екстраполяція – це поширення певних закономірностей, виявлених у певній ситуації на певному матеріалі, на інші ситуації. При цьому використовується аналогія.

4. Педагогічне проектування

Проектування відбувається на основі цілеутворення й прогнозування. В.О.Сухомлинський (1981) писав: «Якщо уважно вдуматись в нашу роботу – то головною сферою з'єднання теорії і практики є в ній проектування людини».

У педагогічній діяльності проектування включає:

- постановку цілей, відповідно до суспільних вимог;
- визначення відповідних цілям задач у конкретному матеріалі предмету. В задачі повинні бути збалансовані як її доступність, так і складність. Задача синтезує змістову, операційну, мотиваційну сторони діяльності, повинна спиратись на прогнозування потенційних можливостей учня;
- формулювання педагогічних цілей і задач для себе, а потім переформулювання для учнів.

За ознакою поширення на більш чи менш тривалі періоди майбутнього вирізняють змістовно-цільове, організаційно-методичне, оперативне педагогічне проектування.

Змістовно-цільове (стратегічне) проектування передбачає розробку планів уроків для різних класів. Наприклад, для паралельних класів використовується один конспект уроку, а веде його вчитель по-різному. При цьому він орієнтується не на особливості певного класу, а на загальні цілі, нормативний рівень знань учнів й власні можливості (досвід, схильності). Свою мету вчитель залежно від досвіду бачить по-різному. Для початку – це донести до учнів матеріал так, як його викладено у підручниках. Згодом постає мета якнайкраще побудувати матеріал, щоб учні його зрозуміли і засвоїли. Надалі цілі вдосконалюються: диференціювати методику, прищепити інтерес, якнайбільше інтелектуально (естетично, соціально) розвинути учнів. Трансформація базової

моделі уроку відображає цілі педагога, свідчить про розширення його досвіду через самовдосконалення, спілкування з колегами, власні відкриття. Причинами трансформацій уроку можуть бути зміни навчальних планів, програм, накопичення педагогом досвіду, прагнення педагога до професійного самовдосконалення. В останньому випадку спостерігаються особливо творчі й оригінальні рішення. Це прагнення виникає, якщо вчитель усвідомлює недоліки уроку, володіє професійною рефлексією, що спонукає його відповісти, наприклад, на такі питання:

Щоб учитель хотів змінити у побудові уроку, якщо б всі його учні після закінчення школи вступили в університет на факультет, відповідний профілю дисципліни?

Якщо вступили на факультет, не відповідний профілю дисципліни?

Як би змінився урок, якщо врахувати зміни, запропоновані й на перше, й на друге питання?

У змістовно-цільовому передбаченні особливу роль відіграє ідея рішення й задум її втілення. Ідея містить гіпотезу про доцільну логіку і структуру навчального матеріалу, про особливості діяльності школярів, про контакт учителя і учнів. Задум пов'язує ідею з методами її втілення, включає відбір матеріалу, логічну схему і форми його подачі, врахування досвіду учнів як бази засвоєння нового, виявлення, що може учнів захопити, здивувати, привернути увагу. При розробці задуму вчитель повинен бачити ситуацію, як з власного погляду, так і очима учнів.

Організаційно-методичний рівень проектування – це планування того, як здійснити загальний задум у конкретному класі. У сильному класі потрібно менше часу запланувати на розв'язання проблемної ситуації, у слабкому – більше. У класах, де учні гірше організовані, треба передбачити більшу чіткість завдань та поетапний контроль. Це питання добре розроблене у дослідженнях, присвячених оптимізації навчання (Ю.К.Бабанський). При виборі методів учителю доцільно обміркувати, яким з методів – самостійної роботи, пошуковим, дедуктивним – можна організувати роботу учнів на уроці. Чи можна на уроці поєднувати словесні, наочні, практичні методи, які методи стимулювання активності школярів, методи контролю та самоконтролю будуть використані.

Важливо передбачити і доцільний тип навчання, а не тільки окремі методи. Для цього вчителю необхідно проаналізувати зміст навчального матеріалу (фактологічний, логіко-доказовий, емоційно-образний) й підібрати оптимальні типи навчання, а також співвіднести їх із можливостями класу. Нарешті, відкоригувати пропорції проблемних й непроблемних методів з урахуванням обмежень часу.

Оперативне проектування має місце при безпосередньому проведенні уроку. Виникає у відповідь на екстремальну, нестандартну ситуацію під час уроку, в якій потрібно швидко зорієнтуватися й обрати пра-

вільні педагогічні прийоми. Вчитель може використати відпрацьовані, перевірені його досвідом прийоми, або побудувати нові за допомогою педагогічної імпровазації.

5. Управління розвитком педагогічної творчості

Розвиток педагогічної творчості передбачає єдність внутрішніх (психологічних) й зовнішніх (соціальних) умов. Для педагогічної творчості значущими є такі особистісні якості педагога, як педагогічна спостережливість, розподіл уваги, вміння передавати іншим накопичені знання, бачити події очима учня, проникнути у його внутрішній світ, проектувати розвиток його особистості, педагогічний такт (Ф.І.Гоноболін, Н.В.Кузьміна, О.І.Щербаков). Вирізняють також прогностичні вміння вчителя, що включають:

- уміння уявляти процес можливого розвитку педагогічного явища й здійснювати ретроспективний аналіз для виділення можливих закономірностей розвитку педагогічних явищ;
- уміння уявного педагогічного експериментування й формулювання педагогічних гіпотез;
- уміння поширювати педагогічні знання на постійно поповнюваний педагогічний досвід.

Спонуканням до творчості для вчителя є прагнення до найкращих результатів у конкретних умовах. Стимулом творчості є наявність у школі відповідної атмосфери натхнення, інновативності, динамічного розвитку. Значну роль при цьому відіграє ставлення керівництва освітнього закладу до творчості педагогів.

Управління розвитком творчості вчителів передбачає забезпечення у школі наступних умов:

- забезпечення вчителів вільним часом; не відволікати їх на завдання, не пов'язані з навчально-виховним процесом. Як зазначав В.О.Сухомлинський (1975), «вільний час вчителя – це корінь, що живить гілки педагогічної творчості»;
- наявність матеріальної бази (бібліотек, комп'ютеризації, методичних кабінетів);
- морально-психологічні умови в школі (доброзичливі, ділові взаємини між педагогами; підтримка творчості вчителя з боку керівництва, попередження конфліктів). Сприятливий соціально-психологічний клімат обумовлює творчу атмосферу в педагогічному колективі, а творча атмосфера попереджує виникнення негативних взаємин;
- планування керівництвом школи розвитку творчості вчителів. Джерелами планування є аналіз навчально-виховного процесу, вияв-

лення його основних проблем, вивчення особистості кожного вчителя з метою виявлення основних утруднень й творчого потенціалу;

– розробка творчих планів вчителями. Вона не є самоціллю і не слід зобов'язувати до неї всіх вчителів, бо творчість не виникає за наказом й під примусом. Головну роль відіграють методи стимулювання. Особистий творчий план повинен спонукати вчителя до роздумів про свою роботу, до її самоаналізу, а в результаті до самовдосконалення.

Розвитку творчості вчителя сприяють спільні обговорення педагогічних проблем, створення «банку педагогічних ідей», виступи на конференціях, випуски газет та інших інформативних матеріалів про вдалі знахідки вчителів. Щоб вивчити творчі досягнення вчителів, керівництво школи може проводити анкетування.

Психолого-педагогічний аналіз творчих уроків має свої особливості. Його не вдається зробити за заданою схемою. Результативність таких уроків визначається за результатами контрольних робіт, опитувань, за знаннями й вміннями учнів. Аналіз має бути доброзичливим, обґрунтованим, об'єктивним. Не варто робити категоричних висновків, відвідавши один чи кілька уроків. Творчі вчителі особливо потребують до себе індивідуального підходу. Як захвалювання, так і надмірна критика шкодять. Продуктивна установка керівника полягає в прагненні допомогти вчителю, разом з ним розібратись у проблемах і шукати шляхи їх подолання.

Хибною є думка, що до педагогічної творчості здатні лише досвідчені вчителі. Молодий учитель, який не знаходить підтримки своїх творчих починань (можливо, не одразу результативних), надалі взагалі відмовляється від них.

18. Імітування різних видів творчості характерне для такого різновиду творчості, як:
- а) літературна
  - б) ігрова
  - в) технічна
  - г) навчальна
19. Прийняття нових нестандартних рішень стосовно організації діяльності значної кількості людей становить зміст творчості:
- а) побутова
  - б) управлінська
  - в) наукова
  - г) військова
20. Прийняття нестандартних оригінальних рішень стосовно організації сімейного життя, виховання власних дітей становить зміст творчості:
- а) побутова
  - б) управлінська
  - в) наукова
  - г) військова
21. Поняття антиципації запровадив:
- а) В.Вундт
  - б) Г.Еббінгауз
  - в) О.Зельц
  - г) З. Фрейд
22. Візуальне мислення містить у собі поєднання таких видів мислення, як:
- а) образне і предметно-дійове
  - б) продуктивне і логічне
  - в) теоретичне і емпіричне
  - г) образне і абстрактне
23. У психологічному аспекті творчість – це створення нової цінності:
- а) для суспільства
  - б) для суб'єкта
  - в) і для суспільства, і для суб'єкта
24. В.Келлер, К.Кафка, М.Вертегеймер, К.Дункер – представники такої теорії творчості, як:
- а) інтуїтивізм
  - б) концепція бісоціації
  - в) гештальтизм
  - г) асоціативна теорія
25. Автором теорії інтелектуальних операцій був:
- а) О.О.Потебня
  - б) М. Вертегеймер
  - в) О.Зельц
  - г) А.Бергсон
26. Чинникний аналіз інтелекту розробив:
- а) Дж.Б.Гілфорд
  - б) О.М.Леонтьєв
  - в) О.Кюльпе
  - г) А.Бергсон
27. Пояснення відкриття як перетину різних площин досвіду характерне для:
- а) Вюрцбургської школи
  - б) гештальтизму
  - в) асоціативної теорії
  - г) концепції бісоціації
28. Концепцію бісоціації розробив:
- а) О.Зельц
  - б) М.Вертегеймер
  - в) А.Кестлер
  - г) К.Дункер
29. Еврика-процес у концепції бісоціації – це:
- а) перетин різних площин досвіду
  - б) виникнення асоціації
  - в) постановка проблеми
  - г) інтуїція

30. С.Балей, Г.Костельник, Я.Ярема – дослідники психології творчості, які працювали:
- а) у Росії початку ХХ століття
  - б) у Західній Україні початку ХХ ст.
  - в) в Україні радянської доби
  - г) у Радянському Союзі
31. Поняття трансдукції в теорії творчості В.А.Роменця позначає перехід:
- а) із суб'єктивно-психічної системи до матеріально-речової
  - б) від матеріально-речової системи до суб'єктивно-психічної системи
  - в) від одного етапу творчості до іншого
  - г) від об'єктивного до суб'єктивного
32. Дослідження процесу розв'язання школярами творчих задач характерне для такого психолога, як:
- а) В.А.Роменець
  - б) О.О.Потебня
  - в) В.В.Клименко
  - г) В.О.Моляко
33. Для теорії творчості В.В.Клименка характерне зосередження уваги на:
- а) процесі розв'язання задач
  - б) продуктивному мисленні
  - в) моменті розробки задуму
  - г) єдності психічних та моторних компонентів творчості
34. Постановка проблеми мотивів творчості характерна для праць:
- а) біхевіористів
  - б) гештальтистів
  - в) Вюрцбурзької школи
  - г) фрейдизму
35. Пояснення появи нових ідей через поєднання відомих характерне для:
- а) інтуїтивізму
  - б) теорії інтелектуальних операцій
  - в) асоціативної теорії
  - г) гештальтизму
36. Пояснення розв'язання творчої задачі як подолання суперечності в її структурі характерне для:
- а) асоціативної теорії
  - б) гештальтпсихології
  - в) психоаналізу
  - г) інтуїтивізму
37. Метод спроб і помилок у розв'язанні творчих задач вважали основним:
- а) у Вюрцбурзькій школі
  - б) А.Бергсон
  - в) О.О.Потебня
  - г) у біхевіоризмі
38. Трактування процесу розв'язання творчої задачі як послідовності актуальних навичок характерне для:
- а) теорії інтелектуальних операцій
  - б) Вюрцбурзької школи
  - в) гештальтизму
  - г) біхевіоризму
39. Вчинок у теорії творчості В.А.Роменця – це:
- а) виявлення ставлення до інших людей
  - б) смілива поведінка
  - в) звичайний вольовий акт
  - г) перехід між теоретичною та практичною сторонами поведінки

40. Принцип, за яким побудовані кібернетичні моделі творчості:
- а) спроби і помилки
  - б) висування здогадки
  - в) інсайт
  - г) інтуїція
41. Стереотипність мислення належить до таких бар'єрів творчості, як:
- а) соціальні
  - б) історичні
  - в) функціонально-мислительні
  - г) гносеологічні
42. Емоційний стан стурбованості, занепокоєння, виражений фразою «щось не так» характерний для етапу процесу творчості:
- а) перевірки гіпотези
  - б) формулювання результату
  - в) виникнення здогадки
  - г) постановки задачі
43. Заміна однієї з частин приладу новою з потрібними функціями, становить зміст такої тактики розв'язання задач, як:
- а) гіперболізація
  - б) екстраполяція
  - в) дублювання
  - г) інтерполяція
44. Додавання нового елементу до механізму, зовнішня побудова становить зміст такої тактики розв'язання задач:
- а) гіперболізація
  - б) екстраполяція
  - в) дублювання
  - г) інтерполяція
45. Використання у новому пристрої вже відомої деталі, вузла чи функції становить зміст такої тактики розв'язання задач, як:
- а) гіперболізація
  - б) екстраполяція
  - в) дублювання
  - г) інтерполяція
46. Знаходження нового пристрою, способу, речовини є продуктом творчості, який називають:
- а) відкриттям
  - б) винаходом
  - в) знахідкою
  - г) розробка
47. Створення раніше не існуючого об'єкту називають:
- а) відкриттям
  - б) знахідкою
  - в) конструкторською розробкою
  - г) винаходом
48. Про який засіб творчості говорив І.М.Сеченов «небували в житті поєднання минулих вражень»:
- а) інтелектуальне бачення
  - б) аналогія
  - в) комбінування
  - г) інверсія
49. Вставте пропущене слово.
Експериментування з ... замінює дії з відсутнім через певні причини предметом, що слугує її об'єктом.
- а) макетом
  - б) приладом
  - в) моделлю
  - г) схемою
50. Вставте пропущене слово.
У книзі «Еволюція фізики» А.Ейнштейн та Л.Інфельд показують, що весь розвиток фізики, її найвидатніші відкриття, у тому числі і теорія відносності, і квантова механіка, були зроблені з допомогою ...

- а) інтелектуального бачення
б) моделювання
- в) розумового експерименту
г) візуального мислення
51. Вставте пропущене слово.
Для ... мислення характерним способом унаочнення є моделі, які називають «вторинною» наочністю, бо вони не є безпосередньою копією реальних предметів, а фіксують саму сутність явищ.
- а) інверсивного
б) візуального
- в) продуктивного
г) теоретичного
52. В.О.Моляко висунув гіпотезу, що психологічним механізмом інтуїтивного мислення є:
- а) інсайт
б) аналогія
- г) інкубація
г) здогадка
53. Про яку особливість продуктивного мислення йдеться у працях Галілея «Діалог про дві найважливіші системи світу» (1632), «Бесіди і математичні доведення» (1638) та Дж. Бруно «Діалоги»?
- а) гнучкість та оригінальність
б) критичність
- в) поєднання логіки та інтуїції
г) діалогічність
54. Спрямування зусиль особистості на пошук якомога більшої кількості способів розв'язання має місце у мисленні:
- а) теоретичному
б) практичному
- в) конвергентному
г) дивергентному
55. Здатність людини змінити хід своїх міркувань на інший напрям, часто на прямо протилежний, зруйнувати звичні орієнтири розв'язання і спробувати знайти та використати інші становить прояви такої властивості продуктивного мислення, як:
- а) діалогічність
б) конвергентність
- в) оригінальність
г) інверсивність
56. Прикладом якого рівня інверсивного мислення є конструювання рукавиці для фарбування труб, до долоні та великого пальця якої пришите хутро:
- а) з'єднання
б) суміщення
- в) заміщення
г) обернення
57. Прикладом якого рівня інверсивного мислення є конструювання чотирьохголового гайкового ключа (об'єднанням двох гайкових ключів):
- а) з'єднання
б) суміщення
- в) заміщення
г) обернення
58. Метод розв'язання творчих задач А.Осборна, Д.Пойї, Р.П.Кроуфорда називають:
- а) гірлянд асоціацій
б) Морфологічний аналіз
- в) КАРУС
г) контрольних питань

59. Еврилогія – це наука про:
- а) відкриття
  - б) процес розв'язання творчих задач
  - в) продукти творчості
  - г) методи і методики розв'язання винахідницьких задач
60. Використання спеціально підготовлених творчих груп характерне для:
- а) мозкової атаки
  - б) брейн стормінгу
  - в) синектики
  - г) методики АРИЗ
61. Автор алгоритму розв'язання винахідницьких задач:
- а) Г.С.Альтшуллер
  - б) Ф.Цвіккі
  - в) О.Зельц
  - г) Дж. Пойа
62. Автор методики КАРУС:
- а) Я.О.Пономарьов
  - б) В.О.Моляко
  - в) Ф. Цвіккі
  - г) А.Осборн
63. Здатність особистості, що характеризує міру можливостей людини ставити й вирішувати нові завдання у сфері власної суспільно значущої діяльності, називають:
- а) інтелектуальним потенціалом
  - б) духовним потенціалом
  - в) спрямованістю особистості
  - г) творчим потенціалом
64. Мотивація творчості характеризується як:
- а) переважно внутрішня
  - б) переважно зовнішня
  - в) внутрішня і зовнішня однаковою мірою
65. М.Чиксентмихалі назвав «потокком»:
- а) мотивацію творчості
  - б) пізнавальні мотиви
  - в) внутрішню мотивацію
  - г) зовнішню мотивацію
66. Питання життєтворчості розроблялись К.А.Абульхановою-Славською у концепції:
- а) стратегії життя
  - б) теорії особистості як суб'єкта життя
  - в) тематичної структуралізації життя
  - г) концепції саморозвитку особистості
67. Питання життєтворчості розроблялись Г.С.Костюком у концепції:
- а) теми буття
  - б) життєвих прагнень
  - в) концепції саморозвитку особистості
  - г) життєвої програми особистості
  - д) стратегії життя.
68. Питання життєтворчості розроблялись Л.В.Сохань, І.О.Мартинюк, Н.І.Соболевою у концепції:
- а) особистості як суб'єкта життя
  - б) теми буття
  - в) саморозвитку особистості
  - г) життєвої програми особистості
  - д) стратегії життя.

69. Для досліджень В.В. Давидова характерний підхід до онтогенетичного розвитку творчості:
а) як самоактуалізації особистості	в) як удосконалення здатності
б) як становлення особистості у процесі розвитку її творчих можливостей і уяви	до постановки питань і проблем
	г) як інтелектуалізації пізнавальних процесів
70. Для досліджень В.А.Роменця характерний підхід до онтогенетичного розвитку творчості особистості:
-		
--	--
а) як самоактуалізації	
б) як становлення у процесі розвитку її творчих можливостей і уяви	
в) як зростання здатності до вчинку	
г) як відображення закономірностей числового ряду Фібоначчі	
71. Антоніо Менегетті – основоположник:
а) акмеології	в) онтології
б) онтопсихології	г) геронтопсихології
72. Періоди найвищих життєвих досягнень особистості вивчає:
а) акмеологія	в) геронтопсихологія
б) психологія дорослого віку	г) онтопсихологія
73. Інтуїція, уява, вигадка, передбачення, широта знань – це такі ознаки геніальності, які називають:
а) перцептивними	в) характерологічними
б) інтелектуальними	г) вольовими
74. Я.О.Пономарьов вважає головною здібністю, що забезпечує інтуїтивне рішення:
а) смак до тимчасового безладу, хаосу	
б)) внутрішній план дій	
в) прагнення до духовного росту	
г) здатність долати розумові бар'єри та обмеження	
75. Мотиви творчості як результат сублімації сексуальних спонукань трактують у:
а) біхевіоризмі	в) екзистенціалізмі
б) гештальтизмі	г) фрейдизмі
76. Мотиви творчості як прояв потреби у самовираженні трактують у:
а) гуманістичній психології	в) радянській психології
б) гештальтизмі	г) фрейдизмі
77. Які особистісні чинники визначили розвиток здібностей у такому випадку?

Народна художниця України Катерина Білокур народилась у селі на Полтавщині. Односельці не підтримали бажання маленької дівчинки малювати. Родичі сварили за витрати паперу і часу, так потрібного на роботу у господарстві. Зрозуміло, що вона не мала можли-

вості купити пензлі, фарби. Все це художниця виготовляла з природного матеріалу. Тільки наприкінці життя вона отримала певне визнання. Згодом її картини з розкішними квітами, фруктами, овочами прославили на весь світ красу української природи.

- а) цілеспрямованість, наполегливість
 б) працелюбність і працездатність
- в) зв'язок діяльності з сенсом життя
 г) прагнення до самовдосконалення
78. В онтогенезі першою з'являється і переважає спочатку функція пиянть:
- а) регуляторна
 б) рефлексивна
- в) комунікативна
 г) пізнавальна
79. Л.С.Виготський вважав, що найважливіший (сензитивний) вік для розвитку уяви, а відтак і для закладання основ творчості:
- а) дошкільний
 б) молодший шкільний
- в) підлітковий
 г) ранній
80. Першим проявом творчості дитини є:
- а) розробка сюжету гри
 б) відхилення дій дитини від зразків дорослого, її самостійні ігрові дії
 в) підбір заміників для гри
 г) конструювання іграшок, виробів з природного матеріалу
81. Можливість створення перших завершених продуктів творчості виникає у дитини завдяки розвитку:
- а) пам'яті
 б) уваги
- в) довільної уяви
 г) творчої уяви
82. Здатність побудови уявної ситуації та плану реалізації задуму виникає у:
- а) 5-6 років
 б) 6-7 років
- в) 8-9 років
 г) 10 років
83. Здатність до побудови уявної ситуації у порівнянні з уявленням предмету виникає в онтогенезі:
- а) раніше
 б) пізніше
- в) одночасно
 г) іноді раніше, іноді – пізніше
84. Здатність до побудови плану реалізації задуму у порівнянні із задумом виникає в онтогенезі:
- а) раніше
 б) пізніше
- в) одночасно
 г) іноді раніше, іноді – пізніше
85. Авторитарне ставлення до дитини, гіперопіка, емоційна холодність та байдужість дорослих:
- а) знижують ініціативу дитини
 б) не впливають на розвиток творчості
- в) поліпшують розвиток творчості
 г) сприяють розвитку пошукової мотивації

86. Наявність матеріалів для творчості і можливості будь-коли діяти з ними становить такі умови творчості дитини, як:
- а) фізичні
  - б) соціально-емоційні
  - в) психологічні
  - г) інтелектуальні
87. Створення дорослим атмосфери безпеки, впевненості, коли дитина знає, що її творчі здобутки не викликатимуть негативної оцінки дорослого становить такі умови творчості дитини, як:
- а) фізичні
  - б) соціально-емоційні
  - в) психологічні
  - г) інтелектуальні
88. Розв'язання творчих задач становить такі умови творчості дитини, як:
- а) фізичні
  - б) соціально-емоційні
  - в) психологічні
  - г) інтелектуальні
89. Формування у дитини почуття внутрішньої свободи, розкृतості, підтримка інтересу до втілення власних можливостей внаслідок захоплення дорослим її творчих починань дитини становить такі умови творчості дитини, як:
- а) фізичні
  - б) соціально-емоційні
  - в) психологічні
  - г) інтелектуальні
90. Вирішальний вплив на зниження творчої продуктивності науковця має:
- а) загальне старіння організму
  - б) соціальні чинники (зміни структури та статусу особистості, стандарти суспільства у ставленні до людей різного віку)
  - в) реорганізація структури інтелекту (стереотипність мислення, зниження пам'яті, продуктивності уваги)
  - г) структурні та функціональні зміни ЦНС
91. Створення принципово нових, високоефективних систем навчання, виховання та розвитку школярів становить такий рівень педагогічної творчості, як:
- а) імпровізаційний
  - б) частково-конструктивний
  - в) системно-конструктивний
  - г) частково-імпровізаційний
92. Удосконалення в межах традиційних форм, методів, прийомів навчання та виховання школярів становить такий рівень педагогічної творчості:
- а) імпровізаційний
  - б) частково-конструктивний
  - в) системно-конструктивний
  - г) частково-імпровізаційний
93. Розробка нових методів, форм, прийомів, засобів навчання та виховання школярів становить такий рівень педагогічної творчості, як:
- а) імпровізаційний
  - б) частково-конструктивний
  - в) системно-конструктивний
  - г) частково-імпровізаційний

94. Виберіть правильне твердження:
- а) адміністрація школи не може впливати на розвиток творчості вчителів
  - б) творчість педагога – це його особиста справа
  - в) адміністрація школи повинна створювати умови для педагогічної творчості вчителів
95. Постановка проблеми мотивів творчості характерна для праць:
- а) біхевіористів
  - б) гештальтистів
  - в) О. Зельца
  - г) фрейдизму
96. З наступних значень поняття оптимального розкриває:
- 1) *кращий із кількох варіантів (мета вибору);*
  - 2) *кращий з точки зору поставлених вимог (напрям вибору);*
  - 3) *кращий для конкретних умов (умова вибору).*
- а) перше і третє
- б) перше і друге
- в) третє і друге
- г) перше, друге і третє
97. Поняття педагогічного передбачення виражене А.С. Макаренко терміном:
- а) піднесення людини
  - б) система перспективних ліній
  - в) важка мета
  - г) випереджуючі ігри та навчання
98. Поняття педагогічного передбачення виражене Ш.О.Амонашвілі терміном:
- а) піднесення людини
  - б) система перспективних ліній
  - в) важка мета
  - г) випереджуючі ігри та навчання
99. Поняття педагогічного передбачення виражене Л.В.Занковим і В.Ф.Шаталовим терміном:
- а) піднесення людини
  - б) система перспективних ліній
  - в) важка мета
  - г) випереджуючі ігри та навчання
100. Поняття педагогічного передбачення виражене С.Н.Лисенковою терміном:
- а) піднесення людини
  - б) система перспективних ліній
  - в) важка мета
  - г) випереджуючі ігри та навчання
101. Поняття педагогічного передбачення виражене В.О.Сухомлинським терміном:
- а) піднесення людини
  - б) система перспективних ліній
  - в) важка мета
  - г) випереджуючі ігри та навчання

102. Вставте пропущене слово: « ... , за Загвязінським В.І., складається з окремих дій: мікропрогнози протягом дня, передбачення завтрашнього, постановка діагнозів та відповідних педагогічних задач, передбачення результатів дій своїх та учнів, планування ситуацій, постановка цілей уроку».

103. Мета, прогноз, передрікання, моделювання, проектування – це: А) Продукти уяви; Б) Продукти передбачення; В) Умова діяльності; Г) Компоненти діяльності.

104. Моделювання, висування гіпотез, мислений експеримент, екстраполяція, експертні оцінки – це: А) Результати передбачення; Б) Продукти уяви; В) Методи прогнозування; Г) Розумові дії.

105. Які особистісні чинники визначили розвиток здібностей у такому випадку?

П. Чайковський писав: «Весь секрет у тому, що я працюю щоденно і акуратно», що натхнення не любить лінкуватих. Едісон працював по шістнадцять і більше годин на добу. Бувало, спав всього по дві години. Вважав, що геніальність є результатом дев'яности дев'яти відсотків поту та одного відсотку таланту.

а) цілеспрямованість, наполегливість	в) зв'язок діяльності з сенсом життя
б) працелюбність і працездатність	г) прагнення до самовдосконалення

106. Вік, коли у дитини, за даними Л.М.Галігузової, з'являються творчі елементи.

а) дошкільний	в) другий рік життя
б) молодший шкільний	г) четвертий рік життя

107. Перші прояви уяви дитини носять:

а) пасивний характер	в) творчий характер
б) репродуктивний характер	г) активний характер

108. Методи «творчої бесіди» та «методично побудованої бесіди» у дослідженні творчості вперше використав:

а) Л.С.Виготський	в) П.М.Якобсон
б) Г.С.Костюк	г) В.А.Роменець

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

1. **Абстрагування** – операція мислення, що полягає у виділенні суттєвих властивостей та зв'язків предметів при відволіканні від несуттєвих.

2. **Аглотинація** – спосіб утворення образів уяви, що передбачає неіснуюче у реальності поєднання елементів різних вражень.

3. **Агресія** – сильне афективне переживання гніву, люті, намагання причинити біль, неприємність своєму супротивникові.

4. **Адаптація (органів чуття)** – зміна чутливості під впливом зовнішніх подразників.

5. **Атрибуція відповідальності** – явище міжособистісних відносин, що передбачає покладання відповідальності за результат діяльності.

6. **Активність** – а) як ознака психіки – всезагальна характеристика істот, власне динаміка живих істот як джерело підтримки ними життєво значущих зв'язків з оточуючим світом; б) як властивість темпераменту – визначається силою, з якою людина впливає на ситуацію і долає перешкоди на шляху до поставленої мети.

7. **Акцентуація(характеру)** – індивідуально-типологічна особливість характеру, що полягає у надмірній вираженості, загостреності окремих рис характеру.

8. **Акцентування** – прийом утворення образів уяви, що полягає у перебільшенні окремих частин образу уяви з метою викликати до них увагу.

9. **Алегорія** – прийом створення образів уяви, що полягає у наданні образу уяви переносного значення.

10. **Амбівалентність** – явище емоційної сфери особистості, що полягає у поєднанні у складному почутті елементів полярних переживань.

11. **Аналіз** – операція мислення, що полягає у виділенні в об'єктах елементів, властивостей, зв'язків, поділі предмету на частини.

12. **Аналізатор** – частина рефлекторного кільця без відцентрових ділянок.

13. **Аналогія** – а) як прийом утворення образів уяви – процес моделювання нових образів на основі їх подібності з реально існуючими; б) як операція мислення – визначення суттєвої подібності у ході співвіднесення структур, функцій, принципів та перенесення цих ознак у нове рішення..

14. **Асоціація** – механізм пам'яті, що полягає у встановленні нейрофізіологічних зв'язків між елементами досвіду особистості.

15. **Асоціація за контрастом** – різновид асоціації, в якій нейрофізіологічні зв'язки виникають між елементами досвіду з протилежними ознаками.

16. **Асоціація за подібністю** – різновид асоціації, в якій нейрофізіологічні зв'язки виникають між елементами досвіду, схожими між собою за певними ознаками.

17. **Асоціації за змістом** – різновид асоціації, в якій нейрофізіологічні зв'язки виникають на основі визначення між елементами досвіду співвідношень типу «причина і наслідок», «рід і вид», «ціле і частина».

18. **Асоціація за суміжністю** – різновид асоціації, в якій нейрофізіологічні зв'язки виникають між елементами досвіду, сприйнятими послідовно (суміжність у часі) або одночасно в одному просторі (суміжність у просторі).

19. **Атрибуція каузальна** – пояснення людиною причин (мотивів) вчинків інших людей.

20. **Афект** — форма переживання емоцій, ознаками якої є швидке виникнення, бурхливий та короткочасний перебіг, супроводження порушеннями свідомості, втратою самоконтролю. Викликаються гострими життєвими ситуаціями. Схильність до афектів свідчить про невихованість, невміння володіти собою.

21. **Безвілля** – негативна якість волі особистості, що характеризується зниженням загальної активності людини, безініціативністю, неспроможністю докладати зусилля, доводити справи до кінця, легким відволіканням з дріб'язкових приводів, непослідовністю, невпевненістю, конформністю та навіюваністю (легко підпадають під вплив оточуючих людей).

22. **Витримка і самовладання** – вольові якості, що передбачають уміння особи примусити себе виконувати розумне рішення, незалежно від перешкод, підпорядковувати свою поведінку інтересам досягнення мети, не відволікатись на сторонні справи.

23. **Відволікання** – мимовільне переміщення уваги, що не має прямого позитивного значення для діяльності.

24. **Відчуттів предметність** – властивість відчуттів, що передбачає віднесення інформації про навколишнє до самих об'єктів, що є її джерелом.

25. **Відчуттів тривалість** – це часова характеристика відчуттів, що залежить від тривалості дії подразника та його інтенсивності.

26. **Відчуття** – елементарний психічний процес, що полягає у відображенні людиною окремих властивостей предметів та явищ оточуючого, а також станів внутрішніх органів при безпосередньому впливі подразників на органи чуттів.

27. **Відчуття екстероцептивні** – різновид відчуттів, ознаками яких є розташування відповідних органів чуттів на поверхні тіла, які відображають подразники зовнішнього світу. Серед них контактні – ті, які

виникають при прямому контакті рецептора із подразником (дотик, смак), дистантні – подразник на відстані від рецептора (зір, слух).

28. **Відчуття зовнішньо-внутрішні** – різновид відчуттів, ознаками яких є співвіднесення людиною інформації, яка надходить як на екстеро-, так і на інтеро- рецептори (смакові, температурні).

29. **Відчуття інтенсивність** – це кількісна характеристика відчуттів, що визначається і силою подразника, і станом рецептора.

30. **Відчуття інтероцептивні** – різновид відчуттів, ознаками яких є розташування рецепторів у внутрішніх органах, що відображають їх стан (самопочуття, голод, спрага).

31. **Відчуття пропріоцептивні** – різновид відчуттів, ознаками яких є розташування рецепторів у м'язах та зв'язках, що приймають інформацію про рухи і розташування тіла.

32. **Властивість психічна** – система усталених, фіксованих і повторюваних ознак психічного факту (якості характеру, темпераменту, здібностей).

33. **Воля** – психічний процес свідомої та цілеспрямованої регуляції людиною своєї діяльності та поведінки з метою досягнення поставлених цілей.

34. **Впізнання** — різновид відтворення, що передбачає згадування індивідом об'єкту при повторному його сприйманні.

35. **Вчинок** – різновид вольової дії, що спрямована на досягнення суспільно значущої мети, становить акт моральної поведінки, регульованій певними етичними нормами.

36. **Геніальність** — найвищий рівень здібностей, проявом яких є відкриття особистістю нових напрямків, шляхів в галузі наукових досліджень, техніки, мистецтва.

37. **Гіперболізація** – процес утворення образів уяви, що передбачає перебільшення або зменшення об'єктів.

38. **Гра** — вид діяльності, спонукуваний потребою особистості в активності, ціллю якої виступаєсам процес діяльності, а не предметний результат; джерелом якої слугує наслідування і досвід.

39. **Група антиреферентна** – соціальна група, норми якої людина засуджує та у своїй поведінці чинить протилежно.

40. **Група велика** – кількісно обмежена спільність людей, виділена за певними соціальними ознаками (клас, нація, прошарок), або, реальна, значна за розмірами та складноорганізована спільність людей, поєднана спільною діяльністю (певна організація).

41. **Група мала** – невелика за чисельністю спільність (30-40 осіб), в якій індивіди безпосередньо контактують між собою, об'єднані спільною метою та завданнями, що є передумовою їх взаємодії, взаємовпли-

ву, спільних норм, процесів та інтересів, міжособистісних відносин і тривалості їх існування.

42. **Група неформальна** – різновид соціальної групи, які виникає за ініціативою самих учасників, на основі їх симпатій.

43. **Група нереферентна** – соціальна група, яка не має впливу на особистість.

44. **Група реальна** – дійсні об'єднання людей, що контактують між собою.

45. **Група референтна** – соціальна група, що є зразковою для даної людини, яка намагається відповідати її нормам.

46. **Група соціальна** – будь-які більш чи менш стійкі об'єднання людей.

47. **Група умовна** – об'єднання людей, створені уявою дослідника з метою їх аналізу.

48. **Група формальна (офіційна)** – групи, виникнення та існування яких регулюється офіційними документами (шкільний клас, робітники підприємства).

49. **Депресія** – психічний стан протилежний агресії, що виявляється у відчаї, у важкому переживанні безнадійності.

50. **Детермінація мислення** – це система причин, що зумовлюють ті чи інші мислительні дії та їх послідовність.

51. **Детермінізму принцип** – принцип дослідження психіки, за яким реагування людини на зовнішні впливи залежить не тільки від характеристик цього впливу, а й від особливостей психіки людини (інтересів, досвіду, освіченості, знань тощо): «зовнішні причини діють через внутрішні умови» (С.Л.Рубінштейн).

52. **Дії розумові** – система інтелектуальних операцій людини, спрямованих на виявлення ознак предметів, які безпосередньо не сприймаються.

53. **Діяльність** – це внутрішня (психічна) і зовнішня (фізична) активність людини, що регулюється усвідомленою метою.

54. **Діяльність мнемічна** – система складних за структурою психічних процесів, керованих мнемічною метою, що формується у людини на основі вроджених, біологічних форм пам'яті.

55. **Дія** – відносно закінчений елемент діяльності, спрямований на розв'язання однієї поточної задачі.

56. **Дозрівання** – прояв онтогенезу, визначений генотипом, що полягає у послідовному становленні всіх систем організму.

57. **Доповнення** – процес утворення образів уяви, що передбачає незвичайне поєднання образу реально існуючого предмету з елементами інших предметів.

58. **Експеримент психологічний** – один з основних дослідницьких методів психології, специфіка якого полягає у спеціальному створенні умов, за яких виникають очікувані психічні процеси, акти поведінки людини, у повторенні їх для перевірки істинності експериментальних висновків, у зміні цих умов з метою виявлення їх впливу на перебіг досліджуваних процесів.

59. **Екстеріоризація** — процес переходу внутрішньої сторони діяльності (внутрішніх дій) у зовнішню (зовнішні дії); відбувається при здійсненні планів.

60. **Екстраверсія** – властивість особистості, що свідчить про її спрямованість на довколишні об'єкти, ситуації, події.

61. **Емоцій інтенсивність** – це силова характеристика почуттів.

62. **Емоцій полярність** – явище емоційної сфери особистості, що передбачає утворення антонімічних пар у структурі переживань.

63. **Емоцій тривалість** – характеристика стійкості емоцій, періоду їх незмінності в часі.

64. **Емоцій якість (модальність)** – конкретний зміст переживання.

65. **Емоції** – психічне відображення у формі безпосереднього пристрастного переживання життєвого сенсу явищ та ситуацій, зумовленого відношенням їх об'єктивних властивостей до потреб суб'єкта.

66. **Емоційний тон** – це найпростіша форма емоцій, яка має вигляд невиразних переживань, що супроводжують життєво важливі впливи смакового, температурного, больового та іншого характеру; відображає єдність емоцій та відчуттів.

67. **Емпатія** – один з механізмів взаєморозуміння, що полягає в емоційному відгукові на переживання іншої людини (співчуття, співпереживання).

68. **Еталони сенсорні** – психічні образи, що містять уявлення про чуттєво сприймані властивості об'єктів; формуються у дитини з трьох років.

69. **Ефект новизни** – явище у міжособистісному сприйманні, яке означає, що стосовно знайомої людини найбільшу вагу при її оцінці має нова інформація про неї.

70. **Ефект ореолу** – явище у міжособистісному сприйманні, яке передбачає вплив загального враження про людину на сприймання і оцінку її конкретних вчинків.

71. **Ефект першого враження** – явище у міжособистісному сприйманні, яке означає, що для оцінки незнайомої людини найбільш значущою є первинна інформація про неї.

72. **Єдність функціонально-рольових очікувань** – явище міжособистісних відносин, що полягає в узгодженні уявлень учасників соціа-

льної групи про те, що і в якій послідовності повинен робити кожен її член; характерна для колективу.

73. **Задатки** — природна основа здібностей, ще нерозвинених, яка виявляється при перших спробах людини зайнятися діяльністю.

74. **Збудливість емоційна** – властивість темпераменту, що вказує на швидкість виникнення і перебігу емоцій.

75. **Здібності** – система властивостей особистості, що відповідає вимогам діяльності та забезпечує високі досягнення в ній.

76. **Здібностізагальні** – охоплюють властивості особистості, які відповідають вимогам багатьох видів діяльності.

77. **Здібності репродуктивні** – різновид здібностей, які виявляються в успішності оволодіння знаннями, навичками, вміннями.

78. **Здібності сенсорні** — різновид здібностей, які пов'язані із сприйняттям людиною предметів та їх якостей, що складають основу розумового розвитку; інтенсивно формуються з 3-4 років.

79. **Здібності спеціальні** – різновид здібностей, які відповідають вимогам окремої діяльності.

80. **Здібності творчі** — різновид здібностей людини, пов'язаний з уявою, які дозволяють знаходити оригінальні способи і засоби рішення задач, створити задум гри або малюнка.

81. **Ідеал** – форма прагнення особистості, що відображає її потребу діяти у відповідності зі зразком, обраним для наслідування.

82. **Ідентифікація** – один з механізмів взаєморозуміння, що полягає в уподібненні себе іншій людині, у здатності розкрити її точку зору.

83. **Ідентифікаціяколективістська** – явище міжособистісних відносин, що передбачає ставлення особи до інших як до себе і до себе як до інших.

84. **Індивід** — це окремий представник виду живих істот, якому властиві і загальні, і часткові, і неповторні якості. Загальні якості характеризують усіх людей без винятку, часткові – притаманні окремим групам людей (професійним, віковим, релігійним, національним тощо), неповторні якості унікальні і одиничні, наявні тільки у певної людини.

85. **Індетермінізм** – позиція, протилежна до принципу детермінізму, стверджує замкнений характер психіки, її повну незалежність від зовнішніх умов, заперечуючи, що можна дізнатися про внутрішній світ людини за її поведінкою; єдино можливим методом при цьому проголошується самоспостереження або інтроспекція.

86. **Індивідуальність** – це сукупність особливостей, що відрізняють одну людину від інших. Цей термін відображає неповторні риси людини. Серед яких є і біологічно обумовлені особливості організму, і соціально обумовлені риси характеру.

87. **Інстинкт** – це система безумовних рефлексів, вроджена видова поведінка тварини.

88. **Інтеріоризація** – процес переходу від зовнішньої до внутрішньої сторони діяльності, яскраво проявляється у діяльності учіння.

89. **Інтерес** – усвідомлюваний людиною мотив, що є емоційним проявом пізнавальних потреб та виявляється у бажанні більше дізнатися про об'єкт інтересу, глибше зрозуміти його. Задоволення інтересу не веде до зникнення потреби, а навпаки – до її посилення, тому його називають ненасичуваним мотивом.

90. **Інтроверсія** – властивість особистості, що свідчить про її зосередження на власному внутрішньому світі.

91. **Класифікація** – операція мислення, що полягає у мисленому роз'єднанні і наступному об'єднанні предметів, явищ, подій у групи і підгрупи за певними ознаками.

92. **Колектив** – це група об'єднаних спільними цілями і задачами людей, що досягла в процесі соціально-цінної спільної діяльності високого рівня розвитку (Петровський А.В.).

93. **Конкретизація** – операція мислення, що полягає в застосуванні узагальненого знання до конкретного окремого випадку.

94. **Константність** – властивість сприймання, що полягає у відносній постійності образу сприйнятого при змінах умов сприймання.

95. **Латералізація** – принцип роботи головного мозку, що означає провідну роль лівої півкулі; існує тільки у людини і пов'язана з виділенням ведучої правої руки.

96. **Латентний період** – час від моменту впливу на рецептор до виникнення відчуття.

97. **Лінгвістика** – наука, що вивчає закони функціонування і розвитку мовної системи як загальнолюдського явища.

98. **Методи діагностичні (тести)** – група методів психологічного дослідження, що використовуються для з'ясування того, наскільки психічні якості людини відповідають раніше виявленим нормам та стандартам.

99. **Метод лонгітюдний** – один з двох основних способів організації психологічного дослідження (другий спосіб – поперечних зрізів), поширений у віковій психології, що передбачає дослідження динаміки певного психічного явища у одних і тих же конкретних людей або їх груп протягом тривалого часу (кількох років).

100. **Метод порівняльний (вікових або поперечних зрізів)** – один з двох основних способів організації психологічного дослідження, що передбачає одночасне вивчення певного психічного явища у різних вікових груп з метою виявлення його динаміки.

101. **Методи інформаційні** – група методів психологічного дослідження, в результаті яких отримують нові знання; основними з них виступають спостереження та експеримент.

102. **Методи психології допоміжні** – група методів психологічного дослідження (анкета, бесіда, інтерв'ю, самоспостереження), які самі по собі не відзначаються достатньою об'єктивністю та використовуються на доповнення до спостереження та експерименту.

103. **Методи психологічного дослідження** – певні шляхи збору наукових психологічних фактів, які відображають специфіку психічних фактів або явищ і слугують предметом теоретичного аналізу.

104. **Мислення** – це процес пізнавальної діяльності людини, що характеризується узагальненим і опосередкованим відображенням дійсності.

105. **Мислення глибина** – властивість мислення особистості, яка полягає в умінні проникати в сутність складних питань; розкривати причини явищ, приховані за зовнішніми ознаками; передбачати можливі наслідки подій та процесів.

106. **Мислення гнучкість** – властивість мислення особистості, яка полягає в умінні швидко орієнтуватись на зміни ситуації; у готовності переключатися з одного способу розв'язання завдання на інші, використовувати варіативні шляхи розв'язання.

107. **Мислення швидкість, кмітливість** – властивість мислення особистості, яка передбачає здатність швидко розібратися в складній ситуації, прийняти правильне рішення.

108. **Мислення критичність та самостійність** – властивість мислення особистості, яка полягає у здатності об'єктивно оцінювати позитивні та негативні аспекти явища, не покладаючись на думку інших людей.

109. **Мислення послідовність** – властивість мислення особистості, яка полягає у вмінні дотримуватись наступності у міркуваннях, досягати їх відповідності плану, уникати логічних помилок.

110. **Мислення широта** – властивість мислення особистості, яка полягає у здатності охопити широке коло питань, у творчому мисленні в різних галузях знання та практики.

111. **Мова** – це система знаків, що слугує засобом людського спілкування і діяльності мислення, способом вираження самосвідомості, передачі від покоління до покоління і зберігання інформації.

112. **Мовлення** – це форма спілкування за допомогою мови, що склалась історично в процесі матеріальної перетворюючої діяльності людей.

113. **Мотивація** – система усіх видів спонукань особистості (потреби, мотиви, інтереси, цілі, установки, ідеали), які регулюють поведінку і діяльність людини.

114. **Мрія** – форма прагнення особистості, змістом якого є створений фантазією образ бажаного майбутнього.

115. **Навичка** – дія, неодноразове виконання якої призвело до її автоматизації, ознаками чого є максимально швидке виконання, відсутність зайвих рухів, мінімальна психофізична напруга, зниження контролю при збереженні якості виконання.

116. **Наполегливість** – вольова властивість особистості, що передбачає здатність до тривалого напруження енергії для подолання труднощів на шляху до мети.

117. **Настрій** – форма переживання емоцій, що становить загальний емоційний стан, фон перебігу психічних процесів та поведінки людини (діяльність відбувається на певному емоційному фоні).

118. **Несвідоме** – нижчий рівень психіки людини; форма відображення, при якій людина не контролює свою поведінку, неповно орієнтується в часі й просторі; порушується мовлення.

119. **Обдарованість** – сукупність здібностей, які зумовлюють особливо успішну діяльність людини в одній чи кількох сферах, які вирізняють її серед інших людей, що виконують ту ж діяльність у тих же умовах.

120. **Онтогенез** – формування основних структур психіки індивіда протягом його життя.

121. **Операція** – спосіб виконання дії в конкретних умовах.

122. **Особистість** – соціальна істота, суб'єкт пізнання, активний діяч суспільного розвитку (С.Д.Максимиенко); суспільний індивід, об'єкт і суб'єкт історичного процесу (Б.Г.Ананьєв); спосіб буття людини у суспільстві, індивідуальна форма існування і розвитку соціальних зв'язків (Л.І.Анциферова); система властивостей, яку набуває індивід у предметній діяльності і спілкуванні, що характеризує його з боку включення у суспільні відносини (А.В.Петровський); соціальна властивість індивіда (Б.Ф.Ломов); особлива якість, яку набуває індивід у суспільстві (О.М.Леонт'єв).

123. **Пам'ять** – пізнавальний психічний процес, що полягає у запам'ятовуванні, збереженні й відтворенні індивідом його досвіду.

124. **Пам'ять довгочасна** – різновид пам'яті, що відзначається тривалим збереженням запам'ятованого (місяці, роки); виникає з короткочасної при багаторазовому відтворенні матеріалу.

125. **Пам'ять довільна** – різновид пам'яті, що відзначається наявністю мнемічної мети, яка регулює процеси пам'яті; людина свідомо

визначає, що запам'ятати насамперед, на який період часу, з якою метою тощо.

126. **Пам'ять емоційна** – різновид пам'яті, змістом якої виступають пережиті індивідом у минулому почуття, які виступають стимулом до діяльності, допомагають передбачити результати.

127. **Пам'ять короткочасна** – різновид пам'яті, що відзначається нетривалим збереженням запам'ятованого матеріалу після одноразового його відтворення.

128. **Пам'ять мимовільна** – різновид пам'яті, що відзначається відсутністю мнемічної мети.

129. **Пам'ять образна** – різновид пам'яті, змістом якої виступають уявлення (зорові, слухові, нюхові, смакові, дотикові).

130. **Пам'ять оперативна** – різновид пам'яті, що обслуговує актуально виконувани дії, операції; з її допомогою утримуються проміжні результати, які по закінченню діяльності забуваються.

131. **Пам'ять рухова** – різновид пам'яті, змістом якої виступають рухи та їх системи, слугує основою трудових і практичних навичок.

132. **Пам'ять словесно-логічна** – специфічно людський різновид пам'яті, змістом якої виступають думки у формі понять.

133. **Переконання** – система усвідомлених потреб людини, що спонукає її діяти у відповідності зі своїми поглядами, світоглядом, знаннями.

134. **Період післядії** – час від моменту припинення дії подразника до зникнення відчуттів.

135. **Персоналогічні** (особистісні) теорії — психологічні теорії, для яких характерне заперечення визначальної дії біологічних чи соціальних детермінант; головною детермінантою психічного розвитку розглядається сама особистість, її самодетермінація (Е. Шпрангер, Ш. Бюлер, Л.Блетц, Г.Імре та ін.).

136. **Пластичність** – а) як властивість психіки – здатність психіки до змін, яка лежить в основі психічного розвитку; б) як властивість темпетаменту – проявляється у тому, наскільки легко пристосовується людина до зовнішніх впливів; протилежна ригідності.

137. **Поведінка мовленнєва** – продукування особистістю мовлення в конкретній ситуації, що передбачає усвідомлення нею особливостей даної ситуації і своєї ролі в ній.

138. **Подразливість** – однака біологічної форми відображення, притаманна всьому живому, що полягає уздатності організму реагувати на біотичні подразники.

139. **Подразники біотичні** – впливи зовнішнього середовища, що входять у процес обміну речовин організму, без яких неможливе його життя.

140. **Потяги** – спонука діяльності, в основі якої не досить чітко усвідомлена потреба.

141. **Поняття** – думка чи форма мислення, у якій відображаються загальні, суттєві та одиничні ознаки предметів та яка становить основу наукових знань (поняття математичні, граматичні, фізичні тощо).

142. **Порівняння** – це операція мислення, спрямована на визначення якісної або кількісної відмінності між явищами, предметами одного виду.

143. **Потреба** – стан нужди, що виражає залежність організму від конкретних умов існування і виступає джерелом його активності (С.Д.Максименко).

144. **Потяг** – спонука діяльності, в основі якої знаходиться потреба, об'єкт задоволення якої особистість не усвідомлює.

145. **Почуття вищі** – різновид емоцій особистості, що відображають ставлення особистості до явищ соціальної дійсності та є результатом формування в умовах навчання та виховання.

146. **Почуття естетичні** – різновид вищих почуттів, що відображають ставлення особистості до явищ прекрасного та потворного.

147. **Почуття інтелектуальні** – різновид вищих почуттів, що відображають ставлення особистості до пізнавальної діяльності.

148. **Почуття моральні** – різновид вищих почуттів, що виражають стійке ставлення людини до інших та до себе, до суспільних явищ і норм.

149. **Почуття праксичні** – різновид вищих почуттів, що полягають у переживанні людиною свого ставлення до різних видів діяльності

150. **Прагнення** – це мотиви поведінки, у яких виявляється потреба людини в таких умовах існування і розвитку, що безпосередньо відсутні у даній ситуації, але можуть бути створені у результаті діяльності.

151. **Праця** – вид діяльності, що спрямована на виробництво суспільно-корисних продуктів (матеріальних або ідеальних).

152. **Пристрасть** – форма прагнення, що відображає потреби непереборної сили; сильне, стійке, тривале почуття.

153. **Проблемна ситуація** – це психічний стан, який виникає у людини тоді, коли набуті нею знання не забезпечують виконання потрібної дії; спонукає до пошуку нових засобів і способів дій.

154. **Проектування педагогічне** – цілеспрямоване творче попереднє визначення і конструювання програми вирішення педагогічних задач та її подальша реалізація у конкретних умовах навчально-виховного процесу.

155. **Просторова локалізація** – властивість відчуттів, завдяки якій людина відображає не тільки якості подразника, але й визначає його розташування в просторі.

156. **Процес психічний** — система процесуальних ознак психічно-говоряща з виділенням початку, проміжних стадій, та завершення.

157. **Психіка** – це властивість високоорганізованої матерії, що є особливою формою відображення суб'єктом об'єктивної реальності (О.М. Леонт'єв).

158. **Психолінгвістика** – розділ психології, який основну увагу зосереджує на дослідженні мовлення як діяльності з визначенням його цілей, мотивів, дій, результатів; мовлення в процесі його породження та розуміння, тобто переходу від внутрішнього плану до зовнішнього та навпаки.

159. **Психологія** – це наука про факти, закономірності та механізми психіки, як створюваного у мозку образу дійсності, на основі і за допомогою якого здійснюється регуляція діяльності, що має у людини особистісний характер (А.В.Петровський).

160. **Психологія мовлення** – це розділ загальної психології, який вивчає співвідношення мовлення із мисленням, сприйманням, пам'яттю, іншими психічними явищами; зв'язок властивостей особистості із особливостями мовленнєвої дії.

161. **Психофізика** – розділ психології, що вивчає зв'язок між властивостями відчуттів і фізичними якостями подразників.

162. **Реактивність** – властивість темпераменту, яка вказує, з якою силою людина реагує на зовнішній вплив.

163. **Реверберація** – поняття фізичної теорії пам'яті, згідно з яким відображення об'єкту супроводжується циркуляцією електрохімічних імпульсів у нейронах.

164. **Реканігуляції теорія** – теорія американського психолога Стенлі Холла (1846-1924), за якою онтогенез психіки включає скорочене відтворення стадій історичного розвитку людського суспільства.

165. **Реконструкція** – процес утворення образів уяви, при якому за частиною об'єкту добудовується цілісна структура.

166. **Ремінісценція** – явище пам'яті, що відзначається зростанням обсягу відтвореного матеріалу через тривалий період збереження.

167. **Рефлекс безумовний** – це вроджені видові рефлекси.

168. **Рефлекс умовний** – тимчасові нервові зв'язки в корі головного мозку, які закріплені шляхом повторення.

169. **Рефлексія** – один з механізмів взаєморозуміння, що полягає в усвідомленні людиною того, як вона сприймається партнером у спілкуванні.

170. **Рівень домагань** – особистісне утворення, що визначається тим, які цілі серед сукупності можливих схильна обирати особистість – легкі чи важкі.

171. **Рішучість** – вольова якість особистості, що полягає у здатності своєчасно приймати правильні рішення.

172. **Ригідність** – властивість темпераменту (протилежна пластичності), яка вказує на те, що індивід важко пристосовується до умов, має інертну та мляву поведінку, звички, судження.

173. **Самосвідомість** – один із проявів свідомості як відокремлення себе («Я») від об'єктивного світу («не Я»); усвідомлення, оцінка людиною себе, свого місця у світі, своїх інтересів, знань, переживань, поведінки тощо. Самосвідомість має ієрархічно побудовану структуру від елементарного самопочуття до самопізнання і найвищого рівня – самоставлення, що виявляються у самоконтролі та саморегуляції своєї поведінки (К.К. Платонов).

174. **Самостійність** – вольова якість особистості, яка виявляється в тому, що людина визначає власні вчинки виходячи із своїх переконань, знань, а не під тиском інших людей.

175. **Свідомість** – це вища інтегрована форма психіки, яка складається під впливом суспільно-історичних умов у трудовій діяльності людини та її спілкуванні за допомогою мови з іншими людьми.

176. **Світогляд** – сукупність переконань особистості, формування якого становить важливу задачу навчання і виховання; у загальних рисах утворюється до кінця шкільного віку.

177. **Сензитивність** – властивість темпераменту, що визначається найменшою силою впливу, який викликає у людини реакцію.

178. **Сенсибілізація** – зміна чутливості органів чуттів під впливом внутрішніх умов.

179. **Сенсорнаізоляція** – обмеження у надходженні сигналів із зовнішнього середовища на органи чуттів людини, що викликає порушення необхідного балансу інформації між людиною і середовищем.

180. **Символізація** – процес утворення образів уяви, при якому образ має додаткове значення, не обумовлене безпосередньо зовнішніми ознаками.

181. **Симптомокомплекс (чинник характеру)** – компонент структури характеру особистості, утворений найбільш тісно пов'язаними між собою рисами характеру; найчастіше у структурі характеру виокремлюють чотири симптомокомплекси.

182. **Синестезія** – прояв неспецифічної чутливості, коли під дією подразника, характерного для одного аналізатора, виникають відчуття в інших.

183. **Синтез** – одна з основних операцій мислення, що полягає у поєднанні окремих елементів предметів, в об'єднанні окремих його частин у єдине ціле.

184. **Систематизація** – операція мислення, що полягає у виділенні істотних і загальних ознак груп об'єктів або класів з метою їх подальшого об'єднання.

185. **Співвідношення активності та реактивності** – властивість темпераменту, яка визначається тим, наскільки поведінка людини залежить від ситуації – підкоряється їй (реактивність), чи прагне її змінити (активність).

186. **Спілкування** – складний, багатоплановий процес встановлення і розвитку контактів між людьми, породжуваний потребами у спільній діяльності, який передбачає обмін інформацією, взаємодію, сприймання та розуміння між його учасниками.

187. **Спілкування педагогічне** – це професійне спілкування вчителя з учнями на уроці або поза ним, що виконує певні педагогічні функції та спрямоване на оптимізацію навчання та виховання.

188. **Сприймання** – це психічний процес відображення в мозку людини предметів та явищ у цілому, у сукупності всіх їх якостей та властивостей при безпосередній дії подразників на аналізатори.

189. **Сприймання історичність (аперцепція)** – зумовленість сприймання людиною конкретними умовами і минулим досвідом, як суспільним, так і особистим.

190. **Сприймання осмисленість** – властивість сприймання, за якою людина відображає значення предметів, усвідомлює їх функції.

191. **Сприймання простору** – різновид сприймання, що передбачає сприймання форми, розміру, віддаленості і напрямку розташування предметів.

192. **Сприймання руху** – різновид сприймання, що передбачає відображення руху предметів; основну роль при цьому відіграють зоровий і кінестетичний аналізатори.

193. **Сприймання цілісність** – властивість сприймання, за якою образ сприйманого становить єдине ціле, незважаючи на те, що виникає як результат послідовного обстеження предмету (сукцесивно).

194. **Сприймання часу** – різновид сприймання, що полягає у визначенні тривалості, швидкості, послідовності явищ і забезпечується системою аналізаторів.

195. **Спрямованість особистості** – моральна, етична характеристика особистості, яка виявляється у реальному змісті суспільної поведінки й визначається змістом домінуючих мотивів.

196. **Станпсихічний** – психічний факт, існуючий у деякий незначний проміжок часу і зумовлений ситуацією (прояви волі, уваги, мислення, почуттів).

197. **Стереотипізація** – явище міжособистісного сприймання, що виражається у перенесенні якостей групи людей на окрему особу, що належить до цієї групи, за схемою «усі відмінники – дисципліновані».

198. **Стрес** – форма переживання емоцій особистістю, ознаками якої є стан напруги при загрозі або перевантаженні, що амбівалентно позначається на здоров'ї та діяльності особистості: позитивно (еустрес) чи негативно (дистрес).

199. **Структура характеру** – це впорядкована сукупність рис характеру у їх взаємозв'язках, завдяки яким знаючи одну рису характеру можна передбачити й інші.

200. **Судження** – форма мислення, що відображає зв'язки між предметами або їх властивостями.

201. **Талант** – високий рівень здібностей людини до певної діяльності, який виявляється в оригінальності та новизні підходу, супроводжується досягненнями найбільш високих результатів у цій сфері.

202. **Темперамент** – характеристика індивіда з боку його динамічних особливостей: інтенсивності, швидкості, темпу, ритму психічних процесів і станів.

203. **Темпераменту властивості** – стійкі індивідуальні властивості психіки, що визначають динаміку психічної діяльності людини, залишаються відносно незмінними при різному змісті, цілях діяльності та утворюють структуру, що характеризує тип темпераменту.

204. **Темп реакцій** – властивість темпераменту, що проявляється у швидкості перебігу різних психічних явищ і характеризує динамічний бік психічного життя людини.

205. **Теорія пам'яті асоціативна** – система поглядів, центральною ідеєю яких є трактування пам'яті як створення асоціацій, тобто зв'язків між враженнями про явища та предмети.

206. **Теорія пам'яті біохімічна** – система поглядів, центральною ідеєю яких є трактування пам'яті як запам'ятовування інформації у процесі біохімічних змін у нейронах зворотного та незворотного характеру.

207. **Теорія пам'яті діяльнісна** – система поглядів, центральною ідеєю яких є трактування пам'яті як діяльності.

208. **Теорія пам'яті у гештальтизмі** – система поглядів, центральною ідеєю яких є трактування пам'яті як «схоплення» всієї ситуацію одразу з наступним виокремленням у ній деталей.

209. **Теорія пам'яті фізіологічна** – система поглядів, центральною ідеєю яких є трактування пам'яті на основі умовного рефлексу, як утворення зв'язку між новими й минулими враженнями.

210. **Теорія пам'яті фізична** – система поглядів, центральною ідеєю яких є трактування пам'яті як електрохімічного процесу.

211. **Теорія пам'яті хімічна** – система поглядів, центральною ідеєю яких є трактування пам'яті як індивідуальної, так і видової. Хімічною основою індивідуальної пам'яті в клітині є рибонуклеїнова кислота (РНК). Видова пам'ять фіксується у дезоксирибонуклеїновій кислоті (ДНК).

212. **Типізація** – спосіб утворення образів яви, спрямований на вираження загальних ознак групи об'єктів у конкретному образі.

213. **Тропізми** – елементарна реакція організму на подразник у формі рухів (повертання листків рослин до світла).

214. **Увага** – це спрямованість і зосередженість свідомості, які передбачають підвищення рівня сенсорної, інтелектуальної та рухової активності індивіда.

215. **Увага довільна** – різновид уваги, що передбачає свідому зосередженість уваги на об'єкті із участю вольових зусиль.

216. **Увага післядовільна** – різновид уваги, який виникає з довільної, при цьому знижується вольове зусилля, зростає інтерес та емоційна захопленість.

217. **Уваги вибірковість** – властивість уваги, що виявляється у зосередженості свідомості людини на певній ділянці дійсності при відволіканні від усіх інших.

218. **Уваги коливання** – властивість уваги, що передбачає зміни рівня зосередженості людини на об'єкті.

219. **Уваги концентрація (інтенсивність)** – властивість уваги, що визначається мірою зосередженості людини на об'єкті.

220. **Уваги обсяг** – властивість уваги, що визначається кількістю (4-6 одиниць) одночасно охоплюваних увагою об'єктів.

221. **Уваги переключення** – властивість уваги, що забезпечує свідомий перехід від однієї діяльності до іншої, від одного об'єкту до іншого.

222. **Уваги розподіл** – властивість уваги, що має місце при одночасному виконанні людиною двох, або більше видів діяльності за умови, що обидві діяльності добре знайомі, а одна з них хоча б частково автоматизована.

223. **Уваги спрямованість** – властивість уваги, що виявляється у вибіркового характері, в довільному або мимовільному виборі об'єктів, які відповідають потребам суб'єкта, задачі і меті його діяльності.

224. **Уваги стійкість** – властивість уваги, що виявляється в тривалості зосередження уваги на об'єкті.

225. **Узагальнення** – операція мислення, що полягає у мисленному об'єднанні предметів за їх спільними суттєвими ознаками.

226. **Уміння** – готовність людини успішно виконувати діяльність, що ґрунтується на знаннях і навичках.

227. **Умовивід** – форма мислення, що передбачає такий зв'язок між думками, в результаті якого із кількох відомих суджень випливає нове судження.

228. **Умовивід дедуктивний** – різновид умовиводу, при якому властивості класу предметів переносяться на властивості конкретного представника цього класу.

229. **Умовивід за аналогією** – різновид умовиводу, що ґрунтується на перенесенні зв'язків, існуючих між одними предметами, на зв'язки між іншими.

230. **Умовивід індуктивний** – різновид умовиводу, при якому властивості деяких предметів з певного класу поширюються на всі предмети даного класу.

231. **Установка** – особистісне утворення, що полягає у готовності людини діяти певним чином.

232. **Учіння** – один з основних видів діяльності, коли дії людини скеровуються свідомою метою засвоїти певні знання, навички, вміння, форми поведінки; коли суб'єкт діє заради засвоєння нового досвіду.

233. **Уява** – своєрідна форма відображення об'єктивної дійсності, психічний процес, що полягає у створенні нових образів шляхом переробки матеріалу сприймань і уявлень, отриманих у попередньому досвіді.

234. **Уява довільна** – різновид уяви, що характеризується створенням образів у відповідності з поставленою метою.

235. **Уява пасивна** – різновид уяви, що протікає без постановки мети.

236. **Уява продуктивна (творча)** – вид уяви, що передбачає створення нових оригінальних образів об'єктів, яких людина ніколи не сприймала; які ще не існують у дійсності, а їх поява лише передбачається.

237. **Уява репродуктивна (відтворююча)** – різновид уяви, при якому її образи виникають у людини на основі словесних описів об'єктів, схематичного чи графічного їх зображення.

238. **Уява технічна** – різновид уяви, змістом якої є створення образів просторових відношень у вигляді геометричних фігур з мисленим застосуванням їх у різних комбінаціях.

239. **Уява художня** – різновид уяви, в якому переважають чуттєві образи (зорові, слухові, дотикові...).

240. **Філогенез** – історичний розвиток психіки від найпростіших форм до найскладніших.

241. **Фрустрація** – негативний емоційний стан, що супроводжується усвідомленням неможливості досягти поставленої мети.

242. **Функціональна асиметрія** – принцип роботи головного мозку, згідно з яким великі півкулі виконують різні психічні функції.

243. **Характер** – сукупність індивідуально-своєрідних психічних властивостей, які виявляються у типових для даної особистості способах діяльності при типових обставинах і визначаються ставленням особистості до цих обставин.

244. **Характеру глибина** – динамічна характеристика характеру особистості, що виражає стійкий внутрішній зв'язок його рис з головними інтересами, зі спрямованістю особистості.

245. **Ціль** – компонент структури діяльності, змістом якого є образ майбутнього результату діяльності.

246. **Ціннісно-орієнтаційна єдність (ЦОЄ)** – явище міжособистісних взаємин, що характеризується зближенням позицій їх суб'єктів щодо цілей діяльності, способів їх досягнення, основних цінностей.

247. **Чутливість** – а) здатність організму реагувати на нейтральні абіотичні впливи, якщо вони пов'язані із біотичними; б) здатність органів відчуттів відображати предмети з більшою чи з меншою точністю (або з певними фізичними параметрами).

248. **Чутливості верхній абсолютний поріг** – найбільша сила подразника, при якій ще виникає відчуття даного виду.

249. **Чутливості нижній абсолютний поріг** – подразнення мінімальної сили, яке, діючи на органи чуттів, здатне спричинити відчуття.

250. **Чутливості поріг відносний (поріг розрізнення)** – це мінімальна різниця у силі двох подразників, яка викликає ледве помітну різницю в інтенсивності відчуттів.

251. **Чутливості пороги абсолютні** – діапазон значень сили подразників, у межах якого ці подразники викликають адекватні відчуття.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

---

1. Большой психологический словарь / Сост. и общ. ред. Б.Мещеряков, В.Зинченко. – СПб: Прайм-Еврознак, 2004. – 672 с.
2. Варій М.Й. Загальна психологія: Підручник/ Для студ. психол. і педагог. спеціальностей. – 2-ге видан., випр. і доп. – К.: «Центр учбової літератури». – 2007. – 968 с.
3. Выготский Л.С. Лекции по психологии. – СПб.: Союз, 1997. – 144 с.
4. Загальна психологія: Підручник // О.Скрипченко, Л.Долинська, З.Огороднійчук та ін. – К.: Либідь, 2005. – 464 с.
5. Загальна психологія: Підруч. для студентів вищ.навч. закладів / за ред. С.Д. Максименка. – К.: Форум, 2000. – 543 с.
6. Лурия А.Р. Лекции по общей психологии. – СПб.: ПИТЕР, 2004. – 320 с.
7. Максименко С.Д. Загальна психологія. Вид. 3-тє, перер. та доповнене. Навчальний посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 272 с.
8. М'ясоїд П.А. Курс загальної психології : підручник. Т.1. – К. : Алерта, 2011. – 495 с.
9. Павелків Р.В. Загальна психологія. Підручник. – К.: Кондор, 2009. – 576 с.
10. Панок В., Титаренко Т., Чепелева Н. Основи практичної психології. – К.: Либідь, 1999. – 536 с.
11. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: ЗАО «Изд-во «Питер», 1999. – 720 с.
12. Сергеєнкова О.П. та ін. Загальна психологія : навч. посібник / [Сергеєнкова О. П., Столярчук О.А., Коханова О.П., Пасека О.В.]. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 296 с.
13. Сидоренко Е.В. Методы математической обработки в психологии. – СПб.: Речь, 2007. – 350 с.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Тетяна Вікторівна ДУТКЕВИЧ

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ТЕОРЕТИЧНИЙ КУРС

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК ДЛЯ СТУДЕНТІВ
ГАЛУЗИ ЗНАНЬ 0301 СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ НАУКИ,
НАПРЯМУ ПІДГОТОВКИ 6.030103 «ПРАКТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ»

Оригінал-макет підготовлено
ТОВ «Центр учбової літератури»

Підписано до друку 28.10.2016. Формат 60x84 ¹/₁₆.
Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Умовн. друк. арк. 21,83. Тираж 300 прим.

Видавництво «Центр учбової літератури»
вул. Електриків, 23 м. Київ 04176
тел./факс 044-425-01-34
тел.: 044-425-20-63; 425-04-47; 451-65-95
e-mail: office@uabook.com
сайт: www.cul.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 4162 від 21.09.2011 р.